ENGELS FRIGYES
VÁLOGATOTT KATONAI ÍRÁSAI

ENGELS FRIENDS

ENGELS FRIGYES
VÁLOGATOTT KATONAI ÍRÁSAI

I. KÖTET

BUDAPEST, 1960

Fordították

LISSAUER ZOLTÁN

és

ZALAI EDVIN

A kiadásért felel: a Zrínyi Katonai Kiadó parancsnoka
Felelős szerkesztő: Soros Lajos
A névmutatót, valamint a legfontosabb haborúk, hadjáratok és csaták jegyzékét összeállította
Szentpéteri Jánosné
Műszaki vezető: Olajos Tibor
4000 példány. 34,25 A/5 ív. MSZ 5601—59 sz. szabvány

6—603374/1 — Zrínyi Nyomda, Budapest

ELŐSZÓ

Engels katonai művei kétkötetes válogatásának kiadásával áttekintést szeretnénk nyújtani arról a munkáról, amelyet a marxizmus klasszikusai a hadtudomány terén végeztek. Vonatkozik ez mind a kötet terjedelmére — az írások nagy része most jelenik meg először magyar nyelven —, mind a munkákban tárgyalt sokrétű problémákra.

A fejlődő kapitalizmus viszonyai között Marx és Engels kidolgozta a tudományos szocializmus elméletét. Felfedezték az emberi társadalom fejlődésének történelmi törvényszerűségeit, és bebizonyították, hogy a proletariátus osztályharca elkerülhetetlenül a kapitalizmus megdöntésére, az emberi társadalom osztálytagozódásának megszüntetésére fog vezetni.

Marx és Engels megvizsgálta a társadalmi élet jelenségeinek osztályjellegét. Minthogy a proletariátus szemszögéből tanulmányozták a társadalom alapvető problémáit, a katonai kérdéseket is a proletariátus szemszögéből oldották meg. Így fejlesztették ki a szocialista katonai ideológia és katonapolitika alapjait, valamint a szocialista hadügy lényeges vonásait. A katonai munkák a marxista klasszikusok munkásságának elválaszthatatlan részét alkotják.

Marx és Engels elengedhetetlennek tartotta, hogy a proletariátus katonai ismereteket szerezzen, elsajátítsa a katonai fegyelem alapjait, megtanulja kezelni a fegyvereket, és hogy a proletariátus vezérei hadtudománnyal foglalkozzanak. Ez döntő feltétele annak, hogy a proletariátus győzelemre vigye fegyveres

harcát mint az osztályharc egyik fontos formáját. Ámde a munkásosztály a kapitalista uralom megdöntése után sem mondhat le az erős, felfegyverzett haderőről, mert csak ezzel nyújthat védelmet a szocialista építésnek minden külső és belső osztályellenséggel szemben. Ezt vallotta Engels már 1851-ben.

A katonai írások zöme Engels tollából való. Ez részben a Marx és Engels között kialakult munkamegosztásból is fakad. Engels ezzel önállóan is jelentősen hozzájárult a marxizmus kidolgozásához. Az aktuális katonapolitikai kérdésekben elfoglalandó marxista álláspont meghatározásakor azonban gyakran Marxszal is értekezett, különösen amikor arról volt szó, hogy segíteni és vezetni kell a nemzetközi proletariátust. Marx nagy érdeklődéssel kísérte barátja katonai munkáit és mindig nagy elismeréssel nyilatkozott róluk.

Ámde Engels katonai munkáit nemcsak a harcostársak szűk körében becsülték nagyra. A névtelenül megjelent cikkek és brosúrák eléggé gyakran keltettek feltűnést az uralkodó osztályok katonai szakemberei körében. Nagyszerű értékelései kora egyik leghaladóbb és legnagyobb katonai szakértőjévé avatják.

Engels minden alapvető katonai kérdéssel foglalkozott. Katonai írásainak tanulmányozásakor nyomban szembetűnik a problémák sokrétűsége, a látszólag másodrendű kérdések beható tanulmányozása. Írásai szorosan összefüggnek a mindenkori aktuális politikai eseményekkel. Kezdve a Neue Rheinische Zeitungban megjelent cikkein — amelyek a forradalmi erőknek katonai kérdésekben is célt és irányt mutatnak — egészen a kilencvenes években írott munkáiig, valamennyire a harci szellem, a közvetlen politikai vitahév jellemző.

A katonai írások között külön helyet foglalnak el azok a kérdések, amelyek a politika és a háború viszonyával, a hadügynek a katonai és a politikai feltételekkel való összefüggésével, a fegyveres erők osztályjellegével és szerepével, a néptömegeknek a háborúban betöltött döntő szerepével kapcsolatosak. Engels igen alaposan tanulmányozta a stratégiát és a taktikát, a haditechnika szerepét és fejlődését, a hadsereg felépítését és szervezetét, valamint a hadtudomány sok más kérdését. Eközben fel-

fedte, mik az okai és a törvényszerűségei a hadüggyel és a hadtudománnyal kapcsolatos jelenségek történelmi fejlődésének.

A katonai írásaiban fellelhető számos elemzés és következtetés ma is rendkívül értékes a katonapolitikai események, a háborúk és a hadtudomány megértése szempontjából.

Marx és Engels tudományosan bebizonyította a politika osztályjellegét, a gazdasági életnek az uralkodó osztályok belés külpolitikájával való szoros összefüggését, valamint azt, hogy a háborúk e politikai folytatásai, mégpedig erőszakos eszközökkel. Ezzel felfedték a háborúk osztályjellegét és azok társadalmi okait, amelyek végső soron az emberi társadalomnak antagonisztikus osztályokra való tagozódásában gyökereznek. Ez a háborúkról és a fegyveres erőkről szóló, tudományosan megalapozott tanítás a proletariátus politikája szempontjából óriási gyakorlati jelentőséggel bír. Csak ez teszi lehetővé, hogy megkülönböztessük az igazságos háborúkat az igazságtalanoktól.

Marx és Engels ebből a felismerésből kiindulva elemezte elsősorban kora háborúit és feltárta, milyen osztálycélokat követnek a hadviselő országok uralkodó körei.

Eközben arra tanították a proletariátust, hogy a kizsákmányoló társadalomban folyó igazságos háborút is támogatnia kell. Csakhogy a proletariátusnak el kell határolnia magát azoktól a céloktól, amelyeket az uralkodó osztály a háború objektíve igazságos jellegét kihasználva saját érdekeiben követ, mint ahogy ezt például a porosz junkerek az 1870—1871-es német—francia háborúban kezdettől fogva tették. A proletariátusnak sohasem szabad szem elől tévesztenie a végcélt: a szocializmust.

Marx és Engels utalt arra, hogy egy háborúban, amely mindkét fél részéről igazságtalan háború, kialakulhatnak olyan feltételek, amelyeket a hadviselő országok proletariátusa kihasználhat arra, hogy közös harcot szervezzen a saját kizsákmányoló osztályának megdöntése céljából.

Különös figyelmet fordított Marx és Engels a néptömegek szerepére, s bebizonyította, hogy a háborúban is döntő szerepet játszanak. Igazságos háborúban óriási fölényben vannak az

ellenséggel szemben. Engels történelmi tanulmányok alapján rámutat arra, hogy a néptömegek például az amerikai függetlenségi háborúban, a francia forradalmi háborúkban, az 1808—1814-es spanyolországi függetlenségi harcban, Oroszország 1812-es honvédő háborújában, az 1813-as felszabadító háborúkban teljesen új, a betolakodók hadseregével szemben fölényben levő szervezeti formákat és harci módszereket alakítottak ki. Minél tudatosabban vesznek részt a tömegek egy igazságos háborúban, annál nagyobb a közvetlen befolyásuk a háború kimenetelére. Az olyan tömeghadseregek, mint a francia népé az 1870—1871-es háború második szakaszában, amelyek a nemzet függetlenségét védik, sokkal magasabb erkölcsi színvonalon állnak, sokkal elszántabbak arra, hogy országukért mindent elkövessenek, egységesen harcoljanak és engedelmeskedjenek a parancsoknak, mint a kizsákmányoló osztály más hadseregei.

Ha az ilyen nemzeti háború mégis vereséggel végződik, ennek oka végső soron csak az, hogy a saját kizsákmányoló osztály a néptömegektől való félelmében inkább kiegyezik az idegen hódítóval, mintsem hogy engedje kibontakozni a nemzeti harcot.

Különösen fontosak Engelsnek azok a megállapításai, amelyeket a haladó erőknek az elnyomók elleni fegyveres harcban való nemzetközi kapcsolatát illetően tesz. Különös nyomatékkal hangsúlyozta, hogy 1849-ben sok lengyel és német harcolt a magyar forradalmi hadseregben. Az 1857—1859-es indiai felkelést Marx és Engels az európai proletariátus szövetségeseként értékelte, s kifejtették azt a tételt, amely szerint a gyarmati népek harcai összefüggnek a proletariátusnak a közös ellenség, a kapitalizmus ellen vívott harcaival.

Engels a fegyveres harc formáit is tanulmányozta és fontos stratégiai elveket dolgozott ki, amelyek a néptömegek minden igazságos harcára érvényesek. Nagy jelentőséget tulajdonított például a partizánharcnak és utalt arra, hogy ez milyen katonai eredményekre vezethet. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a néptömegek a partizánharcban csak akkor érhetnek el tartós sikereket, ha a reguláris hadsereggel együttműködnek.

Az az axióma, amelyet Engels a proletariátus fegyveres felkelésére vonatkozólag felállított, fontos kiindulópontul szolgált Leninnek az orosz proletariátus győzelmes októberi szocialista forradalmának megszervezésében és vezetésében.

Igen aktuálisak Engelsnek azok a megállapításai, amelyekben megmondja, hogy a proletariátusnak egy győzelmes forradalom esetén és az egyesült ellenforradalmi államok ezt minden valószínűség szerint követő inváziója idején hogyan kell mozgósítania és elosztania katonai erőit. Azon a nézeten volt, hogy a munkásosztálynak reguláris hadsereg mellett proletárgárdákat is kell szerveznie, hogy az országon belül féken tartsa a reakciós erőket és szükség esetén megerősítse alakulataival a reguláris hadsereget.

Munkáiban Engels behatóan foglalkozik azzal is, hogy az emberi társadalomban végbemenő forradalmi fordulatok milyen hatással vannak a hadügyre, hogy a hadügy miképpen függ össze a gazdasági és társadalmi viszonyokkal. Ennek során bebizonyította, hogy minden haladó társadalmi rend a régi, idejüket túlélt osztályok elleni harcban nemcsak erkölcsi fölényben van, hanem — nagyobb távlatokban nézve — nagyobb gazdasági erőforrásokkal is rendelkezik a hadsereg jobb felszerelésére. S itt elsősorban az új, haladó termelési viszonyoknak van döntő befolyásuk a stratégia és a taktika változására, a hadsereg összetételére és erkölcsi arculatára. Engels igen behatóan foglalkozott ezzel a kérdéssel a francia forradalom teremtette új társadalmi viszonyok példáján, amelyek az egész hadügyet és a hadviselést forradalmasították.

Engels már egyik 1851-ben írott munkájában felfedte azokat az okokat, amelyek a győztes proletariátus katonai fölényére vezetnek. A proletariátus teremtette új társadalmi viszonyok talaján megszületik a kapitalista hadtudománynál magasabb rendű hadtudomány is. A termelési eszközök magántulajdonának megszüntetése és a gazdaság tervszerű építése folytán a termelőerők olyan gyors ütemben fognak fejlődni, hogy a szocialista tervezés alapján óriási anyagi fölényt biztosítanak a kapitalista országokkal szemben.

A szocialista ország fölényének egy másik forrása: az új,

haladó termelési viszonyok. A kapitalizmusban az antagonisztikus osztályellentétek a hadseregben is érvényesülnek, mert az uralkodó osztályok a hadsereget a nép érdekeivel ellentétben az ország belsejében elnyomásra és kifelé hódításokra használják. A szocialista hadsereg és a néptömegek között ellenben megbonthatatlan egység áll fenn. A szocialista hadsereg tudatában van annak, hogy a nép érdekeiért harcol, s ez a tudat biztosítja azt az állandó, óriási erkölcsi fölényt, amelyet Engels már 1845-ben egyik beszédében a következő szavakkal fejezett ki:

*„S gondolják csak meg, uraim, hogy az ilyen társadalom tagja háború esetén, amely amúgy is csak n e m k o m m u n i s t a nemzetek e l l e n folyhatna, v a l ó d i hazáját, v a l ó d i tűzhelyét védené, tehát olyan lelkesedéssel, kitartással és bátorsággal harcolna, hogy vele szemben mitsem érne a modern hadseregek gépies kiképzése."**

Marx és Engels sohasem volt dogmatikus saját műveivel szemben. A forradalmi harc tüzében mindig újra és újra felülvizsgálták a gyakorlatból meritett tudományos megállapításaikat és szüntelenül tovább fejlesztették a tudományos szocializmust. Másfelől meg elvi harcot folytattak a proletár-osztályállásponttól való mindennemű eltérés ellen. Erről tanúskodnak Engels katonai írásai is.

A revizionisták a katonai kérdésekben is a felismerhetetlenségig eltorzították a marxizmust. Lenin érdeme volt, hogy Marx és Engels műveit teljes tisztaságukban helyreállította. Lenin mélyrehatóan tanulmányozta a marxizmus klasszikusainak katonai írásait és általában a katonai tudományokat. Az imperializmus viszonyai között tovább fejlesztette a háborúról és a fegyveres erőkről szóló tanítást, valamint a szocialista hadtudományt és ezzel nagyban hozzájárult a szocialista forradalom fegyveres győzelméhez.

*

A Válogatott katonai írások 1. kötete az 1848 és 1858 közötti időszakot öleli fel. Engels munkái mellett a kötet magában foglal néhány olyan cikket is, amelyet Marx és Engels közösen

* Marx-Engels. Művei. 2. köt. Budapest 1958. 510. old.

írt (Forradalom és ellenforradalom..., Armada, Blücher és Bem), valamint Marxnak A polgárőrség törvénytervezete című cikkét. Ha valamelyik katonai problémával vagy eseménnyel Engels több művében foglalkozott, mindig a legátfogóbbat, illetőleg a legkésőbbi keletűt vettük fel.

A cikkeket egyes kivételektől eltekintve kronológiai sorrendben közöljük. E kivételek közé tartozik Engels Anti Dühring című művének egy része (Az erőszakelmélet), amely — minthogy Engels itt adja meg a marxizmus elméleti tételeit a kötetben felmerülő főbb problémákra — az első kötet többi anyaga elé került. A legtöbb levél és csaknem valamennyi cikk teljes terjedelmében szerepel. Kivételt képez A polgárőrség törvénytervezete, amelynek harmadik része nem érint katonai kérdéseket, továbbá az Új amerikai enciklopédiában megjelent Hadsereg, Hajóhad és Erődítés című cikkek, amelyekből az amerikai szerkesztők az akkori amerikai viszonyokra vonatkozó bekezdéseket kihúzták. A fordítás a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága mellett működő Marxizmus—Leninizmus Intézet által megküldött eredeti szövegek fotokópiája, illetve az 1958-ban megjelent orosz és német kötet alapján készült. A könnyebb áttekintés végett a Marx és Engels által idézett részeket kisebb betűkkel közöljük. Az idegen nyelvű idézeteket és a szövegben előforduló idegen szavakat lábjegyzetben lefordítottuk.

A nyilvánvaló elírásokat hallgatólagosan kijavítottuk, lényeges eltérések esetében azonban az eredeti szöveget lábjegyzetben közöljük.

Engels lábjegyzeteire „Engels jegyzete" szöveggel hívjuk fel az olvasó figyelmét, a szerkesztőét pedig „Szerk." megjegyzéssel adjuk.

A hosszabb magyarázó jegyzeteket a szöveg végén közöljük, s ezekre a szövegben számokkal hívjuk fel az olvasó figyelmét. Emellett adunk névmutatót, és egy kronológiai jegyzetet azokról a háborúkról, hadjáratokról és csatákról, amelyeket Engels részletesebben értékelt.

Ezúton mondunk köszönetet a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága mellett működő Marxizmus—

Leninizmus Intézetnek, mely a kötetben szereplő munkák fotokópiáit rendelkezésünkre bocsátotta. Továbbá köszönetet mondunk a Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum azon munkatársainak, akik tanácsaikkal és észrevételeikkel segítették a kötet szerkesztési munkáját.

*

A jelen előszó alapjául az 1958-ban Berlinben megjelent kötet előszava szolgált.

A kiadó

RÉSZLETEK
AZ „ANTI DÜHRING”-BŐL

ERŐSZAK-ELMÉLET[1]

„Az általános politikának a gazdasági jog alakulásához való viszonya az én rendszeremben oly határozott és ugyanakkor oly sajátságosan meghatározott, hogy bizonyára nem lesz felesleges, ha a tanulmányozás megkönnyítése végett erre vonatkozólag külön útbaigazítást adok. A *politikai* viszonyok alakulása a *történelmileg alapvető*, a gazdasági függések pedig csak hatás vagy különleges eset, tehát mindig *másodrendű tények*. Egyes újabb szocialista rendszerek azt a szembeötlő látszatot teszik vezérelvükké, mintha ennek a viszonynak éppen a fordítottja volna az igazi: azt állítják, hogy a politikai alárendeltség formái mintegy kinőnek a gazdasági állapotokból. Ezek a másodrendű hatások mint olyanok, persze csakugyan megvannak, s jelenleg ezek érezhetők a leginkább; de az *elsődlegest* a *közvetlen politikai erőszakban*, nem pedig holmi közvetett gazdasági hatalomban kell keresni." Ugyanezt olvashatjuk más helyütt is, ahol Dühring úr „abból a tételből indul ki, hogy a politikai állapotok a döntő okai a gazdasági helyzetnek, és hogy a fordított viszony csak másodrendű visszahatás . . . amíg valaki a politikai csoportosulást nem önmagáért teszi kiindulóponttá, hanem kizárólag *hascélok eszközeként* kezeli, addig bármilyen radikálisan szocialistának és forradalminak látszik is, burkoltan mégis egy adag reakciót rejt magában".

Ez Dühring úr elmélete. Itt és sok más helyen egyszerűen közli, úgyszólván kinyilatkoztatja. A három vaskos könyv-

ben a bizonyításnak vagy az ellenkező nézet cáfolatának még a legcsekélyebb kísérletét sem találjuk. S ha a bizonyító érvek még oly olcsók volnának is, mint a szeder, Dühring úr akkor sem szolgálna eggyel sem. Hiszen a dolog már bebizonyosodott azzal a híres bűnbe eséssel, amikor Robinson szolgaságba vetette Pénteket. Ez erőszakos tett, tehát politikai tett volt. S minthogy ez a szolgaságba vetés az egész eddigi történelem kiindulópontja és alapvető ténye, s a történelembe beoltotta az igazságtalanság eredendő bűnét, ha oly módon is, hogy ez a későbbi korszakokban csak enyhült és „az inkább közvetett gazdasági függőségi formákká változott át"; s minthogy az egész, mindmáig érvényben levő „erőszak-tulajdon"-nak ugyancsak ez az ősi szolgaságba vetés az alapja, tehát világos, hogy minden gazdasági jelenség politikai okokkal, nevezetesen az erőszakkal magyarázandó. Akinek pedig ez nem elegendő, az burkolt reakciós.

Mindenekelőtt azt kell megjegyeznünk, hogy az embernek legalább olyan szerelmesnek kell lennie önmagába, mint Dühring úr, ha az efféle nézetet annyira „sajátságosnak" akarja tekinteni — jóllehet korántsem az. Az az elképzelés, hogy a politikai színpad nagy eseményei a döntők a történelemben, éppoly régi, mint maga a történetírás, s ez a fő oka annak, hogy oly kevés adat maradt fenn a népek fejlődéséről, amely csendben ment végbe a zajos jelenetek hátterében, de valójában előrelendítette a történelmet. Ez az elképzelés uralkodott az egész múltbeli történetfelfogáson, s csak a restauráció korabeli francia polgári történetírók* mérték rá az első csapást. „Sajátságos" ebben csupán az, hogy Dühring úr minderről ugyancsak mit sem tud.

De menjünk tovább; tegyük fel egy pillanatra, hogy Dühring úrnak igaza van és hogy az egész eddigi történelem az embernek ember által való szolgaságba vetésére vezethető vissza — ezzel még korántsem jutottunk el a dolog alapjáig. Legelőször is felmerül az a kérdés: mi késztette Robinsont arra, hogy Pénteket szolgaságba vesse? Puszta szórakozásból

* Legkiemelkedőbb alakjai Guizot, Thierry, Mignet és a később hírhedtté vált Thiers. — *Szerk.*

tette? Semmiképpen sem. Ellenkezőleg, azt látjuk, hogy Pénteket „mint rabszolgát — vagyis puszta eszközt — *gazdasági* szolgálatra kényszeríti és éppen csak mint eszközt tartja is el". Robinson csak azért vetette szolgaságba Pénteket, hogy Péntek Robinson számára dolgozzon. S hogyan tud Robinson Péntek munkájából a maga számára hasznot húzni? Csak úgy, hogy Péntek a munkájával több létfenntartási eszközt termel, mint amennyit Robinson kénytelen neki odaadni, hogy munkaképes maradjon. Robinson tehát, Dühring úr határozott előírása ellenére, a Péntek szolgaságba vetésével létrehozott „politikai csoportosulást nem önmagáért tette kiindulóponttá, hanem kizárólag *hascélok* eszközeként kezelte" — s most aztán törje a fejét, hogyan intézi el a dolgot urával és mesterével, Dühringgel.

Az a gyerekes példa tehát, amelyet Dühring úr egyenesen annak kimutatására eszelt ki, hogy az erőszak a „történelmileg alapvető", éppen azt bizonyítja, hogy az erőszak csupán az eszköz, a gazdasági előny viszont a cél. Amennyivel „alapvetőbb" a cél, mint az elérésére alkalmazott eszköz, ugyanannyival alapvetőbb a történelemben a viszony gazdasági oldala a politikai oldallal szemben. A példa tehát éppen az ellenkezőjét bizonyítja annak, aminek bebizonyítására szánták. S ami Robinson és Péntek esetében, ugyanez volt a helyzet minden eddigi uralommal és szolgasággal. A leigázás mindig — Dühring úr elegáns kifejezésével élve — „hascélok eszköze" volt (a szó legtágabb értelmében véve ezeket a hascélokat), és soha, sehol nem „önmagáért" bevezetett politikai csoportosulás. Csak Dühring úr képes elhitetni magával, hogy az adó az államban csak „másodrendű hatás" vagy hogy az uralkodó burzsoázia és az elnyomott proletariátus mai politikai csoportosulása „önmagáért" van, nem pedig az uralkodó burzsoázia „hascéljait", tudniillik a profitcsinálást és a tőkefelhalmozást szolgálja.

De térjünk vissza a két férfiúhoz. Robinson „karddal a kezében" rabszolgájává teszi Pénteket. Ahhoz azonban, hogy ezt megtehesse, Robinsonnak a kardon kívül még valami másra is szüksége van. Nem mindenkin segít egy rabszolga.

Ahhoz, hogy valaki egy rabszolgának hasznát vehesse, két dologgal kell rendelkeznie: először is a rabszolga munkájához szükséges szerszámokkal és tárgyakkal, és másodszor, a rabszolga szűkös eltartásának eszközeivel. Mielőtt tehát a rabszolgaság lehetővé válik, már el kellett érni bizonyos fokot a termelésben, és be kellett következnie bizonyos mértékű egyenlőtlenségnek az elosztásban. Ahhoz pedig, hogy a rabszolgamunka egy egész társadalom uralkodó termelési módjává váljon, még sokkal magasabb fokra kell emelkednie a termelésnek, a kereskedelemnek és a vagyon felhalmozásnak. Az ősi természetadta közösségben, amelyben a föld közös tulajdon, rabszolgaság vagy egyáltalán nincsen, vagy csak teljesen alárendelt szerepet tölt be. Így volt ez az eredetileg parasztváros Rómában is; mihelyt azonban Róma „világvárossá" lett és az itáliai földbirtok mindinkább a mérhetetlenül gazdag tulajdonosok kisszámú osztályának kezébe került, a parasztnépességet kiszorította egy rabszolgákból álló népesség. Ha a perzsa háborúk idején a rabszolgák száma Korinthoszban 460 000-re, Aiginában pedig 470 000-re emelkedett, s egy szabad lakosra 10 rabszolga jutott; akkor ehhez valamivel több is kellett puszta „erőszaknál", nevezetesen igen fejlett iparművészet és kézműves ipar, valamint kiterjedt kereskedelem. Az Amerikai Egyesült Államokban a rabszolgaság sokkal kevésbé az erőszakon, mint inkább az angol pamutiparon alapult; azokon a vidékeken, ahol a gyapot nem termett meg vagy ahol nem foglalkoztak, mint a határállamokban,* a gyapottermelő államok számára való rabszolga-tenyésztéssel, a rabszolgaság önmagától, erőszak alkalmazása nélkül elhalt, egyszerűen azért, mert nem fizetődött ki.

Amikor tehát Dühring úr a mai tulajdont erőszakos tulajdonnak nevezi és úgy jellemzi, hogy ez „az uralkodás olyan formája, amelynek az *alapja* nem pusztán az, hogy kizárják az embertársat a létfenntartáshoz szükséges természeti eszközök használatából, hanem ami még sokkal fontosabb, egyszersmind az ember szolgai munkára való leigá-

* Tl. az északiak és a délek közti határállamok. — *Szerk.*

zása is" — akkor az egész viszonyt a feje tetejére állítja. Az embernek szolgai munkára való leigázása minden formájában előfeltételezi, hogy a leigázó rendelkezik azokkal a munkaeszközökkel, amelyek nélkül nem hasznosíthatja a leigázottat, s a rabszolgaságnál ezenkívül még azokkal a létfenntartási eszközökkel is, amelyek nélkül nem tarthatja életben a rabszolgát. Minden esetben előfeltételezi tehát bizonyos, az átlagot meghaladó vagyon birtoklását. Hogyan keletkezett ez a vagyon? Annyi mindenesetre nyilvánvaló, hogy lehet ugyan rabolt, vagyis alapulhat az *erőszakon*, de ez korántsem szükséges. Szerezhették munkával, lopással, kereskedéssel vagy csalással. Sőt, először munkával kellett létrehozni, hogy egyáltalában elrabolhassák.

Egyáltalán a magántulajdon semmiképpen nem a rablás és az erőszak eredményeként jelenik meg a történelemben. Ellenkezőleg. Megvan már valamennyi kultúrnép ősrégi, természetadta közösségében, ha bizonyos tárgyakra korlátozottan is. Már ebben a közösségben is — először az idegenekkel való cserében — az áru formájává fejlődik. S minél inkább öltenek a közösség termékei áruformát, vagyis minél kevésbé a termelő saját szükségletére és minél inkább cserére termelődnek, minél inkább szorítja ki a csere a közösségen belül is az eredeti természetadta munkamegosztást, annál egyenlőtlenebbé válik az egyes közösségi tagok vagyoni állapota, annál mélységesebben megrendül a föld régi közös birtoklása, annál gyorsabban jut el a közösség odáig, hogy felbomlik parcellás parasztok falujává. A keleti zsarnokság és a hódító nomád népeknek a váltakozó uralma évezredekig sem árthatott ennek az ősi közösségnek; amikor azonban a nagyipar termékeinek konkurrenciája fokozatosan szétrombolja természetadta háziiparukat, mindinkább felbomlanak. Erőszakról itt éppoly kevéssé van szó, mint a moseli és hochwaldi „Gehöferschaft"-ok (faluközösségek) közös földbirtokának még most is folyó felosztásánál; a parasztok egyszerűen a maguk érdekében állónak látják, hogy a földmagántulajdon lépjen a közösségi tulajdon helyébe. Még egy természetadta arisztokráciának a kialakulása is, ahogyan ez a

keltáknál, a germánoknál és az indiai Pendzsabban a közös földtulajdon talaján végbement, eleinte semmiképpen sem erőszakon, hanem önkéntességen és szokáson alapult. A magántulajdon mindenütt a megváltozott termelési és cserevisszonyok következtében, a termelés fokozása és a forgalom előmozdítása érdekében — tehát gazdasági okokból alakul ki. Az erőszaknak ebben semmiféle szerepe sincs. Hiszen világos, hogy a magántulajdon intézményének már fenn kell állnia, mielőtt a rabló idegen javakat *elsajátíthatna;* az erőszak tehát megváltoztathatja ugyan a birtokállományt, de nem hozhatja létre a magántulajdont mint ilyent.

De arra sem tudjuk felhasználni sem az erőszakot, sem az erőszakos tulajdont, hogy megmagyarázzuk vele az „ember szolgai munkára való leigázása" legmodernebb formáját: a bérmunkát. Említettük már, milyen szerepe van az ősi közösség felbomlásában, tehát a magántulajdon közvetlen vagy közvetett általánossá válásában annak, hogy a munkatermékek árukká változnak, hogy nem saját fogyasztásra, hanem cserére állítják elő őket. Mármost Marx „A tőké"-ben a napnál is világosabban bebizonyította — s Dühring úr óvakodik attól, hogy erre akár csak egy szóval is kitérjen —, hogy bizonyos fejlődési fokon az árutermelés kapitalista termeléssé változik, és hogy ezen a fokon „*az elsajátításnak az árutermelésen és áruforgalmon nyugvó törvénye*, vagyis a *magántulajdon törvénye, saját, benső, elkerülhetetlen dialektikája* révén a *maga egyenes ellentétébe csap át.* Az egyenértékek kicserélése, amely az eredeti műveletként megjelent, úgy fordult, hogy *csak látszólag cserélnek*, mert, először, maga a munkaerő ellenében kicserélt tőkerész *csak az egyenérték nélkül elsajátított idegen munkatermék* része, és másodszor, ezt a tőkerészt termelőjének, a munkásnak nemcsak pótolnia kell, hanem *új* többlettel együtt kell pótolnia ... Eredetileg a tulajdonjog úgy jelent meg előttünk, mint ami saját munkán alapul ... Most viszont »(a marxi fejtegetés végén)« a tulajdon a tőkés oldalán úgy jelenik meg, mint *jog arra*, hogy *idegen meg nem fizetett munkát* vagy annak termékét elsajátítsa, a munkás oldalán pedig mint

lehetetlensége annak, hogy saját termékét elsajátítsa. *A tulajdon és a munka szétválása* szükségszerű következményévé lesz egy törvénynek, amely látszólag *azonosságukból* indul ki".* Más szavakkal: még ha kizárjuk is bárminemű rablás, bárminemű erőszak és bárminemű csalás lehetőségét, ha feltételezzük, hogy minden magántulajdon eredetileg a tulajdonos saját munkáján alapul, és hogy a további folyamatban is mindvégig csak egyenlő érték ellenében, a termelés és a csere további fejlődése során mégis szükségképpen eljutunk a jelenlegi tőkés termelési módhoz; a termelési és létfenntartási eszközöknek az egyik, kisszámú osztály kezében való monopolizálásához, a mérhetetlen többséget alkotó másik osztálynak nincstelen proletárrá való lesüllyesztéséhez, a szédületes termelés és a kereskedelmi válság periodikus váltakozásához, s az egész mai termelési anarchiához. Az egész folyamat tisztán gazdasági okokból megmagyarázható, anélkül, hogy csak egyetlen egyszer is szükség lenne a rablásra, az erőszakra, az államra vagy bármilyen politikai beavatkozásra. Az „erőszakos tulajdon" itt sem más, mint hetvenkedő frázis, amelynek az a célja, hogy elleplezze a dolgok valóságos menetének meg nem értését.

Ez a folyamat, történelmileg kifejezve, a burzsoázia fejlődéstörténete. Ha a „politikai állapotok a gazdasági helyzet döntő okai", akkor a modern burzsoáziának nem a feudalizmus ellen vívott harcban kellett volna kifejlődnie, hanem a feudalizmus önként a világra hozott kedvenc gyermekének kellene lennie. Mindenki tudja, hogy az ellenkezője történt. A polgárság eredetileg az uralkodó feudális nemességnek adót fizető, mindenféle függő helyzetben levő emberekből és jobbágyokból rekrutálódó, elnyomott rend volt, s csak a nemességgel folytatott szüntelen harcban hódította meg egyik hatalmi pozíciót a másik után, míg végül a legfejlettebb országokban, a helyébe lépve, kezébe kaparintotta az uralmat; Franciaországban úgy, hogy egyenesen megdöntötte a nemességet, Angliában pedig úgy, hogy egyre jobban elpolgáriasította és saját díszítő csúcsául bekebelezte.

* Marx. A tőke. I. köt. Budapest, 1955. 540—541. old.

S miképpen érte ezt el? Kizárólag a „gazdasági helyzet" megváltoztatásával, amelyet előbb-utóbb, önként vagy harc eredményeképpen követett a politikai állapotok megváltozása. A burzsoázia harca a feudális nemesség ellen nem más, mint a város harca a falu ellen, az ipar harca a földbirtok ellen, a pénzgazdálkodás harca a naturális gazdálkodás ellen, s ebben a harcban a polgárok döntő fegyverei *gazdasági* hatalmi eszközei voltak, amelyek az előbb kézműves, majd manufaktúrává fejlődött ipar előrehaladása és a kereskedelem kiszélesedése révén szüntelenül gyarapodtak. Ebben a harcban a politikai erő mindvégig a nemesség oldalán volt, kivéve egy időszakot,* amikor a királyi hatalom a polgárságot felhasználta a nemesség ellen, hogy az egyik rendet a másikkal tartsa sakkban; de attól a pillanattól, hogy a politikailag még mindig tehetetlen polgárság, növekvő gazdasági hatalmánál fogva, veszélyessé vált, a királyság ismét összefogott a nemességgel, s ezzel először Angliában, majd Franciaországban előidézte a polgárság forradalmát. A „politikai állapotok" Franciaországban változatlanok maradtak, a „gazdasági helyzet" viszont kinőtt belőlük. Politikai helyzeténél fogva a nemesség volt minden, a polgár — semmi; társadalmi helyzeténél fogva a polgárság volt most a legfontosabb osztály az államban, míg a nemesség elvesztette minden társadalmi funkcióját, és nem maradt más teendője, minthogy jövedelmei formájában zsebre vágja elvesztett funkcióinak fizetségét. Sőt mi több, a polgárság egész termelése továbbra is a középkor feudális politikai formái közé volt kényszerítve, amelyeken ez a termelés — nemcsak a manufaktúra, hanem még a kézművesség is — rég túlnőtt; továbbra is gátolta az ezerféle céhkiváltság, az a sok helyi és tartományi vámkorlát, amely már puszta zaklatássá és a termelés béklyójává vált.

A polgárság forradalma véget vetett ennek. De nem úgy, hogy — Dühring úr elvének megfelelően — a gazdasági helyzetet hozzáidomította a politikai állapotokhoz — hiszen éppen ez az, amivel a nemesség és a királyság évekig hiába

* A kozpontosított monarchiák kialakulásának és megerősödésének időszakát. — *Szerk.*

kísérletezett —, hanem ellenkezőleg, úgy, hogy félredobta a régi, korhadt politikai limlomot és olyan politikai állapotokat teremtett, amelyekben az új „gazdasági helyzet" létezhetett és fejlődhetett. S az új „gazdasági helyzet" ebben a hozzá alkalmazott politikai és jogi légkörben ragyogóan fejlődött, oly ragyogóan, hogy a burzsoázia már-már elfoglalja azt a helyzetet, amelyet a nemesség 1789-ben elfoglalt: mindinkább nemcsak feleslegessé válik társadalmilag, hanem társadalm akadállyá is; mindinkább kiválik a termelő tevékenységből, és mint annak idején a nemesség, pusztán jövedelmet zsebre vágó osztállyá lesz; s a saját helyzetének ezt az átalakulását, és egy új osztálynak, a proletariátusnak a létrehozását minden erőszak-hókuszpókusz nélkül, tisztán gazdasági úton érte el. Sőt, saját tevékenységének ezt az eredményét korántsem akarta — ellenkezőleg, ez akarata és szándéka ellenére, ellenállhatatlan erővel tört utat magának; saját termelőerői kinőttek vezetése alól, és mintegy természeti szükségszerűséggel kergetik az egész polgári társadalmat pusztulása vagy átalakulása felé. S ha a burzsoák most az erőszakhoz apellálnak, hogy a roskadozó „gazdasági helyzetet" megóvják az összeomlástól, ezzel csak azt bizonyítják, hogy ugyanabban a tévhitben élnek, mint Dühring úr, hogy ugyanis „a politikai állapotok a gazdasági helyzet döntő okai"; pontosan úgy, mint Dühring úr, azt képzelik, hogy az „elsődleges tényezővel"; a „közvetlen politikai erőszakkal" megváltoztathatják azokat a bizonyos „másodrendű tényeket"; a gazdasági helyzetet és ennek elháríthatatlan fejlődését, vagyis hogy Krupp-ágyúkkal és Mauser-puskákkal elsöpörhetik a föld színéről a gőzgépnek és az általa hajtott modern gépi berendezésnek, a világkereskedelemnek és a mai bank- és hitelfejlődésnek a gazdasági hatásait.

ERŐSZAK-ELMÉLET

(Folytatás)

De nézzük csak meg valamivel közelebbről Dühring úrnak ezt a mindenható „erőszakát". Robinson „karddal a kezében" veti szolgaságba Pénteket. Honnan vette a kardot? Még a Robinson-történetek képzeletbeli szigetein sem teremnek mindmáig kardok a fákon, s Dühring úr erre a kérdésre adós marad a válasszal. Ahogy Robinson kardot szerezhetett, éppúgy feltételezhetjük, hogy Péntek egy szép napon töltött revolverrel jelenik meg, s akkor fonákjára fordul az egész „erőszak"-viszony: Péntek parancsol és Robinson dolgozhat inaszakadtáig. Bocsássa meg az olvasó, hogy ilyen következetesen vissza-visszatérünk Robinson és Péntek történetére, amely tulajdonképpen nem a tudományba, hanem a gyerekszobába való, de mit tehetünk? Kénytelenek vagyunk lelkiismeretesen alkalmazni Dühring úr axiomatikus módszerét, s nem a mi hibánk, hogy eközben állandóan a merő gyermetegség területén mozgunk. Szóval a revolver legyőzi a kardot, s ez minden bizonnyal még a legegyügyűbb axióma-gyárossal is megérteti, hogy az erőszak nem puszta akarati aktus, hanem igen reális előfeltételek szükségesek érvényesüléséhez, nevezetesen *szerszámok*, amelyek közül a tökéletesebbik felülkerekedik a kevésbé tökéletesen; továbbá, hogy ezeket a szerszámokat termelni kell, ami egyszersmind azt is jelenti, hogy a tökéletesebb erőszak-szerszámok — köznyelven fegyverek — termelője legyőzi a kevésbé tökéletesek termelőjét; *egy*szóval, hogy az erőszak győzelme a fegyverek termelésén alapszik, ez viszont a termelésen általában — tehát a „gazdasági hatalmon", a „gazdasági helyzeten", az erőszak rendelkezésére álló *anyagi* eszközökön.

Az erőszak — ez ma a hadsereg és a hajóhad, s mindkettő, amint ezt saját kárunkon megtanultuk, „töméntelen sok pénzbe" kerül. Az erőszak azonban nem tud pénzt csinálni, legfeljebb elveheti a már megcsináltat, és ezzel sem megy sokra, amint ezt ugyancsak saját kárunkon megtanul-

tuk a francia milliárdok esetében.* A pénzt tehát végeredményben mégiscsak a gazdasági termelésnek kell szolgáltatnia; az erőszakot tehát megint a gazdasági helyzet határozza meg, amely megszerzi számára a szerszámai felszereléséhez és fenntartásához szükséges eszközöket. De ez még nem minden. Semmi sem függ annyira a gazdasági előfeltételektől, mint éppen a hadsereg és a hajóhad. Fegyverzet, állomány, szervezet, taktika és stratégia mindenekelőtt a termelés mindenkori fokától és a közlekedési eszközöktől függ. Nem zseniális hadvezérek „értelme szabad alkotásának" volt itt átalakító hatása, hanem a jobb fegyverek feltalálásának és a katonai emberanyag megváltozásának; a zseniális hadvezérek szerepe legjobb esetben arra korlátozódik, hogy a harcmódot az új fegyverekhez és az új harcosokhoz idomítják.

A XIV. század elején a lőpor eljutott az araboktól a nyugat-európaiakhoz és mint minden iskolásgyerek tudja, teljesen átalakította a hadviselést. A lőpor és a tűzfegyverek bevezetése azonban korántsem volt erőszakos tett, hanem ipari, tehát gazdasági haladás. Az ipar ipar marad, akár tárgyak előállítására, akár elpusztítására irányul. S a tűzfegyverek bevezetése nemcsak a hadviselésre volt átalakító hatással, hanem a politikai uralmi és szolgasági viszonyokra is. Lőpor és tűzfegyverek megszerzéséhez ipar és pénz kellett, s mindkettő a városi polgárok birtokában volt. A tűzfegyverek ezért kezdettől fogva a városok és a városokra támaszkodó, felemelkedő monarchia fegyverei voltak a feudális nemesség ellen. A nemesi várak eladdig megközelíthetetlen kőfalait lerombolták a polgárok ágyúi, a polgári puskák golyói átfúrták a lovagi vérteket. A páncélba öltöztetett nemesi lovassággal együtt a nemesség uralma is összeomlott; a polgárság fejlődésével mindinkább a gyalogság és a tüzérség lettek a döntő fegyvernemek. Az ágyú arra kényszerítette a hadimesterséget, hogy egy új, teljesen ipari ágat alakítson ki magának: a műszakit.

* Az 1870—1871-es francia—porosz háború után Franciaország ötmilliárd frank hadisarcot fizetett (1873 végéig) Németországnak, ez azonban a német gazdasági életet — kezdeti fellendülés után — sem óvta meg az 1873-as összeomlástól. — *Szerk.*

A tűzfegyverek tökéletesedése igen lassan haladt előre. Az ágyú sokáig nehézkes maradt, a kézifegyver, sok részlettalálmány ellenére, kezdetleges szerszám volt. Több mint háromszáz év múlt el, míg megjelent egy olyan puska, amely alkalmasnak bizonyult az egész gyalogság felfegyverzésére. Csak a XVIII. század elején szorította ki végleg a szuronyos kováspuska a lándzsát a gyalogság fegyverzetéből. Az akkori gyalogságot kitűnően egzecírozó, de teljesen megbízhatatlan, a társadalom legzüllöttebb elemeiből, gyakran kényszerrel katonává tett ellenséges hadifoglyokból verbuválódott fejedelmi zsoldosok alkották, akiket csak bottal lehetett összefogni s az egyetlen harci forma, amelyben ezek a katonák az új puskát alkalmazhatták, a vonalalakzat volt, amely II. Frigyes idején érte el fejlődésének tetőpontját. A hadsereg egész gyalogságát három fő mélységben, igen hosszú, belülről üres négyszög formájában állították fel, és csatarendben csak mint egész mozgott; legfeljebb a két szárny egyikének engedték meg, hogy kissé előbbre nyomuljon vagy visszamaradjon. Ez a nehézkes tömeg csak teljesen sík terepen mozoghatott rendben, s ott is csak lassú ütemben (percenként 75 lépés); a csatarend megváltoztatása harc közben lehetetlen volt, s amint a gyalogság tűzbe került, rövid idő alatt *egy* csapásra eldőlt, hogy győz-e vagy vereséget szenved.

Ezekkel a nehézkes vonalakkal az amerikai függetlenségi háborúban[2] felkelők osztagai szálltak szembe, akik nem tudtak ugyan egzecírozni, de annál jobban lőttek vontcsövű puskáikból, és legsajátabb érdekeikért harcoltak, tehát nem dezertáltak, mint a toborzott alakulatok, s nem tették meg az angoloknak azt a szívességet, hogy ugyancsak vonalban és szabad síkságon szálljanak harcba velük, hanem szétszórt, igen mozgékony lövészrajokban és az erdők fedezete alatt támadtak. A vonal itt tehetetlen volt és vereséget szenvedett a láthatatlan és hozzáférhetetlen ellenségtől. Újra felfedezték a lövészcsatározást — egy új harci formát, amely a megváltozott katonai emberanyagnak volt a következménye.

Amit az amerikai forradalom megkezdett, azt befejezte

a francia forradalom — katonai téren is. A koalíció jól kiképzett zsoldos seregeivel szintén csak rosszul kiképzett, de nagyszámú tömegeket állíthatott szembe, az egész hadrakelt nemzetet.[3] Ezekkel a tömegekkel azonban meg kellett védeni Párizst, vagyis tartani kellett egy meghatározott területet, ezt pedig nyílt tömegcsatában kivívott győzelem nélkül nem lehetett megtenni. A puszta csatározás ehhez nem volt elegendő; a tömegek felhasználásához is meg kellett találni a formát, s ezt az *oszlop*ban találták meg. Az oszlopalakzat lehetővé tette, hogy kevésbé gyakorlott alakulatok is meglehetős rendben mozogjanak, mégpedig nagyobb menetsebességgel (száz lépés és még több percenként), lehetővé tette, hogy a régi vonalrend merev formáival szakítsanak, hogy bármilyen, tehát a vonal számára igen kedvezőtlen terepen is harcoljanak, lehetővé tette, hogy az alakulatokat bármilyen, a helyzetnek valamennyire is megfelelő módon csoportosítsák és harcukat a szétszórt lövészek harcával összekapcsolva, az ellenséges vonalakat feltartóztassák, foglalkoztassák, kifárasszák, mindaddig, míg el nem érkezett az a pillanat, amikor a tartalékban levő tömegekkel a hadállás döntő pontján áttörték őket. Ezt az új harcmódot, amely a csatárok és az oszlopok összekapcsolásán és a hadseregnek önálló, valamennyi fegyvernemet egybefogó hadosztályokra, illetve hadtestekre való felosztásán alapult, s amelyet azután Napóleon mind taktikailag, mind stratégiailag tökéletesen kidolgozott, ennélfogva mindenekelőtt a francia forradalom megváltozott katonai emberanyaga tette szükségessé. De volt ennek még két igen fontos technikai előfeltétele is: először, a tábori lövegek Gribeauval által megkonstruált könnyebb talpa — csak ez tette lehetővé ezeknek a most megkövetelt gyorsabb mozgását — és másodszor, a vadászfegyvertől átvett, Franciaországban 1777-ben bevezetett hajlított puskatus, amely a csövet teljesen egyenes irányban folytató addigi puskatus helyébe lépett — ez lehetővé tette, hogy egyes emberekre is célozzanak, anélkül, hogy szükségszerűen mellélőnének. Enélkül az előrehaladás nélkül, a régi fegyverrel nem lehetett volna csatározni.

Az egész nép felfegyverzésének forradalmi rendszerét csakhamar kényszersorozásra korlátozták (amelynél a tehetősebbek helyettes állításával megválthatták magukat, s ebben a formában átvette ezt a kontinens legtöbb nagy állama. Csak Poroszország tett kísérletet Landwehr-rendszerében arra, hogy nagyobb arányban vegye igénybe a nép katonai erejét. Poroszország volt emellett az első állam, amely — miután az 1830 és 1860 között kialakított, harcra alkalmas vontcsövű, elöltöltő puska eljátszotta rövid szerepét — egész gyalogságát felszerelte a legújabb fegyverrel, a vontcsövű, hátultöltő puskával. E két újításnak köszönhette Poroszország 1866. évi sikereit.

A német—francia háborúban került szembe egymással először két hadsereg úgy, hogy mindkettő vontcsövű hátultöltő puskával volt felszerelve, mégpedig lényegében ugyanazokban a taktikai alakzatokban, mint a régi simacsövű kováspuska idején. Csak annyi volt a különbség, hogy a poroszok a századoszlop bevezetésével kísérletet tettek az új fegyverzetnek jobban megfelelő harcalakzat megtalálására. Amikor azonban augusztus 18-án St. Privat-nál a porosz gárda csakugyan alkalmazni próbálta a századoszlopot, a harcban leginkább részvevő öt ezred nem egész két óra alatt állományának több mint egyharmadát elvesztette (176 tisztet és 5114 katonát), s ettől kezdve a századoszlop mint harcalakzat éppúgy halálra volt ítélve, mint a zászlóaljoszlop és a vonal; meg sem kísérelték többé, hogy bármilyen zárt alakzatot ellenséges puskatűznek tegyenek ki, s a harcot német részről már csak azokban a sűrű lövészrajokban folytatták, amelyekre az oszlop a becsapódó golyózáporban addigra már magától is rendszerint felbomlott, amely ellen azonban a felső hadvezetőség mint rendbontás ellen harcolt; s ugyanígy az ellenséges puskatűz határterületén most a *futólépés* lett az egyetlen mozgásnem. A közkatona ismét okosabb volt a tisztnél; az egyetlen harci formát, amely a hátultöltő fegyver tüzében eddig bevált, *ő* találta meg ösztönszerűen, s a hadvezetés ellenkezése dacára sikeresen érvényesítette.

A német—francia háborúval olyan fordulóponthoz ér-

tünk, amelynek sokkal nagyobb jelentősége volt, mint bármely korábbinak. Először is, a fegyverek annyira tökéletesedtek, hogy újabb, valamennyire is forradalmasító hatású haladás már nem lehetséges. Amikor olyan ágyúk vannak, amelyekkel el lehet találni egy zászlóaljat; amíg csak szemmel kivehető, és olyan puskák vannak, amelyekkel ugyanígy célba lehet venni és el lehet találni egyes embereket, s amelyeknél a töltés kevesebb időt vesz igénybe, mint a célzás, a nyílt mezőn való háború szempontjából minden további haladás többé-kevésbé közömbös. Ebben az irányban tehát lényegében lezárult a fejlődés időszaka.[1] Másodszor pedig ez a háború arra kényszerítette a kontinens valamennyi nagy államát, hogy szigorított formában bevezessék a porosz Landwehr-rendszert, és ezzel olyan katonai terheket vegyenek a vállukra, amelyek súlya alatt néhány év alatt tönkre kell menniük. A hadsereg az állam fő céljává, öncéllá vált; a népek már csak arra valók, hogy katonákat adjanak és a katonákat eltartsák. A militarizmus uralma alá veti és elnyeli Európát. De ez a militarizmus saját pusztulásának csíráját is magában hordozza. Az egyes államok közötti versengés egyrészt arra kényszeríti az államokat, hogy évről évre több pénzt fordítsanak hadseregre, hajóhadra, lövegekre stb., tehát egyre közelebb hozzák pénzügyi összeomlásukat; másrészt arra, hogy egyre komolyabban vegyék az általános hadkötelezettséget, s így végül az egész népet megtanítsák a fegyverforgatásra; tehát képessé tegyék arra, hogy egy adott pillanatban a parancsnokoló katonai felsőbbséggel szemben érvényt szerezzen akaratának. S ez a pillanat bekövetkezik, mihelyt a nép tömegének — falusi és városi munkásoknak és parasztoknak — *van* akarata. Ezen a ponton a fejedelmi hadsereg néphadsereggé változik át; a gépezet felmondja a szolgálatot, a militarizmus elpusztul saját fejlődésének dialektikájánál fogva. Amire az 1848-as polgári demokrácia nem volt képes, éppen mert *polgári* volt, nem pedig proletár, tudniillik, hogy a dolgozó tömegeknek olyan akaratot adjon, amelynek tartalma megfelel osztályhelyzetüknek — ezt a szocializmus okvetlenül megteszi. Ez pedig

a militarizmusnak, s vele valamennyi állandó hadseregnek *belülről* való felrobbantását jelenti.

Ez az egyik tanulsága a modern gyalogság történetének. A második tanulság, amely ismét Dühring úrhoz vezet vissza bennünket, az, hogy a hadseregek egész szervezete és harcmódja, s ezzel a győzelem vagy vereség is anyagi, azaz gazdasági feltételektől függőnek bizonyul; az ember- és a fegyveranyagtól, tehát a népesség minőségétől és mennyiségétől, valamint a technikától függőnek. Csak egy vadásznép, mint az amerikaiak, találhatta fel újra a lövészcsatározást — vadászni meg tisztán gazdasági okokból vadásztak, mint ahogy ma a régi államoknak ugyanazok a yankee-jei tisztán gazdasági okokból parasztokká, iparosokká, tengerészekké és kereskedőkké váltak, akik már nem az őserdőben csatároznak, hanem annál inkább a spekuláció mezején, ahol a tömegek felhasználása tekintetében is sokra vitték már. Csak egy olyan forradalom, mint a francia, amely a polgárt és kiváltképpen a parasztot gazdaságilag emancipálta, találhatta meg a tömeghadsereget és ezzel együtt a szabad mozgásnak azokat a formáit, amelyeken összetörtek a régi merev vonalak — az általuk védelmezett abszolutizmus katonai képmásai. S hogy a technika vívmányai, mihelyt katonailag felhasználhatóvá válnak és felhasználásra kerülnek, szinte erőszakosan megváltoztatják, sőt forradalmasítják a harcmódot, gyakran még a hadvezetés akarata ellenére is, azt a fentiekben esetről esetre láttuk. Hogy ezenkívül menynyire függ a hadviselés saját hátországának és a hadszíntérnek termelőképességétől és közlekedési eszközeitől, arról ma már akármelyik buzgó altiszt is felvilágosíthatja Dühring urat. Egyszóval, mindenütt és mindenkor gazdasági feltételek és gazdasági hatalmi eszközök segítik az „erőszakot" a győzelemhez, amelyek nélkül megszűnik erő lenni, s aki a hadügyet a Dühring-féle elvek alapján az ellenkező álláspontról kiindulva meg akarná reformálni, nem arathatna egyebet vereségnél.*

* A porosz vezérkarban ezt szintén nagyon jól tudják már. „A hadügy *alapja* elsősorban a népek egyáltalában való *gazdasági* életalakulása", mondja Max Jahns vezérkari százados úr egyik tudományos előadásában (Kölnische Zeitung, 1876. április 20., 3. old.) *(Engels jegyzete.)*

Ha már most a szárazföldről áttérünk a tengerre, azt látjuk, hogy itt csupán az utóbbi 20 év alatt még gyökeresebb átalakulás ment végbe. A krími háború csatahajója a fából készült 60—100 ágyúval felszerelt, két- vagy háromfedélzetű hajó volt, amelyet még főképpen vitorlák hajtottak és csak kisegítésre volt egy gyenge gőzgéppel ellátva. Fegyverzete főleg kb. 50 cwt* csősúlyú 32 fontos** ágyúkból és csak kevés 95 cwt csősúlyú 68 fontos ágyúból állott. A háború vége felé páncélozott úszó ütegek jelentek meg, nehézkes, szinte mozdulatlan, de az akkori ágyúkkal szemben sérthetetlen szörnyetegek. Csakhamar a csatahajókra is átvitték a vaspáncélzatot; ez eleinte még vékony volt — a négyhüvelykes*** vaslemez már rendkívül erős páncélnak számított. De a tüzérség haladása hamar túlszárnyalta a páncélzatét; amint egy újabb páncélvastagságot kezdtek alkalmazni, nyomban akadt egy új, nehéz löveg, amely ezt könnyűszerrel átütötte. Ily módon az egyik oldalon most már eljutottunk 10, 12, 14 és 24 hüvelyk *vastag páncélzathoz* (Olaszország három láb**** vastagságú páncéllal ellátott hajót szándékszik építtetni), a másik oldalon pedig a vontcsövű 25, 35, 80, sőt 100 tonna (egy tonna = 20 cwt) csősúlyú lövegekhez, amelyek korábban elképzelhetetlen távolságra szórják 300, 400, 1700, sőt 2000 font súlyú lövedékeiket. A mai csatahajó óriási 8000—9000 tonnás és 6000—8000 lóerős páncélozott csavargőzös, forgótornyokkal, négy, legfeljebb hat nehéz löveggel, és a víz szintje alatt az ellenséges hajók átfúrására szolgáló vágósarkantyúban végződő orral; egyetlen óriási gépezet, amelynél a gőz nemcsak a gyors tovahaladást biztosítja, hanem a kormányzást, a horgonykiemelést, a tornyok forgatását, a lövegek beirányzását és töltését, a víz kiszivattyúzását, a csónakok felvonását, leeresztését is végzi. A páncélzat és a löveghatás közötti verseny olyannyira nem ért még véget, hogy egy hajó ma rendszerint nem felel már meg a követelményeknek, elavult, még mielőtt vízre bocsátották

* 1 cwt = 50,80 kg. — *Szerk.*
** 1 font — 45,36 dkg. — *Szerk.*
*** 1 hüvelyk = 2,54 cm. — *Szerk.*
**** 1 láb = 30,48 cm. — *Szerk.*

volna. A modern csatahajó nem csupán terméke a modern nagyiparnak, hanem egyszersmind mintapéldánya is, úszó gyár — persze legfőképpen pénzpocsékolás termelésére. A legfejlettebb nagyiparral rendelkező országnak szinte monopóliuma van ilyen hajók építésére. Valamennyi török, csaknem valamennyi orosz és a legtöbb német páncélos hajót Angliában építették; csak valamelyest is használható páncéllemezeket jóformán kizárólag Sheffieldben készítenek; Európa három olyan vasműve közül, amely alkalmas a legnehezebb lövegek gyártására, kettő (Woolwich és Elswick) Angliában, a harmadik (Krupp) pedig Németországban van. Itt a legnyilvánvalóbban megmutatkozik, hogy a „közvetlen politikai erőszak", amely Dühring úr szerint „a gazdasági helyzet döntő oka", éppen ellenkezőleg, teljesen alá van vetve a gazdasági helyzetnek; hogy a tengeri erőszak-eszköznek, a csatahajónak, nemcsak a készítése, hanem maga a kezelése is a modern nagyipar egyik ágává vált. S hogy ez így lett, az senkinek sem okoz annyi fejfájást, mint éppen az erőszaknak, az államnak, amelynek ma egy hajó annyiba kerül, mint régebben egy kisebb fajta hajóhad; amelynek végig kell néznie, hogy ezek a drága hajók, még mielőtt vízre bocsátanák őket, máris elavulnak, tehát elvesztik értéküket; s amelyet bízvást éppannyira bosszant, mint Dühring urat, hogy a „gazdasági helyzet" embere, a mérnök, most sokkal fontosabb a fedélzeten, mint a „közvetlen erőszak" embere, a kapitány. Nekünk azonban egyáltalán nincsen okunk a mérgelődésre, amikor azt látjuk, hogy a páncél és a löveg közötti versengésben a csatahajót a művészi tökéletesség olyan fokára fejlesztik, amelyen éppen annyira megfizethetetlen már, mint amennyire használhatatlan a háborúban,* és hogy ez a harc ily módon a tengeri háború területén is feltárja azokat a belső dialektikus mozgástörvényeket, amelyek szerint a militarizmus, mint minden más történelmi jelenség, saját fejlődésének következményeibe pusztul bele.

* A nagyipar által a tengeri háború számára készített legutóbbi terméknek, az önmagát hajtó torpedónak a tökéletesítése ezt úgy látszik valóra fogja váltani; a legkisebb torpedónaszád ily módon folénybe kerül a legerősebb páncélos hajóval szemben. (Egyébként ne felejtse el az olvasó, hogy a fentiek 1878-ban íródtak.) *(Engels jegyzete.)*

Tehát itt is a napnál világosabban látjuk, hogy semmiképpen sem helyes az a tétel, amely szerint „az elsődlegest a közvetlen politikai erőszakban, nem pedig holmi közvetett gazdasági hatalomban kell keresni". Éppen ellenkezőleg. Mi az, ami „az elsődlegesnek" mutatkozik magában az erőszakban? A gazdasági hatalom, a nagyipar hatalmi eszközeivel való rendelkezés. A tengeri politikai erőszak, amely a modern csatahajókon nyugszik, korántsem „közvetlennek", hanem éppenséggel a gazdasági hatalom, a kohászat magas fejlettsége által, az ügyes műszaki emberek és a gazdag szénbányák fölötti rendelkezés által *közvetítettnek* bizonyul.

De mire való mindez? Adják a legközelebbi tengeri háborúban Dühring úrnak a főparancsnokságot, és ő torpedók és más mesterkedések nélkül, egyszerűen a „közvetlen erőszak" segítségével megsemmisíti mindezeket a gazdasági helyzet szolgaságába vetett páncélos hajóhadakat.

ERŐSZAK-ELMÉLET

(Befejezés)

„Igen fontos körülmény az, hogy valójában a *természet* feletti uralom egyáltalában (!) csak az *ember* feletti uralom révén ment végbe (uralom végbement!). A földtulajdonnak nagyobb területeken való gazdasági hasznosítására soha, sehol nem került sor anélkül, hogy előzőleg le ne igázták volna az embert valamilyen fajta rabszolga- vagy jobbágymunkára. A dolgok feletti gazdasági uralom felállításának az embernek a másik ember feletti politikai, társadalmi és gazdasági uralma volt az előfeltétele. Még csak elgondolni sem tudunk nagy földesurat anélkül, hogy egyszersmind ne foglaljuk bele gondolatunkba a rabszolgák, jobbágyok vagy közvetve nem szabadok feletti uralmát. Mit is jelenthetett és mit jelenthet ma is nagy földterületek megművelése szempontjából az egyesnek az ereje, amelyet legfeljebb a segítő családtagok ereje egészít ki? A föld kiaknázása vagy a föld feletti

gazdasági uralom kiterjesztése az egyesnek a természetes erejét meghaladó méretekben az eddigi történelemben csak úgy vált lehetővé, hogy a föld feletti uralom megalapozása előtt, vagy azzal egyidejűleg az embernek ehhez hozzátartozó szolgaságba vetését is végrehajtották. A fejlődés későbbi szakaszaiban ez a szolgaságba vetés enyhült . . . s jelenlegi formája a civilizáltabb államokban egy többékevésbé rendőruralommal irányított bérmunka. Az utóbbin alapul tehát a gyakorlati lehetősége a mai gazdaság ama fajtájának, amely a föld feletti nagyobb kiterjedésű uralomban és(!) a nagyobb földbirtokban jelentkezik. Magától értetődik, hogy az elosztási gazdagság összes többi nemei is történelmileg hasonlóképpen magyarázandók, s az embernek a másik embertől való közvetett függősége, amely jelenleg a gazdaságilag legfejlettebb állapotok alapvonása, nem érthető meg és nem magyarázható meg önmagából, hanem csak egy korábbi közvetlen alávetésnek és kisajátításnak némileg megváltozott örökségeképpen." Ezt mondja Dühring úr.

Tézis: A természet feletti uralomnak (az emberének) előfeltétele az ember feletti uralom (az emberé).

Érv: A *földtulajdonnak nagyobb területeken való* gazdasági hasznosítására soha, sehol nem került sor másként, csak szolgák révén.

Az érv érve: Hogyan lehetnek nagy földbirtokosok szolgák nélkül? Hiszen a nagy földbirtokos a családjával, szolgák nélkül, birtokának csak egy kicsiny részét bírja megművelni.

Tehát: annak bebizonyítására, hogy az embernek ahhoz, hogy a természetet alávesse magának, először szolgaságba kell vetnie az embert, Dühring úr a „természetet" habozás nélkül átváltoztatja „nagyobb területű földtulajdonná" és ezt a földtulajdont — nincs meghatározva, kié — nyomban megint egy nagy földesúr tulajdonává, aki persze szolgák nélkül nem bírja földjét megművelni.

Először is, „a természet feletti uralom" és „a földtulajdon gazdasági hasznosítása" korántsem ugyanaz. A természet feletti uralmat az iparban hasonlíthatatlanul nagyobb méretekben gyakorolják, mint a földművelésben, amely

mindmáig kénytelen eltűrni az időjárás uralmát, ahelyett, hogy a maga uralma alá vetné az időjárást.

Másodszor, ha a földtulajdonnak nagyobb területeken való gazdasági hasznosítására szorítkozunk, akkor az a kérdés, hogy kié ez a földtulajdon. S ekkor, valamennyi kultúrnép történetének kezdetén, nem azt a „nagy földesurat" találjuk, akit Dühring úr szokásos szemfényvesztő módszerével, amelyet ő „természetes dialektikának" nevez, itt becsempész — hanem a földet közösen birtokló törzs- és faluközösségeket. Indiától Írországig eredetileg ilyen törzs- és faluközösségekben történt a földtulajdonnak nagy területeken való gazdasági hasznosítása, mégpedig hol úgy, hogy a szántóföldet a közösség javára közösen művelték meg, hol úgy, hogy a közösség bizonyos időre kiosztotta a családoknak az egyes parcellákat, az erdők és legelők közös használatának fenntartásával. Ismét csak jellemző Dühring úrnak „a politikai és jogi területen" végzett „legbehatóbb szaktanulmányaira", hogy minderről mit sem tud; hogy valamennyi műve szinte kiáltja, hogy egyáltalán nem ismeri Maurer korszakalkotó írásait az ősi német mark-szervezetről,* az egész német jognak az alapjáról, és azt a főképpen Maurer által megindított és ösztönzött, még szüntelenül dagadó irodalmat, mely azt mutatja ki, hogy a földbirtok valamennyi európai és ázsiai kultúrnépnél eredetileg közös volt, s leírja e földközösség különböző létezési és bomlási formáit. Mint ahogy a francia és az angol jog területén Dühring úr „egész tudatlanságát önmaga szerezte", bármilyen nagy is az, ugyanígy önmaga szerezte meg a német jog területén tanúsított még jóval nagyobb tudatlanságát is. Az a férfiú, akit oly rettenetesen felbőszít az egyetemi professzorok szűk látóköre, a német jog területén még ma is legfeljebb ott áll, ahol a professzorok húsz évvel ezelőtt állottak.

Dühring úrnak az az állítása, hogy a földtulajdonnak nagyobb területeken való gazdasági hasznosításához földesurakra és szolgákra volt szükség, nem egyéb, mint „szabad alkotása és elképzelése". Az egész Keleten, ahol a község

* Ó-német földközösség. — *Szerk.*

vagy az állam a földtulajdonos, még a „földesúr" szó is hiányzik a nyelvekből, erre vonatkozólag Dühring úr kikérheti az angol jogászok véleményét, akik Indiában éppolyan hasztalan vesződnek azzal a kérdéssel, hogy ki a földtulajdonos, mint a megboldogult LXXII. Henrik, Reuss—Greiz—Schleiz—Lobenstein—Eberswalde fejedelme azzal a kérdéssel, hogy ki éjjeli őr. A törökök voltak az elsők, akik Keleten az általuk meghódított országokban valamiféle földesúri feudalizmust vezettek be. Görögország már hőskorában bizonyos rendi tagozódással lép a történelembe, s ez a tagozódás nyilvánvalóan megint csak egy hosszabb, előttünk ismeretlen előtörténetnek az eredménye; de itt is főképpen önálló parasztok művelik a földet; a nemesek és törzsfejedelmek nagyobb birtokai kivételek, és különben is csakhamar eltűnnek. Itália földjét is jobbára parasztok vették művelés alá; amikor a római köztársaság utolsó időszakában a nagy birtokkomplexumok, a latifundiumok, a parcellás parasztokat kiszorították és rabszolgákkal helyettesítették, egyszersmind a földművelést is állattenyésztéssel helyettesítették, és ezzel, amint ezt már Plinius tudta, tönkretették Itáliát (latifundia Italiam perdidere). A középkorban egész Európában (különösen szűzföldek feltörésénél) a paraszti művelés volt az uralkodó, s a szóban forgó kérdés szempontjából közömbös, vajon e parasztoknak kellett-e valamely hűbérúrnak úrbért fizetniük és milyen formában. Azok a fríz, alsószász, flandriai és alsó-rajnai telepesek, akik az Elbától keletre a szlávoktól elvett földet művelés alá vették, ezt szabad parasztokként tették igen kedvező földbérrel, de semmiképpen sem mint „valamilyen fajta jobbágymunkát".

Észak-Amerikában a föld legnagyobb része szabad parasztok munkája révén került művelés alá, míg a Dél nagy földesurai rabszolgákkal és rablógazdálkodásukkal annyira kimerítették a földet, hogy már csak fenyőt termett, s a gyapottermesztésnek egyre tovább kellett vándorolnia Nyugat felé. Ausztráliában és Újzélandban meghiúsult az angol kormány minden olyan kísérlete, amely egy földbirtokos

arisztokrácia mesterséges létrehozására irányult. Egyszóval, leszámítva a trópusi és szubtrópusi gyarmatokat, amelyeken az éghajlat európai ember számára lehetetlenné teszi a földművelő munkát, csupán a képzelet világában létezik az olyan hatalmas földesúr, aki rabszolgái vagy jobbágyai segítségével uralma alá hajtja a természetet és termővé teszi a földet. Éppen az ellenkezője igaz. Ahol az ókorban megjelenik a nagy földesúr, például Itáliában, ott nemhogy a szűzföldet termővé teszi, hanem a parasztok által termővé tett szántóföldet is legelővé változtatja, egész országokat elnéptelenít és tönkretesz. Csak újabban, amióta a sűrűbb népesség a föld értékét emelte és kiváltképpen amióta az agronómia fejlődése roszszabb földeket is hasznosíthatókká tett — csak azóta kapcsolódott be a nagy földbirtok nagyobb mértékben a szűzföldek és legelők megművelésébe, mégpedig mind Angliában, mind Németországban főképpen a parasztok községi földjének elorzásával. De még ekkor sem maradt el az ellenkező folyamat. Miközben Angliában a nagybirtokosok egy acre községi földet művelés alá vettek, Skóciában legalább három acre megművelt földet juhlegelővé változtattak, sőt végül már csak nagyvad számára fenntartott vadászterületté.

Itt csupán Dühring úrnak azzal az állításával van dolgunk, hogy nagyobb területeknek, tehát minden bizonnyal csaknem az egész mezőgazdasági területnek a megművelésére „soha, sehol" nem került sor másképpen, csak nagy földesurak és szolgák révén — egy olyan állítással, amelyről láttuk, hogy „az előfeltétele" a történelem valóban hallatlan nem ismerése. Itt tehát nem kell törődnünk sem azzal, hogy milyen mértékben műveltettek meg különböző korokban már teljesen vagy nagyobbára termő területeket rabszolgákkal (mint például Görögország virágkorában) vagy jobbágyokkal (mint például a *jobbágytelkek* a középkor óta), sem pedig azzal, hogy mi volt a különböző korokban a nagy földbirtokosok társadalmi funkciója.

S miután Dühring úr elénk tárta ezt a képzelet szülte mesteri képet, amelyről nem tudjuk, mit csodáljunk rajta jobban, a dedukcióval való szemfényvesztést, avagy a

történelemhamisítást — diadalittasan felkiált: „Magától értetődik, hogy az elosztási gazdagság összes többi nemei is *történelmileg hasonlóképpen magyarázandók!*" Ezzel persze megkíméli magát attól, hogy például a tőke keletkezésére akár csak egy szót is vesztegessen még.

Ha Dühring úr azzal az állításával, hogy az embernek az ember feletti uralma előfeltétele az ember természet feletti uralmának, általában csak azt kívánja mondani, hogy egész jelenlegi gazdasági állapotunk, a mezőgazdaság és az ipar máig elért fejlődési foka egy osztályellentétekben, uralmi és szolgasági viszonyokban végbemenő társadalomtörténetnek az eredménye, ezzel olyasmit mond, ami a Kommunista Kiáltvány óta már régen közhellyé vált. Éppen az a feladat, hogy az osztályok és az uralmi viszonyok keletkezését megmagyarázzuk, s ha Dühring úrnak erre mindig csak az az egy szava van a tarsolyában, hogy „erőszak", ezzel egy tapodtat sem jutottunk előbbre. Az az egyszerű tény, hogy az elnyomottak és kizsákmányoltak mindenkor sokkal többen voltak, mint az elnyomók és kizsákmányolók, hogy tehát a valódi erő az előbbieknél van, már egymagában is elegendő ahhoz, hogy megvilágítsa az egész erőszakelmélet badarságát. Még mindig hátra van tehát, hogy megmagyarázzuk az uralmi és szolgasági viszonyokat.

Ezek a viszonyok kétféleképpen keletkeztek.

Ahogy az emberek eredetileg kilépnek az állatvilágból — e szó szorosabb értelmében —, úgy lépnek be a történelembe: még félig állatok, durvák, még tehetetlenek a természet erőivel szemben, még nem ismerik saját erejüket; ezért szegények, mint az állatok, és alig termelékenyebbek náluk. Bizonyos egyenlőség van életviszonyaikban, s ami a családfőket illeti, egyfajta egyenlőség tapasztalható a társadalmi helyzetben is — legalábbis nincsenek társadalmi osztályok, s ez a későbbi kultúrnépek természetadta földművelő közösségeiben még így marad. Minden ilyen közösségben kezdettől fogva vannak bizonyos közös érdekek, amelyek megvédését, ha ez az összesség felügyelete alatt történik is, egyesekre kell rábízni; ilyenek például: viszályok eldöntése; megtorlások

olyan egyénekkel szemben, akik túllépik jogkörüket; felügyelet a vizek felett, különösen forró éghajlatú vidékeken; és végül, a legkezdetlegesebb állapotokban, vallási funkciók. Az efféle megbízatásokat az ősi közösségekben minden korban megtaláljuk, például a legrégibb német mark-közösségekben és még ma is Indiában. Ezek a megbízatások természetesen, bizonyos teljhatalommal járnak és csírái az államhatalomnak. Lassanként növekednek a termelőerők; a népesség sűrűsödése hol közös, hol ellentétes érdekeket hoz létre az egyes közösségek között, s a közösségeknek nagyobb egységekbe való csoportosulása ismét új munkamegosztásra, a közös érdekek megvédését és az ellentétes érdekek elhárítását szolgáló szervek megteremtésére vezet. Ezek a szervek, amelyek már, mint az egész csoport közös érdekeinek képviselői minden egyes közösséggel szemben különös, sőt bizonyos körülmények között ellentétes helyzetet foglalnak el, csakhamar még jobban önállósulnak, részben azáltal, hogy egy olyan világban, amelyben minden spontánul történik, szinte magától értetődően bekövetkezik a tisztségviselés örökletessége, részben pedig azáltal, hogy a más csoportokkal való konfliktusok szaporodásával egyre nélkülözhetetlenebbekké válnak. Hogy a társadalmi funkciónak ez a társadalommal szembeni önállósulása hogyan vezetett idővel a társadalom feletti uralomhoz; hogy az, aki eredetileg szolga volt, hogyan vált, ha az alkalom kedvezett, lassanként úrrá; hogy ez az úr hogyan lépett fel — a körülményeknek megfelelően —, hol mint keleti zsarnok vagy szatrapa,* hol mint görög törzsfejedelem, hol mint kelta klánfőnök** stb., hogy ennél az átváltozásnál mennyire folyamodott utoljára erőszakhoz is, és végül, hogy az egyes uralkodó személyek hogyan tömörültek uralkodó osztállyá — erre itt nem kell kitérnünk. Itt csak azt kell leszögeznünk, hogy a politikai uralom is csak akkor maradt fenn huzamosabb ideig, ha ezt a társadalmi tisztséget betöltötte. Akárhány önkényuralom tűnt is fel Perzsia és India felett, hogy idővel ismét letűnjön —

* Teljhatalmú helytartó az ókori perzsa birodalomban. — *Szerk.*
** Klan = nemzetség, nagycsalád; törzs, torzszövetség. — *Szerk.*

mindegyik nagyon jól tudta, hogy ő mindenekelőtt a legfőbb vállalkozója a folyóvölgyek öntözésének, amely nélkül ott lehetetlen a földművelés. Csak a felvilágosult angoloknak adatott meg, hogy Indiában ezt a körülményt ne vegyék észre; pusztulni hagyták az öntözőcsatornákat és a zsilipeket, és csak most, a rendszeresen visszatérő éhínségek nyomán fedezik fel végre, hogy elhanyagolták az egyetlen tevékenységet, amely indiai uralmukat legalább annyira jogszerűvé tehetné, mint amilyen elődeiké volt.

Emellett az osztályképződés mellett azonban végbement egy másik is. A földművelő családon belüli természetadta munkamegosztás a jólét bizonyos fokán lehetővé tette egy vagy több idegen munkaerő bevonását. Ez különösen azokban az országokban történt így, ahol az ősi földközösség már felbomlott vagy legalábbis a föld korábbi közös megművelését felváltotta az a rendszer, amelyben az egyes részföldeket a családok már egyénileg művelik meg. A termelés annyira fejlődött, hogy az emberi munkaerő most már többet termelhetett, mint amennyi fenntartásához szükséges; a több munkaerő eltartásához szükséges eszközök megvoltak; úgyszintén a foglalkoztatásukhoz szükségesek is; a munkaerő *értékre* tett szert. Csakhogy a saját közösség és az a szövetség, amelyhez ez tartozott, nem szolgáltatott szabadon rendelkezésre álló, felesleges munkaerőt. De szolgáltatott ilyet a háború, s a háború ugyanolyan régi, mint több közösségcsoportnak egyidejű egymás melletti létezése. A hadifoglyokkal eladdig nem tudtak mit kezdeni, tehát egyszerűen megölték vagy még korábban megették őket. A „gazdasági helyzet" most elért fokán azonban értékük lett; életben hagyták hát őket és felhasználták munkájukat. Ily módon az erőszak, ahelyett, hogy uralkodott volna a gazdasági helyzeten, éppen ellenkezőleg, a gazdasági helyzet szolgálatába kényszerült. Feltalálták a *rabszolgaságot*. Ez hamarosan a termelés uralkodó formájává vált mindazoknál a népeknél, amelyek fejlődésükben túljutottak a régi közösségen, végül azonban ez lett hanyatlásuk egyik fő oka is. Csak a rabszolgaság tette lehetővé a földművelés és az ipar közötti nagyobb arányú

munkamegosztást, s ezzel az ókori világ virágzását — a görögséget. Rabszolgaság nélkül nem lett volna görög állam, nem lett volna görög művészet és tudomány; rabszolgaság nélkül nem lett volna római birodalom. A görögség és a római birodalom által lerakott alap nélkül pedig nem volna modern Európa sem. Sose feledjük el, hogy egész gazdasági, politikai és intellektuális fejlődésünknek az előfeltétele egy olyan állapot, amelyben a rabszolgaság éppen olyan szükséges, mint általánosan elismert volt. Ebben az értelemben joggal elmondhatjuk: az ókori rabszolgaság nélkül nem volna modern szocializmus.

Nagyon olcsó dolog általános szólamokkal nekirontani a rabszolgaságnak és efféléknek, s magasztos erkölcsi megvetéssel sújtani az ilyen gyalázatosságokat. Ezzel azonban az ember sajnos nem mond többet annál, amit mindenki tud, nevezetesen, hogy ezek az ókori intézmények már nem felelnek meg mai állapotainknak és ezen állapotok által meghatározott érzelmeinknek. De ebből még egy szót sem tudunk meg arról, hogyan keletkeztek ezek az intézmények, miért álltak fenn és milyen szerepük volt a történelemben. S ha már erről beszélünk, meg kell mondanunk, bármennyire ellentmondásnak és eretnekségnek hangzik is, hogy a rabszolgaság bevezetése az akkori körülmények között nagy haladás volt. Hiszen tagadhatatlan tény, hogy az ember állatként kezdte, s ezért barbár, csaknem állati eszközökre volt szüksége, hogy felküzdje magát a barbárságból. A régi közösségek, ahol fennmaradtak, évezredek óta a legdurvább államforma, a keleti zsarnokság alapját alkotják, Indiától Oroszországig. Csak ott, ahol felbomlottak, sikerült a népeknek saját erejükből továbbjutni, és legközelebbi gazdasági előrehaladásuk az volt, hogy a rabszolgamunka segítségével növelték és tovább fejlesztették a termelést. Nem kétséges: amíg az emberi munka még olyan kevéssé volt termelékeny, hogy csak elenyésző felesleget nyújtott a szükséges létfenntartási eszközökön felül, addig a termelőerők növelése, a forgalom kiterjesztése, az állam és a jog kifejlesztése, a művészet és a tudomány megalapozása csak fokozottabb

munkamegosztás révén volt lehetséges, amelynek alapja szükségképpen az egyszerű kétkezi munkát végző tömegek és a munka irányítását, a kereskedelmet, az államügyeket intéző, és később a művészettel és tudománnyal foglalkozó kevés, kiváltságos közötti nagy munkamegosztás. S e munkamegosztás legegyszerűbb, leginkább természetadta formája éppen a rabszolgaság volt. Az ókori, sajátosan a görög világ történelmi előfeltételei között az osztályellentéteken alapuló társadalomhoz való előrehaladás csakis a rabszolgaság formájában mehetett végbe. Ez még a rabszolgák szempontjából is haladás volt; a hadifoglyoknak, akikből a rabszolgák zöme kikerült, most legalább az életük megmaradt, ahelyett, hogy mint korábban legyilkolják, vagy még régebben meg is süssék őket.

Említsük még ezzel kapcsolatban, hogy az eddigi történelmi ellentétek a kizsákmányoló és a kizsákmányolt, az uralkodó és az elnyomott osztályok között mind az emberi munkának ebben a viszonylag fejletlen termelékenységében lelik magyarázatukat. Ameddig a ténylegesen dolgozó népességet szükséges munkája annyira igénybe veszi, hogy nem marad ideje a társadalom közös ügyeinek intézésére, a munka irányítására, államügyekre, jogi ügyekre, művészetre, tudományra stb. — mindig fenn kellett állnia egy külön osztálynak, amely a tényleges munka alól mentesítve ezeket intézte, miközben sohasem mulasztotta el, hogy saját előnyére egyre több és több munkaterhet ne rakjon a dolgozó tömegekre. Csak a termelőerőknek a nagyipar által elért mérhetetlen megnövekedése teszi lehetővé, hogy a munkát kivétel nélkül a társadalom valamennyi tagja között osszák el és ily módon mindenkinek a munkaidejét annyira korlátozzák, hogy elegendő szabad ideje maradjon ahhoz, hogy a társadalom általános — elméleti és gyakorlati — ügyeiben részt vegyen. Csak most válik tehát minden uralkodó és kizsákmányoló osztály feleslegessé, sőt a társadalmi fejlődés akadályává, és csak most fogják kérlelhetetlenül félrelökni az útból, ha mégannyira birtokában van is a „közvetett erőszaknak".

Ha tehát Dühring úr az orrát fintorgatva beszél a görög világról, mert az rabszolgaságon alapult, ugyanennyi joggal azt is a szemükre vetheti a görögöknek, hogy nem volt gőzgépük és villamos távírójuk. S ha azt állítja, hogy modern bérszolgaságunk nem magyarázható meg önmagától (vagyis a modern társadalom gazdasági törvényeiből), hanem csak a rabszolgaság némileg megváltozott és enyhített örökségeképpen, ez vagy csupán annyit jelent, hogy a bérmunka, akárcsak a rabszolgaság, a szolgaságnak és az osztályuralomnak egy formája, amit minden gyermek tud, vagy pedig az állítás hamis. Hiszen ugyanennyi joggal azt is mondhatnánk, hogy a bérmunka csak úgy magyarázható meg, mint egy enyhített formája az emberevésnek, amely — mint ezt most megállapították — mindenütt a legyőzött ellenség felhasználásának eredeti formája volt.

Ezek után világos, mi a szerepe az erőszaknak a történelemben a gazdasági fejlődéssel kapcsolatban. Először is, minden politikai hatalomnak eredetileg valamilyen gazdasági, társadalmi funkció az alapja, és abban a mértékben növekszik, ahogy az ősi közösség felbomlásával a társadalom tagjai magántermelőkké válnak, tehát a közös, társadalmi funkciók intézőitől még jobban elidegenednek. Másodszor, miután a politikai hatalom a társadalommal szemben önállósult, szolgából úrrá változott, két irányban hathat. Vagy a törvényszerű gazdasági fejlődés értelmében és irányában hat: ebben az esetben nincsen viszály a kettő között, a gazdasági fejlődés meggyorsul. Vagy pedig az ellenkező irányban hat, s akkor, kevés kivétellel, a gazdasági fejlődés rendszerint letiporja. Ezt a kevés kivételt a hódítás olyan esetei alkotják, amikor a kezdetlegesebb hódítók valamely ország lakosságát kiirtották vagy elűzték és a termelőerőket, amelyekkel nem tudtak mit kezdeni, elpusztították vagy veszni hagyták. Ezt tették például a keresztények a mór Spanyolországban az öntözőművek legnagyobb részével, amelyeken a mórok igen fejlett föld- és kertművelése nyugodott. Egy kezdetlegesebb nép hódítása magától értetődően mindig megzavarja a gazdasági fejlődést és elpusztít számos termelőerőt. De a

tartós hódítások eseteinek óriási többségében a kezdetlegesebb hódító kénytelen alkalmazkodni a fejlettebb „gazdasági helyzetéhez" abban a formájában, ahogy a hódítás után fellelte; a meghódítottak asszimilálják a hódítót, s ez többnyire még a nyelvüket is kénytelen átvenni. Ahol azonban — a hódítás eseteitől eltekintve — egy ország belső államhatalma ellentétbe kerül az ország gazdasági fejlődésével, amint ez bizonyos fejlődési fokon eddig csaknem minden politikai hatalommal megtörtént, a harc mindig a politikai hatalom bukásával végződött. A gazdasági fejlődés kivétel nélkül kérlelhetetlenül utat tört magának — ennek legutóbbi, legmeggyőzőbb példáját: a nagy francia forradalmat már említettük. Ha valamely ország gazdasági helyzete és vele együtt gazdasági szerkezete egyszerűn a politikai hatalomtól függne, ahogy ezt Dühring úr tanítja, akkor teljesen érthetetlen, hogy vajon miért nem sikerült IV. Frigyes Vilmosnak 1848 után „dicső hadserege" ellenére sem beleoltani országa vasutaiba, gőzgépeibe és éppen kifejlődő nagyiparába a középkori céheket és más romantikus hóbortjait, vagy hogy az orosz cár, aki pedig még sokkal hatalmasabb, miért képtelen adósságait megfizetni, sőt miért képtelen még arra is, hogy a nyugat-európai „gazdasági helyzet" folytonos fejése nélkül együtt tartsa „erőszakát".

Dühring úr szemében az erőszak az abszolút rossz, az első erőszakos tett volt szerinte a bűnbeesés, egész fejtegetése azon való siránkozás, hogy ez megfertőzte az eredendő bűnnel az egész eddigi történelmet, hogy az erőszak, ez az ördögi hatalom, gyalázatosan kiforgatott minden természeti és társadalmi törvényt. Hogy azonban az erőszaknak a történelemben más szerepe is van, forradalmi szerepe, hogy Marx szavaival élve az erőszak a bábája minden régi társadalomnak, amely új társadalommal terhes, hogy az erőszak az a szerszám, amellyel a társadalmi mozgalom utat tör magának és szétzúzza a megkövesedett, elhalt politikai formákat — minderről Dühring úrnál egyetlen szót sem találunk. Csak sóhajtozva és nyögve vallja be annak lehetőségét, hogy a kizsákmányolás gazdasági rendszerének megdöntéséhez talán

erőszakra lesz szükség — sajnos! hiszen minden erőszakos tett demoralizálja azt, aki ehhez folyamodik. S mondja ezt, nem törődve azzal a nagy erkölcsi és szellemi fellendüléssel, amelyet minden győzelmes forradalom magával hozott! S mondja ezt Németországban, ahol egy erőszakos összecsapás, amelyet esetleg rákényszerítenek a népre, legalább azzal az előnnyel járna, hogy kiirtaná a harmincéves háború[5] megaláztatásai révén a nemzeti tudatba behatolt szolgalelkűséget. És ez a szürke, híg és erőtlen prédikátori gondolkodásmód akarja magát ráerőszakolni a legforradalmibb pártra, amelyet a történelem valaha is ismert?

A megírás ideje: 1877—1878.
A megjelenés helye: Vorwärts.
Eredeti nyelve: német.

AZ
1848-AS FORRADALMAK KORA

A JÚNIUSI FORRADALOM

Lassanként áttekinthetjük már a júniusi forradalom eseményeit: a tudósítások kiegészülnek, a tények elválaszthatók a mendemondáktól és a hazugságoktól, a felkelés jellege egyre világosabban megmutatkozik. És minél jobban sikerül a négy júniusi nap eseményeit[6] összefüggésükben látnunk, annál jobban elbámulunk a felkelés kolosszális méretein, a felkelők hősi bátorságán, gyorsan rögtönzött szervezetükön és egybehangolt harcukon.

A munkások csatatervét, úgy mondják, Kersausie, Raspail egyik barátja, egy volt katonatiszt készítette. Eszerint:

A felkelők négy oszlopban, koncentrikus mozgással a városháza felé nyomulnak.

Az első oszlop, amelynek hadműveleti bázisa a Montmartre, La Chapelle és La Villette faubourg-ok* voltak, a poissonière-i, a rochechouart-i, a St. Denis-i és a La Villette-i sorompótól dél felé nyomul, megszállja a boulevard-okat és a Montorgueil, s a St. Denis és St. Martin utcákon át a városházához közeledik.

A második oszlop, amelynek bázisa a szinte teljesen munkáslakta és a St. Martin-csatorna által védett Temple és St. Antoine faubourg-ok voltak, a Temple és a St. Antoine utcán át és a Szajna északi rakpartjai mentén, valamint a

* Előváros, külváros, városrész. — *Szerk.*

közbeeső városnegyed összes párhuzamos utcáin át nyomul előre ugyanazon centrum felé.

A harmadik oszlop, a faubourg St. Marceau-val, a rue St. Victoron át és a Szajna déli rakpartjai mentén a Cité-sziget felé tart.

A negyedik oszlop, a faubourg St. Jacques-ra és az École de Médecine környékére támaszkodva, a rue St. Jacques-on át ugyancsak a Cité felé nyomul előre. Innen a két oszlop együttesen vonul a Szajna jobbpartján, és hátulról meg oldalról beveszi a városházát.

A terv tehát joggal a kizárólag munkáslakta városrészekre támaszkodott, amelyek Párizs egész keleti felét félkör alakban szegélyezik, és kelet felé egyre szélesednek. Párizs keleti felét legelőször is meg kellett tisztítani minden ellenségtől, majd utána a Szajna mindkét partján a nyugati rész és annak központjai, a Tuileriák és a nemzetgyűlés felé nyomulni.

Ezeket az oszlopokat jó néhány repülőosztagnak kellett volna támogatnia, amelyek az oszlopok mellett és között önállóan tevékenykednek, barikádokat emelnek, megszállják a kis utcákat és fenntartják az összeköttetést.

Visszavonulás esetére a hadműveleti bázisokat erősen elsáncolták és szakszerűen átalakították félelmetes erődítményekké; ilyen volt a Clos St. Lazare, ilyen a faubourg St. Antoine és a quartier St. Antoine meg a faubourg St. Jacques.

Ha volt ennek a tervnek hibája, akkor az az volt, hogy Párizs nyugati felét a hadműveletek kezdetére teljesen figyelmen kívül hagyta. Itt a rue St. Honoré mindkét oldalán, a vásárcsarnoknál és a Palais National mellett lázadásokra kiválóan alkalmas negyedek vannak, igen szűk és görbe utcákkal és ezekben a negyedekben túlnyomórészt munkások laknak. Helyes lett volna, hogy itt a felkelésnek egy ötödik tűzfészkét létesítsék, s ezáltal elszigeteljék a városházát, ugyanakkor pedig nagy tömegű csapatot kössenek le ennél az előretolt bástyánál. A felkelés győzelme attól függött, hogy sikerül-e a lehető leggyorsabban előre-

nyomulni Párizs központjába és elfoglalni a városházát. Nem tudhatjuk, mennyiben volt lehetetlen Kersausie számára, hogy itt a felkelést megszervezze. Az viszont tény, hogy még soha nem ért célt egyetlen felkelés sem, ha nem tudta kezdetben hatalmába keríteni Párizsnak ezt a központját, amely a Tuileriákkal szomszédos. Gondoljunk csak a Lamarque tábornok temetésekor kitört felkelésre,[7] amely ugyancsak elérte a rue Montorgueil-t, de aztán újra visszaszorították.

A felkelők a terv szerint nyomultak előre. Mindjárt hozzáláttak, hogy a maguk területét, a munkások Párizsát két fő erődjükkel: a porte St. Denis és a Cité barikádjaival elkülönítsék a burzsoák Párizsától. Az előbbiekből kiszorították őket, az utóbbiakat tartották. Az első nap, 23-a, csupán előjáték volt. A felkelők terve már reggel az első előcsatározások után világosan megmutatkozott (ahogy azt a Neue Rheinische Zeitung kezdettől fogva is teljesen helyesen fogta fel, lásd a 26. sz. külön mellékletét). Az első oszlop hadműveleti vonalát keresztező boulevard St. Martin heves harcok színtere lett, s ezek itt a „rendnek"[8] — részint a helyi körülményekből adódó — győzelmével végződtek.

A Cité bejáratai el voltak vágva; jobbról egy repülőosztag által, amely a Planche-Mibray utcában fészkelte be magát, balról pedig a harmadik és a negyedik oszlop által, amelyek a Cité három déli hídját foglalták el és erősítették meg. Itt is igen heves harc bontakozott ki. A „rendnek" sikerült hatalmába kerítenie a St. Michel-hidat és előrehatolnia a rue St. Jacques-ig. Abban reménykedett, hogy estig elnyomja a lázadást.

Ha a felkelők terve már világosan megmutatkozott, a „rendé" még inkább. A „rend" terve egyelőre csak abban állt, hogy a felkelést minden eszközzel elnyomja. Ezt a szándékát ágyúgolyóval és kartáccsal jelentette be a felkelőknek.

De a kormány azt hitte, hogy közönséges, terv nélkül cselekvő emeutiere-k* szervezetlen bandájával áll szemben.

* Lázadók. — *Szerk*

Miután estére szabaddá tették a fő útvonalakat, kijelentette, hogy a lázadást legyőzték és az elfoglalt városrészeket meglehetősen hanyagul szállta meg a csapatokkal.

A felkelők nagyszerűen ki tudták használni ezt a hanyagságot arra, hogy a 23-i előcsatározások után megindítsák a nagy csatát. Különben is csodálatos, milyen gyorsan magukévá tették a munkások a hadműveleti tervet, milyen egyöntetűen dolgoztak egymás kezére, milyen ügyesen tudták kihasználni az annyira bonyolult terepet. Erre egyszerűen nem is volna magyarázat, ha nem tudnánk, hogy a munkásokat már a nemzeti műhelyekben[9] nagyjából katonai módra megszervezték és századokba osztották, úgy hogy ipari szervezetüket csak át kellett vinniük harci tevékenységükre, s máris egy kész hadsereget alkottak.

24-én reggel nemcsak hogy teljes egészében ismét megszállták az elveszett területet, hanem még újat is foglaltak el hozzá. Persze a boulevard-ok vonala a boulevard du Temple-ig a katonaság kezén maradt, és ezáltal az első oszlop továbbra is el volt vágva a központtól, a második oszlop viszont a quartier St. Antoine-ból annyira előrenyomult, hogy csaknem körülkerítette a városházát. Főhadiszállását a St. Gervais-templomban ütötte fel, 300 lépésnyire a városházától, elfoglalta a St. Merry-kolostort és a környező utcákat; messze túlhatolt a városházán és a Cité oszlopaival összeköttetést teremtve, szinte teljesen elvágta azt. Csak egy odavezető út maradt nyitva; a jobboldali rakpartok. Délen a felkelők újból megszállták az egész faubourg St. Jacques-ot, helyreállították a kapcsolatot a Citével, erősítést juttattak oda és előkészítették az átkelést a jobbpartra.

Ekkor valóban nem volt több vesztegetni való idő; a városháza, Párizs forradalmi központja, veszélyben forgott és elesett volna, ha nem nyúlnak a leghatározottabb rendszabályokhoz.

A megrémült nemzetgyűlés Cavaignacot diktátorrá nevezte ki,[10] az pedig Algírból hozzá lévén szokva „energikus" közbelépésekhez, tudta, mit kell tennie.

Azonnal felvonult 10 zászlóalj a széles quai de l'École-on a városháza felé. Elvágták a Cité felkelőinek összekötteteséit a jobbparttal, biztosították a városházát, sőt lehetővé tettek támadásokat is a városházát körülvevő barikádok ellen.

A rue Planche-Mibrayt és folytatását, a rue Saint Martint megtisztították, s lovassággal állandóan át- meg átfésülték. A szemben levő Notre-Dame-hidat, amely a Citére vezet, nehézágyúval söpörték végig, és ekkor Cavaignac közvetlenül a Cité ellen vonult, hogy ott „energikusan" járjon el. A felkelők fő állását, a Belle Jardinière-t először ágyúgolyókkal szétlőtték, aztán röppentyükkel felgyújtották. A rue de la Citét szintén ágyúgolyókkal hódították meg; a balpartra vezető három hidat rohammal vették be és a balparton levő felkelőket erélyesen visszaszorították. Közben az a 14 zászlóalj, amely a Grève téren és a rakpartokon állt, felszabadította a már ostrom alá vett városházát, a Saint Gervais-templom pedig a felkelők egyik főhadiszállásából egyik reménytelen helyzetű előőrsükké változott.

A rue Saint Jacques-ot nemcsak a Cité felől támadták tüzérséggel, hanem a balpartról is oldalba támadták. Damesme tábornok a Luxemburg-kert mentén előrehatolt a Sorbonne felé, elfoglalta a quartier Latint és a Panthéon ellen küldte oszlopait. A place de la Panthéon félelmetes erődítménnyé vált. A „rend" már rég bevette a rue Saint Jacques-ot, amikor itt még mindig egy szívósan védekező bástyába ütközött. Ágyútűz és szuronyrohamok hiábavalóak voltak, míg végül a fáradtság, a lőszerhiány és a burzsoáknak az épület felgyújtásával való fenyegetőzése megadásra kényszerítette a minden oldalról körülkerített 1500 munkást. Ugyanebben az időben került hosszú, bátor ellenállás után a „rend" kezébe a place Maubert, és a felkelők, akiket legerősebb pozíciójukból kiszorítottak, kénytelenek voltak feladni a Szajna egész balpartját.

Közben a csapatoknak és a nemzetőrségeknek azokat az állásait, amelyek a Szajna jobbpartjának boulevard-jain voltak, szintén felhasználták arra, hogy belőlük mindkét irányban működjenek. Az itt parancsnokló Lamoricière

nehézágyúval és a csapatok gyors támadásaival végigsöpörtette a St. Denis és St. Martin faubourg-ok utcáit, a boulevard du Temple-t és a fél rue du Temple-t. Dicsekedhetett vele, hogy estig ragyogó sikereket harcolt ki: az első oszlopot a Clos St. Lazare-ban elvágta és félig bekerítette, a másodikat visszaszorította és a boulevard-okon előrenyomulva, éket vert belé.

Hogyan érte el Cavaignac ezeket az eredményeket?

Először is a felkelők ellen bevetett roppant túlerővel. Cavaignacnak 24-én nemcsak a 20 000 főnyi párizsi helyőrség, a 20—25 000 főnyi garde mobile[11] és a 60—80 000 fő megmozgatható nemzetőrség állott a rendelkezésre, hanem Párizs egész környékének és egyik-másik távolabbi városnak a nemzetőrsége is (20—30 000 ember), továbbá a környező helyőrségekből sürgősen odahívott 20—30 000 főnyi katonaság. 24-én reggel már jóval több mint 100 000 főnek parancsolt, s ez a létszám estig még a felével megnövekedett. A felkelők ereje pedig nem haladta meg a 40—50 000 főt.

Másodszor a brutális eszközökkel, amelyeket alkalmazott. Eddig Párizs utcáin csak *egyszer* lőttek ágyúval — 1795 vendémiaire-jében, amikor Napóleon kartáccsal kergette szét a felkelőket a rue Saint Honorében.[12] De barikádok ellen, házak ellen még sohasem alkalmaztak tüzérséget, és még kevésbé gránátot meg gyújtóröppentyűket. A nép még nem készült fel erre; védtelen volt vele szemben, az egyetlen ellenszer, a gyújtogatás pedig ellenkezett nemes érzésével. A népnek eddig sejtelme sem volt arról, hogy efféle algériai hadviselés lehetséges Párizs közepén. Ezért hátrált meg és első meghátrálása elkerülhetetlenné tette vereségét.

25-én Cavaignac még jóval nagyobb erőkkel nyomult előre. A felkelők által megszállt terület egyetlenegy negyedre korlátozódott, a faubourg Saint Antoine-ra és a faubourg du Temple-ra; ezenkívül birtokukban volt még két előretolt állás, a Clos St. Lazare és a quartier St. Antoine egy része a Damiette-hídig.

Cavaignac, aki ismét 20—30 000 főnyi erősítést kapott, nagyszámú löveggel, először a felkelők elkülönített előőrseit

támadtatta meg, főként a Clos St. Lazare-t. Itt a felkelők úgy el voltak sáncolva, mint egy citadellában. Tizenkétórás ágyúzás és gránáttűz után Lamoricière-nek végül sikerült a felkelőket állásaikból kiűzni és megszállni a Clos-t; de ez csak azután sikerült neki, miután megteremtette a lehetőségét egy szárnytámadásnak a Rochechouart és Poissonnière utcák felől és miután a barikádokat az első napon 40, a másodikon még több löveggel tönkrelövette.

Oszlopának egy másik része a faubourg St. Martinen át behatolt a faubourg du Temple-ba, de nem ért el nagy sikert; egy harmadik rész a boulevard-okon a Bastille felé nyomult le, de szintén nem jutott messzire, mert itt a legfélelmetesebb barikádok egész sora csak hosszas ellenállás után esett el a heves ágyúzás következtében. Itt rettenetesen szétrombolták a házakat.

Duvivier oszlopa, amely a városháza felől támadott, folytonos ágyútűzzel egyre hátrább űzte a felkelőket. A St. Gervais templomot bevették, a rue St. Antoine-t a városházától messzire megtisztították és több oszlop a rakparton és a vele párhuzamos utcákon végigvonulva bevette a Damiette-hidat, amelynek birtokában a quartier St. Antoine felkelői a St. Louis és a Cité-sziget felkelőire támaszkodtak. A quartier St. Antoine-t oldalba támadták, s a felkelőknek már csak a faubourg-ba való visszavonulás maradt hátra, amelyet úgy hajtottak végre, hogy közben heves harcokat vívtak a rakpartokon át a St. Martin-csatorna torkolatáig és innen a csatorna mentén a boulevard Bourdonon előnyomuló oszloppal. Azon kevesek közül, akiknek útját elvágták, néhányat lemészároltak, csak keveset szállítottak be fogolyként.

Ezzel a hadművelettel elfoglalták a quartier St. Antoine-t és a place de la Bastille-t. Estefelé Lamoricière oszlopának sikerült a boulevard Beaumarchais-t teljesen megszállnia és a place de la Bastille-on Duvivier csapataival egyesülnie.

A Damiette-híd elfoglalása lehetővé tette Duvivier-nek, hogy kiűzze a felkelőket a St. Louis-szigetről és az egykori Louvier-szigetről. Meg is tette ezt jó adag algériai barbár-

sággal. Kevés városrészben alkalmazták a nehézágyút olyan pusztító eredménnyel, mint éppen St. Louis szigetén. De mit számított ez? A felkelőket kiűzték vagy lemészárolták, és a „rend" győzedelmeskedett a véráztatta romok között.

A Szajna balpartján még egy elfoglalandó állás volt. Az Austerlitz-híd, amely a St. Martin-csatornától keletre a faubourg St. Antoine-t összeköti a Szajna balpartjával, erősen el volt barikádozva és a balparton, ahol a Jardin des Plantes* előtt a place Valhubert-be torkollik, erős hídfőállás volt előtte. Ez a hídfő, amely a Panthéon és a place Maubert eleste után a felkelők utolsó balparti sánca volt, makacs védelem után szintén elesett.

A következő napra, 26-ára tehát a felkelőknek csak az utolsó erődjük marad meg, a faubourg St. Antoine és a faubourg du Temple-nak egy része. E faubourg-ok egyike sem nagyon alkalmas utcai harcokra; meglehetősen széles és szinte teljesen egyenes utcáik vannak, amelyeken a tüzérség kitűnően mozoghat. A nyugati oldalról kiválóan fedezi őket a St. Martin-csatorna, északról viszont teljesen nyitottak. Innen öt-hat egészen egyenes és széles utca vezet le a faubourg Saint Antoine szívébe.

A fő erődítmények a place de la Bastille-on és az egész negyed legfontosabb utcájában, a rue du faubourg St. Antoine-ban voltak elhelyezve. Itt különösen erős barikádokat emeltek, amelyeket részint a nagy utcakövekből építettek, részint gerendákból ácsoltak össze. Befelé néző szöget képeztek, egyrészt, hogy az ágyúgolyók hatását gyengítsék, másrészt, hogy nagyobb, kereszttűzre alkalmas védelmi frontot nyújtsanak. A házakban a tűzfalak át voltak törve, és ezáltal mindig egy egész házsor volt egymással összeköttetésben úgy, hogy a felkelők a pillanatnyi szükségletnek megfelelően csatártüzet nyithattak a csapatokra, vagy pedig visszavonulhattak barikádjaik mögé. A csatorna hídjai és rakpartjai, valamint a csatornával párhuzamos utcák ugyancsak erősen el voltak sáncolva. Egyszóval a két, még megszállva tartott faubourg tökéletes erődre hasonlított, amely-

* Növénykert. — *Szerk.*

ben a csapatoknak minden talpalatnyi földért véres harcot kellett vívniuk.

26-án reggel újra meg kellett volna kezdeni a harcot. Cavaignacnak azonban nem sok kedve volt csapatait a barikádoknak ebbe a szövevényébe beküldeni. Ágyúzással fenyegetőzött. Felvonultak a mozsárágyúk és a tarackok. Tárgyaltak. Eközben Cavaignac aláaknáztatta a legközelebbi házakat — ami persze az idő rövidsége miatt és az egyik támadási vonalat fedező csatorna miatt csak igen hevenyészve történhetett meg — és a már elfoglalt házakból a tűzfalak nyílásain át ugyancsak belső összeköttetést létesített a szomszédos házakkal.

A tárgyalások meghiúsultak. A harc újra elkezdődött. Cavaignac Perrot tábornokkal a faubourg du Temple felől, Lamoricière tábornokkal pedig a place de la Bastille felől támadtatott. Mindkét ponton erősen ágyúzták a barikádokat. Perrot elég gyorsan hatolt előre, bevette a faubourg du Temple hátralevő részét és egyes helyeken még a faubourg St. Antoine-ba is bejutott. Lamoricière lassabban haladt. Ágyúinak ellenálltak az első barikádok, jóllehet a faubourg első házai lángba borultak gránátjaitól. Ismét tárgyalt. Órával a kezében leste a percet, amikor abban az élvezetben lesz része, hogy földig lerombolja Párizs legnépesebb negyedét. Ekkor a felkelők egy része végül kapitulált, míg a másik rész oldalba támadva, rövid harc után visszavonult a városból.

Így ért véget a júniusi barikádharc. A városon kívül előfordultak még csatározások, amelyek azonban teljesen jelentéktelenek voltak. A menekülő felkelőket szétugrasztották a környéken és a lovasság egyenként fogdossa össze őket.

A harcnak ezzel a tisztán katonai leírásával szeretnénk olvasóinknak bebizonyítani, milyen hősies bátorsággal, milyen egyetértésben, milyen fegyelmezetten és milyen katonai ügyességgel küzdöttek a párizsi munkások. Negyvenezren verekedtek, négy napon át négyszeres túlerővel, s csak egy hajszál híja, hogy nem ők lettek a győztesek. Egy hajszál

híja és megvetik lábukat Párizs központjában, beveszik a városházát, beiktatnak egy ideiglenes kormányt és megkétszerezik létszámukat az elfoglalt városrészekből csakúgy, mint a garde mobile tagjaiból, akiknek akkor csupán egy lökés kellett ahhoz, hogy átálljanak.

Német lapok azt állítják, hogy ez volt a döntő csata a vörös és a trikolor köztársaság[13] között, munkások és burzsoák között. Mi meg vagyunk győződve arról, hogy ez a csata *semmit* sem dönt el, csak a győztesek belső felbomlását. Egyébként az egész dolog lefolyása azt bizonyítja, hogy a munkásoknak nem is hosszú időn belül győzniük kell, még ha csak katonailag szemléljük is a dolgot. Ha 40 000 párizsi munkás már ilyen hatalmasat művelt a négyszeres túlerővel szemben, mit fog még véghezvinni a párizsi munkások egész tömege, ha egyetértésben és összehangolva működik!

Kersausie-t elfogták és e pillanatban bizonyára már agyon is lőtték. Agyonlőhetik őt a burzsoák, de nem vehetik el tőle azt a dicsőséget, hogy *ő volt az első, aki megszervezte az utcai harcot*. Agyonlőhetik, de ninos a földön olyan hatalom, amely megakadályozhatja, hogy találmányait a jövőben fel ne használják minden utcai harcban. Agyonlőhetik, de azt meg nem akadályozhatják, hogy mint *első barikád-hadvezér* tovább ne éljen a történelemben.

A megírás ideje: 1848. június 30—július 1.
A megjelenés helye: Neue Rheinische Zeitung 1848. július 1. és 2. (31. és 32.) sz.
Eredeti nyelve: német.

JÚNIUS 23

Még mindig találunk jó néhány pótlólag megemlítendő körülményt a június 23-i harcra vonatkozóan. Az előttünk fekvő anyag kimeríthetetlen; az idő rövidsége miatt azonban csak a legfontosabbra és jellemzőre térhetünk ki.

A júniusi forradalom olyan elkeseredett harc képét tárja elénk, amilyet még nem látott Párizs, még nem látott a világ. Minden eddigi forradalom közül a milánói márciusi napok* harcai voltak a leghevesebbek. Csaknem fegyvertelen, 170 000 lelket számláló népesség megvert egy 20 000—30 000 főnyi hadsereget. De a milánói márciusi napokat gyerekjátéknak lehet tekinteni a párizsi júniusi napokhoz képest.

Amiben a júniusi forradalom minden eddigi forradalommal szemben kitűnik, *az minden illúziónak, minden lelkesedésnek a hiánya.*

A nép nem „Mourir pour la patrie"-t** énekelve áll a barikádon, mint februárban — június 23-a munkásai a létükért harcolnak, a haza elvesztette számukra minden jelentőségét. A „Marseillaise" és a nagy forradalom minden emléke eltűnt. A nép és a burzsoázia sejti, hogy az a forradalom, amelybe belépnek, nagyobb 1789-nél és 1793-nál.

A júniusi forradalom a kétségbeesés forradalma, és a kétségbeesés néma haragjával, komoran, hidegvérrel küzdik

* 1848. március 18—22.

** „Meghalni a hazáért." — *Szerk.*

végig; a munkások tudják, hogy *élethalálharcot* vívnak, és ennek a harcnak a rettenetes komolysága láttán még a derűs francia szellem is elhallgat.

A történelemben csak két esemény mutat hasonlóságot azzal a harccal, amely valószínűleg még e pillanatban is folyik Párizsban; a római rabszolgaháború és az 1834-es lyoni felkelés. A régi lyoni jelszó — „dolgozva élni vagy harcolva meghalni" — tizennégy év után szintén hirtelen újra felbukkant és a zászlókra iratott.

A júniusi forradalom az első, amely az egész társadalmat valóban két nagy ellenséges haditáborra bontja, amelyeket Kelet-Párizs és Nyugat-Párizs képvisel. Eltűnt a februári forradalom összhangja, az a csalárd szemfényvesztésekkel, szép hazugságokkal teli poétikus összhang, amelyet a szóvirágok mestere, az áruló Lamartine oly méltóan képviselt. Ma a valóság könyörtelen komolysága szertefoszlatja február 25-ének összes álnok ígéreteit. A februári harcosok ma egymással is harcolnak, és — amire még nem volt példa — nincs többé semlegesség, minden fegyverbíró férfi valóban részt vesz a harcban; a barikád*on* vagy a barikád *ellen*.

Párizs utcáin akkora hadseregek harcoltak egymással, mint azok, amelyek a lipcsei „népek csatáját" megvívták. Már ez is bizonyítja a júniusi forradalom óriási jelentőségét.

Ámde térjünk át magának a harcnak az ismertetésére.

Tegnapi híreink alapján azt kellett hinnünk, hogy a barikádokat meglehetősen tervszerűtlenül emelték. A mai részletes jelentésekből az ellenkezője derül ki. A munkásoknak még soha nem voltak ilyen átgondoltan, ilyen tervszerűséggel kivitelezett védőművei.

A város két haditáborra szakadt. A város északkeleti szélén, a Montmartre-től le a porte St. Denis-ig, innen a rue St. Denis-n le, a Cité-szigeten át, a rue St. Jacques hosszában a sorompóig húzódott a választóvonal. Ami ettől keletre terült el, azt a munkások megszállták és elsáncolták; a nyugati részből támadt a burzsoázia és innen kapta erősítéseit.

A nép kora reggel némán hozzáfogott a barikádépítéshez. A barikádok magasabbak és erősebbek voltak, mint valaha.

A faubourg St. Antoine bejáratánál levőn hatalmas vörös zászló lengett.

A boulevard St. Denis-t igen erősen elsáncolták. A boulevard-nak és a rue de Clérynek a barikádjai meg a valóságos erődítményekké átalakított környező házak teljes védelmi rendszert alkottak. Itt robbant ki, mint már tegnap beszámoltunk róla, az első jelentős harc. A nép példátlan halálmegvetéssel verekedett. A rue de Cléry barikádja ellen a nemzetőrség egy erős különítménye oldaltámadást intézett. A barikád védelmezőinek többsége visszavonult. Csak hét férfi és két nő, két szép, fiatal grizett maradt a posztján. A hét közül az egyik a barikádra lép, kezében a zászlóval. A többi tüzet nyit. A nemzetőrség viszonozza azt, a zászlótartó elesik. Ekkor az egyik grizett ragadja meg a zászlót, egy magas, szép lány, csinos ruhában, csupasz karral; átlép a barikádon és a nemzetőrség felé tart. A tüzelés folytatódott és a nemzetőrség burzsoái lelőtték a lányt, amikor az közvetlenül szuronyaik elé ért. Azonnal előugrik a másik grizett, megragadja a zászlót, felemeli társnőjének fejét és amikor látja, hogy halott, dühödten köveket dobál a nemzetőrségre. Ő is elesik a burzsoák golyóitól. A tűz egyre hevesebb lesz, lőnek az ablakokból, a barikád mögül, s a nemzetőrség sorai megritkulnak; végül segítség érkezik, és a barikádokat megrohamozzák. A barikád hét védelmezője közül már csak egy volt életben, ezt lefegyverezték és foglyul ejtették. A második légió arszlánjai és tőzsdehiénái voltak azok, akik ezt a hőstettet hét munkás és két grizett ellen véghezvitték.

A két alakulat egyesülése és a barikád bevétele után pillanatnyi vésztjósló csönd áll be. De csakhamar megtörik. A vitéz nemzetőrség sortüzet zúdít a boulevard egyik részén ácsorgó fegyvertelen és nyugodt embertömegre. Az emberek elszörnyülködve szétfutnak. A többi barikádot azonban nem sikerült bevenni. Csak amikor maga Cavaignac vonult oda sorkatonasággal és lovassággal — csak akkor foglalták el hosszú harc után, körülbelül három óra felé, a boulevard-t a porte Saint Martinig.

A faubourg Possonière-ben több barikádot állítottak

fel, főként az allée Lafayette sarkán, ahol több ház ugyancsak erődítményül szolgált a felkelőknek. A nemzetőrség egyik tisztje volt a parancsnokuk. A 7. könnyű gyalogezred, a garde mobile és a nemzetőrség támadott ellenük. Egy félórát tartott a harc; végül a csapatok győztek, de csak körülbelül 100 halott és sebesült árán. Ez a harc délután három óra után zajlott le.

A Palais de Justice előtt ugyancsak felállítottak barikádokat a rue Constantine-ban és a környező utcákban, valamint a Saint Michel-hídon, ahol a vörös zászló lengett. Hosszabb harc után ezeket a barikádokat is bevették.

A diktátor Cavaignac a Notre-Dame-hídnál vonultatta fel tüzérségét. Innen lőtte a Planche-Mibray-t és a rue de la Citét és könnyen bevethette tüzérségét a rue Saint Jacques barikádjai ellen.

Ezt az utóbbi utcát számos barikád szelte át, és a házak igazi erődökké változtak. Itt csakis a tüzérség tudott hatni és Cavaignac egy pillanatig sem habozott ezt felhasználni. Egész délután dörögtek az ágyúk. Kartácsok söpörték végig az utcát. Este 7 órakor már csak egy barikád állt. A halottak száma igen nagy volt.

A Pont Saint Michelnél és a Saint-André des Arts utcában ugyancsak ágyúkkal lőttek. Egészen a város északkeleti végén, a Château Landon utcában, ahová egy csapatrész előremerészkedett, egy barikádot szintén ágyúgolyókkal lőttek össze.

Délután az északkeleti faubourg-okban mind ádázabb lett a küzdelem. La Villette, Pantin stb. külvárosok lakosai a felkelők segítségére jöttek. A barikádokat mindig újra felépítették és igen nagy számban.

A Citében a garde republicaine[14] egy százada azzal az ürüggyel, hogy fraternizálni akar a felkelőkkel, belopakodott két barikád közé, majd pedig tüzet nyitott. A nép dühödten rávetette magát az árulókra és egyenként kezdte leteríteni őket. Alig húsznak sikerült eliszkolni.

A harc hevessége valamennyi ponton nőtt. Amíg világos volt, mindenütt ágyúkkal lőttek; később puskatűzre szorít-

koztak, s ezt a késő éjszakáig folytatták. Már 11 óra tájban felhangzott a gyülekező egész Párizsban, de éjféltájt még lövöldöztek a Bastille irányában. A Bastille tér, összes bejáratai val együtt, a felkelők kezén volt. A faubourg Saint Antoine, hatalmuk központja, erősen el volt sáncolva. A boulevard-on a Montmartre utcától a Temple utcáig sűrű tömegben állt lovasság, gyalogság, nemzetőrség és garde mobile.

Este 11 órakor a halottak és sebesültek száma már túlhaladta az ezret.

Ez volt a júniusi forradalom első napja, olyan nap, amelyhez fogható még nem volt Párizs forradalmi krónikáiban. Párizs munkásai egészen egyedül harcoltak a felfegyverzett burzsoázia ellen, a garde mobile ellen, az újjászervezett garde républicaine ellen és az összes fegyvernembeli sorkatonaság ellen. A harcot olyan példátlan bátorsággal állták, amelyhez *csak* ellenfeleik éppoly példátlan brutalitása fogható. Az ember elnéző lesz egy Hüser, egy Radetzky, egy Windischgrätz irányában, ha látja, hogy a párizsi burzsoázia milyen igazi lelkesedéssel kapcsolódik be a Cavaignac által rendezett mészárlásokba.

23-ról 24-re virradó éjjel az Emberi Jogok Társasága,[15] amelyet június 11-én újra létrehoztak, elhatározta, hogy a felkelést felhasználja a *vörös zászló* javára és ennek megfelelően részt vesz benne. Összejövetelt tartott tehát, határozatot hozott a szükséges intézkedésekre és kinevezett két állandó bizottságot.

A megírás ideje: 1848. június 27.
A megjelenés helye: Neue Rheinische Zeitung, 1848. június 28. (28. sz.)
Eredeti nyelve: német.

JÚNIUS 24

Párizst egész éjszaka katonailag megszállva tartották. Erős őrségek álltak a tereken és a boulevard-okon.

Reggel négy órakor felharsant a jel. Minden házba bement egy nemzetőrtiszt több emberével, hogy kihozza századának azokat az embereit, akik nem jelentek meg önként.

Ugyanekkor megint felhangzik az ágyúdörgés, legheve-sebben a Saint Michel-híd környékén, a balpart és a Cité felkelőinek összekötő pontjánál. Cavaignac tábornok, akit ma reggel diktátori hatalommal ruháztak fel, ég a vágytól, hogy ezt a lázadás ellen felhasználja. Tegnap csak kivétel-képpen alkalmazták a tüzérséget, és többnyire csak kartá-csokkal lőttek; ma azonban mindenütt tüzérséget vonultat-nak fel nemcsak a barikádok ellen, hanem a házak ellen is; nemcsak kartáccsal lőnek, hanem *ágyúgolyóval, gránáttal és Congrève-rõppentyűvel*[16] is.

A faubourg Saint Denis felső részében reggel heves harc kezdődött. A felkelők a Gare du Nord közelében megszálltak egy épülő házat és több barikádot. A nemzetőrség első légiója támadott, de eredménytelenül. Ellőtte munícióját, s mintegy ötven halottja és sebesültje volt. Éppen csak hogy tartotta állásait, amíg meg nem érkezett a tüzérség (10 óra felé), amely azután a házat és a barikádokat a földig lerom-bolta. A csapatok újból megszállták a Gare du Nord-t. Ámde a harc ezen az egész környéken (Clos Saint Lazare-nak

nevezik, de ezt a Kölnische Zeitung a „Saint Lazare udvarterévé" változtatja) még sokáig tartott és nagy elkeseredettséggel folyt. „Igazi mészárlás ez" — írja egy belga lap[17] tudósítója. A Rochechouart- és a Poissonière-sorompónál erős barikádokat emeltek; az allée Lafayette-en levő sáncot újból feltöltötték, s ez csak délután engedett az ágyúgolyóknak.

A Saint Martin, a Rambuteau és a du Grand Chantier utcában szintén csak ágyúk segítségével tudták bevenni a barikádokat.

A Saint Michel-híddal szemben levő Café Cuisinier-t ágyúgolyókkal összelőtték.

A döntő harcra azonban délután három óra felé került sor a quai aux Fleurs-ön, ahol a Belle Jardinière nevű híres ruhaüzletet 600 felkelő megszállta és erődítménnyé alakította át. Tüzérség és sorgyalogság támad. A fal egy sarkát ledöntik. Cavaignac, aki itt maga vezényli a tüzet, felszólítja a felkelőket, hogy adják meg magukat, mert különben *valamennyiüket* kardélre hányja. A felkelők visszautasítják. Az ágyúzás újból kezdődik, és végül gyújtóröppentyűket és gránátokat lőnek. A házat szétrombolják, nyolcvan felkelő fekszik a romok alá temetve.

A faubourg Saint Jacques-ban, a Panthéon környékén, a munkások ugyancsak mindenfelől elsáncolták magukat. Minden házat külön-külön ostromolni kellett, akárcsak Saragossában.[18] Cavaignac diktátor erőfeszítései, hogy e házakat rohammal foglalja el, oly eredménytelenek voltak, hogy ez a brutális algériai katona kijelentette, felgyújtja őket, ha megszállóik nem adják meg magukat.

A Citében az ablakokból lányok lőttek a katonákra és a polgárőrségre. Itt is tarackokat kellett bevetni, hogy valamelyes sikert érjenek el.

A garde mobile tizenegyedik zászlóalját, amely a felkelők oldalán akart küzdeni, a katonaság és a nemzetőrség felkoncolta. Legalábbis így mondják.

Déltájban a felkelés határozottan fölényben volt. Valamennyi faubourg, Les Batignolles, Montmartre, La Chapelle

és La Villette külvárosok, egyszóval Párizs egész külső pereme Les Batignolles-tól a Szajnáig és a Szajna balpartjának nagyobbik fele az ő kezükben volt. Itt elfoglaltak 13 ágyút, de nem használták fel őket. A centrumban, a Citében és a Saint Martin utca alsó részének környékén előnyomultak a városháza felé, amelyet csapatok tömegei védtek. De mindamellett, jelentette ki Bastide a kamarában, egy óra mulva talán már beveszik a felkelők, és abban a bódulatban, amelyet ez a hír előidézett, határozták el a diktatúrát és az ostromállapotot.[19] Cavaignac, alig hogy felruházták a diktátori hatalommal, a legszélsőségesebb, a legdurvább eszközökhöz nyúlt, amilyeneket civilizált városban még soha nem alkalmaztak, amilyeneket még Radetzky is habozott alkalmazni Milánóban. A nép ismét túl nagylelkű volt. Ha a gyújtóröppentyűkre és tarackokra gyújtogatással válaszol, estére győztes lett volna. De nem is gondolt rá, hogy ugyanolyan fegyvereket használjon, mint ellenfelei.

A felkelők muníciója főleg lőgyapotból állt, amelyet nagy tömegben készítettek a faubourg Saint Jacques-ban és a Marais-ban. A place Maubert-en egy golyóöntödét létesítettek.

A kormány folyvást kapott segítséget. Egész éjszaka jöttek Párizsba csapatok; megérkezett a pontoise-i, a roueni, a meulani, a mantes-i, az amiens-i, a havre-i nemzetőrség; orléans-i csapatok, tüzérség és utászok jöttek Arras-ból és Douai-ból, Orléans-ból is érkezett egy ezred. 24-én reggelre 500 000 töltényt és tizenkét darab löveget küldtek a városba Vincennes-ból; egyébként a Gare du Nord vasúti munkásai felszedték a síneket Párizs és Saint Denis között, hogy ne érkezhessen több erősítés.

Ezekkel az egyesült erőkkel és ezzel a hallatlan brutalitással 24-én délután sikerült visszaszorítani a felkelőket.

Hogy milyen dühödten küzdött a nemzetőrség, és hogy mennyire tudta, hogy ebben a harcban léte forog kockán, megmutatkozik abban, hogy nemcsak Cavaignac, hanem ő is *fel akarta gyújtani* a Panthéon egész városnegyedét.

Három pont volt a támadó csapatok főhadiszállásául

kijelölve; a porte Saint Denis, ahol Lamoricière tábornok parancsnokolt, az Hôtel de Ville*, ahol Duvivier tábornok állt 14 zászlóaljjal, és a place de la Sorbonne, ahonnan Damesme tábornok harcolt a faubourg Saint Jacques ellen.

Dél felé bevették a place Maubert bejáratait és körülzárták magát a teret. Egy órakor elesett a tér; de a garde mobile ötven embere feküdt a kövezeten. Ugyanebben az időben heves és tartós ágyúzás után bevették vagy helyesebben: megszállói átadták a Panthéont. Az itt elsáncolt másfélezer felkelő kapitulált — valószínüleg Cavaignac úrnak és a dühtől lihegő burzsoáknak amiatt a fenyegetése miatt, hogy az egész városnegyedet lángba borítják.

Ugyanakkor a „rend védelmezői" mind tovább nyomultak előre a boulevard-okon és bevették a környező utcák barikádjait. A rue du Temple-on a munkásokat a rue de la Corderie sarkáig visszaszorították; a rue Boucherat-ban még verekedtek, szintúgy a boulevard túlsó oldalán a faubourg du Temple-ban. A rue Saint Martin-ben még eldörrentek egyes puskalövések; a Pointe Saint Eustache-nál még tartotta magát egy barikád.

Este hét óra tájban Lamoricière tábornok kapott két zászlóalj amiens-i nemzetőrséget, s ezeket azonnal a Château d'Eau** mögötti barikádok körülkerítésére használta fel. A faubourg Saint Denis ebben az időben nyugodt és szabad volt, ugyanúgy a Szajnának majdnem az egész balpartja. A felkelőket a Marais egy részében és a faubourg Saint Antoine-ban körülzárták. Ezt a két negyedet pedig elválasztja egymástól a boulevard Beaumarchais és a mögötte levő canal Saint Martin-t, és ezt szabadon használhatta a katonaság.

Damesme tábornokot, a garde mobile parancsnokát a rue de l'Estrapade-on levő barikádnál egy golyó combon találta. A seb nem veszélyes. Bixio és Dornes képviselők sem sebesültek meg olyan súlyosan, mint kezdetben hitték.

Bedeau tábornok sebesülése ugyancsak könnyű.

* Városháza. — *Szerk.*
** Víztorony. — *Szerk.*

Kilenc órára a faubourg Saint Jacques-t és a faubourg Saint Marceau-t úgyszólván bevették. A harc szerfelett heves volt. Itt most Bréa tábornok parancsnokolt.

Duvivier tábornoknak az Hôtel de Ville-nél kevesebb sikere volt. De itt is visszaszorították a felkelőket.

Lamoricière tábornok heves ellenállás után szabaddá tette a Poissonnière, Saint Denis és Saint Martin faubourgokat, egészen a sorompókig. Csak a Clos Saint Lazare-ban tartottak még ki a munkások; a Lajos Fülöp-kórházban sáncolták el magukat.

Ezt a hírt az elnök* jelentette be a nemzetgyűlésnek este fél tíz órakor. Ámde több ízben kénytelen volt saját szavainak ellentmondani. Beismerte, hogy a faubourg Saint Martin-ben erősen lövöldöznek még[20].

A dolgok állása 24-én este tehát ez volt:

A felkelőknek még birtokukban volt mintegy a fele annak a területnek, amelyet 23-án reggel megszállva tartottak. Ez a terület Párizs legkeletibb részét foglalta magában, a St. Antoine, a Temple, a St. Martin faubourgok-at és a Marais-t. A Clos St. Lazare és néhány barikád a Jardin des Plantes-nál voltak az előretolt állásaik.

Párizs valamennyi többi része a kormány kezében volt.

Ami leginkább feltűnik ennél az elkeseredett küzdelemnél, az az a düh, amellyel a „rend védelmezői" harcoltak. Ők, akiknek az idegei korábban oly érzékenyen reagáltak minden csepp „polgárvérre", akiknek még szentimentális rohamaik is voltak a garde municipale[21] tagjainak február 24-i halála miatt, ezek a burzsoák úgy lövöldözik a munkásokat, mint a vadállatokat. A nemzetőrség soraiban, a nemzetgyűlésben egyetlen szó nincs részvétről, megbékélésről, nincs semmiféle szentimentalizmus, de bezzeg van vadul kitörő harag, rideg düh a felkelt munkások ellen. A burzsoázia hideg megfontoltsággal megsemmisítő háborút visel ellenük. Akár győzelmet arat egy pillanatra, akár azonnal vereséget szenved, a munkások szörnyű bosszút fognak állni rajta. Ilyen harc

* Senard. — *Szerk.*

után, mint e három júniusi napé, már csak *terror* lehetséges, akár az egyik, akár a másik fél részéről.

Közlünk még néhány részletet a garde rèpublicaine egyik kapitányának a 23-i és 24-i eseményekről írt leveléből:

„Muskétaropogás, ágyúdörgés közben írok Önnek. Két órakor bevettünk a Notre-Dame-híd csúcsánál három barikádot; később a rue St. Martin felé vonultunk és teljes hosszában végigmentünk rajta. Ahogy a boulevard-ra érünk, látjuk, hogy olyan elhagyatott és üres, mint hajnali két órakor. Felmegyünk a faubourg du Temple-ba; mielőtt a laktanyához érünk, megállunk. Kétszáz lépéssel odébb egy félelmetes barikád emelkedik, több másikra támaszkodva. Mintegy 2000 ember védi. Két óra hosszat tárgyalunk velük. Hiába. Hat óra felé végre közelebb nyomul a tüzérség; ekkor elsőnek a felkelők nyitják meg a tüzet.

Az ágyúk válaszoltak és kilenc óráig ablakok és téglák pozdorjává zúzódtak a lövegek tüzétől; szörnyű lángtenger mindenütt. A vér patakokban folyik, közben borzalmas zivatar tör ki. Ameddig látni lehet, vértől piroslik az utcaburkolat. Embereim hullanak a felkelők golyóitól; azok úgy védekeznek, mint az oroszlánok. Hússzor rohamozunk, hússzor vernek vissza minket. A halottak száma óriási, a sebesülteké még sokkal nagyobb. Kilenc órakor szuronnyal bevettük a barikádot. Ma (június 24-én) hajnali három órakor még mindig talpon vagyunk. A löveg állandóan dörög. A Panthéon a központ. Én a laktanyában vagyok. Őrizzük a *foglyokat;* pillanatonként hoznak be újabbakat és újabbakat. Sok közöttük a sebesült. *Egyeseket nyomban agyonlőnek.* 112 emberemből 53-at veszítettem."

A megírás ideje: 1848. június 27.
A megjelenés helye: Neue Rheinische Zeitung, 1848. június 28. (28.) sz.
Eredeti nyelve: német.

JÚNIUS 25

Napról napra fokozódott a harc hevessége, elkeseredettsége, dühe. A burzsoázia annál fanatikusabb lett a felkelőkkel szemben, minél kevésbé vezettek azonnal eredményre brutalításai, minél inkább kifáradt ő maga a harcban, virrasztásban és táborozásban, minél közelebb jutott végső győzelméhez.

A burzsoázia a munkásokat nem egyszerű ellenségeknek nyilvánította, akiket le kell győzni, hanem a *társadalom ellenségeinek*, akiket meg kell semmisíteni. Azt a képtelen állítást terjesztették, hogy a munkásoknak, akiket ők maguk erőszakkal hajszoltak bele a felkelésbe, csak fosztogatáson, gyújtogatáson és gyilkoláson jár az eszük, hogy a munkások bandába verődött haramiák, akiket le kell puffantani, mint az erdő vadjait. Pedig a felkelők három napon át kezükben tartották a város nagy részét és igen tisztességesen viselkedtek. Ha ugyanazokat a brutális eszközöket alkalmazzák, mint a Cavaignac által vezényelt burzsoák és burzsoá zsoldosok, Párizs romokban heverne, de ők diadalmaskodtak volna.

Hogy milyen barbárul jártak el a burzsoák ebben a harcban, kitűnik az összes részletekből. A kartácsról, a gyújtóröppentyűkről nem is szólva, tény hogy a *megrohamozott barikádok többségén senkinek sem kegyelmeztek*. A burzsoák kivétel nélkül mindenkit leterítettek, akit ott találtak. 24-én este az Observatoire fasorában több mint 50 fogságba esett felkelőt minden jogi formaság nélkül agyonlőttek. „Irtó-

háború ez", — írja az Indépendance Belge egyik tudósítója, pedig az burzsoá lap. Az összes barikádokon az a meggyőződés uralkodott, hogy kivétel nélkül minden felkelőt lemészárolnak. Amikor Larochejaquelein a nemzetgyűlésben arról beszélt, hogy tenni kell valamit ennek a meggyőződésnek az eloszlatására, a burzsoák végig sem hagyták beszélni és olyan lármát csaptak, hogy az elnök kénytelen volt fogni a kalapját és megszakítani az ülést. Amikor később maga Senard úr (lásd alább a nemzetgyűlés ülését) néhány képmutató szót akart szólni elnézésről és megbékélésről, ugyanolyan lárma kerekedett. A burzsoák hallani sem akartak kíméletről. Még azt is kockáztatva, hogy a bombázás következtében a tulajdonuk egy részét elveszítik, el voltak szánva arra, hogy egyszer s mindenkorra végeznek a rend ellenségeivel, a fosztogatókkal, haramiákkal, gyújtogatókkal és kommunistákkal.

Közben nem is volt meg bennük az a hősiesség, amelyet újságaik igyekeznek nekik tulajdonítani. A nemzetgyűlés mai üléséből kitűnik, hogy a felkelés kitörésekor a nemzetőrség megdermedt a félelemtől; minden pompázatos frázis ellenére a legkülönbözőbb színezetű újságok tudósításaiból kiviláglik, hogy az első napon a nemzetőrség igen kis számban jelent meg a porondon, hogy a második és harmadik napon Cavaignacnak az ágyból kellett kihúzatnia és egy őrvezetővel meg négy katonával tűzvonalba vezettetnie őket. A felkelő munkások elleni fanatikus gyűlöletük nem volt képes leküzdeni a burzsoák természetes gyávaságát.

A munkások viszont páratlan vitézséggel küzdöttek. Bár egyre kevésbé tudták veszteségeiket pótolni, bár egyre jobban visszaszorította őket a túlerő, egy pillanatra sem lankadtak. 25-e reggelétől már be kellett látniuk, hogy a győzelem esélyei többé nem az ő oldalukon vannak. Tömegestül új csapatok érkeztek mindenfelől; a peremvárosoknak, a távolabbi városoknak a nemzetőrsége nagy csapatokban érkezett Párizsba. 25-én a harcban részt vevő sorkatonaság több mint 40 000 fővel múlta felül a rendes helyőrséget; hozzá jött a garde mobile 20—25 000 emberrel; továbbá a párizsi és

a vidéki nemzetőrség, valamint a több ezer főnyi garde républicaine. Az egész fegyveres erő, amely a felkelés ellen hadrakelt, 25-én biztosan elérte a 150—200 000 főt, a munkások legfeljebb negyedannyian voltak, kevesebb munícióval rendelkeztek, semmiféle katonai irányításuk és egyetlen használható ágyújuk nem volt. Mindazonáltal némán és elkeseredetten viaskodtak a kolosszális túlerővel. Újabb és újabb tömegek léptek a résekhez, amelyeket a nehézágyú a barikádokon ütött; a munkások némán állták a tüzet, és mindenütt az utolsó emberig harcoltak, mielőtt egy barikád a burzsoák kezére került. A Montmartre-on a felkelők odakiáltották a lakosoknak: vagy minket kaszabolnak le, vagy mi kaszaboljuk le őket, de nem hátrálunk meg, és kérjétek az Istent, hogy győzzünk, mert különben felperzseljük az egész Montmartre-t. Ez a be sem váltott fenyegetés természetesen „förtelmes tervnek" számít, míg Cavaignac gránátjai és gyújtóröppentyűi „ügyes katonai intézkedések, amelyeknek mindenki csodálattal adózik!"

25-én reggel a felkelőknek a következő állásaik voltak: a Clos Saint Lazare, a faubourg St. Antoine és a faubourg du Temple, a Marais és a quartier Saint Antoine.

A Clos Saint Lazare (az egykori kolostori terület) egy nagy térség, részint beépítve, részint csak épülőfélben levő házakkal, tervbevett utcákkal stb. borítva. A Gare du Nord pontosan a közepén van. Ebben a negyedben, amelyben sok a rendszertelenül elhelyezett épület, és amellett rengeteg az építőanyag, a felkelők hatalmas erődítményt emeltek. Az épülő Lajos Fülöp-kórház volt a központjuk; félelmetes barikádokat emeltek, amelyeket a szemtanúk mint bevehetetleneket írtak le. Emögött feküdt a városnak a felkelők által körülzárt és megszállt körfala. Innen a sáncaik egészen be a rue Rochechouart-ba, illetve a sorompók környékére húzódtak. A Montmartre sorompói erősen védve voltak, a Montmartre-t teljesen a felkelők szállták meg. Két nap óta negyven ágyú tüzelt rájuk, de még nem törte meg őket.

Megint egész napon át negyven ágyúval lőtték ezeket a sáncokat; végül este 6 órakor bevették a rue Rochechouart

két barikádját és hamarosan ezután elesett a Clos Saint Lazare is.

A boulevard du Temple-on a garde mobile reggel 10 órakor elfoglalt több olyan házat, amelyből a felkelők golyókkal árasztották el a támadók sorait. A „rend védelmezői" körülbelül a boulevard des Filles du Calvaire-ig nyomultak előre. Eközben a felkelőket a faubourg du Temple-ban egyre feljebb űzték, helyenként megszállták a Saint Martin-csatornát és innen, valamint a Boulevard felől tüzérséggel lőtték a szélesebb, egyenes utcákat. A harc rendkívül heves volt. A munkások nagyon jól tudták, hogy itt állásaik szívében támadják őket. Megszállottakként védekeztek. Még vissza is foglaltak barikádokat, amelyekből már kiűzték őket. De hosszú harc után felülkerekedett a számbeli és fegyverbeli túlerő. Egyik barikád a másik után esett el; az éjszaka beálltakor nemcsak a faubourg du Temple volt elfoglalva, hanem a boulevard és a csatorna révén a faubourg Saint Antoine-hoz vezető utak, és ennek a faubourg-nak több barikádja is.

Az Hôtel de Ville-nél Duvivier tábornok lassan, de egyenletesen haladt előre. A rakpartok felől oldalába került a rue Saint Antoine barikádjainak s ugyanakkor nehézágyúval lőtte a St. Louis-szigetet és az egykori Louvier-szigetet[22]. Itt ugyancsak igen elkeseredett harc folyt, de erről részletek nem ismeretesek, éppen csak annyit tudunk, hogy négy órakor bevették a kilencedik kerület mairie-jét* a környező utcákkal együtt, hogy a rue Saint Antoine-ban egyik barikádot a másik után ostromolták meg, és a Damiette-hidat, a Saint Louis-sziget bejáratát bevették. Az éj beálltával itt mindenütt kiűzték a felkelőket és a place de la Bastille összes bejáratait felszabadították.

Ezzel a felkelőket kiszorították a város minden részéből, a faubourg Saint Antoine kivételével. Ez volt a legerősebb állásuk. Ennek a faubourg-nak, valamennyi párizsi felkelés tulajdonképpeni tűzfészkének a sok bejáratát különös ügyességgel fedezték. A rézsutos, egymást kölcsönösen védő bari-

* Elöljáróságát. — *Szerk.*

kádok, amelyeket még a házak kereszttüze is erősített, félelmetes támadási arcvonalat nyújtottak. Megrohamozásuk végtelenül sok emberéletbe került volna.

Ezek előtt a sáncok előtt táboroztak le a burzsoák, jobban mondva a zsoldosaik. A nemzetőrség ezen a napon keveset tett. A sorkatonaság és a garde mobile végezte el a munka zömét, a nemzetőrség a nyugodt és meghódított városrészeket szállta meg.

A legkomiszabbul a garde républicaine és a garde mobile viselkedett. A garde républicaine — amelyet éppen újjászerveztek és megtisztítottak — nagy elkeseredettséggel harcolt a munkások ellen, rajtuk érdemelvén ki a republikánus garde municipale[23] dicsőségét.

A garde mobile, amely legnagyobbrészt a párizsi lumpenproletariátusból rekrutálódott, fennállásának rövid ideje alatt a jó fizetség révén már nagyonis a hatalom mindenkori birtokosainak praetoriánus gárdájává[24] változott. A megszervezett lumpenproletariátus megvívta csatáját a szervezetlen dolgozó proletariátussal. Miként várható is volt, a lumpenproletariátus a burzsoázia rendelkezésére bocsátotta magát, éppúgy mint ahogy Nápolyban a lazzaronék rendelkezésére álltak Ferdinándnak.[25] A garde mobile-nak csak azok az egységei álltak át, amelyek igazi munkásokból tevődtek össze.

S milyen undorító képet tár most elénk az, ami Párizsban végbemegy: azt látjuk, hogy a garde mobile-nak ezeket az egykori koldusait, csavargóit, gamin-jeit* és kis tolvajait, akiket márciusban és áprilisban minden burzsoá tovább nem tűrhető, csibész, minden elvetemültségre képes, rablóbandának mondott, most hogyan dédelgetik, dicsőítik, jutalmazzák, dekorálják, amiért ezek az „ifjú hősök", „Párizs gyermekei", akiknek vitézsége páratlan, akik a legragyogóbb bátorsággal másszák meg a barikádokat stb., amiért ezek, akik februárban gondolkodás nélkül verekedtek a barikádokon, most éppúgy gondolkodás nélkül lőnek a dolgozó proletariátusra, mint korábban a katonákra lőttek, amiért napi har-

* Utcagyerekeit. — *Szerk.*

minc souval hagyták magukat megvesztegetni testvéreik lemészárlására! Dicsőség ezeknek a megvesztegetett csavargóknak, amiért napi harminc souért halomra lőtték a legjobb, a legforradalmibb párizsi munkásokat!

A munkások igazán csodálatra méltó vitézséggel küzdöttek. Harminc-negyvenezer munkás teljes három napja tartja magát több mint nyolcvanezer főnyi katonasággal és százezer főnyi nemzetőrséggel szemben, kartáccsal, gránáttal és gyújtóröppentyűkkel szemben, olyan tábornokok nemes haditapasztalataival szemben, akik nem riadnak vissza algériai eszközök alkalmazásától! Elnyomták és nagyrészt lemészárolták őket. Halottaiknak nem fogják megadni azt a tisztességet, amelyben július és február[26] halottjai részesültek; a történelem azonban egész más helyet biztosít majd nekik, a proletariátus első döntő csatája áldozatainak.

A megírás ideje: 1848. június 28.
A megjelenés helye: Neue Rheinische Zeitung, 1848. június 29. (29.) sz.
Eredeti nyelve: német.

A POLGÁRŐRSÉG-TÖRVÉNY TERVEZETE

Köln, július 20. — A polgárőrség fel van oszlatva, ez a *fő paragrafusa* a polgárőrség létesítéséről szóló törvénytervezetnek,[27] jóllehet ez csak annak végén derül ki, a 121. §-ból, a következő szerény formában:

„A polgárőrség megalakításával e törvény rendelkezése szerint a polgárőrséghez jelenleg tartozó vagy mellette fennálló minden fegyveres alakulat feloszlattatik."

A nem közvetlenül a polgárőrséghez tartozó alakulatok feloszlatását minden teketória nélkül megkezdték. Magának a polgárőrségnek a feloszlatása csak az *átszervezésének* színe alatt vihető véghez.

A törvényhozó illem kényszerére az 1. §-ba felvették a hagyományos konstitucionális szólamot:

„A polgárőrségnek az a *rendeltetése*, hogy *oltalmazza* az *alkotmányos szabadságot* és a törvényes rendet."

Hogy azonban „*a rendeltetés lényegének*" megfeleljen, a polgárőrségnek sem gondolnia nem szabad közügyekre, sem pedig beszélnie, tanácskoznia vagy határoznia ezekről (1. §), sem gyülekeznie nem szabad, sem fegyverbe lépnie (6. §), sem pedig egyáltalán életjelt adni magáról, legfeljebb a magas felsőbbség engedélyével. Nem a polgárőrség „oltalmazza" az alkotmányt a hatóságokkal szemben, hanem a hatóságok oltalmazzák az alkotmányt a polgárőrséggel szemben. A polgárőrség köteles tehát (4. §) „vakon engedelmeskedni" a „hatóságok megkereséseinek" és tartózkodni

a „községi vagy közigazgatási vagy bírói hatóságok intézkedéseibe" való bárminemű beavatkozástól, úgyszintén minden esetleges okoskodástól. Ha „megtagadja" a passzív engedelmességet, a kormányzati prezidens[28] úr négy hétre *„felfüggeszthetí szolgálatát"* (4. §). Ha meg éppenséggel magára vonja a legmagasabb elégedetlenséget, a „királyi rendelet" „hat hónapra" „függeszthetí fel *szolgálatát"* vagy éppen „feloszlatásáról" intézkedhet, s ezt csak hat hónap után *kell* újjáalakításának követnie (3. §). „Kell" tehát (2. §) „a királyság minden községében polgárőrségnek fennállnia", amennyiben ti. a kormányzati prezidens úr vagy a király nem érzi magát arra indíttatva, hogy minden községben az ellenkezőjéről intézkedjék. Az államügyek nem tartoznak a polgárőrség „reszortjához", ezzel szemben a polgárőrség „a belügyminiszter reszortjához", azaz a *rendőrminiszteréhez* tartozik, aki a polgárőrség természetes elöljárója és „rendeltetésének lényege szerint" az „alkotmányos szabadság" hű Eckartja.[9] (5. §). Amennyiben a polgárőrséget a kormányzati prezidens úr és az egyéb hivatalnok urak nem rendelik ki „az alkotmányos szabadság oltalmára", azaz a felettes urak ebbeli nézetének végrehajtására, azaz nem vezénylik ki *szolgálattételre*, annyiban sajátságos életfeladata abban áll, hogy végrehajtja a *szolgálati szabályzatot*, amelyet egy királyi ezredes állított össze. A szolgálati szabályzat a polgárőrség magna chartája,* úgyszólván ennek védelmére és gyakorlására alakult. Éljen a *szolgálati szabályzat!* A polgárőrségbe való besorolás végül alkalmat ad arra, hogy minden poroszszal, „aki betöltötte 24. életévét és nem érte még el az 50. életévét, a következő *esküt* tétessék le:

„Hűséget és engedelmességet esküszöm a királynak, az alkotmánynak és a királyság törvényeinek."

Szegény alkotmány! Milyen feszengve, milyen szégyenlősen, milyen polgári szerénységgel, milyen alantasan áll itt a király és a törvények közé szorítva. Először jön a royalista eskü, a kedves híveknek az esküje, azután jön a konstitucio-

* A Magna Charta Földnélküli János angol király 1215-ben kiadott alkotmánylevele; az angol alkotmány alapja. — *Szerk.*

nális eskü és végül jön egy eskü, amelynek semmi értelme sincs, legfeljebb az a legitimista értelme, hogy az alkotmányból származó törvények mellett még más törvények is fennállnak, amelyek a királyi teljhatalomból fakadnak. És immár a jó polgár tetőtől talpig „a belügyminisztérium reszortjába" tartozik.

A derék férfiú megkapta a fegyvereket és az egyenruhát azzal a feltétellel, hogy mindenekelőtt lemond a legelemibb politikai jogairól, az egyesülési jogról stb. Feladatát, az „alkotmányos szabadság" oltalmazását, „rendeltetésének lényege" szerint azáltal oldja meg, hogy vakon végrehajtja a hatóságok parancsait, hogy a közönséges, még az abszolút monarchiában is megtűrt polgári szabadságot felcseréli a katona passzív, önálló akaratot és egyéniséget meg nem tűrő engedelmességével. Szép iskola arra, hogy — mint Schneider úr a kiegyező gyűlésben[30] mondja — felneveljék a jövő republikánusait! Mi lett a mi *polgárunkból?* Átmeneti lény a porosz zsandár és az angol rendőr között. De minden veszteségéért vigaszképpen ott van a *szolgálati szabályzat* és az a tudat, hogy az ordrénak paríroz. A hadseregnek a népben való feloldása helyett nem volt-e eredetibb a népet a hadseregben feloldani?

Igazán bizarr színjáték ez, a *konstitucionális szólamoknak* ez az *átváltoztatása porosz tényekké.*

Ha a poroszság kegyeskedik konstitucionálissá lenni, akkor a konstitucionalizmus is kegyeskedjék porosszá lenni. Szegény konstitucionalizmus! Derék németek! Olyan sokáig jajgattak, hogy a „*legszentebb*" ígéreteket nem teljesítik. Hamarosan már csak *egy* félelmet ismernek, a szent ígéretek teljesítésétől való félelmet! A népet megbüntetik, par où il a pèché.* *Sajtószabadságot* kívántatok? Legyetek *megbüntetve* a sajtószabadsággal és kapjatok egy cenzúrát cenzorok nélkül, egy cenzúrát a parquet** révén, egy cenzúrát olyan törvény révén, amely a sajtó „rendeltetése lényegében" rejlőnek találja, hogy az mindennel törődjék, csak a hatósá-

* Amiben vétkezett. — *Szerk.*
** Az ügyészség. — *Szerk.*

gokkal, a csalhatatlan hatóságokkal nem — a börtön- és pénzbüntetések cenzúráját. Mint a szarvas kívánkozik a folyóvizekre,[31] úgy kívánkozzatok ti a régi jó, sokat szidalmazott, sokszor félreismert cenzor, az utolsó római után, akinek aszketikus gondviselése alatt oly kényelmesen-veszélytelenül éltétek életeteket.

Népőrséget kívántatok? Kapjatok egy *szolgálati szabályzatot*. Állíttassatok a hatóságok rendelkezésére, részesüljetek katonai egzecíroztatásban és a passzív engedelmességre való iskolázásban, hogy a szemetek könnybe lábad tőle.

A porosz éleselméjűség kiszimatolta, hogy minden új konstitucionális intézmény a legérdekesebb alkalmat nyújtja új büntető törvényekre, új szabályzatokra, új rendszabályozásra, új felügyeletre, új zaklatásokra és egy új bürokráciára.

Még több konstitucionális követelést! Még több konstitucionális követelést! kiáltja a tett kormánya. Minden követelésre van egy *tettünk!*

Követelés: Fegyverezzenek fel minden polgárt az „alkotmányos szabadság" oltalmazására.

Válasz: Minden polgár mostantól a belügyminisztérium reszortjába tartozik.

Könnyebb lenne felismerni a görögöket azokban az állatalakokban, amelyekké Kirké átváltoztatta őket, mint a konstitucionális intézményeket azokban a fantázia-képződményekben, amelyekké a *poroszság* meg az ő *tett kormánya átvarázsolta őket.*

Íme, Lengyelország porosz átszervezése[32] után a *polgárőrség porosz átszervezése!*

Köln, július 21. — Láttuk, hogy a *polgárőrségről* szóló törvénytervezet „általános rendelkezései" erre lyukadnak ki: a polgárőrség megszűnt létezni. Röptében áttekintjük még a tervezet néhány más szakaszát is, hogy kihámozzuk a „tett kormányának" szellemét, de itt is csínján kell bánnunk az álnéven szereplő intézmény nyersanyagával. Számos paragrafus feltételezi az új községi és körzeti rendtartást,

a monarchia új közigazgatási beosztását stb., csupa olyan lényt, amelyek tudvalevően még csak a tett kormányának titokkal terhes ölében élik rejtett életüket. Miért bocsátotta hát ki a tett kormánya a polgárőrség átszervezéséről szóló törvénytervezetét a községi és körzeti rendtartásra stb. vonatkozólag kilátásba helyezett törvénytervezetek előtt?

A III. szakaszban két szolgálati lajstromot találunk, a tiszteletre méltó polgárok szolgálati lajstromát és a közpénzekből támogatott polgárőrség-kötelesek szolgálati lajstromát (14. és 16. §). Azokhoz, akiket közpénzekből támogatnak, természetesen nem számít a hivatalnokok serege. Tudjuk, hogy ők alkotják Poroszországban a tulajdonképpeni termelő osztályt. A pauperek pedig, akárcsak a rabszolgák a régi Rómában, „csak rendkívüli esetekben vonhatók be a szolgálatba". Ha a pauperek a maguk polgári önállótlansága folytán éppoly kevéssé hivatottak az „alkotmányos szabadság" oltalmazására, mint a nápolyi lazzaronék, megérdemlik-e hát, hogy a passzív engedelmességnek ebben az új intézményében egy alárendelt helyzetet elfoglaljanak?

De eltekintve a pauperektől, egy hasonlíthatatlanul fontosabb megkülönböztetést találunk *fizetőképes* és *fizetőképtelen* polgárőrség-kötelesek között.

Előbb még egy megjegyzést. Az 53. § szerint „a polgárőrség egyszerű, az egész országban egységes szolgálati öltözetet visel, amelyet a király határoz meg. A szolgálati öltözetnek nem szabad olyannak lennie, hogy alkalmat adjon a hadsereggel való összetévesztésre". Természetesen! Az öltözetnek olyannak kell lennie, hogy a hadsereg a polgárőrséggel és a polgárőrség a néppel szemben álljon, s hogy ütlegelés, főbelövés és más hasonló hadimanőverek alkalmából ne fordulhasson elő összetévesztés. De a *szolgálati* öltözet *mint olyan* éppúgy nélkülözhetetlen, mint a *szolgálati* lajstrom, mint a *szolgálati* szabályzat. A szabadság libériája a *szolgálati* öltözet. Ez a libéria indokolttá teszi egy polgárőr felszerelési költségeinek jelentős növelését, és e felszerelés megnagyobbodott költségei kitűnő okot adnak arra, hogy a polgárőrség

burzsoái és a polgárőrség *proletárjai* közé feneketlen szakadékot ássanak.

Figyeljük csak:

57. §. „A szolgálati oltozetről, ahol ilyen van, a szolgálati jelzésekről és a fegyverekről a polgárőrség minden tagjának *saját költségére* kell gondoskodnia. A kozség azonban köteles ezeket a tárgyakat a maga koltségére olyan mennyiségben beszerezni, amilyenben az megkoveteltetik a *valóban szolgálatot teljesítő legénység azon részének* felszerelésére, *amely a költségeket saját eszkozeiből nem tudja viselni.*"

59. §. „A kozség megtartja az általa beszerzett felszerelési tárgyak tulajdonjogát* és ezeket a *szolgálati használat idején kivul kulon helyeken őriztetheti.*"

Mindazok tehát, akik nem tudják magukat tetőtől talpig felszerelni — és ez a porosz népesség nagy többsége, ez a munkások összessége, ez a középrend egy nagy része —, ezek „a szolgálati használat idején kívül" törvényileg *mind le* vannak *fegyverezve*, míg a polgárőrség burzsoáziája mindenkor a fegyvereknek és szolgálati öltözeteknek a birtokában marad. Mivel ped g ugyanez a burzsoázia a „község" képében valamennyi általa „beszerzett felszerelési tárgyat" „külön helyeken őriztetheti", így nemcsak *saját* fegyvereinek birtokában van, hanem ráadásul a polgárőrségbeli proletariátus fegyvereinek birtokában is, s „megteheti" és „megfogja tenni", ha neki nem tetsző politikai kollíziókra** kerülne sor, hogy a fegyverek kiadását még „*szolgálati használatra*" is megtagadja. Ily módon a tőke politikai kiváltsága a legkevésbé feltűnő, de a leghatékonyabb, a leghatározottabb formában vissza van állítva. A tőke a fegyverek kiváltságának birtokában van a kis vagyonúakkal szemben, miként a középkori feudális báró a jobbágyaival szemben.

Hogy a kiváltság a maga teljes kizárólagosságában hasson, az 56. § szerint

„csak falun és 5000 lakoson aluli városokban elegendő a polgárőroknek lándzsával vagy oldalfegyverrel való felfegyverzése, és ilyen felfegyverzési mód mellett a szolgálati oltözet helyett csupán az ezredes által meghatározandó *szolgálati jelzés* kívántatik meg."

* A torvénytervezetben: tulajdonát. — *Szerk.*

** Kollízió: ellentétes erők, torekvések vagy érdekek összeütkozése. — *Szerk.*

Az összes 5000 lakoson *felüli* városokban a *szolgálati öltözetnek* gyarapítania kell a *cenzust* — valójában csak ez juttat valakit a védképesség birtokába — és vele együtt a polgárőrségbeli proletariátus számát. Ahogy a szolgálati öltözetet és a fegyvereket csak *odakölcsönzik* ennek a proletariátusnak, azaz a népesség legnagyobb részének, úgy általában a *védjogot* is csak *odakölcsönzik* neki, polgárőrként való létezése csak odakölcsönzött létezés, és — beati possidentes, boldogok a vagyonosok! Az erkölcsi kényelmetlenség, amelybe egy *odakölcsönzött* ruha az egyént beburkolja, és éppenséggel egy olyan *odakölcsönzött* ruha, amely, mint a katonánál, sorban az egyik testről a másikra száll át — ez az erkölcsi kényelmetlenség természetesen az első követelmény ama rómaiakkal szemben, akik az „alkotmányos szabadság oltalmazására" hivatottak. Ámde ezzel ellentétben nem fog-e növekedni a *fizetőképes* polgárőrség büszke öntudata, és mit akarhatunk többet?

És még ezek a feltételek, amelyek a védjogot a népesség legnagyobb része számára illuzóriussá teszik, még ezek is megint új, erősebben megszorító feltételekbe vannak beskatulyázva a vagyonos rész, a kiváltságos tőke érdekében.

A községek ugyanis csak a fizetőképtelen legénység „valóban szolgálatot teljesítő" része számára kötelesek készletben tartani felszerelési tárgyakat. A 15. § szerint ezzel a „valóban szolgálatot teljesítő" résszel a helyzet a következő:

„Mindazokban a községekben, amelyekben a folyamatos szolgálatra alkalmazható férfiak összlétszáma meghaladja a népesség huszadrészét, a községi képviseletnek joga van a valóban szolgálatot teljesítő legénységet a népesség e részére korlátozni. Ha él ezzel a felhatalmazásával, akkor a szolgálat váltását oly módon kell megállapítani, hogy a folyamatos szolgálatra alkalmazható összes férfiak egymásután sorra kerüljenek. A mindenkori váltásnál azonban egyharmadnál többnek nem szabad egyszerre kiválnia; úgyszintén az összes korosztályokat egyidejűleg kell bevonni abban az arányban, hogy melyik hány polgárőrt foglal magában."

És most számítsuk ki, hogy a polgárőrségbeli proletariátusnak és az össznépességnek milyen parányi része számára szerzi be *valóban* a község a felszerelési tárgyakat?

Tegnapi cikkünkben láttuk, hogy a *tett kormánya* hogyan szervezi át a polgárőrség konstitucionális intézményét az ó-porosz, a bürokratikus állam szellemében. Csak ma látjuk küldetésének magaslatán, csak ma látjuk, hogy a polgárőrségnek ezt az intézményét hogyan alakítja a júliusi forradalom szellemében, Lajos Fülöp szellemében, annak a korszaknak a szellemében, amely felteszi a tőke fejére a koronát, amelyben

„dob s harsona hódol
ifjú fenségének: glória!"[33]

Egy szót a Hansemann—Kühlwetter—Milde-kormányról. Kühlwetter úr néhány nappal ezelőtt valamennyi kormányzati prezidenshez körlevelet intézett a reakció üzelmei ellen. Mi az oka ennek a tüneménynek?

A tett kormánya úgy akarja megalapozni a burzsoázia uralmát, hogy egyidejűleg kompromisszumot köt a régi rendőr- és feudális állammal. E veszélyes és ellentmondásos feladat közepette a kormánynak minden pillanatban azt kell látnia, hogy abszolutisztikus, feudális szellemben a reakció túlszárnyalja a burzsoázia még csak megalapozandó uralmát és a maga saját létezését — és alul fog maradni vele szemben. A burzsoázia nem harcolhatja ki saját uralmát, ha egyelőre nem szövetségese az egész nép, ha nem lép fel többé-kevésbé demokratikusan.

De ha valaki a restaurációs korszakot össze akarja kötni a júliusi korszakkal, ha valaki azt a burzsoáziát, amely még az abszolutizmussal, a feudalizmussal, a parlagi junkerséggel, a katona- és hivatalnok-uralommal birkózik, arra akarja késztetni, hogy máris zárja ki, máris igázza le és dobja félre a népet — ez nem más, mint a kör négyszögesítése, az olyan történelmi probléma, amelyen még a tett kormánya, még egy Hansemann—Kühlwetter—Milde triumvirátus is hajótörést fog szenvedni.

A megírás ideje: 1848. július 20—21.
A megjelenés helye: Neue Rheinische Zeitung, 1848. július 21, 22. (51., 52.) sz.
Eredeti nyelve: német.

AZ ITÁLIAI HÁBORÚ[34]

Köln, április 1. — Az Itáliából érkező legutóbbi jelentések szerint a piemontiak novarai veresége* korántsem olyan döntő jelentőségű, mint ahogy a Párizsba küldött táviratot közölte.

A piemontiak vereséget szenvedtek, elvágták Torinótól, s a hegyekbe szorították őket. Ez minden.

Ha Piemont köztársaság volna, ha a torinói kormány forradalmi volna és volna bátorsága forradalmi eszközökhöz nyúlni — *semmi* nem lenne veszve. De Itália függetlensége elvész — nem az osztrák fegyverek legyőzhetetlensége, hanem a piemonti királyság gyávasága miatt.

Minek tulajdonítható az osztrákok győzelme? Annak, hogy a piemonti hadseregben Ramorino árulása következtében két hadosztályt különválasztottak a többi háromtól és ezt a három elszigetelt hadosztályt az osztrák túlerő megverte. E három hadosztály most a Valaisi Alpok lábához szorult vissza.

Eleve óriási hiba volt, hogy a piemontiak csupán reguláris hadsereget állítottak szembe az osztrákokkal, hogy szokásos, polgári, tisztes háborút akartak viselni ellenük. Egy népnek, amely függetlenségét akarja kivívni, nem szabad a *szokásos* harci eszközökre szorítkoznia. Tömegfelkelés, forradalmi háború, gerillák mindenütt, ez az egyetlen eszköz, melynek segítségével egy kis nép egy naggyal elbánhat, mely-

* 1849. március 23. — *Szerk.*

nek segítségével egy kevésbé erős hadsereg ellenállhat az erősebbnek és jobban szervezettnek.

A spanyolok bebizonyították ezt 1807—1812-ben, a magyarok még most is bizonyítják.

Chrzanowskit Novaránál megverték és elvágták Torinótól; Radetzky Torinótól kilenc mérföldre állt. Egy *monarchiában*, amilyen Piemont, még ha alkotmányos is, a hadjárat ezzel eldőlt; békét kértek Radetzkytől. De köztársaságban ezzel *semmi sem dőlt el.*

Ha a monarchiák nem lennének óhatatlanul olyan gyávák, hogy soha sincs bátorságuk a legvégső forradalmi eszközökhöz nyúlni, Chrzanowski veresége szerencsévé válhatott volna Itália számára

Ha Piemont köztársaság lett volna, amelynek nem kell tekintettel lennie monarchikus hagyományokra, találhatott volna módot arra, hogy a hadjáratot egészen másképp fejezze be.

Chrzanowskit visszakergették Biellába és Borgo Manerőba. Ott, ahol a Svájci Alpok útját állják minden további visszavonulásnak, ahol a két-három szűk folyóvölgy a hadsereg bármiféle szétforgácsolását úgyszólván lehetetlenné teszi, ott könnyű lett volna az erőket koncentrálni és egy merész menettel Radetzky győzelmét meddővé tenni.

Ha a piemonti hadsereg vezetőinek forradalmi bátorsága lett volna, ha tudták volna, hogy Torinóban forradalmi, a végsőkre is elszánt kormány ül, cselekvési módjuk igen egyszerű lett volna.

Lago Maggiorenál a novarai csata után 30 000—40 000 főnyi piemonti haderő állt. Ez a sereg, amely két nap alatt koncentrálható, Lombardiában teremhetne, ahol még 12 000 osztrák katona sincs; megszállhatná Milánót, Bresciát, Cremonát, megszervezhetné az általános felkelést, a velencei területről előnyomuló egyes osztrák hadtesteket egyenként megverhetné és ezzel megsemmisíthetné Radetzky egész hadműveleti bázisát.

Radetzkynek ahelyett, hogy Torino ellen vonulna, nyomban meg kellene fordulnia és visszatérnie Lombardiába,

üldözve a piemontiak tömegfelkelésétől, amelynek természetesen támogatnia kellene a lombardiai felkelést.

Ez az *igazi* nemzeti háború, olyan háború, amilyent a lombardok 1848 márciusában viseltek és amellyel Radetzkyt az Oglio és Mincio mögé kergették — ez a háború egész Itáliát bevonná a harcba és egészen másként hatna a rómaiakra és toscánaiakra.

Mialatt Radetzky még a Po és a Ticino között állt és azon gondolkodott, hogy előre vagy hátra menjen-e, a piemontiak és lombardok egészen Velence elé vonulhattak volna, felmenthették volna Velencét, magukhoz vonhatták volna La Marmorát és a rómaiak csapatait, számtalan gerilla-osztaggal nyugtalaníthatták és gyengíthették volna az osztrák tábornagyot, szétforgácsolhatták volna csapatait és végül megverhették volna őt. Lombardia csak a piemontiak bevonulására várt; sőt már fel is kelt, be sem várva azt. Csak az osztrák citadellák tartották féken a lombard városokat. 10 000 piemonti már Lombardiában volt, ha még 20 000—30 000 jött volna, Radetzky visszavonulása lehetetlenné válik.

De a tömegfelkelés, a nép általános hadra kelése olyan eszköz, amelynek alkalmazásától a királyság visszaretten. Olyan eszköz ez, amelyet csak a köztársaság alkalmaz — 1793 a bizonyíték rá. Olyan eszköz ez, melynek *bevetése rendszerint* előfeltételezi a *forradalmi terrorizmust*, és hol az az uralkodó, aki erre el tudta szánni magát?

Az olaszokat tehát nem a novarai és vigevanói* vereségek tették tönkre, hanem a gyávaság és mérséklet, amelyre a monarchia kényszerítette őket. A novarai vesztett csata csupán egy *stratégiai* hátránnyal járt: elvágták őket Torinótól, míg az osztrákok előtt nyitva állt az út oda. Ez a hátrány teljesen jelentéktelen, ha a vesztett csatát *valódi forradalmi* háború követi nyomon, ha az itáliai hadsereg maradéka nyomban a nemzeti tömegfelkelés magvának nyilvánítja magát, ha a tisztes stratégiai hadseregháborút olyan *nép*háborúvá változtatják, amilyet a franciák 1793-ban viseltek.

* 1849. március 21. — *Szerk.*

De persze: forradalmi háború, tömegfelkelés és terrorizmus — ebbe a monarchia soha nem megy bele. Előbb köt békét legmegátalkodottabb, de születésénél fogva vele egyenlő ellenségével, minthogy a néppel szövetkezne.

Akár áruló Károly Albert, akár nem — Károly Albert *koronája*, a *monarchia* egymagában elegendő lett volna Itália tönkretételére.

De Károly Albert áruló. Valamennyi francia lap hírt ad az összes nagyhatalmak nagy európai ellenforradalmi összeesküvéséről, az ellenforradalomnak az európai népek végleges elnyomását célzó haditervéről. Oroszország és Anglia, Poroszország és Ausztria, Franciaország és Szardínia megkötötték az új szent szövetséget.

Károly Albert azt a parancsot kapta, hogy kezdjen háborút Ausztriával, veresse meg magát és ezzel adjon alkalmat az osztrákoknak, hogy Piemontban, Firenzében, Rómában helyreállítsák a „nyugalmat" és mindenütt statáriális alkotmányokat oktrojáltassanak. Ennek fejében Károly Albert megkapja Pármát és Piacenzát, az oroszok pacifikálják Magyarországot; Franciaország császársággá lesz és ezzel Európa nyugalma helyreáll. Ez francia lapok szerint az ellenforradalom nagy terve; s ez a terv megmagyarázza Ramorino árulását és az olaszok vereségét.

A monarchiát azonban újabb csapás érte Radetzky győzelmével. A novarai csata és a piemontiak ezt követő megbénulása bizonyítja, hogy egy népet végső esetekben, amikor minden erejét meg kell feszítenie, hogy megmeneküljön, semmi sem gátolja inkább, mint a monarchia. Ha Itália nem akar elpusztulni a monarchia miatt, akkor mindenekelőtt a monarchiának kell elpusztulnia Itáliában.

A megírás ideje: 1849. április 1.
A megjelenés helye: Neue Rheinische Zeitung, 1849. április 1., második kiadás.
Eredeti nyelve: német.

MAGYARORSZÁG

Köln, május 18. — Abban a pillanatban, amikor a magyar háború az oroszok tényleges benyomulása[35] következtében *európaivá* válik, kénytelenek vagyunk e háború további lefolyásáról jelentéseinket beszüntetni. Már csak az adatott meg számunkra, hogy rövid áttekintés formájában még egyszer bemutassuk olvasóinknak e nagyszerű kelet-európai forradalmi háború fejlődését.

Emlékszünk, hogy már a februári forradalom előtt, 1847 őszén a *Kossuth* által vezetett pozsonyi országgyűlés egy sor forradalmi határozatot hozott; határozatot hozott a földtulajdon eladhatóságára, a parasztok szabad költözésére, a feudális terhek megváltására, a zsidók emancipációjára, valamennyi osztály egyenlő adózására, engedélyezte, hogy a horvátok és szlavónok belső ügyeikben hivatalosan saját nyelvüket használják, és végül egy külön felelős magyar kormány követelésével ugyanazon a napon, amikor Párizsban megkezdődött a februári forradalom (február 22-én), megtette az első lépést *Magyarország elszakadására.*

Kitört a februári forradalom. Ezzel összeroppant a bécsi kormánynak a magyarok követeléseivel szemben kifejtett ellenállása. Március 16-án, a bécsi forradalom másnapján jóváhagyták az önálló magyar kormányt, s ezzel Magyarországnak Ausztriával való kapcsolatát a puszta perszonális unióra csökkentették.

Most az önállóvá lett magyar forradalom gyorsan haladt

előre. Megszüntették az összes politikai kiváltságokat, bevezették az általános választójogot, állami kártalanítás ellenében díjtalanul eltörölték valamennyi feudális terhet, robotot és tizedet, megvalósították az uniót Erdéllyel, kikényszerítették Kossuth pénzügyminiszterré való kinevezését és a lázadó Jellasics bán elmozdítását.

Eközben az osztrák kormány ismét magához tért. Mialatt az állítólag felelős minisztérium Bécsben tehetetlen maradt, Innsbruckban az udvari kamarilla — az itáliai császári hadseregre, a csehek, a horvátok és a szerbek nemzeti vágyaira és a ruszin parasztok megátalkodott korlátoltságára támaszkodva annál inkább megerősödött.

Június 17-én kitört a Bánátban és a Bácskában az udvar pénze és ügynökei által szított szerb felkelés. 20-án a császár Innsbruckban kihallgatáson fogadta Jellasicsot és újra bánná nevezte ki. Horvátországba visszatérve, Jellasics megtagadta az engedelmességet a magyar kormánynak és augusztus 25-én hadat üzent neki.

A habsburgi kamarilla árulása nyilvánvaló volt. A magyarok még egyszer megkísérelték, hogy a császárt visszatérítsék az alkotmányos útra. Kétszáz országgyűlési képviselőből álló küldöttséget menesztettek Bécsbe, de a császár kitérő válaszokat adott. A felháborodás nőtt. A nép biztosítékokat követelt és kormányváltozást kényszerített ki. Az árulókat, akik ott ültek a pesti kormányban is, eltávolították, és Kossuthot szeptember 20-án miniszterelnökké nevezték ki. De már négy nappal ezután a császár helyettese, a nádor, István főherceg Bécsbe menekült és 26-án a császár kiadta a magyarokhoz intézett ismert manifesztumát, amelyben a kormányt mint lázadót elmozdította, a magyarfaló Jellasicsot nevezte ki Magyarország kormányzójává és megtámadta Magyarország leglényegesebb forradalmi vívmányait.

A manifesztumot, amelyet egyetlen magyar miniszter sem ellenjegyzett, Kossuth semmisnek nyilvánította.

Eközben Jellasics, akinek segítségére volt a dezorganizáltság és árulás, amely az egész, névleg magyar, de valójában

régi császári tisztikarban és vezérkarban uralkodott, előnyomult Székesfehérvárig. Ott a magyar hadsereg, áruló vezetői ellenére, megverte és osztrák területre, Bécs falai alá kergette. A császár és a vén áruló Latour elhatározták, hogy erősítést küldenek Jellasicsnak és Magyarországot német és szláv csapatokkal újra meghódítják. Ekkor kitört az október 6-i bécsi forradalom és egyelőre véget vetett a császári és királyi terveknek.

Kossuth egy magyar hadtesttel nyomban a bécsiek segítségére indult. A Lajtánál a bécsi birodalmi gyűlés határozatlansága és saját tisztjeinek árulása, valamint legnagyobbrészt népfelkelőkből álló hadseregének rossz szervezettsége visszatartja az azonnali benyomulástól. Végül is kénytelen egy csomó tisztet letartóztatni, Pestre vitetni és néhányat agyonlövetni, s most megkockáztatja a támadást. Túl későn. Bécs már elesett és Kossuth fegyelmezetlen népfelkelőit Schwechatnál a reguláris osztrák csapatok megfutamították.

Még hat hétig tartott a fegyvernyugvás a császáriak és a magyarok között. Mialatt mindkét hadsereg mindent megmozgatott a maga erősítésére, az Olmützben levő kamarilla végrehajtotta rég előkészített csínyjét: lemondatta az idióta Ferdinándot, aki a forradalomnak tett engedményekkel kompromittálta és lejáratta magát, és a gyermek Ferenc Józsefet, Zsófia fiát helyezte a maga eszközeként a trónra. A pesti országgyűlés a magyar alkotmányra támaszkodva nem ismerte el ezt a trónváltozást.

December közepén végre megindult a háború. A császári hadsereg addigra úgyszólván bekerítette Magyarországot, s minden oldalról támadott.

Ausztriából három hadtest legalább 90 000 főnyi létszámmal Windischgrätz tábornagy személyes főparancsnoksága alatt a Dunától délre nyomult előre. Stájerországból Nugent körülbelül 20 000 emberrel a Dráva balpartján, Horvátországból Dahlen 10 000 emberrel a Dráva jobbpartján vonult Bánát felé. Magában Bánátban több határőrezred, Temesvár helyőrsége, a szerb népfelkelők és Knićanin szerb segédhadteste, összesen 30 000—40 000 ember harcolt

Todorovich és Rukavina parancsnoksága alatt. Erdélyben Puchner állt 20 000—25 000 emberrel és a Bukovinából betört Malkowski 10 000—15 000 emberrel. Végül Galíciából Schlick 20 000—25 000 főnyi hadtesttel a Tisza felső folyása felé nyomult előre.

A császári hadsereg, tehát egészében véve legalább 200 000 főnyi reguláris, többnyire harcedzett csapatokból állt, nem számítva a szláv, román és szász népfelkelőket és nemzetőröket, akik délen és Erdélyben részt vettek a harcban.

Ezekkel az óriási haderőkkel Magyarország talán 80 000—90 000 főnyi kiképzett hadsereget — ebből 24 000 korábban a császári hadseregben szolgált — és ezenkívül 50 000—60 000 még jóformán szervezetlen honvédet és népfelkelőt tudott szembeállítani; e hadsereg vezetői legnagyobbrészt ugyanolyan árulók voltak, mint azok a tisztek, akiket Kossuth a Lajtánál letartóztatott.

De míg az erőszakkal féken tartott Ausztriából egyelőre egyetlen újoncot sem lehetett már kipréselni, míg Ausztria pénzügyileg tönkrement és majdnem teljesen fillér nélkül volt, a magyarok előtt még nagyszerű erőforrások álltak nyitva. A magyarok lelkes szabadságvágya, amelyet a nemzeti büszkeség is fokozott, napról napra nőtt és egy ötmilliós kis nép erejéhez viszonyítva hallatlan nagyszámú önkéntest bocsátott Kossuth rendelkezésére; a magyar bankóprés kimeríthetetlen pénzforrást nyújtott számára és ezeket a nemzeti assignatákat minden magyar kemény ezüstpénzként fogadta el. A fegyver- és ágyúgyárak teljes gőzzel dolgoztak. A hadseregnek csak fegyver, gyakorlat és jó vezetés hiányzott, s minderre néhány hónap alatt kellett szert tenni. Az volt tehát a fő, hogy időt nyerjenek, hogy a császáriakat becsalogassák az országba, ahol a folytonos gerillaháborúban kimerülnek, erős helyőrségek és egyéb különítmények hátrahagyása következtében meggyengülnek.

A magyaroknak ezért volt az a tervük, hogy lassan visszavonulnak az ország belsejébe, állandó ütközetekben begyakoroltatják az újoncokat és végső szükség esetén az úttalan mocsarakkal teli Tisza-vonalat, ezt a magyar föld

magva körül húzott természetes árkot állítják maguk és az ellenség közé.

Minden számítás szerint a magyaroknak két-három hónapig kellett volna tartaniuk magukat a Pozsony és Pest közti területen, még a fölényben levő osztrák haderővel szemben is. De ekkor beállt az erős fagy, amely valamennyi folyót és mocsarat több hónapon át még nehézágyúk számára is járható jégtakaróval borított. Ezáltal a védelem számára kedvező összes terepakadályok elhárultak, a magyarok által emelt összes sáncok haszontalanokká váltak és a megkerülés veszélye fenyegette ezeket. Így történt, hogy a magyar hadsereget alig húsz nap alatt Soprontól és Pozsonytól Győrig, Győrtől Mórig, Mórtól Pestig vetették vissza, hogy kénytelenek voltak Pestet is kiüríteni és valóban már a hadjárat elején a Tisza mögé visszavonulni.

Mialatt ez történt a fő sereggel, a többi hadtestekkel is ugyanez volt a helyzet. Délen Nugent és Dahlen mindinkább előrenyomult a magyarok által megszállt Eszék ellen és a szerbek egyre inkább közeledtek a Maros vonalához; Erdélyben Puchner és Malkowski Marosvásárhelynél egyesültek; északon Schlick a Kárpátokból levonult a Tiszáig és Miskolcon át összeköttetést teremtett Windischgrätzcel.

Úgy látszott, hogy az osztrákok jóformán elintézték a magyar forradalmat. Magyarország kétharmada és Erdély háromnegyede mögöttük volt, s a magyarokra elöl, két oldalt és hátul egyszerre mértek csapásokat. Még néhány mérföld előre és valamennyi császári hadtest kezet nyújthat egymásnak egy mind szűkebbre összehúzódó körben, amelyben mint egy boa constrictor* gyűrűjében megfojtják Magyarországot.

Most az volt a feladat, hogy míg elöl a Tisza — egyelőre mint áthághatatlan akadály — az ellenségnek útját állja, valamelyik oldalról szabad utat teremtsenek.

Ez két oldalon történt: Erdélyben Bem, Szlovákiában Görgey révén. Mindkettő olyan hadjáratot vezetett, amellyel a jelenkor leglángeszűbb hadvezéreinek bizonyultak.

* Óriáskígyó. — *Szerk.*

Bem december 29-én Kolozsvárra érkezett, Erdély egyetlen pontjára, amely még a magyarok kezében volt. Gyorsan koncentrálta a magával hozott erősítéseket, a megvert magyar és székely csapatok maradványait, Marosvásárhely ellen vonult, megverte az osztrákokat és először Malkowskit a Kárpátokon át Bukovinába és onnan Galíciába üldözte, ahol Stanisławowig* nyomult előre. Ezután gyorsan visszafordult Erdélybe és Puchnert néhány mérföld híján Nagyszebenig kergette maga előtt. Néhány ütközet, néhány gyors ide-oda vonulás és egész Erdély a kezében volt, kivéve két várost, Nagyszebent és Brassót, s ezek is elvesztek volna, ha nem hívják be az országba az oroszokat. Az a súly, amelyet a 10 000 főnyi orosz segédcsapatok nyomtak a mérleg serpenyőjében, arra kényszerítette Bemet, hogy visszavonuljon a Székelyföldre. Ott megszervezte a székelyek felkelését, s amikor ez sikerült, a székely népfelkelőkkel lekötötte a Segesvárig előrenyomult Puchnert, megkerülte annak állásait, egyenesen Nagyszeben ellen vonult, kiverte onnan az oroszokat, megverte az utána nyomuló Puchnert, Brassó ellen indult és kardcsapás nélkül bevonult oda.

Ezzel Erdély meg volt hódítva és a magyar hadsereg háta szabaddá vált. Az a természetes erődítményvonal, amelyet a Tisza alkotott, most folytatást és kiegészítést kapott a Kárpátok és az erdélyi hegyek vonulatában a Szepességtől le a bánáti határokig.

Ugyanebben az időben Görgey hasonló diadalmenetet vitt véghez Északnyugat-Magyarországon. Pestről egy hadtesttel Szlovákiába indulva két hónapon át sakkban tartotta Götz, Csorich és Simunich tábornokok három oldalról ellene operáló hadtesteit és végül, amikor helyzete a túlerővel szemben tarthatatlanná vált, keresztülvágta magát a Kárpátokon, s eljutott Eperjesig és Kassáig. Itt Schlick hátába kerülve rákényszerítette, hogy gyorsan feladja állásait és egész hadműveleti bázisát, s visszavonuljon Windischgrätz főseregéhez, míg ő maga a Hernád mentén lefelé vonult a Tiszához és egyesült a magyar főerővel.

* Stanislau, ill. ma Sztaniszlov. — *Szerk.*

Ez a főerő, amelynek élén most Dembinszky állt, szintén átkelt a Tiszán és minden ponton megfutamította az ellenséget. Hatvanig, Pesttől hat* mérföldnyire nyomult előre, amikor az ellenséges haderők erősebb koncentrációja ismét visszavonulásra kényszerítette. Kápolnánál, Maklárnál és Poroszlónál kifejtett heves ellenállás után ismét visszatért a Tisza mögé, éppen abban a pillanatban, amikor Görgey Tokajnál elérte a Tiszát. A két hadtest egyesülése jelt adott a magyarok új, nagyszerű előnyomulására. Kiképzett újoncok érkeztek az ország belsejéből és megerősítették a magyarok operatív hadseregét. Lengyel és német légiók alakultak, nagyszerű vezetők nőttek fel vagy kapcsolódtak be és a decemberi vezető nélküli, szervezetlen tömeg helyett váratlanul egy koncentrált, bátor, nagyszámú, jól szervezett és kitűnően vezetett hadsereg állt szemben a császáriakkal.

A magyarok három hadtestben keltek át a Tiszán. A jobbszárny (Görgey) északra vonult, Eperjesnél megkerülte a korábban utána nyomult Ramberg hadosztályát és Rimaszombaton át gyorsan visszaűzte a császári főseregheZ. Ezt az utóbbit Dembinszky Egernél, Gyöngyösnél, Gödöllőnél és Hatvannál megverte, úgy hogy az sietve visszavonult Pest alá. Végül a balszárny (Vetter) kiűzte Jellasicsot Kecskemétről, Szolnokról és Ceglédről, megverte Jászberénynél és ugyancsak arra kényszerítette, hogy Pest falai alá vonuljon vissza. Itt most a császáriak a Duna mentén álltak Pesttől Vácig, széles félkörben körülvéve a magyaroktól.

Hogy Pestet ne tegyék ki a Budáról való ágyúzásnak, a magyarok bevált eszközükhöz folyamodtak, mármint hogy az osztrákokat inkább manőverezéssel, mint nyílt frontális támadással űzzék ki e pozíciójukból. Görgey bevette Vácot és az osztrákokat visszavetette a Garam és a Duna mögé, a Garam és a Nyitra között megverte Wohlgemuthot és ezáltal felmentette a császáriak által ostromolt Komáromot. A császáriak, minthogy visszavezető útjukat fenyegették, kénytelenek voltak gyors visszavonulásra elszánni magukat; Welden, az új főparancsnok Győr és Pozsony irányába húzó-

* Valószínűleg elírás. — *Szerk*

dott vissza, Jellasicsnak pedig, hogy igen makrancos horvátjait lecsendesítse, sürgősen le kellett vonulnia velük a Duna mentén Szlavóniába.

Visszavonulásuk során, amely inkább vad meneküléshez hasonlított, Welden (különösen Schlick parancsnoksága alatt álló utóvédje) és Jellasics még jelentős vereségeket szenvedett. Miközben az utóbbinak a hadteste fáradságosan és lassan átvágta magát Tolna és Baranya megyén, Welden lehetővé tudta tenni hadserege roncsainak Pozsonyban való koncentrálását. Roncsok voltak ezek, komoly ellenállásra képtelenek.

A magyaroknak az osztrák főserég ellen aratott e meglepő győzelmeivel egy időben Perczel Mór Szegedről és Tolnából kiindulva Pétervárad felé nyomult, felmentette azt, majd elfoglalta Bácskát és behatolt Bánátba, hogy itt egyesüljön az Erdélyből előretörő Bemmel. Bem már elfoglalta Aradot és ostrom alá vette Temesvárt; Perczel Versecen szorosan a török határnál áll, úgyhogy Bánát meghódítása csak néhány nap kérdése. Ugyanakkor a székelyek védik az elsáncolt erdélyi hegyszorosokat, a népfelkelők a felsőmagyarországiakat, Görgey pedig jelentékeny haderővel a Jablonka-hágóban, a morva—galíciai határon áll.

Egyszóval még néhány nap, és a győzelmes magyar hadsereg az óriási osztrák hadak roncsait maga előtt kergetve, diadalmenetben bevonult volna Bécsbe és örökre megsemmisítette volna az osztrák monarchiát.

Magyarországnak Ausztriától való elszakadását már április 14-én Debrecenben eldöntötték; a Lengyelországgal való szövetséget január közepe óta nyíltan hirdették, és ez 20 000—30 000 lengyelnek a magyar hadseregbe való belépésével valósággá vált. A német-osztrákokkal való szövetséget, amely az október 6-i bécsi forradalom óta és a schwechati csatában már fennállt, szintén képviselték és fenntartották a magyar seregben harcoló német légiók, valamint az a stratégiai és politikai szükségesség, hogy a magyarok Bécs bevételével és Ausztria forradalmasításával elismerést szerezzenek függetlenségi nyilatkozatuknak.

Ily módon a magyar háború igen hamar elvesztette kezdeti nemzeti jellegét és éppen a látszólag legnemzetibb lépéssel, a függetlenségi nyilatkozattal öltött határozottan európai jelleget. A Lengyelországgal való szövetség mindkét ország felszabadítására, a németekkel való szövetség Kelet-Németország forradalmasítására csak akkor kapott határozott jelleget, szilárd alapot, amikor Magyarország elszakadt Ausztriától és ezáltal az osztrák monarchiát feloszlottnak nyilvánította. Ha Magyarország függetlenné vált, Lengyelországot helyreállították, Német-Ausztriát Németország forradalmi gyújtópontjává tették, Lombardia és Itália önmagától eléri függetlenségét — e tervek véghezvitelével az egész kelet-európai államrendszer szét lett volna zúzva, Ausztria eltűnik, Poroszország felbomlik, Oroszország visszaszorul Ázsia határára.

A Szent Szövetségnek tehát *mindent* meg kellett mozgatnia, hogy gátat vessen a fenyegető kelet-európai forradalomnak: Az orosz hadseregek az erdélyi és galíciai határokhoz özönlöttek. Poroszország megszállta a cseh—sziléziai határt és átengedte területén az oroszokat Prerauba, s néhány nap múlva az első orosz hadtest morva földön állt.

A magyarok, bár jól tudták, hogy néhány héten belül nagyszámú friss haderőkkel kerülnek szembe, nem vonultak oly gyorsan Bécs ellen, ahogy azt eleinte várni lehetett. Bécset éppúgy, mint Pestet nem foglalhatták el frontális támadással anélkül, hogy ne kelljen a várost lövetni, ezt pedig nem volt szabad megtenniük. Megint, mint Pest esetében, kénytelenek megkerüléssel bevenni, ehhez pedig idő kell s az a biztos tudat, hogy őket magukat nem fenyegetik oldalról és hátulról. De éppen itt voltak az oroszok, akik hátulról veszélyeztették őket, míg másfelől Bécs közvetlen fenyegetése esetén Radetzky hadseregének erős alkalmi különítményei voltak várhatók.

A magyarok tehát igen okosan cselekedtek, amikor ahelyett, hogy gyorsan Bécs ellen mentek volna, megelégedtek azzal, hogy a császáriakat egyre tovább űzték vissza Magyarországról, a Kis-Kárpátoktól a Stájer Alpok nyúl-

ványáig nagy ívben körülfogták őket, egy erős hadtestet küldtek a Jablonka-hágóhoz, megerősítették és fedezték a galíciai hegyszorosokat, megtámadták Budát és kivált a visszahódított nyugati megyékben gyorsan besoroztak újonnan 250 000 főt. Ily módon biztosítják oldalukat és hátukat és olyan hadsereget hoznak össze, amelynek éppúgy nincs miért félnie az orosz segédcsapatoktól, mint ahogy nem kellett félnie az egykor oly óriási császári hadseregtől. Ebből a hírneves fekete-sárga hadseregből 200 000 katona nyomult be Magyarországra és alig 50 000 tért vissza, a többi elesett, megsebesült, megbetegedett, fogságba esett vagy átpártolt.

Igaz, az oroszok még sokkal hatalmasabb hadseregekkel fenyegetnek. Állítólag 120 000, mások szerint 170 000 ember vonul be. A Triester Freihafen szerint a mozgó operatív hadsereg jóval több, mint 500 000 főnyi. De ismerjük az orosz túlzásokat, tudjuk, hogy a megadott számoknak csak a fele szerepel a törzskönyvekben és hogy a törzskönyvek számainak megint a fele sincs meg a valóságban. Ha az orosz segítség a Lengyelország megszállásához szükséges csapatok levonása után 60 000—70 000 főnyi tényleges állomány lesz, akkor Ausztria örülhet. Ekkora sereggel pedig a magyarok el fognak bánni.

Az 1849-es magyar háború igen sokban hasonlít az 1830—1831-es lengyel háborúhoz. De éppen abban különbözik tőle, hogy valamennyi körülmény, amely akkor a lengyelek ellen szólt, most a magyaroknak kedvez. Tudjuk, hogy Lelewel akkoriban sikertelenül sürgette, hogy először is a parasztok és zsidók emancipációjával a lakosság tömegét a forradalomhoz kössék és másodszor az egész régi Lengyelország felkelésével a felosztásban részt vevő mindhárom hatalmat bonyolítsák bele a háborúba, hogy a háborút *európaivá* tegyék. *A magyarok azzal kezdik*, amit annak idején Lengyelországban csak akkor fogadtak el, amikor már *késő* volt. A belső társadalmi forradalom, a feudalizmus megsemmisítése volt Magyarországon az első intézkedés; Lengyelországnak és Németországnak a háborúba való belebonyolítása a második, s ezzel megvolt az európai háború. Az első

orosz hadtestnek német földre való benyomulásával megkezdődött, s az első *francia* zászlóaljnak német földre való benyomulásával fog döntő fordulatot venni.

Azáltal, hogy a magyar háború európaivá lett, kölcsönhatásba lép az európai mozgalom összes többi mozzanataival. Lefolyása nemcsak Németországra hat, hanem Franciaországra és Angliára is. Nem várható, hogy az angol burzsoázia tűrni fogja Ausztriának orosz tartománnyá változtatását; az pedig bizonyos, hogy a francia nép nem fogja nyugodtan nézni, hogyan közeledik hozzá egyre inkább az ellenforradalom. Bárhogy üssenek is ki a választások Franciaországban, a hadsereg mindenesetre a forradalom mellett nyilatkozott, és pillanatnyilag a hadsereg dönt. Ha a hadsereg háborút akar — és akarja azt —, akkor a háború meglesz.

És ez a háború be fog következni. A párizsi forradalom, akár a választások révén, akár a hadseregnek a forradalmi párttal való, a választási urnáknál már végbemenő testvéri egyesülése révén, küszöbön áll. S miközben Dél-Németországban kialakul egy német forradalmi hadsereg magva és megakadályozza Poroszországot abban, hogy aktívan részt vegyen a magyar hadjáratban, Franciaország ugrásra készen áll, hogy aktívan részt vegyen a harcban. Néhány hét, talán néhány nap már meghozza a döntést és a francia, a magyar—lengyel és a német forradalmi hadsereg nemsokára Berlin falai alatt a csatatéren fogja megülni testvériségük ünnepét.

A megírás ideje: 1849. május 18.
A megjelenés helye: Neue Rheinische Zeitung, 1849. május 19.
Eredeti nyelve: német

ENGELS — JENNY MARX ASSZONYNAK

Párizsba

Vevey, 1849. július 25.

... Bizonyára Ön is, Marx is csodálkoznak, hogy oly sokáig nem hallattam magamról. En voici les causes:* Ugyanaznap, amikor Marxnak írtam (Kaiserslauternből) jött a hír, hogy a poroszok megszállták Homburgot és ezzel elvágták az összeköttetést Párizzsal. Így hát a levelet már nem tudtam elküldeni és Willichhez mentem. Kaiserslauternben a soi-disant** forradalommal való minden foglalkozástól távoltartottam magam; de mikor a poroszok jöttek, nem tudtam ellenállni a vágynak, hogy részt vegyek a háborúban. Willich volt az egyetlen valamirevaló tiszt, tehát hozzá mentem és szárnysegéde lettem. Négy ütközetben voltam, melyek közül kettő eléggé jelentékeny volt, főleg a Rastatt melletti, és úgy találtam, hogy a nekirontás sokat dicsért bátorsága a legközönségesebb tulajdonság, amellyel az ember rendelkezhetik. A golyók sivítása egészen jelentéktelen valami, és az egész hadjárat alatt, noha sok volt a gyáva, egy tucat embert sem láttam, aki *utközet közben* gyáván viselkedett volna. De annál több „bátor ostobaságot" láttam. Enfin,*** mindent szerencsésen megúsztam és au bout du compte**** jó, hogy volt ott valaki a Neue Rheinische Zeitungtól, mert Badenben és Pfalzban ott volt az

* Íme az okok. — *Szerk.*
** Úgynevezett. — *Szerk.*
*** Egyszóval. — *Szerk.*
**** Végeredményben. — *Szerk.*

egész demokratikus csőcselék és most el nem követett hőstettekkel kérkedik. Megint azt mondták volna, a Neue Rheinische Zeitung urai sokkal gyávábbak, semhogy verekedjenek. A sok demokrata úr közül azonban egyik sem verekedett rajtam és Kinkelen kívül. Ez utóbbi közlegénynek jelentkezett csapatunkba és egészen jól viselkedett; az első ütközetben, amelyben részt vett, golyó súrolta a fejét és fogságba esett.

Azután, hogy csapatunk fedezte a badeni hadsereg visszavonulását, huszonnégy órával valamennyi többi csapat után átmentünk Svájcba és tegnap értünk ide, Vevey-be. A hadjárat és a Svájcon való átvonulás alatt teljesen lehetetlen volt akárcsak egy sort is írnom. Most azonban sietek hírt adni magamról, annál is inkább sürgősen írok Önnek, mert — valahol Badenben — azt hallottam, hogy Marxot Párizsban letartóztatták. Sohasem jutottunk újságokhoz, tehát semmiről sem tudunk. Hogy igaz-e a hír vagy nem, sehol sem tudhattam meg. Megérti, mennyire aggódom emiatt, nagyon kérem hát, szabadítson meg minél előbb nyugtalanságomtól, és tudasson Marx sorsa felől. Mivel ezt a Marx letartóztatásáról szóló hírt senki sem erősítette meg, még mindig remélem, hogy alaptalan. De hogy Dronke és Schapper ül, abban aligha kételkedhetem. Tehát, ha Marx még szabad, küldje el neki ezt a levelet azzal a kéréssel, hogy rögtön írjon nekem. Ha nem érzi magát biztonságban Párizsban, itt a Waadtlandban teljes biztonságban lehet. Maga a kormány is vörösnek és partisane de la révolution permanentenek* vallja magát. Genfben ugyanez a helyzet. Ott van Schily Trierből, aki parancsnok volt a mainzi csapatban.

Ha hazulról kapok némi pénzt, valószínűleg Lausanne-ba vagy Genfbe megyek és meglátom, mihez kezdek. Csapatunk, amely bátran verekedett, untat és itt nincs mit csinálni. Willich az ütközetben bátor, hidegvérű, ügyes és gyorsan, jól áttekinti a helyzetet, ütközeten kívül azonban plus ou moins** unalmas ideológus és „igazi szocialista". A legtöbb

* A permanens forradalom hívének. — *Szerk.*
** Többé-kevésbé. — *Szerk.*

embert, akivel csapatunknál beszélni lehetett, máshová irányították.

Csak bizonyos volnék már benne, hogy Marx szabad! Gyakran gondoltam arra, hogy a porosz golyók közepette sokkal kevésbé veszélyes helyen voltam, mint a többiek Németországban és kiváltképpen Marx Párizsban. Szabadítson meg hát gyorsan ettől a bizonytalanságtól . . .

ENGELS — MARXNAK

1851. április 3.

. . . A magyar hadjáratról — vagy ami még jobb volna, ha lehetne, az összes 1848—1850-es hadjáratokról — szívesen írnék, ha a forrásokat mind megszerezhetném. A Neue Rheinische Zeitungot csak az osztrák bulletinekkel* való összehasonlításra használhatnám, s te tudod, mennyire hézagosak ezek, legalább tíz-tizenkét művet kellene beszereznem csak erről a hadjáratról, és még akkor is hiányozna a fő dolog: a Kossuth-féle Közlöny. Sehol sem sül fel oly könnyen az ember, mint a hadtörténetben, ha elmélkedni akar anélkül, hogy meglennének az összes adatai a létszámról, élelmezésről, lőszerellátásról stb. Ez elmegy újságban, amikor valamennyi lap egyforma rosszul van tájékoztatva és amikor az a fő, hogy a rendelkezésre álló néhány adatból helyes következtetéseket vonjunk le. De hogy post festum** minden döntő esetben meg lehessen mondani: itt így és így kellett volna cselekedni, itt pedig helyesen cselekedtek, bár az eredmény látszólag ez ellen szól, ehhez, úgy vélem, a magyar hadjáratra vonatkozó anyagok még nem kerültek eléggé nyilvánosságra. Például kitől tudom meg, milyen volt az osztrák és a magyar seregek és a különböző csapatok állapota minden egyes csata és minden egyes fontos hadmozdulat előestéjén? Előbb meg kell jelennie Kossuth és Görgey emlékiratainak és hiteles alakban látnom kell a Dembinszky által

* Hivatalos jelentésekkel — *Szerk.*
** Utólag. — *Szerk.*

előterjesztett csata- és hadjáratterveket. De már a meglevő anyagból is tisztázni lehetne egy s mást és talán egészen érdekes cikket lehetne írni . . .

. . . Egyébként, ha a jövő évben forradalom tör ki Franciaországban, teljesen kétségtelen, hogy a Szent Szövetség *legalább* Párizsig eljut. És a mi francia forradalmáraink furcsa ismereteit és kevés energiáját tekintve, még nagyon kérdéses, hogy akárcsak Párizs erődjei és enceinte-je* fel vannak-e fegyverezve és el vannak-e látva élelemmel. Ha pedig két erődöt bevesznek, például Saint Denis-t és a hozzá kelet felé legközelebb esőt, akkor Párizsnak és a forradalomnak lőttek jusqu' à nouvel ordre.** Legközelebb egyszer pontosan kifejtem majd ezt neked katonailag, és egyszersmind az egyetlen intézkedést, amellyel legalább gyengíteni lehet az inváziót: a belga erődök francia megszállása, valamint a rajnai erődök megszállása egy igen kétes kimenetelű felkelési coup de main-nel.***

Bizonyára örülsz majd a következő tréfának, mely jellemzi a porosz kamásli-lovagokat és megmagyarázza a későbbi jenai stb. vereséget: Napóleonnak a marengói hadjáratban végrehajtott, látszólag merész, de au fond**** teljesen biztos coupjai***** az öreg Fritz iskolájából való Bülow porosz tábornokot, a későbbi 1813-as Bülow apját vagy nagybátyját a következő belátásra juttatták: 1. képtelenségre alapozott hadrendszert kell felállítani, hogy az ellenfelet egyre újabb őrültségekkel „zavarba hozzuk", és 2. a gyalogságnak szurony helyett lándzsát kell adni, mint a harmincéves háborúban! Napóleon megveréséhez félre kellett volna dobni a puskaport, qu'en dis-tu ? . . .******

* Korfala. — *Szerk.*
** Az új rendig. — *Szerk.*
*** Rajtautessel — *Szerk.*
**** Alapjában véve. — *Szerk.*
***** Fogasai. — *Szerk*
****** Mit szolsz ehhez? — *Szerk*

ENGELS — MARXNAK

1851. április 11.

... Azt gondoltam, hogy ma végre elkészülök nagyszabású stratégiai cikkemmel.* Részben mert feltartottak, részben mert egyes kérdéseknek utána kell még néznem, részben mert hosszabb lesz, mint gondoltam, ma késő estig aligha leszek kész vele. Egyébként kinyomtatásra teljesen unfit,** csak magántájékoztatásra jó és afféle gyakorlat nekem.

Wellingtonra vonatkozólag is kezdek mindinkább tisztán látni. Önfejű, szívós, makacs angol, akiben megvan nemzetének egész józan esze és egész tehetsége az erőforrások felhasználására; lassú, megfontolt, óvatos, óriási szerencséje ellenére sohasem számít valami szerencsés véletlenre; lángész lenne, ha a common sense*** nem volna képtelen a lángészig felemelkedni. Valamennyi dolga példás, egyetlenegy sem mesteri. Az olyan tábornokot, mint ő, mintha az angol hadsereg számára teremtették volna, amelyben minden katona, minden altiszt egy kis Wellington a maga területén. És Wellington ismeri a hadseregét, annak a védelemben tanúsított önfejű doggednessét,**** amelyet minden angol magával hoz a boxringből, és amely ezt a hadsereget képessé teszi arra, hogy nyolcórás megfeszített védekezés után — amely minden más hadsereget összetörne — még impozáns

* „Mik lennének a következményei annak, ha a Szent Szövetség háborút indítana Franciaország ellen egy 1852-es győzelmes forradalom esetén". — Lásd ebben a kötetben. — *Szerk.*

** Alkalmatlan. — *Szerk.*

*** Józan ész. — *Szerk.*

**** Kitartását. — *Szerk.*

rohamot intézzen, az élénkség hiányát az egyöntetűséggel és folyamatossággal ellensúlyozva. Waterloónál* egyetlen hadsereg sem tudott volna a poroszok megérkezéséig helytállni, ha nem lett volna a védelemnek egy 35 000 angolból álló magja.

Egyébként Wellington a spanyol háborúban jobban átlátta a napóleoni hadművészetet, mint azok a nemzetek, amelyeknek Napóleon a hátára írta e hadművészet fölényét. Miközben az osztrákok teljesen megzavarodtak és a poroszok, mivel értelmük n'y voyait que du feu,** az ostobaságot és a zsenialitást azonosnak nyilvánították, Wellington egészen ügyesen viselkedett és el tudta kerülni azokat a baklövéseket, amelyeket az osztrákok és a poroszok elkövettek. Nem utánozta egyik napóleoni manővert sem, de végtelenül megnehezítette a franciáknak azt, hogy manővereiket vele szemben alkalmazzák. Egyetlen hibát sem követett el, ha nem kényszerítették erre politikai szempontok; de viszont a leghalványabb nyomát sem fedeztem fel annak, hogy tetteiben a lángésznek csak egy szikrája is megvillant volna. Maga Napier is rámutatott olyan alkalmakra, amikor döntő hatású zseniális csapásokat vihetett volna véghez, de nem is gondolt erre. Tudomásom szerint sohasem volt képes ilyen alkalmakat kihasználni. Wellington nagy a maga nemében, tudniillik olyan nagy, amekkora lehet valaki anélkül, hogy megszűnne középszerű lenni. Megvan benne a katona valamennyi tulajdonsága, s mindegyik egyenletesen és figyelemre méltó összhangban fejlődött ki benne; de éppen ez az összhang akadályoz meg minden egyes ilyen tulajdonságot a valóban zseniális kibontakozásban. Tel soldat, tel politique.*** Politikai kebelbarátja, Peel, bizonyos fokig az ő hasonmása. Mindketten azt a toryzmust képviselik, amelynek elég józan esze van ahhoz, hogy tisztességgel adja fel egyik pozícióját a másik után és feloldódjék a burzsoáziában. Ez a Torres Vedrasba[36] való visszavonulás. Voilà**** Wellington ...

* 1815. június 18. — *Szerk.*
** Nem látott ott mást, csak tüzet. — *Szerk.*
*** Amilyen katona, olyan politikus. — *Szerk.*
**** Íme. — *Szerk.*

ENGELS — WEYDEMEYERNEK

Manchester, 1851. június 19.

. . . Mióta itt vagyok Manchesterben, elkezdtem katonai dolgokat biflázni, amihez itt, legalábbis kezdetnek, meglehetősen kielégítő anyagot találtam. A rendkívüli nagy jelentőség, amelyre a partie militaire-nek* a legközelebbi megmozdulásban szert kell tenni, továbbá régi hajlamom, az újságbeli** magyar háborús cikkeim, végül dicső badeni kalandjaim, mindez erre ösztökélt, és legalább annyira akarom vinni a dolgot, hogy elméletileg némiképp hozzászólhassak anélkül, hogy túlságosan nevetségessé tenném magamat. Mármost ami anyagot itt találok — a napóleoni és némiképp a forradalmi hadjáratokat illetően —, az egy sereg részlethistóriát tételez fel, amelyet egyáltalán nem vagy csak igen gyengén ismerek, és amelyről vagy semmi magyarázatot nem kap az ember, vagy csak igen felületeset, és ezt is fáradságos munkával kell összekaparni. De az autodidaktaság minden területen esztelenség, s ha valaki nem rendszeresen foglalkozik a dologgal, nem jut semmi tisztességes eredményre. Hogy mármost mire van tulajdonképpen szükségem, azt jobban meg fogod érteni, ha emlékeztetlek arra, hogy — a badeni előléptetésemtől természetesen eltekintve — nem vittem többre a porosz királyi Landwehr főtüzéri rangjánál, és hogy a hadjáratok részleteinek

* A katonai oldalnak. — *Szerk.*

** A Neue Rheinische Zeitungról van szó. — *Szerk.*

megértéséhez hiányzik nekem az a közbenső láncszem, amelyet Poroszországban megad a hadnagyi vizsga az egyes fegyvernemekben. Természetesen nem kamáslirészletekről stb. van szó, amelyeknek semmi hasznát sem vehetem, hiszen vaksiságom, ahogy most ezt pozitíve tapasztaltam, minden aktív szolgálatra teljesen alkalmatlanná tesz, hanem a különböző ágakban szükséges elemi ismeretek általános áttekintéséről, annyira belemélyedve a részletekbe, amennyire ez katonai természetű történelmi tények megértéséhez és helyes megítéléséhez szükséges. Tehát például elemi taktika, erődítéselmélet, mégpedig többé-kevésbé történelmileg átfogva a különböző rendszereket Vaubantól a fort détachék* modern rendszeréig, kitérve a tábori sáncolásokra és a hadmérnökséghez tartozó egyéb dolgokra, például a különböző fajta hidakra stb., továbbá a hadtudománynak és a fegyverek, valamint használati módjuk fejlődése és tökéletesedése által előidézett változásoknak az általános története. Azután valami tisztességest a tüzérségről, mert sokat felejtettem és egyet-mást egyáltalán nem tudok; valamint más tartozékok, amelyek éppen most nem jutnak az eszembe, de amelyekről te biztosan tudsz.

Mindezekről az elemi kérdésekről, kérlek, jelölj meg nekem forrásokat, mégpedig úgy, hogy azonnal hozzájuthassak. A legjobban szeretnék olyanokat, amelyekből láthatnám egyrészt az egyes ágak jelenlegi általános helyzetét, másrészt pedig a különböző modern hadseregeknél meglevő különbségeket is, például a tábori ágyútalpak stb. különböző konstrukcióját, a hadosztályok, hadtestek stb. különböző beosztását és szervezetét. Éppen a hadseregek, az ellátás, a kórházak szervezetéről, a valamely hadsereghez szükséges anyagi felszerelésről szeretnék ugyancsak mindenre kiterjedő tájékoztatást kapni.

Ebből körülbelül látni fogod, mire van szükségem és milyen könyveket kell javasolnod nekem. Az a gyanúm, hogy éppen ilyen kézikönyvekben a német katonai iro-

* Különálló erődök. — *Szerk.*

dalom használhatóbb dolgokat adhat, mint a francia vagy az angol. Magától értetődik, hogy nekem a gyakorlatinak, a valóban létezőnek az ismerete a fontos, s nem félreismert zsenik rendszerei vagy rigolyái. A tüzérségre vonatkozólag nyilván Bem kézikönyve lesz a legjobb.

Amit itt újabbkori hadtörténeti dolgokról találok — a korábbi idők számomra többé-kevésbé közömbösek és arra megvan nekem az öreg Montecuccoli —, az természetesen francia vagy angol. Az utóbbiak közül különösen G. L. William Napiernek a spanyol háború történetével foglalkozó műve messze a legjobb, amit eddig hadtörténetírásból láttam. Ha nem ismered és ott megkaphatod, elolvasása megéri a fáradságot (History of the War in the Peninsula and the South of France, 6 köt.). A német munkák közül semmim sincs, de néhányat be kell szereznem; elsősorban Willisenre és Clausewitzre gondolok. Mi van tőlük, és mi éri meg a fáradságot, mi nem? Mind elméleti, mind történelmi szempontból. Mihelyt kicsit előbbre jutok, tisztességesen átbiflázom az 1848—1849-es hadjáratokat, különösen az olaszt meg a magyart. Nem ismersz véletlenül egy porosz részről megjelent többé-kevésbé hivatalos vagy egyéb, némiképp tárgyilagos jelentést a badeni afférról?

Továbbá tudsz nekem jó, nem túl drága, de az 1792 óta történt hadjáratok tanulmányozására kielégítően részletes német térképeket megjelölni (különösen Württembergről, Bajorországról, Ausztriáról az 1805* és 1809 közötti időre, Szászországról, Thüringiáról, Poroszországról 1806—1807-re és 1813-ra vonatkozólag, Észak-Franciaországról 1814-re vonatkozólag, Lombardiáról, Magyarországról, Schleswig-Holsteinről, Belgiumról)? Megvan nekem itt a nagy Stieler, ez azonban korántsem kielégítő. Vannak itt csatatervek 1792-től 1814-ig, Alison Európa története a francia forradalom óta című könyvének atlaszában, de többnél rájöttem, hogy hibás. Van ilyenfajta nem túlságosan drága és mégis megbízható gyűjtemény Németországban?

* Olvashatatlan, valószínűleg 1805. — *Szerk.*

Ismered közelebbről monsieur Jominit, aki körül a franciák oly nagy hűhót csapnak? Én csak Thiers úr révén ismerem, aki tudvalevőleg botrányosan lemásolta Jominit. Ez a kis Thiers a lehető legszemérmetlenebb hazugok egyike, egyetlen egy csatában sem helytállóak a számadatai. Minthogy azonban Jomini úr később átlógott az oroszokhoz, feltehetőleg megvoltak az okai arra, hogy az exploits de la bravoure francaise-t* kevésbé emberfeletti méretekre redukálja, mint Thiers úr, akinél egy francia mindig két ellenséget páhol . . .

* A francia bátorság hőstetteit. — *Szerk.*

FORRADALOM ÉS ELLENFORRADALOM NÉMETORSZÁGBAN

X

*A PÁRIZSI JÚNIUSI FELKELÉS A FRANKFURTI NEMZETGYŰLÉS**

Már 1848 április elején a forradalmi áradatnak az egész európai kontinensen gátat vetett az a szövetség, amelyet az első győzelemből hasznot húzó társadalmi osztályok a legyőzöttekkel nyomban megkötöttek, Franciaországban a kispolgárság és a burzsoázia republikánus frakciója összeállt a monarchista burzsoáziával a proletariátus ellen; Németországban és Olaszországban a győztes burzsoázia buzgón kereste a feudális nemesség, az állami bürokrácia és a hadsereg támogatását a nép és a kispolgárság tömegei ellen. Az egyesült konzervatív és ellenforradalmi pártok csakhamar ismét felülkerekedtek. Angliában egy idő előtti, rosszul előkészített népi tüntetés (április 10-én)[37] a haladó párt teljes és döntő vereségével végződött. Franciaországban két hasonló mozgalom (április 16-án és május 15-én)[38] ugyancsak balul ütött ki. Olaszországban Bomba király május 15-én egyetlen csapással visszanyerte hatalmát.[39] Németországban megszilárdultak a különféle új burzsoá kormányok és alkotmányozó gyűléseik, és ha az eseménydús május 15-e Bécsben a nép győzelmét hozta is, ez csak másod-

* A cikkeket Marx leánya, Eleanor látta el címmel a „Forradalom es ellenforradalom Németországban" általa sajtó alá rendezett első különkiadásában (London 1896). — *Szerk.*

rendű esemény volt, és a népi energia utolsó sikeres fellobbanásának tekinthető. Magyarországon úgy látszott, hogy a mozgalom a teljes törvényesség csendes vizére evezett, a lengyel megmozdulást pedig, mint előző cikkünkben láttuk, porosz szuronyok csírájában elfojtották. De még semmiképpen sem dőlt el, milyen végső fordulatot kell venniük a dolgoknak, és minden talpalatnyi föld, amit a forradalmi pártok a különböző országokban elvesztettek, csak arra ösztönözte őket, hogy soraikat mind szorosabbra zárják a döntő csatához.

A döntő csata közelgett. Ezt csakis Franciaországban lehetett megvívni; mert ameddig Anglia nem vett részt a forradalmi viadalban, Németország pedig szétforgácsolt maradt, addig Franciaország volt, nemzeti függetlenségénél, civilizációjánál és központosítottságánál fogva az egyetlen ország, amely a környező országoknak megadhatta a lökést hatalmas megrázkódtatásokhoz. Amikor tehát 1848. június 23-án Párizsban megkezdődött a véres harc, amikor minden újabb távirat, minden újabb hír egyre világosabban tárta fel Európa szeme előtt azt a tényt, hogy ezt a harcot egyfelől a dolgozó nép tömege, másfelől a párizsi lakosság valamennyi többi, a hadsereg által támogatott osztálya vívja, amikor a küzdelem több napon át elhúzódott, olyan elkeseredettséggel, amely páratlan a modern polgárháborúk történetében, de anélkül, hogy bármelyik oldalon nyilvánvaló fölény mutatkozott volna — mindenki előtt világos lett, hogy ez az a nagy döntő ütközet, amely a felkelés győzelme esetén az egész kontinenst újabb forradalmakkal fogja elárasztani, ha pedig elbukik, akkor legalábbis átmenetileg, az ellenforradalmi rendszer restaurációjához fog vezetni.

Párizs proletárjait leverték, megtizedelték, szétzúzták, annyira, hogy ebből a csapásból mindmáig nem tértek még magukhoz. És rögtön Európa-szerte felemelték fejüket az új meg a régi konzervatívok és ellenforradalmárok, olyan arcátlansággal, amely megmutatta, milyen jól megértették ennek az eseménynek a jelentőségét. Mindenütt nekirontottak a sajtónak, korlátozták az egyesülési és gyülekezési

jogot, minden kis vidéki város bármely apró eseménye alkalmas ürügy volt arra, hogy a népet lefegyverezzék, ostromállapotot hirdessenek ki, s a csapatokat azokban az új manőverekben és cselekben gyakoroltassák, amelyekre Cavaignac tanította őket. Azonkívül, február óta először, tévhitnek bizonyult az, hogy egy népi felkelés nagyvárosban legyőzhetetlen; a hadseregek becsülete helyreállt; a csapatok, melyek eddig minden jelentékenyebb utcai harcban a rövidebbet húzták, visszanyerték önbizalmukat, hogy a harcnak ebben a fajtájában is megállják a helyüket.

A párizsi munkások e vereségétől keltezhetők Németországban a régi feudális-bürokrata párt első határozott lépései és bizonyos tervei, hogy megszabaduljon még pillanatnyi szövetségesétől, a burzsoáziától is, és Németországban helyreállítsa a márciusi események előtti állapotot. A hadsereg megint döntő hatalom lett az államban és a hadsereg nem a burzsoáziáé volt, hanem ezé a párté. Még Poroszországban is, ahol 1848 előtt az alacsonyabb rendfokozatú tisztek egy részénél erős vonzódás volt megfigyelhető egy alkotmányos kormányzás iránt, a forradalom által a hadseregbe vitt rendetlenség ezeket az okoskodó fiatalembereket visszatérítette szolgálati hűségükhöz; mihelyt a közkatona némi szabadságot engedett meg magának a tisztekkel szemben, rögtön napnál világosabbá vált ezek előtt a fegyelem és néma engedelmesség szükségessége. A legyőzött nemesek és bürokraták lassan-lassan felismerték, milyen úton kell járniuk; a hadsereget, amely egységesebb volt, mint valaha, a kisebb felkeléseken és külföldi háborúkban aratott győzelemtől eltelve, féltékenyen arra a nagy sikere, amelyet a francia katonák az imént értek el — ezt a hadsereget csak folytonos kis összeütközésekbe kellett hozni a néppel, és képessé vált arra, hogy a döntő pillanat elérkeztével egyetlen nagy csapással szétzúzza a forradalmárokat és véget vessen a burzsoá parlamentáriusok pöffeszkedésének. És a megfelelő pillanat egy ilyen döntő csapásra elég hamar eljött.

Átsiklunk az olykor furcsa, de többnyire unalmas parlamenti tárgyalásokon és helyi harcokon, amelyek Német-

országban a különböző pártokat a nyár folyamán foglalkoztatták. Elég az hozzá, hogy a burzsoázia érdekeinek védelmezői, számos parlamenti diadaluk ellenére, amelyek közül egyetlenegy sem hozott gyakorlati eredményt, meglehetősen jól érezték, hogy helyzetük a szélső pártok között napról napra tarthatatlanabbá válik, és ezért kénytelenek voltak ma a reakciósok szövetségét keresni, holnap pedig a népszerűbb pártok kegyeiért udvarolni. Ez a folytonos ingadozás megadta tekintélyüknek a kegyelemdöfést a közvélemény előtt, és az események fordulatával az őket sújtó megvetés pillanatnyilag főként a bürokratáknak és a feudalizmus híveinek malmára hajtotta a vizet.

Ősz elejére a különböző pártok egymáshoz való viszonya annyira elkeseredetté és kritikussá vált, hogy a döntő ütközet már nem volt elkerülhető. A demokratikus, forradalmi tömegek és a hadsereg e háborújának első csatái Frankfurtban folytak le. Ámbár csak másodrendű csatározásról volt szó, a csapatok itt először kerültek említésre méltó fölénybe a felkelőkkel szemben, és az erkölcsi hatás nagy volt. A frankfurti nemzetgyűlés által létesített árnyékkormánynak Poroszország igen nyilvánvaló okokból megengedte, hogy ő kössön Dániával fegyverszünetet, amely nemcsak a schleswigi németeket szolgáltatta ki a dánok bosszújának, hanem teljesen megtagadta azokat a többé-kevésbé forradalmi elveket is, amelyeken a dán háború, általános vélemény szerint, alapult. Ezt a fegyverszünetet a frankfurti nemzetgyűlés két vagy három szótöbbséggel elvetette. A szavazás következménye látszólagos kormányválság lett, de három nappal később a gyűlés újra megfontolta határozatát és valóban ráhagyta magát venni arra, hogy érvénytelenítse azt és jóváhagyja a fegyverszünetet. Ez a szégyenteljes eljárás felháborította a népet. Barikádokat emeltek, de már elegendő csapat volt Frankfurtba összevonva, és hatórás harc után a felkelést elfojtották. Ezzel az eseménnyel összefüggésben Németország más részeiben is (Baden, Köln) történtek hasonló, bár kisebb jelentőségű megmozdulások, de ezeket szintén leverték.

Ez az előcsatározás az ellenforradalmi pártnak meghozta azt a nagy előnyt, hogy most már az egyetlen kormány, amelyet — legalábbis látszatra — teljesen a nép választott, a frankfurti birodalmi kormány, csak úgy, mint a nemzetgyűlés, a nép előtt hitelét vesztette. Ez a kormány és ez a gyűlés arra kényszerült, hogy a népakarat megnyilvánulásával szemben a csapatok szuronyaihoz folyamodjék. Kompromittálva voltak, és bármily csekély volt is a tekintély, amelyre eddig igényt tarthattak, eredetüknek ez a megtagadása, a népellenes kormányoktól és csapataiktól való függés a kormányzót, minisztereit és képviselőit tökéletesen nullákká tette. Csakhamar látni fogjuk, hogy először Ausztria, majd Poroszország, később pedig a kisebb államok is a legnagyobb megvetéssel fogadták a tehetetlen álmodozók e társaságának minden rendelkezését, minden kérését, minden küldöttségét.

S most elérkeztünk a francia júniusi csata németországi visszavágásához, ahhoz az eseményhez, amely Németország szempontjából éppen olyan döntő volt, mint a párizsi proletariátus harca Franciaország szempontjából; az 1848 októberi bécsi forradalomra és Bécs ezt követő ostromára gondolunk. Ez a csata azonban olyan nagy jelentőségű és azoknak a különböző körülményeknek a kifejtése, amelyek a csata kimeneteléhez a legközvetlenebbül hozzájárultak, annyi helyet vesz igénybe a Tribune hasábjain, hogy kénytelenek vagyunk ezt külön cikkben tárgyalni.

XI

A BÉCSI FELKELÉS

Most rátérünk arra a döntő eseményre, amely Németországban a párizsi júniusi felkelés forradalmi ellenpéldánya volt, és amely egyetlen csapással az ellenforradalmi párt javára billentette a mérleget — az 1848 októberi bécsi felkelésre.

Már láttuk, mi volt a különböző osztályok helyzete Bécsben a március 12-i győzelem után. Láttuk továbbá,

miképpen bonyolódott össze Német-Ausztria mozgalma az Ausztria nem német tartományaiban végbement eseményekkel és miképpen gátolták ezek az előbbit. Most már csak röviden át kell tekintenünk az okokat, amelyek Német-Ausztriának erre az utolsó és legfélelmetesebb felkelésére vezettek.

A főnemesség és a tőzsdén spekuláló burzsoázia, amelyek a nem hivatalos fő támaszai voltak a Metternich-rendszernek, még a márciusi események után is meg tudták tartani döntő befolyásukat a kormányra, nemcsak az udvar, a hadsereg és a bürokrácia révén, hanem még inkább az „anarchiától" való rettegés által, amely tűzvészként terjedt a középosztályok körében. Igen hamar ki merték dugni ezek a körök csápjukat egy sajtótörvény, egy leírhatatlanul arisztokratikus alkotmány és a régi „rendi" beosztáson alapuló választási törvény formájában. Az úgynevezett alkotmányos kormány, amely félliberális, gyáva, tehetségtelen bürokratákból állott, május 14-én még közvetlen támadást is megkockáztatott a tömegek forradalmi szervezetei ellen, feloszlatván a nemzetőrség és az akadémiai légió küldötteinek központi bizottságát, egy olyan testületet, amely kifejezetten abból a célból alakult, hogy a kormányt ellenőrizze és szükség esetén a nép erőit ellene hadba szólítsa. Ez a lépés azonban csak kirobbantotta a május 15-i felkelést, amely rákényszerítette a kormányt arra, hogy ismerje el a bizottságot, vonja vissza az alkotmányt és a választási törvényt, és hogy hatalmazzon meg egy általános választójog alapján megválasztott alkotmányozó birodalmi gyűlést egy új alaptörvény kidolgozásával. Mindezt a következő napon egy császári nyilatkozat megerősítette. De a reakciós párt, amelynek szintén ott voltak a képviselői a kormányban, csakhamar rávette „liberális" kollégáit, hogy újabb támadást indítsanak a nép vívmányai ellen. Az akadémiai légió a haladó párt fellegvára, a szakadatlan agitáció központja lévén, éppen ez okból ellenszenvessé vált a mérsékeltebb bécsi polgároknak; 26-án miniszteri rendelettel feloszlatták. Ez a csapás talán sikerült volna, ha a nemzetőrség egyik alakulata hajtja végre, de a

kormány benne sem bízva, a katonaságot vette igénybe, mire a nemzetőrség tüstént teljes fordulatot tett, összefogott az akadémiai légióval és így meghiúsította a miniszteri tervet.

Eközben azonban a császár és udvara május 16-án elhagyta Bécset és Innsbruckba menekült. Itt, a bigott tiroliak között, akiknek lojalitását a szardíniai—lombardiai hadsereg[40] benyomulásának veszélye újból felkeltette, az Innsbrucktól lőtávolságban levő Radetzky-csapatokra támaszkodva az ellenforradalmi párt menedéket talált. S ellenőrzés nélkül, észrevétlenül és biztonságban összegyűjthette szétugrasztott erőit, megfoldozhatta és megint kiterjesztheti az egész országra összeesküvéseinek hálóját. Ismét felvették az összeköttetést Radetzkyvel, Jellasiccsal és Windischgrätzcel, éppen úgy, mint a különböző tartományok közigazgatási hierarchiájában működő megbízható emberekkel; intrikákat szőttek a szlávok vezetőivel, és ily módon megteremtettek egy valóságos erőt, amely az ellenforradalmi kamarilla rendelkezésére állt, miközben a tehetetlen bécsi minisztereknek megengedték, hogy rövid életű, gyönge népszerűségüket elnyűjék a forradalmi tömegekkel való folytonos súrlódásokban és az összeülni készülő alkotmányozó gyűlés vitáiban. Így hát az a taktika, hogy a fővárosbeli mozgalmat egy időre magára hagyják, az a taktika, amely egy centralizált és homogén országban, mint Franciaország, okvetlenül arra vezetett volna, hogy a haladó párt mindenhatóvá nő, itt Ausztriában, ebben a heterogén politikai konglomerátumban, az egyik legbiztosabb eszköz volt a reakciós erők újjászervezésére.

A bécsi burzsoázián, amely meg volt győződve róla, hogy három egymást követő vereség után és egy általános választójogon alapuló alkotmányozó gyűlés előtt az udvari párt, mint ellenfél nem félelmetes többé, egyre inkább erőt vett az a fáradtság és egykedvűség, az a rendre és nyugalomra való örökös vágyakozás, amely ezt az osztályt heves megrázkódtatások és az üzletmenet ezzel járó zavarai után mindenütt megrohanta. Az osztrák főváros ipara csaknem

kizárólag luxuscikkek előállítására szorítkozott, amelyek iránt a forradalom és az udvarnak a menekülése után szükségképpen csak csekély kereslet mutatkozott. Egy szabályos kormányzási rendszerhez való visszatérésnek és az udvar visszatérésének a sürgetése — e kettőtől az üzleti fellendülést remélték —, az ez után való sápítozás most általánossá vált a burzsoázia körében. Ujjongva köszöntötték az alkotmányozó gyűlés júliusi megnyitását, mint a forradalmi korszak végét; ugyanígy a visszatérő udvart, amely Radetzky olaszországi győzelmei és a reakciós Doblhoff-kormány megalakítása után elég erősnek érezte magát, hogy dacoljon a nép rohamával, és amelyre egyszersmind szükség is volt Bécsben ahhoz, hogy a gyűlés szláv többségével való intrikáit betetőzze. Amíg az alkotmányozó gyűlés a parasztságot a feudalizmus bilincseitől, a nemességnek lerovandó robottól megszabadító törvényeket tárgyalta, az udvar mesteri sakkhúzást hajtott végre. Augusztus 19-én a császárral szemlét tartattak a nemzetőrség fölött; a császári család, az udvaroncok, a tábornokok egymást túllicitálva hízelegtek a felfegyverzett polgároknak, akiket máris megrészegített a büszkeség, hogy így nyilvánosan az állam egyik fontos testületének ismerik el őket; közvetlenül ezután megjelent egy rendelet Schwarzer miniszter úrnak, a kabinet egyetlen népszerű tagjának aláírásával, amely megvonta a munkanélküliektől az eddig adott állami segélyt. A fogás sikerült; a munkások tüntetést rendeztek; a burzsoá nemzetőrök kiálltak miniszterük rendelete mellett; rászabadították őket az „anarchistákra", s ők augusztus 23-án sokukat lemészárolták. Ily módon a forradalmi erők egysége és hatalma megtört, a burzsoázia és proletariátus közti osztályharc Bécsben is véres kirobbanáshoz érkezett, és az ellenforradalmi kamarilla közeledni látta a napot, amelyen lecsaphat.

A magyar ügyek csakhamar megadták a kamarillának az alkalmat, hogy nyíltan megmutassa, milyen elvek szerint szándékozik eljárni. Október 5-én a Wiener Zeitungban egy császári rendelet, amelyet a felelős magyar kormány egyetlen minisztere sem ellenjegyzett, a magyar országgyűlést fel-

oszlatottnak nyilvánította és Jellasics horvát bánt kinevezte Magyarország katonai és polgári kormányzójává — Jellasicsot, a délszláv reakció vezérét, azt az embert, aki ténylegesen hadiállapotban volt Magyarország törvényes hatóságaival. Egyidejűleg a Bécsben levő csapatok parancsot kaptak, hogy induljanak el és legyenek részei annak a hadseregnek, amelynek erőszakkal érvényre kellett juttatnia Jellasics tekintélyét. Csakhogy túlságosan kilógott a lóláb; Bécsben mindenki érezte, hogy a Magyarország elleni háború, háború az alkotmányos kormányzás elve ellen, amelyet az említett rendelet lábbal tiport, hiszen a császár megpróbálta, hogy törvényerejű rendeletet bocsásson ki felelős miniszter ellenjegyzése nélkül. A nép, az akadémiai légió, a bécsi nemzetőrség október 6-án tömegesen felkelt, hogy megakadályozza a csapatok elindulását, több gránátos átállt a nép oldalára. A népi erők és a csapatok közt rövid harc folyt le. A nép megölte Latour hadügyminisztert és estére győzött. Eközben Jellasics bánt Perczel Székesfehérvárnál megverte, s a bán Bécs közelébe, német—osztrák területre menekült. A bécsi csapatok, amelyeknek segítségére kellett volna sietniük, most szemmel láthatóan ellenséges, védekező állást foglaltak el vele szemben, a császár és udvara pedig megint elmenekült, ezúttal Olmützbe, félig szláv területre.

Olmützben azonban egészen más körülmények közé került az udvar, mint annak idején Innsbruckban. Most abban a helyzetben volt, hogy azonnal megindíthatta a hadjáratot a forradalom ellen, körülvették az alkotmányozó gyűlés tömegestől Olmützbe sereglő szláv képviselői és a monarchia minden részéből érkező szláv enthuziaszták.* Az ő szemükben ennek a hadjáratnak a szlávság helyreállítását célzó háborúnak kellett lennie, megsemmisítő háborúnak azon két elem ellen, amely betört a szlávnak tekintett területre, a németek és a magyarok ellen. Windischgrätz, Prága meghódítója, most a Bécs körül koncentrált hadsereg parancsnoka, egyszerre csak szláv nemzeti hős lett. Gyors ütemben mindenfelől összevonták csapatait. Csehországból,

* Enthuziaszta: rajongó, olyan ember, akit valamilyen eszme lelkesít. — *Szerk.*

Morvaországból, Stájerországból, Felső-Ausztriából és Olaszországból ezred ezred után vonult Bécs felé, hogy csatlakozzanak Jellasics csapataihoz és a főváros egykori helyőrségéhez. Így október vége felé már több mint 60 000 ember volt összevonva, s ezek csakhamar elkezdték a császárvárost körülzárni, amíg azután október 30-án annyira előre nem nyomultak, hogy megkockáztathatták a döntő támadást.

Bécsben eközben zavar és tehetetlenség uralkodott. A burzsoáziát nyomban a győzelem után újra elfogta régi bizalmatlansága az „anarchikus" munkásosztállyal szemben; a munkások viszont, akik jól emlékeztek arra a bánásmódra, amelyben hat héttel azelőtt a felfegyverzett kalmárok részeltették őket, és általában a burzsoázia állhatatlan, ingadozó politikájára, nem akarták ezekre bízni a város védelmét, s fegyvert, saját katonai szervezetet követeltek. Az akadémiai légió, amely égett a vágytól, hogy harcolhasson a császári zsarnokság ellen, teljesen képtelen volt arra, hogy megértse a két osztály elidegenedésének természetét, vagy máskülönben felfogja a helyzet követelményeit. Zavar uralkodott a nép fejében, zavar a vezető körökben. A birodalmi gyűlés maradványa, német képviselők és néhány szláv, akik néhány forradalmár lengyel képviselőtől eltekintve kémkedtek olmützi barátaik számára, megszakítás nélkül ülésezett, de ahelyett, hogy határozott állást foglalt volna el, egész idejét haszontalan vitákra pazarolta, azt fontolgatva, lehetséges-e szembeszállni a császári hadsereggel az alkotmányos keretek áthágása nélkül. A közbiztonsági bizottság, amely Bécs csaknem valamennyi népi szervezetének küldötteiből tevődött össze, az ellenállás mellett döntött ugyan, de egy nyárspolgárokból, kiskereskedőkből és kisiparosokból álló többség uralkodott benne, amely sohasem engedte, hogy a bizottság határozott, erélyes irányvonalat kövessen. Az akadémiai légió tanácsa hősies határozatokat hozott, de semmiképpen sem tudta átvenni a vezetést. A munkások, akikben nem bíztak, akiknek nem voltak fegyvereik, szervezeteik, akik még alig kerültek ki a régi rendszer szellemi rabszolgaságából, alig ébredtek társadalmi

helyzetüknek és a megfelelő politikai irányvonalnak nem is a tudatára, hanem pusztán ösztönös felfogására, csak lármás tüntetésekkel hallathatták szavukat; nem lehetett tőlük elvárni, hogy úrrá legyenek a pillanat nehézségein. De — mint mindenütt Németországban a forradalom alatt — készek voltak rá, hogy a végsőkig harcoljanak, mihelyt fegyvert kapnak.

Így álltak a dolgok Bécsben. Kívül az újjászervezett osztrák hadsereg, megmámorosodva Radetzky olaszországi győzelmeitől, hatvan-hetvenezer ember, jól felfegyverezve, jól megszervezve, és ha nem is ért sokat a vezetése, mégis voltak vezetői. Belül zűrzavar, osztályszéthúzás, szervezetlenség; egy nemzetőrség, amelynek egy része elhatározta, hogy egyáltalán nem harcol, másik része határozatlan, és csak a legkisebb rész volt tettre kész; egy proletártömeg, létszámra erős, de vezetők nélkül, minden politikai iskolázottság nélkül, éppúgy hajlamosan pánikra, mint csaknem oknélküli dühkitörésekre, martaléka minden álhírnek, nagyon harcra kész, de legalábbis kezdetben fegyvertelen, s amikor végre csatára vezették őket, akkor is csak hiányosan felfegyverezve és majdnem teljesen szervezetlenül; egy gyámoltalan birodalmi gyűlés, amely elméleti szőrszálhasogatással piszmogott, miközben égett a tető a feje fölött; egy vezérlő bizottság impulzus és energia nélkül. Minden megváltozott a márciusi és májusi napok óta, amikor az ellenforradalmi táborban teljes zűrzavar uralkodott, és amikor csak egyetlen szervezett hatalom volt, az, amelyet a forradalom teremtett meg. Egy ilyen harc kimenetele felől aligha lehetett kétség, és ha netalán mégis lett volna, azt eloszlatták az október 30-i, 31-i és november 1-i események.

XII

BÉCS OSTROMA ÉS ELÁRULTATÁSA

Amikor Windischgrätz koncentrált hadserege végül megkezdte a támadást Bécs ellen, a védelemre mozgósítható erők egyáltalán nem voltak elegendők erre a célra. A nemzet-

őrségnek csak egy részét lehetett a sáncokra vinni. Igaz, végül nagysietve megalakítottak egy proletárőrséget; mivel azonban az a kísérlet, hogy a népesség legnagyobb számú, legmerészebb, legenergikusabb részét ilyen módon bevonják, elkésett, ez az alakulat túlságosan járatlan volt a fegyverek használatában és a fegyelem legelemibb alapjaiban ahhoz, hogy sikeres ellenállást tanúsíthasson. Ennélfogva az akadémiai légió, amely három-négyezer emberből állt, jól begyakorlott és bizonyos fokig fegyelmezett is volt, bátor és lelkes — ez volt katonai szempontból az egyetlen erő, amelynek bevetése sikerrel kecsegtetett. De hát mi volt ez a néhány megbízható nemzetőrrel és a felfegyverzett proletárok zűrzavaros tömegével együtt Windischgrätz jóval nagyobb számú reguláris csapataival szemben, nem számítva Jellasics rabló hordáit, amelyek már szokásaiknál fogva is igen használhatók voltak a házról házra, utcáról utcára való küzdelemben? És mit állíthattak szembe a felkelők, egynéhány öreg, elhasznált, rosszul fogatolt és rosszul ellátott lövegtől eltekintve, azzal a nagyszámú és tökéletesen felszerelt tüzérséggel, amelyet Windischgrätz oly gátlástalanul felhasznált?

Ahogy közeledett a veszély, úgy nőtt Bécsben a zűrzavar. A birodalmi gyűlés az utolsó pillanatig nem tudta magát rászánni arra, hogy segítségül hívja Perczel magyar hadseregét, amely a fővárostól néhány mérföldnyire táborozott. A közbiztonsági bizottság egymásnak ellentmondó határozatokat hozott, mivel a felfegyverzett néptömegekhez hasonlóan ide-oda hányódott aszerint, hogy apályt vagy dagályt mutatott a hírek és ellenhírek áradata. Csak egyetlen dologban egyeztek meg valamennyien — abban, hogy a tulajdont tiszteletben kell tartani; és ezt ilyen időkben szinte nevetséges mértékben tették. Valamiféle védelmi terv végleges kidolgozására vajmi kevés történt. Bem az egyetlen ember a helyszínen, aki — ha egyáltalán valaki — megmenthette volna Bécset — egy Bécsben alig ismert idegen, születésére nézve szláv —, az általános bizalmatlanság súlya alatt lemondott erről a feladatról. Ha kitartott volna, talán

meglincselik mint árulót. Messenhauser, a felkelő erők parancsnoka, inkább volt regényíró, mint akár csak alárendelt rendfokozatú tiszt: szikrányi rátermettsége sem volt e feladatra; ámde a népi párt nyolchónapi forradalmi küzdelem után nem tudott nála tehetségesebb katonai szakembert kitermelni vagy szerezni. Ilyen körülmények közt kezdődött a harc. Ha tekintetbe vesszük gyatra védelmi eszközeiket és a katonai jártasság és szervezettség tökéletes hiányát soraikban, a bécsiek rendkívül hősies ellenállást tanúsítottak. Sok helyen a parancsot, amelyet Bem adott ki parancsnoksága idején: „az őrhelyet az utolsó emberig védelmezni", szó szerint végrehajtották. De a túlerő győzedelmeskedett. A hosszú, széles utakon, amelyek az elővárosok fő útvonalai voltak, egyik barikádot a másik után seperte el a császári tüzérség; a küzdelem második napjának estéjén a horvátok elfoglalták az óváros várterére néző házsort. A magyar hadseregnek egy gyönge, rendezetlen támadása teljes vereséget szenvedett; és mialatt Bécsben fegyverszünet volt, s egyes csapatrészek az óvárosban megadták magukat, mások meg ingadoztak és zűrzavart keltettek, mialatt az akadémiai légió maradványai új sáncokat készítettek, a császáriak benyomultak és az általános fejetlenségben bevették az óvárost.

E győzelem közvetlen következményei, a kegyetlenkedések és a statáriális kivégzések, a Bécsre szabadított szláv hordák által elkövetett hallatlan szörnyűségek és gyalázatosságok túlságosan közismertek, semhogy itt részleteznünk kellene őket. A távolabbi következményeket, a teljesen új fordulatot, amelyet a német ügyek vettek a bécsi forradalom leveretése által, később kell majd tárgyalnunk. Itt már csak két dolgot kell szemügyre vennünk Bécs ostromával kapcsolatban. E főváros népének két szövetségese volt: a magyarok és a német nép. Hol voltak ezek a megpróbáltatás órájában?

Láttuk, hogy a bécsiek egy újonnan felszabadult nép egész nagyszívűségével olyan ügyért keltek fel, amely — bár végső fokon a sajátjuk —, elsősorban és mindenekelőtt mégis a magyarok ügye volt. Semhogy eltűrjék, hogy az

osztrák csapatok Magyarország ellen vonuljanak, inkább magukra vonták első és legborzalmasabb támadásukat. És mialatt ők ilyen nemes lélekkel szövetségeseik segítségére siettek, a magyarok sikeres harcaikkal Bécs felé űzték Jellasicsot és győzelmükkel gyarapították az e várost megtámadni készülő haderőt. Ilyen körülmények közt Magyarországnak nyilvánvaló kötelessége volt, hogy késedelem nélkül és minden rendelkezésére álló erővel segítséget nyújtson, nem a bécsi birodalmi gyűlésnek, nem a közbiztonsági bizottságnak vagy valamely más hivatalos bécsi testületnek, hanem a *bécsi forradalomnak*. És még ha Magyarország elfelejtette volna is, hogy Bécs vívta meg Magyarország első harcát, saját biztonsága okából sem felejthette el, hogy Bécs a magyar függetlenség egyetlen előretolt állása, és hogy eleste után semmi sem tartóztathatja fel a császári csapatok előnyomulását Magyarország ellen. Mármost nagyon jól ismeretes előttünk mindaz, amit a magyarok elmondhatnak és el is mondtak annak mentegetésére, hogy tétlenkedtek Bécs körülzárása és ostroma alatt: saját haderejük nem kielégítő állapota, a birodalmi gyűlésnek és a többi bécsi hivatalos testületnek vonakodása attól, hogy behívja őket, annak a szükségessége, hogy alkotmányos talajon maradjanak és kerüljék a bonyodalmakat a német központi hatalommal. De, ami a magyar hadsereg nem kielégítő állapotát illeti, tény, hogy a bécsi forradalom kitörése és Jellasics megérkezése utáni első napokban nem lett volna semmi szükség reguláris csapatokra, mivel az osztrák reguláris hadsereg korántsem volt koncentrálva és a Jellasics fölötti kezdeti előny bátor és kérlelhetetlen kihasználása, akárcsak azokkal a népfelkelőkkel is, akik Székesfehérvárnál harcoltak, elég lett volna ahhoz, hogy az összeköttetést a bécsiekkel megteremtsék és egy osztrák hadsereg bárminemű koncentrációját egy fél évvel kitolják. A háborúban, és különösen a forradalmi hadviselésben, a cselekvés gyorsasága mindaddig, amíg valamiféle előnyt nem értünk el, a legelső szabály, és egy pillanatig sem habozunk kimondani, hogy Perczelnek *tisztán katonai okokból* sem lett volna szabad

megállnia mindaddig, amíg az összeköttetést a bécsiekkel meg nem teremtette. Ebben természetesen volt némi kockázat, de ki nyert valaha is ütközetet kockázat nélkül? És Bécs népe talán nem kockáztatott semmit, amikor azokat a haderőket, amelyeknek tizenkétmillió magyar leverésére kellett indulniuk, magára — négyszázezer főnyi népességre — vonta? A katonai hiba, amelyet azzal követtek el, hogy megvárták, amíg az osztrákok egyesültek, és hogy végrehajtották a gyönge schwehati demonstrációt, amely megérdemelten dicstelen vereséggel végződött — ez a katonai baklövés minden bizonnyal több kockázattal járt, mint amennyit a Bécs felé való határozott felvonulás Jellasics szétvert rablóival szemben jelentett volna.

Csakhogy — mondják — a magyarok ilyen előnyomulása, valamely hivatalos szervtől kapott felhatalmazás nélkül, német terület megsértése lett volna, bonyodalmakat idézett volna elő a frankfurti központi hatalommal, és mindenekelőtt elfordulás lett volna attól a törvényes és alkotmányos politikától, amelyben a magyar ügy ereje rejlett. De hát a bécsi hivatalos szervek nullák voltak! Hát a birodalmi gyűlés vagy valamelyik demokratikus bizottság kelt fel Magyarországért, avagy a bécsi nép? Csakis ez ragadott fegyvert, hogy felfogja a Magyarország függetlenségéért folyó harc első rohamát! Nem arról volt szó, hogy ezt vagy azt a bécsi hivatalos szervet fontos-e fenntartani — mindezeket a szerveket hamarosan megdönthette és meg is döntötte volna a forradalmi mozgalom előrehaladása —, hanem csakis a forradalmi mozgalom fellendüléséről, magának a népi akciónak szakadatlan előrehaladásáról, és csakis ez menthette volna meg Magyarországot az inváziótól. Hogy milyen formát ölt később ez a forradalmi mozgalom, ez a bécsiek dolga lett volna és nem a magyaroké, mindaddig, amíg Bécs és Német-Ausztria a maga egészében továbbra is szövetségesük a közös ellenséggel szemben. De felvetődik a kérdés, hogy a magyar kormánynak ebben a holmi féligmeddig törvényes felhatalmazáshoz való makacs ragaszkodásában nem annak első világos jelét kell-e látnunk, hogy

eljárásukban egy meglehetősen kétséges törvényességre törekedjenek, amely ha nem mentette is meg Magyarországot, de legalább — egy későbbi időpontban — igen jól hangzott az angol burzsoá közönség előtt.[41]

Ami azt a kifogást illeti, hogy esetleg konfliktusba kerülhettek volna a frankfurti német központi hatalommal, ez teljesen tarthatatlan. A frankfurti hivatalos tényezőket az ellenforradalom bécsi győzelme *de facto* máris megdöntötte; ugyancsak az lett volna a sorsuk, ha a forradalom ott megkapta volna azt a támogatást, amelyre szüksége volt, hogy ellenségeit legyőzze. Végül pedig, az a fő érv, hogy Magyarország nem hagyhatta el a törvényesség és alkotmányosság talaját, talán igen jó hatással van a brit free traderekre,[42] de a történelem soha nem fogja kielégítőnek tekinteni. Tegyük fel, hogy Bécs népe március 13-án és október 6-án ragaszkodott volna a „törvényes és alkotmányos" eszközökhöz, mi lett volna akkor azzal a „törvényes és alkotmányos" mozgalommal és mindazokkal a dicsőséges csatákkal, amelyek először hívták fel Magyarországra a civilizált világ figyelmét? Azt az igen törvényes és alkotmányos talajt, amelyen a magyarok 1848-ban és 1849-ben állítólag mozogtak, a bécsi nép rendkívül törvénytelen és alkotmányellenes március 13-i felkelése küzdötte ki számukra. Nem célunk e helyütt a magyar forradalom történetét tárgyalni, de ildomosnak tartjuk megjegyezni, hogy a legkevésbé sem hasznos dolog kizárólag csak törvényes ellenállási eszközökkel élni olyan ellenséggel szemben, aki mulat az ilyen meggondolásokon, és azonfelül a törvényességnek enélkül az örökös követelése nélkül, amelyet Görgey kisajátított és a kormányzat ellen fordított, nem lett volna lehetséges Görgey hadseregének odaadása tábornoka iránt és a világosi szégyenteljes katasztrófa. És amikor a magyarok 1848 október vége felé, hogy becsületüket megmentsék, mégis átkeltek a Lajtán — nem volt-e az ugyanolyan törvénytelen, mint egy azonnali és határozott támadás lett volna?

Tudott dolog, hogy nem viseltetünk ellenséges érzelmekkel Magyarország iránt. Mi mellette álltunk a harc idején;

bátran mondhatjuk, hogy lapunk, a Neue Rheinische Zeitung minden más újságnál többet tett a magyar ügy Németországban való népszerűsítésére azáltal, hogy a magyarok és a szlávok közti harc természetét megmagyarázta és a magyar háborút cikkek sorozatában követte, amelyek azután abban az elismerésben részesültek, hogy az e tárgyról szóló későbbi könyveknek csaknem mindegyike belőlük plagizált, s ebben nem kivételek a született magyaroknak és a „szemtanúknak" a művei sem. Magyarországot most is, a kontinens minden eljövendő megrázkódtatásánál Németország szükségszerű és természetes szövetségesének tekintjük. De elég szigorúak voltunk saját honfitársainkkal szemben ahhoz, hogy szomszédainkról is jogunk legyen nyíltan beszélni; azonfelül itt az a feladatunk, hogy történelmi pártatlansággal tényeket jegyezzünk fel és ezért ki kell jelentenünk, hogy ebben az adott esetben Bécs népének nagyszívű merészsége nemcsak sokkal nemesebb, hanem sokkal távolabbra látó is volt, mint a magyar kormány aggodalmas elővigyázatossága. És mint németeknek engedtessék meg nekünk kimondani, hogy a magyar hadjárat összes ragyogó győzelmeiért és dicsőséges csatáiért nem adnók oda Bécs népének, honfitársainknak, spontán, elszigetelt felkelését és hősies ellenállását, amelynek révén Magyarország időt nyert, hogy megszervezze azt a hadsereget, amely ilyen nagy dolgokat vihetett véghez.

Bécs második szövetségese a német nép volt. De ez mindenütt ugyanabba a harcba volt bonyolódva, mint a bécsiek. Frankfurtot, Badent, Kölnt éppen legyőzték és lefegyverezték. Berlinben és Boroszlóban a nép farkasszemet nézett a hadsereggel, és bármikor várható volt a nyílt harc kitörése. Így álltak a dolgok a mozgalom minden helyi központjában. Mindenütt kérdések voltak a levegőben, amelyeket csak a fegyverek erejével lehetett megoldani; és most először váltak súlyosan érezhetővé annak áldatlan következményei, hogy Németország régi széttagoltsága és decentralizáltsága fennmaradt. A különböző kérdések alapjában véve ugyanazok voltak minden államban, minden tartományban, minden városban; de mindenütt más formában, más ürügyek

alatt bukkantak fel és mindenütt az érettségnek más és más fokát érték el. Így történt, hogy bár mindenütt érezték, milyen döntő fontosságúak a bécsi események, mégsem lehetett sehol olyan erőteljes csapást mérni, amelytől remélhető lett volna, hogy támogatást nyújt a bécsieknek vagy elterelő hadmozdulatot jelent a javukra; és nem maradt más segítségük, mint a frankfurti parlament és központi hatalom. Ezeket mindenfelől sürgették, de vajon mit tettek?

A frankfurti parlament és az a fattyú, amelyet a régi szövetségi gyűléssel való vérfertőző érintkezés gyümölcseként hozott a világra, az úgynevezett központi hatalom arra használta fel a bécsi mozgalmat, hogy nyilvánvalóvá tegye teljes semmiségét. Ez a megvetésre méltó gyűlés, mint láttuk, már régen elvesztette szüzességét, s bármennyire fiatal volt is, már őszült és kitapasztalta a fecsegő áldiplomatikus szajhaság minden csalafintaságát. A hatalomról, a német újjászületésről és egységről szőtt álmokból és ábrándokból, amelyek kezdetben eltöltötték, nem maradt más, mint egy sereg kongó teuton frázis, amelyekkel minden alkalommal előhozakodott, és minden egyes képviselő szilárd hite a saját fontosságában, valamint a közönség hiszékenységében. Az eredeti naivitás elpárolgott; a német nép képviselői gyakorlati emberekké váltak, azaz megértették, hogy az ő helyzetük mint Németország sorsának döntőbíráié annál biztosabb, minél kevesebbet cselekszenek és minél többet fecsegnek. Nem mintha tanácskozásaikat fölöslegesnek tartották volna; éppen ellenkezőleg. Csak rájöttek arra, hogy minden valóban nagy kérdés tiltott terület számukra, amelytől jobb, ha távoltartják magukat, és mintha csak a kelet-római birodalom bizánci doktorainak zsinata lettek volna, olyan fontoskodással és kitartással vitatkoztak elméleti dogmákról, amelyeket a civilizált világ minden részén már régesrégen elintéztek, vagy mikroszkopikus jelentőségű gyakorlati kérdésekről, amelyek sohasem vezettek gyakorlati eredményre, hogy méltóak lettek arra a sorsra, amely végül is utolérte őket. Ily módon, mivel a nemzetgyűlés egyfajta Lancaster-iskola[43] volt tagjai kölcsönös okulására, és mivel ezért nagyon

fontosnak tartották, meg voltak győződve róla, hogy még többet is tett, mint amennyit a német népnek joga volt elvárni tőle — és mindenkit hazaárulónak tekintettek, aki pimaszul azt merészelte kívánni tőlük, hogy jussanak valamilyen eredményre.

Amikor a bécsi felkelés kitört, egy csomó interpelláció, vita, indítvány és ellenindítvány hangzott el róla, amelyek természetesen semmire sem vezettek. A központi hatalomnak közbe kellett lépnie. Két megbízottat küldött Bécsbe, Welckert, az egykori liberálist és Moslet. Don Quijote és Sancho Pansa utazásai egy újabb Odüsszeiához szolgáltatnak anyagot a német egység e két kóbor lovagjának hőstetteihez és csodálatos kalandjaihoz képest. Nem mervén Bécsbe menni, hagyták, hogy Windischgrätz rájuk förmedjen, a félkegyelmű császár megbámulja őket és Stadion miniszter a legszemérmetlenebbül tréfát űzzön belőlük. Sürgönyeik és jelentéseik talán az egyetlen része a frankfurti jegyzőkönyveknek, amely maradandó helyet kap a német irodalomban; teljesen kész, szabályos szatirikus regény, és örökös emlékműve a frankfurti nemzetgyűlés és kormánya szégyenének.

A nemzetgyűlés baloldala is küldött két megbízottat Bécsbe, hogy ott tekintélyét fenntartsák — Fröbel és Robert Blum urakat. Amikor a veszély közeledett, Blum helyesen úgy ítélte meg a helyzetet, hogy a német forradalom nagy csatáját itt kell megvívni és habozás nélkül elhatározta, hogy életét is kockára teszi ezért az ügyért. Fröbel viszont azon a véleményen volt, az ő kötelessége, hogy megőrizze magát frankfurti posztja fontos feladatainak. Blum a frankfurti gyűlés egyik legjobb szónokának számított; minden bizonnyal a legnépszerűbb volt. Ékesszólása egy tapasztalt parlamenti gyülekezet próbáját nem állta volna ki; túlságosan szerette a német szakadár prédikátorok sekélyes pátoszát és érveiből hiányzott mind a filozófiai éleselméjűség, mind pedig a gyakorlati tényismeret. Politikailag a „mérsékelt demokrácia" híve volt, egy meglehetősen határozatlan irányzaté, amelyet éppen elvei határozottságának e hiánya miatt kedveltek. Mindamellett Robert Blum természettől

fogva ízig-vérig plebejus volt, ha némi csiszoltsággal is, és döntő pillanatokban plebejus ösztöne és plebejus energiája fölébe kerekedett határozatlan és ezért ingadozó politikai meggyőződésének és tudásának. Ilyen pillanatokban magasan képességeinek szokott színvonala fölé emelkedett.

Bécsben tehát az első pillanatban látta, hogy itt fog eldőlni országának a sorsa, nem pedig az elegánsnak szánt frankfurti vitákban. Rögtön határozott: feladta a visszavonulás minden gondolatát, parancsnoki tisztséget vállalt a forradalmi seregben, s rendkívüli hidegvérről és határozottságról tett tanúságot. Ő volt az, aki hosszú ideig késleltette a város elfoglalását és az egyik oldalt fedezte a támadás ellen, azáltal, hogy a dunai Tábor-hidat felgyújtotta. Köztudomású, hogy az ostrom után letartóztatták, haditörvényszék elé állították és főbelőtték. Blum hősként halt meg. A frankfurti gyűlés pedig, ámbár a borzalomtól megdermedve, kifelé mégis jó képet vágott a véres gyalázathoz. Olyan határozatot hozott, amely szelíd hangjával és diplomatikus tartózkodásával inkább a legyilkolt vértanú sírjának meggyalázása volt, mintsem Ausztria megbélyegzése. De hát nem lehetett elvárni, hogy ez a megvetésre méltó gyűlés felháborodjék egyik tagjának meggyilkolása miatt, különösen, ha a baloldal vezetőjéről van szó.

XIII

A POROSZ ALKOTMÁNYOZÓ GYŰLÉS. — A NEMZETGYŰLÉS

Bécs november elsején esett el, és ugyanezen hónap 9-én a berlini alkotmányozó gyűlés feloszlatása megmutatta, hogy ez az esemény nyomban mennyire megnövelte egész Németországban az ellenforradalmi párt bátorságát és erejét.

1848 nyarának poroszországi eseményei röviden elmondhatók. Az alkotmányozó gyűlés — vagy jobban mondva „a gyűlés, amelyet azért választottak, hogy a koronával kiegyezzék egy alkotmányban" — és a burzsoá érdekek képviselőiből álló többsége már rég eljátszotta a közvélemény előtt minden tekintélyét, mivel a népesség energikusabb

elemeitől való félelmében az udvar minden intrikájához eszközül szegődött. Megerősítették, pontosabban: helyreállították a gyűlölt feudális kiváltságokat és így elárulták a parasztság szabadságát és érdekeit. Sem arra nem voltak képesek, hogy egy alkotmányt kidolgozzanak, sem arra, hogy az általános törvényhozást valamiképpen megjavítsák. Szinte kizárólag elméleti finomságokkal, üres formaságokkal és az alkotmányos etikett kérdéseivel foglalkoztak. A gyűlés valójában inkább a parlamenti savoir vivre (jó modor) iskolája volt tagjainak, mintsem olyan testület, amely csak valamelyest is felkelthette volna a nép érdeklődését. Azonkívül a többségek erősen egyensúlyban voltak és a túlsúly csaknem mindig a határozatlan „centrumtól" függött, amely jobbról balra és vissza való ingadozásaival először megbuktatta Camphausen kormányát, aztán pedig az Auerswald—Hansemann-kormányt. De míg a liberálisok ily módon — ott éppúgy, mint mindenütt másutt — el-elszalasztották a kínálkozó alkalmat, az udvar újjászervezte erőit a nemesség soraiban, a falusi lakosság legelmaradottabb részében, valamint a hadseregben és a hivatalnoki karban. Hansemann bukása után hivatalnokokból és katonatisztekből, csupa megcsontosodott reakciósból álló kormány alakult, amely azonban látszólag engedett a parlament kívánságainak; és a gyűlés, amely azt a kényelmes elvet követte, hogy „az intézkedések a fontosak, nem pedig a személyek", valóban felült és tapsolt ennek a kormánynak, nem véve persze észre, hogy ez szinte teljesen nyíltan összpontosítja és szervezi az ellenforradalmi erőket. Végül, amikor Bécs eleste megadta a jelt, a király menesztette ezeket a minisztereket és helyükre a „tett embereit" állította, élükön a jelenlegi miniszterelnökkel, Manteuffel úrral. Ekkor az álomittas gyűlés hirtelen tudatára ébredt a veszélynek és bizalmatlanságot szavazott a kabinetnek; az azonnali válasz erre egy rendelet volt, amely a gyűlést Berlinből, ahol konfliktus esetén számíthatott a tömegek támogatására, áthelyezte Brandenburgba, egy teljesen a kormánytól függő kis vidéki városba. A gyűlés azonban kijelentette, hogy őt hozzájárulása nélkül

nem lehet sem elnapolni, sem áthelyezni, sem feloszlatni. Eközben Wrangel tábornok mintegy negyvenezer főnyi sereg élén bevonult Berlinbe. A városi hatóságoknak és a nemzetőrség tisztjeinek tanácskozásán úgy döntöttek, hogy nem fejtenek ki semmiféle ellenállást. És most, miután a gyűlés és létrehozója, a liberális burzsoázia eltűrte, hogy az egyesült reakciós párt elfoglaljon minden fontos pozíciót és kicsavarja kezéből a védekezés csaknem minden eszközét, megkezdődött a „passzív és törvényes ellenállásnak" az a nagyszabású komédiája, amely kezdeményezőinek elképzelése szerint a Hampden mutatta példa és a függetlenségi háborúban tett első amerikai erőfeszítések dicsőséges követése lett volna.[44] Berlinben kihirdették az ostromállapotot, és Berlin gyugodt maradt; a kormány feloszlatta a nemzetőrséget, és ez a legnagyobb pontossággal beszolgáltatta fegyvereit. A gyűlést két héten át egyik tanácskozási helyről a másikra kergették és a katonaság segítségével mindenütt szétzavarták, s tagjai könyörögtek a polgároknak, hogy őrizzék meg nyugalmukat. Végül, amikor a kormány feloszlottnak nyilvánította a gyűlést, ez határozatot hozott, amely a további adószedést törvénytelennek minősíti, azután pedig tagjai szétoszlottak az országban, hogy megszervezzék az adófizetés megtagadását. De kiderült, hogy siralmasan tévedtek eszközeik megválogatásában. Néhány mozgalmas hét után, amelyet a kormánynak az ellenzék ellen tett szigorú intézkedései követtek, mindenki elvetette azt a gondolatot, hogy megtagadja az adófizetést egy halott gyűlés kedvéért, amelynek még az önvédelemhez sem volt bátorsága.

Vajon 1848 november elején túlságosan késő volt-e már megkísérelni a fegyveres ellenállást, vagy pedig a hadsereg egy része, ha komoly ellenállásba ütközik, átállt volna a nemzetgyűlés oldalára és így az ügyet ennek javára döntötte volna el — ez olyan kérdés, amelyre bizonyára sohasem fogunk választ kapni. De a forradalomban, akárcsak a háborúban, mindig keményen szembe kell szállni az ellenséggel, és aki támad, mindig előnyösebb helyzetben van; a forradalomban, akárcsak a háborúban, rendkívül fontos

a döntő pillanatban mindent kockára tenni, akármilyenek is az esélyek. Nincs a történelemben egyetlen sikeres forradalom sem, amely ne igazolná ezeknek az alapigazságoknak a helyességét. Nos, a porosz forradalom számára éppen 1848 novemberében jött el a döntő pillanat; a nemzetgyűlés azonban, amely hivatalosan az egész forradalmi mozgalom élén állt, nem szállt szembe keményen az ellenséggel, hanem annak minden előretörésére meghátrált; még kevésbé támadott, hiszen jobbnak látta még csak nem is védekezni; amikor pedig eljött a döntő pillanat, amikor Wrangel negyvenezer főnyi sereg élén Berlin kapuin kopogtatott, ahelyett, hogy minden utca barikádokkal eltorlaszolva, minden ablak lőréssé átalakítva fogadta volna, ahogy ezt ő és tisztjei biztosra vették, váratlanul a kapukat nyitva találta, az utcákon pedig egyetlen akadályként békés polgárok mulattak a tréfán, amelyet azáltal űztek Wrangellal, hogy kezüket-lábukat összekötve kiszolgáltatták magukat a meglepett katonáknak. Igaz, ha ellenáll a nemzetgyűlés és a nép, esetleg leverték volna őket; lehet, hogy ágyúzták volna Berlint, és sok százan elpusztultak volna anélkül, hogy megakadályozták volna a royalista párt végső győzelmét. De ez nem volt ok arra, hogy azonnal letegyék a fegyvert. Egy kemény küzdelemben elszenvedett vereség van olyan forradalmi jelentőségű tény, mint egy könnyen aratott győzelem. Az 1848 júniusi párizsi és az októberi bécsi vereség minden bizonnyal sokkal inkább forradalmasítóan hatott e két város népének gondolkodására, mint a februári és a márciusi győzelem. A nemzetgyűlés és a berlini nép talán ugyanarra a sorsra jutott volna, mint a fentebb említett két város; de dicsőségesen buktak volna el, hátrahagyva az életbenmaradók szívében a bosszú vágyát, amely forradalmi időkben egyik legerősebb ösztönzője az erélyes és szenvedélyes cselekvésnek. Magától értetődő minden harcban, hogy az, aki felveszi a kesztyűt, megkockáztatja a vereséget; de vajon ok-e ez arra, hogy nyomban megvertnek valljuk magunkat és igába hajtsuk fejünket anélkül, hogy kardot rántanánk?

Aki forradalomban döntő helyen parancsnokol, s átadja azt az ellenségnek ahelyett, hogy roham megkísérlésére kényszerítené, feltétlenül megérdemli, hogy árulóként kezeljék.

A porosz királynak ugyanaz a rendelete, amely feloszlatta az alkotmányozó gyűlést, kihirdetett egy új alkotmányt is, amely a gyűlés egyik bizottsága által kidolgozott tervezeten alapult, de ettől eltérően egyes pontokban kiterjesztette a korona hatalmát, másokban viszont kétségessé tette a parlamentét. Ez az alkotmány két kamarát vezetett be, amelyeknek ígéret szerint hamarosan össze kellett volna ülniük az alkotmány megerősítése, illetve felülvizsgálása végett.

Aligha szükséges feltennünk a kérdést, vajon hol volt a német nemzetgyűlés[45] a porosz alkotmányozók „törvényes és békés" harcai idején. Ez szokása szerint azzal volt elfoglalva Frankfurtban, hogy igen szelíd hangú határozatokat fogadott el a porosz kormány eljárása ellen és csodálta azt az „impozáns látványt, amelyet egy egész népnek a brutális erőszakkal szemben tanúsított passzív, törvényes és egyöntetű ellenállása nyújt". A központi kormány megbízottakat küldött Berlinbe, hogy közvetítsenek a porosz kormány és a gyűlés között; de ugyanaz lett a sorsuk, mint elődeiknek Olmützben: udvariasan ajtót mutattak nekik. A nemzetgyűlés balszárnya, az úgynevezett radikális párt, ugyancsak elküldte megbízottait, de ezek, miután kellőképpen meggyőződtek a berlini gyűlés teljes tehetetlenségéről és felismerték, hogy maguk is ugyanolyan tehetetlenek, visszatértek Frankfurtba, hogy jelentést tegyenek útjukról és tanúsítsák a berlini lakosság bámulatra méltóan békés magatartását. Sőt, mi több: amikor Bassermann úr, a központi kormány egyik megbízottja arról tett jelentést, hogy a porosz miniszterek legutóbbi szigorú intézkedései nem indokolatlanok, mert az utóbbi időben Berlin utcáin olyan feltűnő külsejű alakokat láttak lézengeni, amilyenek mindig az anarchista megmozdulások előtt bukkannak fel (ezeket azóta „bassermanni alakoknak" nevezik), a balszárny ez érdemes küldöttei, a forradalom ügyének erélyes képviselői,

teljes komolysággal felemelkedtek és eskü alatt vallották, hogy ez nem úgy volt. Ily módon két hónap alatt világosan bebizonyult a frankfurti gyűlés teljes tehetetlensége. Jobban már nem is lehetett volna bizonyítani, hogy ez a testület teljesen alkalmatlan feladata teljesítésére, sőt, hogy fogalma sincsen arról, mi is voltaképpen a feladata. Az a tény, hogy a forradalom sorsát Bécsben és Berlinben döntötték el, hogy a legfontosabb, életbevágó kérdéseket ebben a két fővárosban intézték el, mintha a frankfurti gyűlés egyáltalán nem is létezne — ez a tény egymagában elegendő annak megállapítására, hogy a szóban forgó testület egyszerű vitaklub volt és egy sereg fajankóból állt, akik hagyták, hogy a kormányok parlamenti báboknak használják fel őket a kis államok és kis városok szatócsainak és kisiparosainak mulattatására, míg e kormányok szükségesnek tartották valamivel elterelni ezeknek az uraknak a figyelmét. Hogy meddig tartották ezt szükségesnek, azt mindjárt meglátjuk. De figyelemre méltó tény, hogy a gyűlés „kiváló" férfiai között egyetlen egy sem akadt, aki a legkevésbé is megértette volna, milyen szerepet játszattak velük, és hogy a frankfurti klub egykori tagjainak a történelmi események felfogására még máig is egyedül csak rájuk jellemző, sajátos szerveik vannak.

XVII

A FELKELÉS

A frankfurti nemzetgyűlés és a német államok kormányai közti elkerülhetetlen konfliktus végül is 1849 májusának első napjaiban nyílt ellenségeskedésben tört ki.[46] Az osztrák küldöttek, akiket kormányuk visszahívott, már elhagyták a gyűlést és a baloldali, illetve a demokrata párt néhány tagja kivételével hazatértek. A konzervatív tagok, látva a helyzet alakulását, túlnyomó többségükben visszavonultak, még mielőtt kormányaik erre felszólították volna őket. Ily módon, teljesen függetlenül azoktól a balszárny befolyását

növelő okoktól, amelyeket az előző cikkekben vázoltunk, a jobboldaliak dezertálása egymagában is elegendő volt ahhoz, hogy a gyűlés egykori kisebbségét többséggé változtassa. Az új többség, amely korábban még csak nem is álmodott ilyen szerencséről, az ellenzéki padsorokban elfoglalt helyét annak idején arra használta fel, hogy ostorozza a régi többségnek és birodalmi kormányának gyengeségét, határozatlanságát és tunyaságát. Most egyszerre *neki* kellett e régi többség helyére lépnie. Most *neki* kellett megmutatnia, mit tud. Persze az *ő* tevékenységének erélyesnek, határozottnak, aktívnak kellett lennie. *Ők* — Németország színe-virága — csakhamar előrehaladásra tudják majd kényszeríteni a szenilis birodalmi kormányzót és ingatag minisztereit, ha pedig ez lehetetlen, akkor — ehhez nem fér semmi kétség — a nép szuverén jogánál fogva elcsapják ezt a tehetetlen kormányt és helyébe egy erélyes, fáradhatatlan végrehajtó hatalmat állítanak, amely biztosítja majd Németország megmentését. Szegény fickók! Az *ő* uralmuk — ha uralomnak lehet nevezni azt, amikor senki nem engedelmeskedik — még nevetségesebb volt, mint elődeiké.

Az új többség kijelentette, hogy a birodalmi alkotmányt, minden akadály ellenére, végre kell hajtani, mégpedig *azonnal;* hogy július 15-én a népnek meg kell választania küldötteit az új képviselőházba s ennek a képviselőháznak augusztus 15-én össze kell ülnie Frankfurtban. Nos, ez nyílt hadüzenet volt azoknak a kormányoknak, amelyek nem ismerték el a birodalmi alkotmányt, mindenekelőtt Poroszországnak, Ausztriának, Bajorországnak, amelyek Németország lakosságának több mint háromnegyedét foglalták magukba — hadüzenet, amelyet ezek a kormányok sietve elfogadtak. Poroszország és Bajorország is visszahívta a területéről Frankfurtba küldött képviselőket és meggyorsította a nemzetgyűlés elleni katonai előkészületeit. Ezalatt a másik oldalon a demokrata párt (parlamenten kívüli) demonstrációi a birodalmi alkotmány és a nemzetgyűlés mellett mind szilajabb és hevesebb jelleget öltöttek, és a legszélső-

ségesebb párt emberei által vezetett munkások tömege kész volt fegyvert fogni egy olyan ügyért, amely ha nem is volt a sajátja, de legalább lehetőséget nyújtott arra, hogy megszabadítsák Németországot a régi monarchikus terhektől s ezáltal valamivel közelebb jussanak céljukhoz. Ily módon a nép és a kormányok mindenütt harcra készen álltak szemben egymással ebben a kérdésben; az összeütközés elkerülhetetlen volt; csak egy szikra kellett ahhoz, hogy a teli puskaporoshordó felrobbanjon. A szász kamara feloszlatása, a porosz Landwehr (tartalék) behívása, a kormányok nyílt szembeszállása a birodalmi alkotmánnyal — ezek mind ilyen szikrák voltak; a szikrák kipattantak és egyszerre lángbaborult az ország. Drezdában május 4-én a nép diadalmasan hatalmába kerítette a várost és előzte a királyt, a környező kerületek pedig mind erősítéseket küldtek a felkelőknek. A porosz Rajna-tartományban és Wesztfáliában a Landwehr megtagadta a menetparancsot, elfoglalta a fegyvertárakat és felfegyverkezett a birodalmi alkotmány védelmére. Pfalzban a nép elfogta a bajor kormányhivatalnokokat, lefoglalta a közpénzeket és védelmi bizottságot alakított, amely a tartományt a nemzetgyűlés oltalma alá helyezte. Württembergben a nép rákényszerítette a királyt a birodalmi alkotmány elismerésére; Badenben pedig a hadsereg, a néppel egyesülve, menekülésre kényszerítette a nagyherceget és tartományi kormányt alakított. Németország más részeiben a nép csak a nemzetgyűlés döntő jeladására várt, hogy fegyveresen felkeljen és a rendelkezésére álljon.

A nemzetgyűlés helyzete sokkal kedvezőbb volt, mint ahogy ezt dicstelen múltja után várni lehetett. Németország nyugati fele fegyvert fogott érette; a katonaság mindenütt ingadozott; a kisebb államokban szemmel láthatóan rokonszenvezett a mozgalommal. Ausztriát válságos helyzetbe hozta a magyarok győzelmes előnyomulása, Oroszország pedig, a német kormányok tartaléka, minden erejét megfeszítette, hogy támogassa Ausztriát a magyar seregek ellen. Csak Poroszországgal kellett megbirkózni; s tekintettel az itt meglevő forradalmi szimpátiákra, minden bizonnyal volt

esély e cél elérésére. Tehát minden a nemzetgyűlés magatartásától függött.

A felkelés művészet, akárcsak a hadviselés vagy bármely más művészet, és bizonyos szabályoknak van alávetve, amelyeknek elhanyagolása romlásba viszi azt a pártot, amely elhanyagolta őket. Ezek a szabályok — minthogy logikusan következnek a pártok jellegéből és az ilyenkor kialakuló körülményekből — olyan világosak és egyszerűek, hogy 1848 rövid tapasztalatai a németeket elég jól megismertették velük. Először is, sohase játsszunk a felkeléssel, ha nem vagyunk teljesen elszánva arra, hogy vállaljuk következményeit. A felkelés tulajdonképpen számvetés, méghozzá igen határozatlan mennyiségekkel, amelyeknek az értéke mindennap változhat; a velünk szemben álló erők oldalán van a szervezettség, a fegyelem és a hagyományos tekintély minden előnye, s ha nem állítunk velük szembe nagy túlerőt, legyőznek és megsemmisítenek bennünket. Másodszor, ha egyszer ráléptünk a felkelés útjára, a legnagyobb határozottsággal kell cselekednünk és támadásba kell lendülnünk. A védekezés minden fegyveres felkelés halála; csak védekezve a felkelés elveszett, még mielőtt összemérhette volna erejét az ellenségével. Üssünk rajta az ellenfélen, amíg erői szétszórtak, gondoskodjunk naponként újabb sikerekről, ha még oly csekélyekről is; őrizzük meg azt az erkölcsi fölényt, amelyet az első sikeres megmozdulás szerzett nekünk, gyűjtsük ily módon a mi oldalunkra azokat az ingadozó elemeket, akik mindig a legerősebbet követik és mindig a biztosabb oldalt keresik; kényszerítsük az ellenséget visszavonulásra még mielőtt összevonhatná erőit ellenünk, egyszóval cselekedjünk Dantonnak, a forradalmi taktika eddig ismert legnagyobb mesterének szavai szerint: *de l'audace, de l'audace, encore de l'audace!**

Mit kellett volna tehát tennie a frankfurti nemzetgyűlésnek, hogy elkerülje a biztos romlást, amely fenyegette? Először is tisztán átlátni a helyzetet és meggyőződni arról, hogy nincs már más választása, mint vagy feltétel nélkül

* Merészség, merészség és még egyszer merészség. — *Szerk.*

aláveti magát a kormányoknak, vagy fenntartás és habozás nélkül a fegyveres felkelés mellé áll. Másodszor, nyilvánosan elismerni mindazokat a felkeléseket, amelyek már kitörtek, és felszólítani a népet, hogy mindenütt fogjon fegyvert a nemzeti képviselet védelmében, s törvényen kívül helyezni minden fejedelmet, minisztert és más személyt, aki szembe mer szállni a megbízottai által képviselt szuverén néppel. Harmadszor, azonnal elcsapni a német birodalmi kormányzót, életre hívni egy erős, tevékeny, *semmitől vissza nem riadó* végrehajtó hatalmat, fegyveres felkelő csapatokat hívni Frankfurtba a maga közvetlen védelmére — ezzel egyszersmind törvényes ürügyet szolgáltatva a felkelés továbbterjedésére —, a rendelkezésre álló összes erőket egy összeforrott egységgé szervezni — egyszóval gyorsan és habozás nélkül felhasználni minden elérhető eszközt, hogy helyzetét erősítse és az ellenfelét gyengítse.

A frankfurti gyűlés erényes demokratái mindennek éppen az ellenkezőjét művelték. Nem elégedve meg azzal, hogy a dolgoknak szabad folyást engedtek, ezek az érdemes férfiak odáig mentek, hogy ellenzésükkel valósággal elfojtottak minden előkészületben levő felkelő mozgalmat. Ezt tette például Karl Vogt úr Nürnbergben. Hagyták, hogy elnyomják a szászországi, porosz Rajna-tartományi, wesztfáliai felkeléseket, és minden segítség, amit nyújtottak nekik, a porosz kormány vad brutalitása elleni utólagos, érzelgős tiltakozás volt. Suttyomban diplomáciai kapcsolatot tartottak fenn a délnémet felkeléssel, de sohasem adták meg neki azt a támogatást, hogy nyíltan elismerjék. Tudták, hogy a birodalmi kormányzó a kormányokkal tart, és mégis hozzá fordultak, aki soha az ujját se mozdította, azzal a kéréssel, hogy szálljon szembe e kormányok fondorlataival. A birodalmi miniszterek — öreg konzervatívok — minden ülésen gúnyt űztek ebből a tehetetlen gyűlésből, és ők tűrték ezt. És amikor Wilhelm Wolff, sziléziai képviselő, a Neue Rheinische Zeitung egyik szerkesztője felszólította a gyűlést, hogy helyezze törvényen kívül a birodalmi kormányzót — aki, mint joggal mondotta, a birodalom első és legnagyobb

árulója —, ezek a demokratikus forradalmárok egyhangú, erényes felháborodással lehurrogták! Röviden: továbbra is beszéltek, tiltakoztak, kinyilatkoztattak, szónokoltak, de sohasem volt elég bátorságuk, sem eszük a cselekvéshez; közben az ellenséges kormánycsapatok mind közelebb nyomultak, saját végrehajtó hatalmuk, a birodalmi kormányzó pedig serényen szőtte az összeesküvést a német fejedelmekkel, gyors megsemmisítésükre. Így ez a megvetésre méltó gyülekezet elvesztette tekintélyének utolsó foszlányait is; a felkelők, akik a védelmére keltek, nem törődtek többé vele, és amikor végül elérte a szégyenletes vég, mint látni fogjuk, úgy halt meg, hogy senki sem figyelt fel dicstelen kimúlására.

XVIII

A KISPOLGÁROK

Legutóbbi cikkünkben megmutattuk, hogy a német kormányok és a frankfurti parlament közti küzdelem végül oly hevessé vált, hogy május első napjaiban Németország nagy részében nyílt felkelés tört ki: először Drezdában, azután a bajor Pfalzban, a porosz Rajna-tartomány egyes részeiben, végül pedig Badenben.

Mindezekben az esetekben a felkelők *valóban harcoló* része, amely elsőnek fogott fegyvert és megütközött a csapatokkal, a *városok munkásosztályából* állt. A konfliktus tényleges kitörése után általában csatlakozott a munkásokhoz a szegényebb falusi népesség egy része: mezőgazdasági munkások és kisparasztok. A tőkésosztálynál alantabb álló valamennyi osztály ifjúságának többségét, legalábbis egy ideig, a felkelő seregek soraiban találjuk, de a fiatalok e meglehetősen vegyes tömege igen hamar megcsappant, mihelyt a dolog komolyabbra fordult. Főleg a diákok, „az értelem képviselői", ahogy magukat előszeretettel nevezték, hagyták el leghamarabb zászlóikat, hacsak tiszti előléptetéssel nem tartották vissza őket, amire persze a legritkább esetekben bizonyultak alkalmasaknak.

A munkásosztály részt vett ebben a felkelésben, mint ahogy részt vett volna bármely más felkelésben is, amely azzal biztatja, hogy elhárít néhány akadályt a politikai uralom és a szociális forradalom felé vezető útjából vagy legalább arra kényszeríti a társadalom befolyásosabb, de kevésbé bátor osztályait, hogy határozottabb és forradalmibb irányt vegyenek, mint amilyet eddig követtek. A munkásosztály, amikor fegyvert fogott, teljesen tudatában volt annak, hogy ez, közvetlen célkitűzéseiben, nem a saját harca. A maga szempontjából azonban az egyetlen helyes taktikát követte: egyetlen osztálynak, amely az ő vállain emelkedett fel (ahogy a burzsoázia tette 1848-ban), sem akarta megengedni, hogy megszilárdítsa osztályuralmát anélkül, hogy ne nyitna legalább szabad teret a munkásosztály előtt a saját érdekeiért való harchoz, és mindenesetre olyan válságig igyekezett vinni a dolgot, amely vagy teljesen és ellenállhatatlanul a forradalom útjára löki a nemzetet, vagy pedig amennyire csak lehet, visszaállítja a forradalom előtti állapotot és ezáltal elkerülhetetlenné teszi az újabb forradalmat. Mindkét esetben a munkásosztály az egész nemzet igazi, jól felfogott érdekeit képviselte: amennyire csak lehet, siettette azt a forradalmi haladást, amely most történelmi szükségszerűséggé vált a civilizált Európa régi társadalmai számára, s amely nélkül egyikük sem gondolhat arra, hogy erőit ismét nyugodtabban és rendszeresebben fejlessze.

Ami a felkeléshez csatlakozó parasztokat illeti, ezeket részint az aránytalanul súlyos adóteher, részint a rendkívül nyomasztó feudális szolgáltatások kergették a forradalmi párt karjaiba.

Ők, minden önálló kezdeményezés híján, a felkelésbe bekapcsolódott többi osztály függelékei voltak, ide-oda ingadozva a munkások és a kispolgárság között. Csaknem minden esetben az egyéni szociális helyzetük döntötte el, hogy melyik utat választják; a mezőgazdasági munkás általában a városi kézművest támogatta; a kisparaszt arra hajlott, hogy a kiskereskedővel haladjon együtt.

Ez a kispolgár osztály, amelynek nagy jelentőségére és befolyására már többször utaltunk, az 1849 májusi felkelés vezető osztályának tekinthető. Minthogy ezúttal Németország egyetlen nagy városa sem volt a mozgalom központjai között, a közép- és kisvárosokban mindig túlsúlyban levő kispolgárságnak sikerült kezébe kerítenie a mozgalom vezetését. Azonkívül láttuk, hogy ebben a birodalmi alkotmányért és a német parlament jogaiért folyó harcban éppen ennek az osztálynak az érdekei forogtak kockán. A felkelő területen megalakult ideiglenes kormányok mindegyikében a többség a népnek ezt a részét képviselte, tehát arról, hogy milyen messze mentek el ezek a kormányok, nyugodtan megítélhetjük, mire is képes voltaképpen a német kispolgárság — s mint látni fogjuk, csak arra, hogy tönkretegyen minden kormányt, amely reá bízza magát.

A kispolgárság, amely nagy a kérkedésben, teljesen képtelen a cselekvésre és retteg attól, hogy bármit is kockáztasson. Kereskedelmi ügyleteinek és hitelműveleteinek kicsinyes jellege kiválóan alkalmas arra, hogy rásüsse egyéniségére a tetterő és vállalkozóképesség hiányát; várható tehát, hogy hasonló tulajdonságok jellemzik majd politikai pályáján is. Ennek megfelelően a kispolgárság ékes szavakkal és nagy hangon kérkedve, hogy mi mindent fog tenni, buzdított a felkelésre; mohón igyekezett megragadni a hatalmat, mihelyt a felkelés, nagyon is akarata ellenére, kitört; de ezt a hatalmat csak arra használta fel, hogy a felkelés eredményeit megsemmisítse. Mindenütt, ahol egy-egy fegyveres összetűzés komoly válsághoz vezetett, a szatócsok megrémültek, hogy milyen veszedelmes helyzetbe kerültek; megrémültek a néptől, amely komolyan vette kérkedő fegyverbe hívásukat; megrémültek a hatalomtól, amely így is ölükbe pottyant; megrémültek mindenekelőtt attól, hogy ennek a politikának, amelybe belekényszerültek, milyen következményei lesznek személyükre, társadalmi helyzetükre, vagyonukra nézve. Nem várták-e el tőlük, hogy kockára teszik „életüket és vagyonukat" — ahogy ők mondani szokták — a felkelés ügyéért? Nem kényszerítették-e őket arra, hogy

hivatali helyeket foglaljanak el a felkelésben, ami által vereség esetén tőkéjük elvesztését kockáztatták? És győzelem esetén nem lehettek-e biztosak benne, hogy a győztes proletárok, akik hadseregük zömét alkották, rögtön elűzik őket hivatalukból és felforgatják egész politikájukat? A minden oldalról fenyegető, egymással ellentétes veszélyek között tehát a kispolgárság nem tudta másra használni hatalmát, mint arra, hogy a sorsra bízzon mindent, ami által persze elveszett a sikernek az a kis eshetősége is, amely még megvolt, és a felkelés teljes kudarcra volt kárhoztatva. Taktikája, vagy helyesebben minden taktikának a hiánya, mindenütt ugyanaz volt, és ezért az 1849 májusi felkelések Németország minden részében egy kaptafára készültek.

Drezdában négy napig tartottak az utcai harcok. A drezdai szatócsok, a „polgárőrség", nemcsak hogy nem harcoltak, de sok esetben támogatták a katonaságot a felkelők ellen. Ez utóbbiak viszont szinte kizárólag a környező ipari kerületek munkásaiból kerültek ki. Találtak maguknak *egy tehetséges, hidegvérű parancsnokot Mihail Bakunyin orosz menekült személyében*, aki később fogságba esett és most a magyarországi Munkács kazamatáiban raboskodik. A felkelést jelentős porosz erők beavatkozásával leverték.

A porosz Rajna-tartományban a voltaképpeni harc jelentéktelen volt. Minthogy a nagyobb városok mind fellegvár uralta erődök voltak, a felkelők csak csatározásokra szorítkozhattak. Mihelyt elegendő számú csapatot vontak össze, vége szakadt a fegyveres ellenállásnak.

Pfalzcal és Badennel viszont egy gazdag, termékeny tartomány és egy egész állam került a felkelők kezébe. Pénz, fegyver, katonák, hadfelszerelés — minden adva volt. A reguláris hadsereg katonái maguk is csatlakoztak a felkelőkhöz; sőt Badenben az első sorokban küzdöttek. Szászországban és a porosz Rajna-tartományban feláldozták magukat a felkelők, hogy időt nyerjenek ennek a dél-németországi mozgalomnak a megszervezésére. Soha tartományi és részleges felkelés olyan kedvező helyzetben nem volt, mint ez. Párizsban forradalomra lehetett számítani; a magyarok Bécs

kapui előtt álltak; Közép-Németország valamennyi államában nemcsak a nép, hanem még a katonaság is erősen rokonszenvezett a felkeléssel és csak alkalomra várt, hogy nyíltan csatlakozzon hozzá. És mégis ez a mozgalom, minthogy a kispolgárság kezébe került, eleve pusztulásra volt ítélve. A kispolgári kormányférfiak, különösen a badeniek — élükön Brentano úrral — sohasem felejtették el, hogy a „törvényes" uralkodó, a nagyherceg helyének és felségjogainak bitorlásával felségsértést követnek el. Bűntudattal a szívükben ültek le miniszteri bársonyszékükbe. Mit lehet várni ilyen gyáva fickóktól? Nemcsak hogy magára hagyták a felkelést, rábízván azt saját spontán — központi irányítás nélküli és ezért hatástalan — fejlődésére, hanem erejükhöz mérten megtettek mindent, hogy élét vegyék a mozgalomnak, kiheréljék és tönkretegyék. És ez sikerült is nekik, hála a politikusok azon mély gondolatokkal teli fajtája — a kispolgárság „demokrata" hősei — buzgó támogatásának, amely valóban azt hitte, hogy „megmenti a hazát", miközben néhány agyafúrtabb fickó — a Brentano-típusból — az orruknál fogva vezette őket.

Ami a dolog katonai részét illeti, soha hadműveleteket hanyagabbul, kedvetlenebbül nem hajtottak végre, mint Sigel badeni főparancsnoknak, a reguláris hadsereg egykori hadnagyának vezetésével. Mindent összezavartak, minden kedvező alkalmat elszalasztottak, minden drága percet elfecséreltek óriási, de kivihetetlen tervek kiagyalásával, s mire végül a tehetséges lengyel Mieroslawski átvette a parancsnokságot, a hadsereg bomlófélben, megverve, elcsüggedve, rosszul felfegyverezve állt szemben egy négyszeres túlerőben levő ellenséggel, és az új parancsnok nem tehetett egyebet, mint azt, hogy Waghäusel* mellett dicsőséges, de sikertelen csatát vívott, ügyes visszavonulást hajtott végre, egy utolsó, reménytelen ütközetbe bocsátkozott Rastatt** falai alatt és leköszönt. Mint minden polgárháborúban, ahol a seregekben kiképzett katonák és gyakorlatlan újoncok

* 1849. június 21. — *Szerk.*
** 1849. június 28—29. — *Szerk.*

keverednek egymással, a forradalmi hadseregben is sok hősiességgel és sok nem katonás, gyakran érthetetlen pánikkal találkozunk; de minden elkerülhetetlen hibája ellenére legalább az az elégtétele megvolt, hogy a négyszeres túlerőt sem tartották elegendőnek a leverésére, és hogy százezer reguláris katona húszezer felkelő ellen viselve hadat, katonailag olyan megbecsülésben részesítette őket, mintha Napóleon régi gárdájával kellene harcolnia.

Májusban tört ki a felkelés; 1849 július közepére teljesen elfojtották, és az első német forradalom befejeződött.

A megírás ideje: 1852 február, március, augusztus és szeptember.
A megjelenés helye: New York Daily Tribune, 1852. március 18., 19., április 9., 17., szeptember 18. és október 2.
Eredeti nyelve: angol.

ENGELS — MARXNAK

1851. szeptember 26.

. . . Ami Techow háborús históriáját illeti,* katonailag is roppantul lapos és helyenként határozottan hibás. Nem is szólva az olyan mély igazságokról, hogy erőszak ellen csak az erőszak segít, az olyan ízetlen felfedezésekről, hogy a forradalom csak akkor győzhet, ha általános (tehát szó szerint, ha nem ütközik semmi ellenállásba, értelem szerint pedig, ha burzsoá forradalom); nem szólva arról a jóakaratú szándékról, hogy a végzetes „belpolitikát", tehát a tulajdonképpeni forradalmat egy mindeddig Cavaignac és Willich ellenére még fel nem fedezett katonai diktátorral fojtsák el, és nem szólva ez urak forradalomra vonatkozó nézetének erről az igen jellemző politikai formulázásáról, katonai szempontból meg kell jegyeznem:

1. A vasfegyelem, mely nélkül nincs győzelem, pontosan az ellenkezője a „belpolitika elnapolásának" és a katonai diktatúrának. Honnan jöjjön ez a fegyelem? Az urak mégiscsak szert tehettek volna némi tapasztalatra Badenben és Pfalzban. Nyilvánvaló tény, hogy a hadseregek dezorganizálódása és a fegyelem teljes felbomlása éppúgy előfeltétele, mint következménye volt minden eddigi győzelmes forradalomnak. Franciaországban 1789-től 1792-ig tartott, amíg egy mindössze 60—80 000 főnyi hadsereget — a Dumouriez-félét —

* Umrisse des kommenden Krieges (Vázlatok az elkövetkező háborúról). — Techow hadnagy cikke, aki 1849-ben a badeni forradalmi hadsereg törzskarának főnöke volt; a cikket a New York-i Staatszeitung közölte. — *Szerk.*

újra megszerveztek, de még ez is újra széthullott és 1793 végéig úgyszólván nem volt szervezett hadsereg Franciaországban. Magyarországon 1848 márciusától 1849 derekáig tartott, amíg rendes hadsereget tudtak megszervezni. És vajon az első francia forradalomban ki vitte a fegyelmet a hadseregbe? Nem a tábornokok, akik forradalom idején a rögtönzött hadseregekben csak néhány győzelem után tesznek szert befolyásra és tekintélyre, hanem a belpolitikának, a civil hatalomnak a terrorja . . .

ENGELS — MARXNAK

1852. május 7.

. . . Végre megkaptam a hadtudományi dolgokat Németországból. Eddig csak keveset olvastam belőlük. Gustav von Hofstetter urat, a híreset, eddig nem éppen holmi Napóleonnak látom, hanem csak jól használható zászlóaljparancsnoknak vagy ilyesminek egy kis ütközetben. De még nem olvastam végig a könyvét. Ezzel szemben egészen takaros dolog egy brosúra, amely általánosságban az új erődítésekkel foglalkozik; egy Küntzel nevű porosz mérnökszázados írta — történetibb és materialistább, mint bármi, amit eddig in militaribus* olvastam. — Ami mármost Willisen urat illeti, azt kell mondanom, hogy Idstedtnél[47] nem a dánok győzedelmeskedtek a schleswig-holsteiniek felett, hanem a józan emberi ész megszokott taktikája a hegeli spekuláció felett. Willisen könyvének** tulajdonképpen ez volna a helyes címe: A nagy háború *filozófiája*. Ebből magától értetődik, hogy a könyvben több a filozofálás, mint a hadtudomány, hogy a többnyire maguktól értetődő dolgokat a legterjengősebb és legmélyebb alapossággal a priori*** konstruálja, és hogy közben a legiskolásabb értekezések találhatók benne egyszerűségről és sokrétűségről meg hasonló ellentétekről. Mit szóljon az ember egy olyan hadtudományhoz, amely

* Katonai területen. — *Szerk.*

** Willisen: Theorie des grossen Krieges, angewendet auf den russisch-polnischen Feldzug von 1831. (A nagy háború elmélete, az 1831-es orosz—lengyel hadjáratra alkalmazva.) Berlin 1840. — *Szerk.*

*** Tisztán fogalmilag. — *Szerk.*

a művészet en général* fogalmával kezdődik, azután kimutatja, hogy a szakácsművészet is művészet, szószátyárkodik a művészet és tudomány viszonyáról, és végül a hadművészet összes szabályait, viszonyait, lehetőségeit stb. abban az *egy* abszolút mondatban oldja fel, hogy az erősebbnek mindig meg kell vernie a gyengébbet! Itt-ott akadnak takaros megjegyzések és egyszerű alapszabályokra való használható visszavezetések; szép is volna, ha nem így lenne. Addig, ahol elméletét a gyakorlatra alkalmazza, még nem jutottam el; de nem túlságosan Willisen mellett szól az, hogy Napóleon a legnagyobb sikereit mindig Willisen első szabályainak semmibevevésével érte le, amely eredményt az írásban járatos hegeliánus persze igen jól meg tudja magyarázni anélkül, hogy a szabályok a legcsekélyebb kárt is szenvednék.

Mint látom, Görgey emlékiratai éppen most jelentek meg, de hat tallérba kerülnek, s ezért most még nem tudom őket beszerezni. Ezzel a magyar háború *katonai* részére vonatkozó anyag egyelőre lezártnak tekinthető. A magyar háborúról mindenesetre írok valamit, talán az összes 1848—1849-es háborúkról. Mihelyt a korábbi hadtörténetet némileg megismertem, kiadó után fogok nézni, aki azután a források költségeinek legnagyobb részét is viselheti . . .

* Általában. — *Szerk.*

ENGELS — MARXNAK

1852. július 6.

... Éppen előttem van Görgey úr. Mi akkor a Neue Rheinische Zeitungban az *osztrák* jelentésekből remekül fejtettük meg a magyar háború menetét és ragyogóan, de egyszersmind elővigyázatosan, helyesen jósoltunk. Görgey könyve aljas, nem létezik több ehhez fogható, kicsinyesen irigy, gyalázatosan mesquin* korlátolt valami. A katonai rész jó — Görgey, a maga igazi mivoltában, a tehetséges egykori hadnagy, aki nyomban tábornok lesz és akire tojáshéjként mindenütt rátapad még a csapatszolgálat és az elemi taktikai aprólékosság. Azok a magyarok, akik azt állítják, hogy Görgey ezt nem írhatta, *szamarak*. A valódi Görgey és az osztrák elem oly könnyen megkülönböztethető a könyvben, mint Chenunél a két különnemű elem. Forrásként a könyv elővigyázattal, de különben igen jól használható. A fickó rosszindulatú korlátoltsága odáig terjed, hogy önmaga nevetségessé tételére ösztökéli, mint például a váci proklamáció históriájával — amelyben azt veti Kossuth szemére, hogy a valóságban okosabb volt, mint dagályos beszédeiben — és az egész gyámoltalan előadással, amely a szerzőt akarata ellenére minduntalan lejáratja. Ez a korlátoltság soha nem engedi Görgeynek, hogy eljusson bárkinek a valóságos jellemzéséhez, de vannak benne takaros vonások és egyes megjegyzések Kossuthról és a legtöbb egyéb szereplőről...

* Alantasan, kicsinyesen. — *Szerk.*

MIK LENNÉNEK A KÖVETKEZMÉNYEI ANNAK, HA A SZENT SZÖVETSÉG HÁBORÚT INDÍTANA FRANCIAORSZÁG ELLEN EGY 1852-ES GYŐZELMES FORRADALOM ESETÉN[48]

Eldöntöttnek veszem, hogy minden győzelmes párizsi forradalomra 1852-ben a Szent Szövetség azonnal háborút indítana Franciaország ellen.

Ez a háború egészen más lenne, mint az 1792—94-es, és az akkori eseményekkel semmiképpen sem lehet párhuzamot vonni.

I

A konvent csodatette. a koalíció katonai legyőzése, közelebbi megvizsgáláskor erősen összezsugorodik, és megértjük, sőt sok pontban igazoltnak látjuk, miért vetette meg Napóleon a konvent 14 hadseregét; Napóleon azt szokta mondani, hogy a koalíció baklövései tették a legtöbbet, ami teljesen helyes, és Carnot-t még Szent Ilonán is középszerű koponyának tartotta.

1792 augusztusában 90 000 porosz és osztrák tört be Franciaországba. A porosz király egyenesen Párizs ellen akart vonulni, Braunschweig és az osztrák tábornokok ezt nem akarták. A parancsnoklásban nem volt semmi egység; hol tétováztak, hol gyorsan előrenyomultak, a tervek állandóan változtak. Miután átkeltek az Argonnok szorosain, Dumouriez Valmynál és St. Menehouldnál szembeszállt velük. A szövetségesek megkerülhették és nyugodtan otthagyhatták volna, s ő kénytelen lett volna követni ellenségeit Párizs felé, és valamennyire is jó hadvezetés esetén még a hátukban

sem jelentett volna veszélyt. De mehettek volna biztosra, ha megverik, ami könnyű lett volna, mert több és jobb csapatuk volt — ezt a franciák maguk is elismerik. Ehelyett a nevetséges valmy-i ágyúzásban részesítették,* ahol nemcsak a csata folyamán, hanem az oszloptámadás alatt is a tábornokok többször csaptak át vakmerőbb elképzelésből félénkebbe és viszont. Mindkét roham nyomorúságos volt tömegében, erejében, spiritjében,** ami nem a katonák hibája, hanem a parancsnokság ingadozásainak a rovására írandó; nem rohamok voltak ezek, legföljebb demonstrációk. Az egész vonalon való határozott előnyomulás bizonyára megfutamította volna a francia önkénteseket és demoralizált sorkatonákat. A csata után a szövetségesek megint tanácstalanul álltak, míg a katonák meg nem betegedtek.

A jemmappes-i*** hadjáratban Dumouriez azáltal győzött, hogy a kordon és a végtelenül hosszú frontok (Ostende-tól a Maasig) osztrák rendszerével először félig-meddig ösztönösen a tömegek koncentrációját állította szembe. A következő tavasszal azonban — ama hóbortja következtében, hogy meg akarta hódítani Hollandiát — ő esett ugyanebbe a hibába, az osztrákok viszont koncentráltan támadtak; az eredmény a neerwindeni csata**** és Belgium elvesztése. Neerwindennél, valamint főleg e hadjárat kisebb ütközeteiben megmutatkozott, hogy a francia önkéntesek, e sokat dicsőített hősök, ha nem voltak állandóan Dumouriez szeme előtt, nem verekedtek jobban, mint az 1849-es délnémet „Volkswehr". Azután még Dumouriez is átállt, a Vendée fellázadt, a hadsereg szét volt forgácsolva és elvesztette bátorságát, s ha a 130 000 osztrák és angol határozottan Párizs ellen vonul, akkor a forradalom csődbe jut és Párizs elesik — mint ahogy eleshetett volna az előző évben, ha nem követtek volna el ostobaságokat. Az uraságok azonban az erődök elé vonultak, arra törekedtek, hogy en détail***** a legnagyobb stratégiai

* 1792. szeptember 20. — *Szerk.*
** Energiájában. — *Szerk.*
*** 1792 november 6. — *Szerk.*
**** 1793. március 18. — *Szerk.*
***** Apránként — reszenként — *Szerk.*

pedantériával egymásután érjék el a legkisebb előnyöket, és teljes hat hónapot elpocsékoltak.

Az a francia hadsereg, amely Lafayette elpártolása után még együtt volt, 120 000 főre becsülhető. Az 1792-es önkéntesek 60 000-en lehettek. 1793 márciusában 300 000 embert soroztak. Augusztusban, amikor elrendelték a levée en masse-t,* a francia hadseregnek tehát legalább 300 000—350 000 főnyinek kellett lennie. A levée en masse kb. 700 000 fővel gyarapította. Minden leszámítandót leszámítva a franciák 1794 elején kb. 750 000 embert vittek harcba a koalíció ellen, jóval többet, mint a koalíció Franciaország ellen.

1793 áprilisától októberéig a franciákat mindenütt megverték, csakhogy a csapásoknak nem volt döntő eredménye — hála a koalíció időpocsékoló módszerének. Októbertől váltakozó sikerrel folytak a harcok — télen felfüggesztették a hadjáratot, s 1794 tavaszán a levée en masse-ok teljes erővel csatasorba léptek. Az eredmény az volt, hogy májusban mindenütt győztek, míg végül júniusban a fleurus-i győzelem** eldöntötte a forradalom sorsát.

A konventnek és előtte az augusztus 10-i kormánynak tehát elég ideje volt a felkészülésre. 1792. augusztus 10-től 1793 márciusáig nem történt semmi — az önkéntesek nem sokat számítanak. 1793 márciusában besoroztak 300 000 embert — márciustól a következő márciusig a konventnek bőségesen volt ideje és szabadsága a felkészülésre; egy teljes év, s belőle 10 olyan hónap, amelyben a forradalmi párt a girondisták bukása által megszabadult sok régi akadálytól. És egy 25 milliós országban, amelynek megvan a rendes kontingense fegyverbíró lakosokból, egy ilyen országban egymillió katonát, 750 000 aktív harcost összehozni (a lakosság $3^0/_0$-át) egy külső ellenség ellen, ez bármennyire új dolog volt is akkor, nem boszorkányság, ha van rá egy év idő.

A Vendée kivételével a belső felkeléseket katonailag nullának veszem. Lyont és Toulont kivéve hat hét alatt kardcsapás nélkül lecsendesítették őket; Lyont levée en masse-ok-

* Tomegsorozást. — *Szerk.*
** 1794. június 26.

kal, Toulont pedig Napóleon ügyes ötletével, határozott rohammal és a védők hibája folytán foglalták el.

A 750 000 emberből, akit 1794-ben a koalíció ellen harcba vittek, legalább 100 000 régi katona volt a monarchia idejéből, 150 000 másik pedig, aki részben az önkéntesek közül, részben a 300 000-es levée-ből került ki, 18, illetve 12 hónap állandó ütközeteiben hozzászokott a háborúhoz; ezenkívül az 500 000 újoncnak legalább a fele már részt vett az 1793 szeptemberi, októberi és novemberi csatákban, a legfiatalabbak pedig már legalább három hónap óta a zászlóaljnál kellett hogy legyenek, amikor az ellenség ellen vezették őket. Napóleon a spanyol hadjáratban 3—4 hétre számítja a begyakorlási időt, az école de bataillont.* A beosztott és a vezérkari tiszteket leszámítva, akik akkoriban a koalíciósoknál átlagban bizonyára jobbak voltak, az 1794-es francia hadsereg, hála a megszervezésére hagyott időnek, hála a szövetségesek mindig eredménytelen hadvezetési rendszerének — amely egy kipróbált, különösen egy támadó hadsereget demoralizál, az ellenség hadseregét pedig, ha fiatal és védekezésben van, fegyelmezi és hozzászoktatja a háborúhoz —, tehát az 1794-es francia hadsereg nem holmi nyers, üvöltő, „a köztársaságért halni"[49] kész lelkes szabadcsapat volt, hanem a very fair army,** az ellenféllel bizonyára egyenlő. A francia tábornokok 1794-ben mindenesetre sokkal jobbak voltak, bár éppen elég hibát követtek el; de a guillotine biztosította a parancsnoklás egységét és a hadműveletek összhangját ott, ahol — ez azonban csak kivételesen történt meg — a konventbiztosok nem követtek el saját szakállukra ostobaságokat. Le noble Saint-Just en fit plusieurs.***

Széljegyzetek a tömegtaktikáról: 1. Az első nyers elgondolás erről a jemmappes-i szerencsés manőverből keletkezett, amely inkább ösztönös volt, mint katonai számításon alapuló. A francia hadsereg sivár állapotából keletkezett,

* Zászlóalj-iskolát. — *Szerk.*
** Egy igen tekintélyes hadsereg. — *Szerk.*
*** A nemes Saint-Just több ilyet követett el. — *Szerk.*

amely hadseregnek számbeli fölényre volt szüksége, hogy csak némi katonai önbizalma is legyen; a tömegnek kellett pótolnia a fegyelmet. Carnot része ebben a felfedezésben egyáltalán nem világos. 2. Ez a tömegtaktika teljesen kiforratlan maradt és például 1794-ben Tourcoing-nál* és Fleurusnél egyáltalán nem alkalmazták (a franciák és maga Carnot a legdurvább hibákat követték el), amíg végül Napóleon 1796-ban a hatnapos piemonti hadjárattal és egy fölényben levő erőnek en detail való tényleges megsemmisítésével megmutatta az embereknek mi az, ami felé eddig önkéntelenül haladtak. 3. Ami magát Carnot-t illeti, a fickó egyre gyanúsabb nekem. Természetesen nem ítélhetek végérvényesen, nem láttam a tábornokokhoz intézett sürgönyeit. De annak alapján, ami rendelkezésünkre áll, úgy látszik, fő érdeme elődeinek, Pache-nak és Bouchotte-nak határtalan tudatlanságában és tehetetlenségében, valamint a comité de salut public** többi tagjainak a katonai ügyekben való teljes járatlanságában állott. Dans le royaume des aveugles le borgne est roi.*** Carnot, a régi hadmérnöktiszt, aki maga is konventbiztos volt az északi hadseregnél, tudta, hogy mi hadianyagra és egyebekre van szüksége egy erődnek, egy hadseregnek, és különösen, hogy mi hiányzik a franciáknak. Szükségképpen volt bizonyos elképzelése arról is, hogyan hozhatók mozgásba egy Franciaországhoz hasonló országnak a katonai erőforrásai, és mivel egy forradalmi levée en masse-nál, amelynél amúgy is nagy waste**** történik, nem számít, hogy valamivel több vagy kevesebb tartalékot pazarolnak-e el, ha csak a főcélt, e tartalékok gyors mozgósítását elérik, ezért nem kell Carnot-nak éppenséggel nagy lángészt tulajdonítani, hogy eredményeit megmagyarázhassuk. Ami engem a tömegháború neki tulajdonított feltalálásában *pour sa part****** kételkedőbe ejt, az különösen az, hogy 1793—1794-es legmesszebbmenő tervei éppen az ellen-

* 1794. május 17—18. — *Szerk.*
** Közjóléti bizottság. — *Szerk.*
*** A vakok birodalmában a félszemű király. — *Szerk.*
**** Tékozlás. — *Szerk.*
***** Az ő részéről. — *Szerk.*

kező hadakozási módszeren alapultak; *elosztotta* a francia hadseregeket, ahelyett, hogy koncentrálta volna őket, és úgy operált az ellenség szárnyai ellen, hogy ezáltal az *maga koncentrálódott*. Azután a későbbi pályafutása, a konzulátus alatti erényhősködés stb., valamint Antwerpen derék védelme — egy erőd védelme általában a legjobb poszt egy középszerű, módszeres, de némi nehézkességgel terhelt tiszt számára, hogy kitüntesse magát, emellett pedig Antwerpen 1814-es ostroma három hónapig sem tartott —, végül az a kísérlete, hogy Napóleonra 1815-ben, a koalíció 1 200 000 főnyi centralizált haderejével szemben, egy teljesen megváltozott hadrendszerben, az 1793-as eszközöket tukmálja rá, és általában egész filisztersége — mindez nem éppen Carnot lángesze mellett szól. Azután meg hol volt rá példa, hogy egy tisztességes fickó átvészelte thermidort, fructidort, brumaire-t stb., mint ahogy ő tette.

Summa summarum, a konventet egyesegyedül az mentette meg, hogy a koalíció *nem volt centralizálva* és ezáltal egy teljes évet kapott a felkészülésre. Úgy menekült meg, ahogy az öreg Fritz megmenekült a hétéves háborúban, ahogy Wellington megmenekült 1809-ben Spanyolországban, noha a franciák a létszámot és minőséget tekintve legalább háromszor olyan erősek voltak, mint ellenfeleik együttvéve, és csak azzal bénították meg óriási erejüket, hogy a marsallok, amikor Napóleon távol volt, a legkülönbözőbb csínyeket űzték egymással.

II

A koalíció manapság rég túl van az 1793-as ostobaságokon. Bámulatosan centralizált. Már 1813-ban az volt. Az 1812-es orosz hadjárat Oroszországot tette az egész Szent Szövetség súlypontjává a szárazföldi háborúban. Oroszország csapatai alkották a fő tömeget, amely körül csak később csoportosultak a poroszok, osztrákok stb., és ők maradtak a fő tömeg egészen Párizsig. Sándor volt valójában az összes hadseregek főparancsnoka (azaz a Sándor mögött álló orosz

vezérkar). 1848 óta azonban még sokkal szilárdabb alapon nyugszik a Szent Szövetség. Az ellenforradalom kibontakozása 1849—1851-ben a kontinenst, Franciaország kivételével olyan helyzetbe hozta Oroszországgal szemben, amilyenben a rajnai szövetség és Itália volt Napóleonnal szemben, vagyis merőben vazallusi helyzetbe. Miklós, azaz Paszkevics, a Szent Szövetség elkerülhetetlen diktátora *en cas de guerre*,* mint ahogy Nesszelrode az már en temps de paix.**

Továbbá, ami a modern hadművészetet illeti, azt Napóleon teljesen kialakította. Bizonyos körülmények fellépéséig, amelyekre alább részletesen kitérünk, nem marad más hátra, mint utánozni Napóleont, amennyire ezt a körülmények megengedik. Ez a modern hadművészet azonban világszerte ismert. Poroszországban minden hadnagyba már az elsőéves tiszti iskolai vizsga előtt besulykolják, amennyiben ez besulykolható. Ami az osztrákokat illeti, a magyar hadjáratban kiismerték rossz, sajátosan osztrák tábornokaikat és félreállították őket — a Windischgrätzeket, Weldeneket, Götzöket és más vénasszonyokat. Ezzel szemben — minthogy már nem Neue Rheinische Zeitungot írunk, nem kell már illúziókat szőnünk — Radetzky két itáliai hadjárata közül az első kitűnő, a második mesteri. Hogy ki segített neki ebben, az mindegy, az öreg fickónak mindenesetre van elég bon sens-ja*** ahhoz, hogy mások zseniális gondolatait felfogja. 1848-as védelmi állása a négy erőd — Peschiera, Mantua, Legnago, Verona — között, ahol a négyszögnek mind a négy oldala jól volt fedezve, s az, ahogy ezt az állást, amíg segítséget nem kapott, védelmezte, egy fellázadt ország közepén, mesterműlenne, ha nem könnyítette volna meg kitartását oly nagy mértékben az ellenséges tábor részéről az olasz tábornokok nyomorúságos hadvezetése, egyenetlensége és örökös ingadozása, Károly Albert intrikái és a reakciós arisztokraták és papok támogatása. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a világ legtermékenyebb országában hadakozott,

* Háború esetén. — *Szerk.*
** Békeidőben. — *Szerk.*
*** Józan esze. — *Szerk.*

s nem kellett aggódnia serege ellátásáért. Az 1849-es hadjárat azonban az *osztrákok részéről példátlan*. A piemontiak, ahelyett, hogy összpontosított tömegükkel elzárták volna Novaránál és Mortaránál (három mérföld hosszúságú vonal) a Torinóba vezető utat, ami a legjobb lett volna, vagy onnan 2—3 oszlopban Milánó ellen nyomultak volna, Sestótól Piacenzáig álltak fel — 20 mérföld hosszúságú vonalon, tehát 70 000 emberből csak 3500 fő jutott egy német mérföldre, s erős 3—4 nap menet távolság választotta el az egyik szárnyat a másiktól. Nyomorúságos koncentrált művelet volt ez Milánó ellen, hiszen mindenütt túl gyengék voltak. Radetzky, látva, hogy az olaszok a régi, 1792-es osztrák rendszert alkalmazzák, pontosan úgy operált ellenük, ahogyan ezt Napóleon tette volna. A piemontiak úgy foglaltak állást, hogy arcvonalukat a Po két részre vágta, ezzel durva hibát követtek el. Radetzky szorosan a Po mellett áttörte a vonalat, elválasztotta a két déli hadosztályt a három északitól azáltal, hogy egy 60 000 főből álló éket szorított közéjük, gyorsan, egész haderejével megtámadta a három északi hadosztályt (alig 35 000 ember volt koncentrálva), az Alpokba kergette őket, s a piemonti hadsereg két hadtestét elválasztotta egymástól és Torinótól. Ez a manőver, amellyel a hadjáratot három nap alatt befejezte és amellyel csaknem betű szerint a Napóleon által 1809-ben Abensbergnél és Eggmühlnél végrehajtottat, a legzseniálisabb napóleoni manővert utánozta, mindenesetre azt bizonyítja, hogy az osztrákok már messze túl vannak azon, hogy ismét a régi „mindig csak lassan előre" jelszóval parádézzanak; itt éppen a gyorsaság döntött el mindent. Az arisztokraták és Ramorino árulásai megkönnyítették a dolgot, különösen az olaszok állásairól és terveiről adott pontos hírekkel. Hozzájárult a savoyai dandár hitvány magatartása is Novaránál, ez ugyanis nem küzdött, hanem fosztogatott. De katonai szempontból a piemontiak nyomorúságos felállása és Radetzky manővere teljesen elegendő a siker megmagyarázására. E két ténynek minden körülmények között ezzel az eredménnyel kellett járnia. Végül az oroszok már hadseregük természeténél fogva olyan katonai rendszerre vannak utalva,

amely igen közel áll a modernhez. Hadseregük, fő erejét tekintve, tömeges, félbarbár, tehát nehézkes gyalogságból és nagyszámú félbarbár, könnyű, irreguláris lovasságból (kozákokból) áll. Az oroszok döntő ütközetekben, nagy csatákban mindig csak tömegükkel hatottak. Szuvorov ezt már Izmail és Ocsakov ostrománál* megértette. Hiányzó mozgékonyságukat részben pótolja irreguláris lovasságuk, amely minden oldalról körülrajzza a hadsereget és annak minden mozgását álcázza. De éppen ez a nehézkes tömegszerűsége teszi az orosz hadsereget kitűnően alkalmassá arra, hogy magja és hátvédje, sarkpontja legyen egy koalíciós hadseregnek, amelynek hadműveletei szükségképpen mindig valamivel lassúbbak, mint egy nemzeti hadsereg műveletei. Ezt a szerepet az oroszok 1813-ban és 1814-ben kitűnően betöltötték, s ezekben az években alig találkozunk olyan csatatervvel, amelyben ne ötlenének szembe a tömeges orosz oszlopok, mindenekelőtt mélységükkel és sűrűségükkel.

A franciák 1812 óta aligha tekinthetők már a napóleoni hagyomány egyedüli hordozóinak. Ez a hagyomány többékevésbé valamennyi nagy európai hadseregre átszállt. Mindegyikben forradalmat idézett elő, többnyire már a császárság utolsó éveiben; mindegyik átvette stratégiájában és taktikájában a napóleoni rendszert, amennyire ez összhangban volt a hadsereg jellegével. A burzsoá korszak nivelláló hatása itt is érezhető; a régi nemzeti sajátosságok a hadseregekben is eltünedeznek, és így a francia, az osztrák és a porosz hadsereg, sőt nagyrészt az angol is, meglehetősen egyformán jól szervezett gépezet a napóleoni manőverek számára. Ez nem zárja ki azt, hogy különben ütközetben igen eltérő a minőségük. De valamennyi (nagy) európai hadsereg közül csak az orosz, félbarbár hadsereg képes sajátos taktikára és stratégiára, mert csakis ez nem érett még meg a teljesen fejlett modern hadrendszerre.

Ami a franciákat illeti, ők az algériai kis háborúval[50] még a nagy háború napóleoni hagyományának fonalát is megszakították. Meg kell majd mutatkoznia, hogy ez a

* 1790. szeptember 22., illetve 1788. december 17. — *Szerk.*

rablóháború ellensúlyozza-e a fegyelemre hátrányos következményeit a harcedzettség előnyeivel; hozzászoktatja-e az embereket a fáradalmakhoz, vagy letöri őket a túlerőltetéssel; végül hogy nem fosztja-e meg a tábornokokat is a nagy háborúhoz szükséges coup d'oeil-től.* Mindenesetre a francia lovasság tönkremegy Algériában; elveszti force-át** azáltal, hogy leszokik a zárt choc-ról,*** és olyan csatárrendszerben harcol, amelyben a kozákok, a magyarok és a lengyelek mindig fölényben lesznek vele szemben. A tábornokok közül Oudinot Róma előtt blamálta magát és csak Cavaignac tűnt ki júniusban — de mindezek még nem grande épreuve-ök.****

A jobb stratégia és taktika esélyei eszerint egészében véve legalább annyira megvannak a koalíció oldalán, mint a forradalom oldalán.

III

De vajon egy új forradalom, amely egy egészen új osztályt emel uralomra, nem hoz-e létre, akárcsak az első forradalom, új hadieszközöket és új hadviselést, amellyel szemben a mostani, napóleoni éppoly elavultnak és tehetetlennek tűnik majd, mint a hétéves háború hadieszközei és hadviselése az első forradalméval szemben?

A modern hadviselés a francia forradalom szükségszerű terméke. Előfeltétele a *burzsoázia és a parcellás parasztok* társadalmi és politikai emancipációja. A burzsoázia teremti elő a pénzt, a parcellás parasztok állítják a katonákat. E két osztálynak a feudális és céhbéklyóktól való megszabadulása szükséges a mai óriási hadseregek kiállításához; és az e társadalmi fejlődéssel együtt járó gazdasági és műveltségi fok ugyancsak szükséges ahhoz, hogy előteremtsék a modern hadseregek számára a fegyvert, lőszert, élelmiszert és más anyagot, hogy kellő számú képzett tisztet állítsanak és

* Gyors áttekintés, meglátás. — *Szerk.*
** Erősségét. — *Szerk.*
*** Lökesről, csapásról. — *Szerk.*
**** Nagy próbatételek. — *Szerk.*

maguknak a katonáknak is meglegyen a szükséges intelligenciája.

A modern hadrendszert úgy tekintem, ahogy azt Napóleon teljesen kifejlesztette számunkra. Két tengelye a támadóeszközök — emberek, lovak és lövegek — tömegszerűsége és e támadóeszközök mozgékonysága. A mozgékonyság szükségszerű következménye a tömegességnek. A modern hadseregek nem menetelhetnek a hétéves háború kis seregeinek módjára hónapokon át 20 mérföldnyi területen ide-oda. Nem vihetik egész élelmiszerszükségletüket raktárakban maguk után. Sáskarajként kell nekiesniük egy-egy területnek, lovasságuk hatókörzetében jobbra és balra fel kell emészteniük minden takarmányt, és ha mindent elfogyasztottak, tovább kell menniük. A raktáraknak csak előre nem látott esetekre kell szolgálniuk; minden pillanatban kiürítik és újra megtöltik őket. Követniük kell a gyorsan menetelő hadsereget és ezért ritkán fedezhetik annak szükségletét akárcsak egy hónapra is. A modern hadrendszer ezért egy szegény, félbarbár, gyéren lakott országban huzamosabb ideig nem alkalmazható. A franciák Spanyolországban lassan, Oroszországban gyorsan tönkrementek azon, hogy ez lehetetlen. De a spanyolokat is tönkretették a franciák, országukat iszonyúan kiszipolyozták; s az oroszok a saját nehézkes, nagy tömegekre épített hadrendszerüket még Lengyelországban sem tudják huzamosabb ideig alkalmazni, a tulajdonképpeni Oroszországban pedig, ameddig nincsenek vasutaik, egyáltalán nem. A Dnyepernél és Dvinánál való védekezés tönkretenné Oroszországot.

Ehhez a mozgékonysághoz azonban hozzátartozik a katona bizonyos műveltségi foka is, akinek egyes esetekben tudnia kell segíteni önmagán. A járőr- és takarmányszerzőszolgálat, az előőrsi tevékenység stb. jelentős kiterjedése, a minden egyes katonától megkövetelt nagyobb aktivitás, a gyakori ismétlődése az olyan eseteknek, amelyekben a katona egymaga cselekszik és saját intellektuális képességeire van utalva, végül a csatározás nagy jelentősége, melynek sikere minden egyes katona intelligenciájától, coup d'oeiljétől és energiájától függ, mindez az altisztek és katonák

magasabb műveltségi fokát feltételezi, mint az öreg Fritz korában. Egy barbár vagy félbarbár nemzet azonban nem mutathat fel a tömegeknél olyan műveltségi fokot, hogy az első 500 000—600 000 omber, akit besoroznak, egyrészt fegyelmezésben, gépszerű kiképzésben részesüljön és ugyanakkor megkaphassa vagy megtarthassa ezt a coup de'oeil-t a kis háború számára. A barbároknál, például a kozákoknál a rablónak ez a coup de'oeil-je természettől megvan; de azért ugyanolyan alkalmatlanok a reguláris katonai szolgálatra, mint ahogy megfordítva a jobbágy orosz gyalogos alkalmatlan az igazi csatározásra.

Az az általános átlagos műveltség, amelyet a modern hadrendszer minden katonánál feltételez, csak a legfejlettebb országokban van meg: Angliában, ahol a katona, még ha faragatlan paraszt volt is, átmegy a városok civilizáló-iskoláján; Franciaországban, ahol az emancipált parcellás parasztok és a városok minden hájjal megkent csőcseléke (remplaçants*) alkotják a hadsereget; Észak-Németországban, ahol a feudalizmus vagy szintén megsemmisült, vagy plus ou moins** polgári formákat öltött, és ahol a városok jelentős kontingenst állítanak a hadseregnek; végül a legutóbbi háborúkból ítélve úgy látszik, hogy megvan az osztrák hadseregnek is legalább egy részében, amely a legkevésbé feudális vidékekről rekrutálódik. Angliától eltekintve mindenütt a parcellás gazdaság a hadseregek bázisa, s a hadsereg annál alkalmasabb a modern hadrendszerre, minél közelebb kerül a parcellás paraszt helyzete a szabad tulajdonos helyzetéhez.

De nemcsak az egyes katona mozgékonyságának, hanem maguknak a tömegek mozgékonyságának is feltétele a burzsoá korszak civilizáltsági foka. A forradalom előtti hadseregek tunyasága pontosan összefügg a feudalizmussal. Már a tiszti poggyászok tömege is megakadályozott minden mozgást. A hadseregek ugyanolyan lassan cammogtak, mint maga az egész társadalmi mozgás. Az abszolút monarchiák

* Helyettesek, a katonai szolgálatot pénzzel megváltók helyett szolgálók. — *Szerk.*
** Többé-kevésbé. — *Szerk.*

felemelkedő bürokráciája valamivel több rendet vitt a hadsereg anyagi részének igazgatásába, de a pénzarisztokráciával való szövetsége ugyanakkor megszervezte a nagyban való sikkasztást, s ha használt is valamit a bürokrácia a hadseregeknek, kétszer annyit ártott nekik a sematizmus és a pedantéria szellemével, amelyet magával hozott. Witness* maga az öreg Fritz legfelsőbb személyében.[51] Oroszország még most is szenved mindezekben a bajokban; az orosz hadsereg, amelyet mindenütt becsapnak és megnyúznak, ki van éhezve, és a katonák menetelés közben úgy hullanak, mint a legyek. Csak a burzsoá állam kezdi csapatait tűrhetően élelmezni és ezért számíthat hadseregének mozgékonyságára.

Ami tehát a mozgékonyságot illeti, ez minden tekintetben a burzsoá hadseregek tulajdonsága. De a mozgékonyság nemcsak szükségszerű kiegészítője a tömegességnek, hanem gyakran pótolja is azt (Napóleon Piemontban 1796-ban).

A tömegszerűség ugyanakkor éppúgy sajátos tulajdonsága a modern civilizált hadseregeknek, mint a mozgékonyság.

Bármennyire különböző a sorozás módszere — konskripció, porosz Landwehr, svájci milícia, levée en masse[52] —, a legutóbbi hatvan év tapasztalata azt bizonyítja, hogy a burzsoázia és a szabad parcellás parasztok rendszerében egyetlen népi háborúban sem lehet a népesség 7%-ánál többet fegyverbe hívni; tehát körülbelül 5%-ot lehet aktívan felhasználni. Ha Franciaország lakosságát 1793 őszén 25 milliónak vesszük, eszerint 1 750 000 katonát és 1 250 000 tényleges harcost állíthatott volna ki. Az 1 250 000 ebben az időben a határokon, Toulon előtt, a Vendée-ben — itt mindkét fél létszámát tekintve — körülbelül megvolt. Poroszországban — most 16 millió lakos — a 7, illetve 5% 1 120 000, illetve 800 000 fő lenne. Az egész porosz haderő azonban, sorkatonaság és Landwehr, alig 600 000 fő. Ez a példa mutatja, hogy már 5% milyen sok egy nemzetnek.

Eh bien** — ha Franciaország és Poroszország a népességének 5%-át könnyen, szükség esetén pedig még 7%-át is

* Tanú. — *Szerk.*
** Nos, jó. — *Szerk.*

fegyverbe hívhatja, Ausztria végső esetben legfeljebb 5%-ot, Oroszország pedig alig 3%-ot tud mozgósítani. Az 5% Ausztriában — 35 millió lakost számítva — 1 750 000 lenne. 1849-ben Ausztria minden erejét megfeszítette. Körülbelül 550 000 katonája volt. A magyaroknak, akiknek erőit a Kossuth-felhívások megduplázták, talán 350 000 emberük volt. Számításba veszem még azt az 50 000 lombardiait, akik kivonták magukat a konskripció alól, vagy a piemonti hadseregben szolgáltak — összesen 950 000 fő, tehát nem egész $2^2/_3$%-a a népességnek; amellett a horvát határvidékiek, akik kivételes körülmények között éltek, a *maguk* népességének legalább 15%-át állították. Oroszországnak szűken számítva 72 millió lakosa van; tehát 5% esetén 3 600 000-et kellene állítania. Ehelyett soha nem állított többet 1 500 000-nél, reguláris és irreguláris csapatokat együttvéve, s ebből a saját földjén legfeljebb 1 000 000-t vezethet az ellenség ellen, azaz összhadereje sohasem volt több $2^1/_{12}$%-nál, aktív hadereje pedig $1^1/_{18}$%-nál vagy $1^{30}/_{100}$%-nál. Az óriási terület gyér népessége, a közlekedési eszközök hiánya és a csekély nemzeti termelés igen egyszerű magyarázatot adnak erre.

Miként a támadóeszközök mozgékonysága, úgy tömegük is a magasabb civilizációs fok szükségszerű eredménye, és éppen a fegyveres tömegeknek az össznépességhez való mai aránya összeegyeztethetetlen az emancipált burzsoáziát megelőző társadalmi állapotokkal.

A modern hadviselés tehát feltételezi a burzsoák és a parasztok emancipációját, *katonai kifejezése* ennek az emancipációnak.

A proletariátus emancipációjának is meglesz a külön katonai kifejezése, ez is különálló, új hadviselési módszert fog létrehozni. Cela est clair.* Sőt már meg lehet határozni, mifélék lesznek ennek az új hadviselésnek az anyagi alapjai.

De ahogy a politikai hatalomnak a mostani zavaros, részben más osztályok uszályát alkotó francia és német proletariátus által való puszta meghódítása messze van a

* Ez világos. — *Szerk.*

proletariátus valódi emancipációjától, amely az összes osztályellentétek megszüntetésében áll, ugyanúgy a várható forradalom kezdeti hadviselése messze van a valóban emancipált proletariátus hadviselésétől.

A proletariátus valódi emancipációja, az összes osztálykülönbségek teljes kiküszöbölése és az összes termelési eszközök teljes koncentrálása Németországban és Franciaországban feltételezi Anglia közreműködését és a most Németországban és Franciaországban meglevő termelési eszközöknek legalábbis a megkettőzését. Éppen ezt azonban a hadviselés új módja is feltételezi.

Napóleonnak a hadtudományban tett nagyszerű felfedezéseit nem lehet egy csodával kiküszöbölni. Az új hadtudománynak éppúgy az új társadalmi viszonyok szükségszerű termékének kell lennie, mint ahogy a forradalom és Napóleon által létrehozott hadtudomány a forradalom teremtette új viszonyok szükségszerű eredménye volt. De ahogy a proletárforradalomban az ipar területén nem arról van szó, hogy megszüntessék a gőzgépeket, hanem hogy szaporítsák őket, éppúgy a hadviselés területén sem arról van szó, hogy csökkentsék a tömegszerűséget és mozgékonyságot, hanem hogy meghatványozzák.

A napóleoni hadviselés előfeltételei a megnövekedett termelőerők voltak; a hadviselés minden újabb tökéletesedésének előfeltételei ugyancsak új termelőerők kell hogy legyenek. A vasutak és elektromos távírók európai háborúkban már most egész új kombinációkra adnak majd alkalmat tehetséges tábornokoknak vagy hadügyminisztereknek. A termelőerőknek és velük a népességnek a fokozatos növekedése szintén nagyobb tömegek felhalmozására adott alkalmat. Ha Franciaországban a népesség 25 helyett 36 millió, akkor 5% már nem 1 250 000, hanem 1 800 000 fő. Mindkét esetben a civilizált országok hatalma a barbárokéval szemben viszonylag növekedett. Csak nekik van nagy vasúthálózatuk, s lakosságuk kétszer olyan gyorsan szaporodott, mint például Oroszországé. Mindezek a számítások mellékesen szólva azt bizonyítják, hogy Nyugat-Európának Oroszország által való

tartós leigázása teljesen lehetetlen és napról napra lehetetlenebbé válik.

Az új, az osztályok megszüntetésével létrehozandó hadviselés ereje nem merülhet ki abban, hogy a rendelkezésre álló 5% a népesség növekedésével egyre jelentősebb tömeget alkot. Ereje abban rejlik, hogy módjában lesz a népességnek már nem 5, illetve 7%-át, hanem 12—16%-át, azaz a felnőtt férfilakosság felét — kétharmadát — a 18 és 30, illetve 40 év közötti egészséges embereket — fegyverbe vinni. De ahogy Oroszország nem növelheti a rendelkezésére álló haderőt 2—3%-ról 5%-ra anélkül, hogy ne hajtana végre teljes forradalmat egész belső társadalmi és politikai szervezetében és mindenekelőtt termelésében, úgy Németország és Franciaország sem növelheti a rendelkezésére álló haderőt 5-ről 12%-ra anélkül, hogy termelését ne forradalmasítaná és ne fokozná több mint kétszeresére. Csak ha minden egyes ember átlagmunkája gépek stb. révén kétszer annyit ér majd, mint most, csak akkor lehet kétszer annyi embert nélkülözni a munkában — de akkor is csupán rövid időre, mert egyetlen ország sem tarthat sokáig fegyverben 5%-ot sem.

Ha a feltételek ehhez megvannak, ha a nemzeti termelés eléggé fokozódott és centralizálódott, ha megszüntették az osztályokat, ami okvetlenül szükséges — a porosz egyéves önkéntes, amíg nem altiszt vagy Landwehr-tiszt, társadalmi, arisztokrata helyzete miatt sohasem lesz használható katona a paraszt és a mesterlegény mellett —, akkor csak a fegyverbíró népesség száma szab korlátot a tényleges sorozásnak — azaz végső szükség esetén időlegesen a népesség 15—20%-a felfegyverezhető és 12—15% tényleg az ellenség ellen vezethető. Ezek az óriási tömegek azonban egészen más mozgékonyságot feltételeznek, mint akár a mostani hadseregek. Tökéletes vasúthálózat nélkül nem koncentrálódhatnak és nem táplálkozhatnak, nem láthatók el lőszerrel és nem mozoghatnak. Elektromos távíró nélkül pedig egyáltalán nem irányíthatók; minthogy azonban ilyen tömegeknél nem lehetséges, hogy a stratéga és a taktikus (aki a csatatéren parancsnokol) egy és ugyanaz legyen, létrejön a munka-

megosztás. A stratégiai műveleteket, a különböző hadtestek együttműködését a távíróvonalak központjából kell irányítani; a taktikai műveletek irányítása viszont az egyes tábornokok feladata. Hogy ilyen körülmények között háborúkat még sokkal rövidebb idő alatt el lehet és el kell dönteni, mint ahogy azt maga Napóleon tette, az világos. Ezt a költségtényező teszi szükségessé, elkerülhetetlenné pedig az, hogy az ilyen tömegekkel végrehajtott minden egyes csapásnak szükségképpen döntő hatása van.[53]

Tömegükben és stratégiai mozgékonyságukban e hadseregeknek tehát már roppant félelmeteseknek kell lenniük. A taktikai mozgékonyságnak (őrjáratnál, csatártevékenységben, a csatatéren) ilyen katonákkal ugyancsak jóval nagyobbnak kell lennie, ezek a katonák erőteljesebbek, ügyesebbek, intelligensebbek mindazoknál, akiket a mostani társadalom kiállíthat.

Sajnos azonban mindez csak hosszú évek múltán és csak akkor vihető keresztül, amikor effajta tömegháborúk megfelelő ellenség hiányában nem fordulhatnak elő.[54] A proletárforradalom első időszakában mindehhez még nincsenek meg az alapfeltételek, a legkevésbé 1852-ben.

A proletariátus Franciaországban most minden bizonnyal alig kétszer akkora százaléka a népességnek, mint 1789-ben. Akkor a proletariátus — legalábbis 1792—1794-ben — nem kevésbé volt felizgatva és in tension,* mint ahogy legközelebb lesz. Már akkor kitűnt, hogy a heves belső megrázkódtatásokkal járó forradalmi háborúkban a *proletariátus tömegét az ország belsejében kell felhasználni.* Most ismét és valószínűleg inkább mint valaha ez lesz a helyzet, mivel a szövetségesek előnyomulásával növekednek a polgárháborúk azonnali kitörésének esélyei. A proletariátus ezért csak kis hányadát küldheti az aktív hadseregbe; a sorozás fő forrása a csőcselék és a parasztság marad. Ez azt jelenti, hogy a forradalomnak az általános modern hadviselés eszközeivel és módszerével kell háborút viselnie.

* Feszültségben. — *Szerk.*

Csak egy ideológus* teheti fel a kérdést, vajon ezekkel az eszközökkel, vagyis a népesség 4—5%-át jelentő aktív hadsereggel nem lehet-e új kombinációkat végezni, új, meglepő felhasználási módszereket feltalálni. Mint ahogy a szövőszéken nem lehet megnégyszerezni a termelést, ha a mozgatóerőt, a kézimunkát nem helyettesíthetik gőzzel, ha nem találnak fel egy új termelési eszközt, amelynek csak igen kevés köze van a régi kézi szövőszékhez, ugyanúgy nem lehet a hadművészetben sem a régi eszközökkel új eredményeket elérni. Csak új, nagyobb hatású eszközök előállítása teszi lehetővé új, nagyobbszerű eredmények elérését. Minden nagy hadvezér, aki a hadtörténelemben új kombinációkkal korszakot alkot, vagy maga talál fel új anyagi eszközöket, vagy elsőnek fedezi fel új, előtte feltalált anyagi eszközök helyes alkalmazását. Turenne és az öreg Fritz között ott van a gyalogság forradalmi átalakulása, a pikának és a kanócos puskának a szuronnyal és a kováspuskával történt kiszorítása — és az öreg Fritz azzal alkotott korszakot a hadtudományban, hogy az akkori hadviselés határain belül az új eszközöknek megfelelően egyáltalában átalakította és kifejlesztette a régi taktikát. Éppúgy Napóleon korszakalkotó érdeme abban áll, hogy megtalálta a forradalom által a hadsereg rendelkezésére bocsátott hatalmas tömegek egyedül helyes taktikai és stratégiai felhasználását és ezt azonfelül oly tökéletesen kifejlesztette, hogy korunk tábornokai egészében véve nemcsak hogy nem tudnak túlhaladni rajta, hanem legragyogóbb és legügyesebb hadműveleteikben csak arra törekednek, hogy utánozzák őt.

Summa summarum, a forradalomnak modern harceszközökkel és modern hadművészettel kell harcolnia modern harceszközök és modern hadművészet ellen. A katonai tehetség esélyei a koalíció számára legalább akkorák, mint Franciaország számára: ce seront alors les gros bataillons qui l'emporteront.**

* Metafizikus, irreális nézetek képviselője. — *Szerk.*
** Tehát az erősebb zászlóaljak győzedelmeskednek majd. — *Szerk.*

IV

Nézzük meg most, miféle zászlóaljakat lehet a csatasorba állítani és hogyan lehet őket felhasználni.

1. *Oroszország.* Az orosz hadsereg békelétszáma névlegesen 1 100 000 fő, a valóságban körülbelül 750 000. 1848 óta a kormány állandóan azon munkálkodik, hogy elérje az 1 500 000 főnyi tényleges hadilétszámot, s Miklós és Paszkevics lehetőleg személyesen vizsgált felül mindent. Szűken számítva tehát Oroszország most valóban elérte a teljes békelétszámot — az 1 100 000 főt. Ebből lejön, bőven számítva:

A Kaukázusra	100 000 fő	
Magára Oroszországra	150 000 fő	
A lengyel tartományokra	150 000 fő	
Betegekre, különleges rendeltetésűekre ..	150 000 fő	550 000 fő
Rendelkezésre áll még aktív külső felhasználásra		550 000 fő

Ezzel alig számítottunk többet, mint amennyit Oroszország 1813-ban valóban határain túlra küldött.

2. *Poroszország.* A nagyszerű hadrakelt sereg, ha az egész Landwehrt, az első és a második korosztályt, a létszámfölöttieket és mindenkit behívnának, legalább 650 000 fő lenne. A kormány azonban pillanatnyilag legfeljebb 550 000 embert tud mozgósítani. Én csak 500 000-et számítok. Ezekből csak keveset kell a második korosztályon (150 000 fő) felül helyőrségekre stb. fenntartani, mivel a létszámfölöttieknek és a következő évi — Miklós majd tesz róla — új konskripciónak a fokozatos behívása, valamint a szakadatlanul átvonuló oroszok elegendő tartalékot nyújtanak minden belső felkelési kísérlettel szemben. Kevesebb a betegük is, mert saját országukban koncentrálódnak és kevesebbet kell menetelniük a Rajnáig, mint az oroszoknak. Mindazonáltal, akárcsak az oroszoknál, a felét leszámítom, tehát rendelkezésre áll a másik fele: *250 000* fő.

3. *Ausztria.* Fegyverben áll és szabadságon van — ezek éppoly gyorsan behívhatók, mint a porosz Landwehr — szű-

ken számítva 600 000 embere. Itt is leszámítom a felét, mivel a monarchiának legalábbis a kétharmad részén az új tartalékok létrehozásáig a folyamatosan átvonuló oroszok szolgálnak belső tartalékul, fékentartva a felkelés fészkeit. Az ellenséggel szemben rendelkezésre áll — *300 000 fő.*

4. A *Német Szövetség.* Minthogy ezek az urak szorosan a Rajna mellett laknak és az egész koalíció itt vonul át, helyőrségre szinte alig van szükségük az ország belsejének sakkban tartásához; annál kevésbé, mert a koalíciónak Franciaország ellen elért sikerei után a tartalékseregek Németország területén keresztbe fognak felállni, északról délre. A Német Szövetség legalább *120 000 embert* állít.

5. Az olasz kormányokat, a dánokat, belgákat, hollandokat, svédeket stb. egyelőre *80 000 főre* becsülöm.

A koalíciós csapatok egész tömege eszerint 1 300 000 fő, akik vagy már fegyverben állnak, vagy azonnal behívhatók. Valamennyi feltevés szándékosan nagyon alacsony. Csak a betegekre számított levonás oly nagy, hogy csupán a lábadozókból stb. 2 hónappal a hadműveletek megkezdése után egy második, 350 000 főnyi hadsereget lehet szervezni a francia határon. Minthogy azonban manapság egyetlen kormány sem olyan esztelen, hogy háborút kezdjen anélkül, hogy az aktív hadsereg kivonulásával egy időben ne hajtaná végre a lehető legnagyobb méretű új sorozásokat és hogy a besorozottakat ne küldené az első hadsereg után, ez a második hadsereg még jóval erősebb lesz.

Az első hadsereg (1 300 000 fő) csapatai körülbelül két hónap alatt teljesen koncentrálhatók, mégpedig a következőképpen: Hogy a poroszok és az osztrákok két hónap alatt rendelkezésre tudják bocsátani fent megadott kontingenseiket, abban a tavaly novemberi mozgósítások óta nem kételkedhetünk többé. Ami az oroszokat illeti, a három végleges összpontosítási helyük elsősorban Berlin, Boroszló és Krakkó vagy Bécs (vö. alább). Pétervártól Berlinig körülbelül 45 napi menetelés; Berlintől a Rajnáig 16, összesen 61 napi menetelés, napi 5 német mérföldet számítva. Moszkvától Boroszlóig 48 nap, Boroszlótól Mainzig 20,

összesen 68 napi menetelés. Kijevtől Bécsig 40, Bécstől Baselig 22, összesen 62 napi menetelés. Ha ehhez még hozzászámítjuk a pihenőnapokat, amelyek az orosz csapatoknál és a fenti fárasztó meneteléseknél semmi körülmények között sem maradhatnak el, akkor világos, hogy még a Moszkvában, Pétervárott és Kijevben állomásozó csapatok is *három* hónap alatt kényelmesen a Rajnánál lehetnek, mégpedig azt feltételezve, hogy a katonák csak gyalog menetelnek, s nem használnak vasutat és fogatolt járműveket. Ezek az eszközök azonban Németországban csaknem mindenütt, Oroszországban és Lengyelországban pedig legalábbis részben felhasználhatók és a csapatok szállítását minden bizonnyal egészében véve 15—20 nappal megrövidítenék. Az orosz csapatok zöme azonban már most a lengyel tartományokban van összpontosítva, és mihelyt a politikai viszonyok valószínűvé tesznek egy válságot, még több csapatot irányítanak oda, úgyhogy a menetvonal kiindulópontja nem Pétervár, Moszkva és Kijev, hanem Riga, Vilna, Minszk, Dubno és Kamenyec lesz, vagyis a menet kb. 60 mérfölddel — 12 napi meneteléssel és 4 pihenőnappal — megrövidül. Amellett a gyalogság egy nagy része— különösen az, amely távolabbi állomásokról jön — legalábbis minden harmadik, azaz pihenőnapon öt mérfölddel tovább szállítható, úgyhogy e rész pihenőnapjai menetelési napoknak számítanak. A tüzérség anyaga, a lőszer és a készletek akkor szabadon rendelkezhetnének a vasúttal, a tüzérség fogatolása és kiszolgáló személyzete menetelne, illetve utazna és így mindenesetre korábban érkezne meg, mint az eddigi mód szerint.

Mindezek alapján úgy látom, semmi sem áll útjába annak, hogy a koalíciós hadseregek koncentrációja a Rajnánál két hónappal a forradalom kitörése után a következőképpen végbemehessen:

Első hadsereg: 1. Első vonal a Rajnánál és Piemont előtt, poroszok, osztrákok stb.	750 000 fő
oroszok	300 000 fő
	1 050 000 fő
Második vonal, tartalék, 10 napi menettel hátrább, oroszok	250 000 fő
Összesen	1 300 000 fő
Második hadsereg: 1. A koalíció kisebb tagjainak tartaléka, koncentrálódó poroszok, osztrákok stb.	200 000 fő
2. Orosz tartalékok úton, 20 napi menettel hátrább	150 000 fő
	350 000 fő
A két hadsereg összesen	1 650 000 fő

Alapjában véve a mostani viszonyok között alig 5—6 hét szükséges, hogy 300 000 oroszt a Rajnához vigyenek, és ugyanezen idő alatt a poroszok, az osztrákok és a kisebb szövetségesek a Rajnához vihetik fenti kontingenseiket; de hogy kellően számításba vegyem az előre nem látott akadályokat, amelyek minden koalíciónál felmerülnek, teljes két hónapot feltételezek. A szövetséges csapatok elhelyezése abban a pillanatban, amikor Napóleon megérkezett Elba szigetéről, aligha volt olyan kedvező egy Franciaország elleni felvonulás szempontjából, mint a mostani, és mégis ott voltak az oroszok a Rajnánál, amikor Napóleon Waterloonál* az angolok és a poroszok ellen harcolt.

Milyen erőforrásokat állíthat szembe *Franciaország* a szövetségesekkel?

1. A sorkatonaság kb. 450 000 fő, ebből 50 000 nélkülözhetetlen Algériában. A többi 400 000-ből leszámítandók a betegek, az erődök helyőrségei és a belföld kétes magatartású vidékeire vezényelt különítmények szükséges minimuma — rendelkezésre áll tehát legfeljebb 250 000 fő.

2. A mostani vörösök[55] kedvelt módszere: a kiszolgált katonák újrabehívása kötelező módon, legfeljebb hat korosztálynál, azaz a 27 és 32 év közöttieknél alkalmazható ered-

* 1815. június 18. — *Szerk.*

ményesen. Minden korosztály 80 000 főt ad konksripcióra. Az algériai háború és az éghajlat pusztításai, a 12 év alatti szokásos halandóság, az alkalmatlanná váltaknak, a kivándoroltaknak és azoknak a kiesése, akik az újrabehívás alól valamilyen módon ki tudnak bújni, amikor a közigazgatás amúgyis zűrzavarral küzd, e hat korosztály 480 000 egykori újoncát legfeljebb 300 000 újra szolgálatba lépőre csökkentik. Ebből leszámítandó 150 000 fő az erődök helyőrségére, amelyet főleg ezekből az idősebb, nagyrészt nős férfiakból állítanak ki — marad 150 000 fő. Ezek valamennyire is ügyes irányítás esetén két hónap alatt minden nehézség nélkül mozgósíthatók.

3. A Volkswehr, az önkéntesek, volontőrök, a levée en masse, vagy akárhogy is nevezzük ezt a rendezetlen ágyútölteléket. Ezek közül, a körülbelül 10 000 még összehozható garde mobile kivételével, egyik sem ért többet a fegyverekhez, mint akármelyik német polgárőr. A franciák gyorsabban tanulják meg az ipart, de két hónap nagyon rövid idő, és ha Napóleon négy hét alatt járatta végig újoncaival a zászlóalj-iskolát, ezt csak kitűnő káderekkel vihette véghez; a legközelebbi forradalom első következménye viszont éppen a sorkatonaság kádereinek dezorganizálódása lesz. Azonfelül a mi francia forradalmáraink tudvalevőleg hagyománytisztelők és első kiáltásuk az lesz: levée en masse! Deux millions d'hommes au frontières!*

A deux millions d'hommes szép és jó lenne, ha a koalíciótól ismét olyan ostobaságokat lehetne várni, mint az 1792-es és 1793-as esztendőben, és idő lenne a 2 000 000 ember fokozatos begyakorlására. Erről azonban szó sem lehet. Arra kell előkészülni, hogy két hónapon belül egymillió aktív ellenséges katona áll a határon, s a feladat az, hogy a siker esélyével szembeszálljanak ezzel a millióval.

Ha a franciák ismét 1793 hagyományhű utánzóiként lépnek fel, akkor vállalkoznak a kétmilliós históriára, vagyis olyan sokra vállalkoznak, hogy a valódi eredmény az idő rövidségét tekintve nullával lesz egyenlő. 2 500 000 ember

* Tömegfelkelés! Kétmillió embert a határokra! — *Szerk.*

begyakorlása és megszervezése 8 hét alatt, káderek nélkül, valójában azt jelenti, hogy értelmetlenül elaprózzák az összes tartalékokat és egyetlen egy használható zászlóaljjal sem erősítik meg a hadsereget.

Ha viszont rendes hadügyminiszterük lesz, akinek van némi fogalma a forradalmi háborúkról és azokról a módszerekről, amelyekkel gyorsan hadsereget lehet teremteni, és ha nem gördítenek az útjába tudatlanságból és népszerűséghajhászásból eredő ostoba akadályokat, akkor az a lehetőség határai között fog maradni és sokat tehet. Akkor szükségképpen többé-kevésbé a következő tervre lyukadnak majd ki:

A fegyveres erő eleinte két alkotórészből áll: 1. városi proletárgárdából és falusi parasztgárdából, amennyiben a falu megbízható, belső szolgálatra; 2. reguláris hadseregből az invázió ellen. — Az erődszolgálatot a proletár- és parasztgárda látja el; a hadsereg csak a legszükségesebb különítményeket adja. Párizsnak, Strasbourgnak, Lyonnak, Metznek, Lille-nek, Valenciennes-nek, a legfontosabb erődöknek, amelyek egyszersmind nagyvárosok is, a saját gárdájukon és kisszámú környékbeli parasztkülönítményen kívül csak kevés sorkatonaságra lesz szükségük a védelemhez. A belső szolgálaton kívül rendelkezésre álló proletárgárdákat, amennyiben nem foglalkoztatott munkásokból állnak, gyakorlótáborban egyesítik és harctéri szolgálatra alkalmatlan öreg tisztekkel és altisztekkel kiképzik, hogy kitöltsék az aktív hadsereg soraiban mutatkozó hézagokat. Ezt a tábort Orléans mellett lehetne felütni — egyszersmind fenyegetésül a legitimista vidékek ellen.

A Franciaországban levő sorkatonaság létszámát háromszorosára — 400 000-ről 1 100 000 főre — kell emelni. Ez a következőképpen történik: minden zászlóaljat ezreddé szerveznek — s az ilyenkor elkerülhetetlen általános előléptetés nem kevesebb tisztelettel tölti majd el a tiszteket és altiszteket a forradalom iránt, mint a guillotine és a haditörvényszék. A káderek számának növelése emellett lehetőleg fokozatosan történik, s akit a tisztek közül meg lehet nyerni, azt

meg kell nyerni. Minthogy két hónap alatt nem lehet tiszteket elővarázsolni, ez igen fontos. A francia hadsereg középső és alsó rendfokozataiban amúgy is még annyi a nemzeti érzés, hogy ezek az emberek némi előléptetéssel, a hadügyminisztérium erélyes vezetésével és a siker némi esélyével kezdetben könnyen megnyerhetők, különösen, ha néhány lázadót és szökevényt példásan megbüntetnek. A katonai iskolák növendékeiből, a ponts et chaussées* tisztviselőiből kitűnő tüzér- és műszaki tisztek lesznek, és néhány ütközet után feltűnnek majd azok a franciáknál oly gyakori alárendelt katonai tehetségek, akik mihelyt egyszer tűzben voltak, már el tudnak vezetni egy századot.

Ami magukat a katonákat illeti,

a sorkatonaság	400 000 fő
az újra behívottak	300 000 fő
besorozandó és kiképzendő még	500 000 fő

összesen 1 200 000, ebből lemegy 100 000 beteg, marad 1 100 000 fő. Ezek közül aktívan felhasználható:

sorkatonaság	250 000 fő
újra behívott	150 000 fő
újonc	400 000 fő
	800 000 fő

Hogy mit lehet ezzel kezdeni, az majd elválik. De 400 000—500 000 ember begyakorlása a sorkatonaság újoncaként, akik az ezredekben és zászlóaljakban összeolvadnak majd az addigi és az újra behívott katonákkal, ez két hónap alatt nem olyan rettenetesen nehéz, ha gyorsan, le lendemain de la révolution** munkához látnak. Mindezek az erősítések a gyalogságot és a tűzérséget érintenék; két hónap alatt ki lehet ugyan képezni egy gyalogost és egy, legalábbis a löveg egyszerű kiszolgálására használható tüzért, de lovast nem. A lovasság utánpótlása tehát igen gyenge lenne.

* Híd- és útépítési hivatal. — *Szerk.*
** A forradalom másnapján. — *Szerk.*

Az egész mozgósítási tervnél feltételeztük, hogy van egy rendes hadügyminiszter, aki méltányolni tudja a politikai viszonyokat, akinek valamennyi fegyvernemmel kapcsolatban megvannak a stratégiai, taktikai és részletismeretei, s akiben elegendő erély, gyorsaság, és decisiveness* lakozik, és akinek a vele együtt kormányzó szamarak szabad kezet adnak. De hol van a „vörös" pártnak Franciaországban ilyen embere! Az esélyek, ellenkezőleg, olyanok, hogy mint rendesen, egy tudatlan fickó, akiről azt hiszik és aki magáról azt hiszi, hogy mint bon démocrate** természetesen rátermett minden pozícióra, megpróbál Carnot-t játszani, hogy tömegsorozást fog elrendelni, mindent teljesen felbomlaszt, igen hamar a végére ér bölcsességének, akkor azután mindent régi beosztottjainak rutinjára bíz majd és az ellenséges hadseregeket Párizsig engedi előnyomulni. Manapság azonban ahhoz, hogy egy európai koalíciónak ellenálljon valaki, nem Pache-nak vagy Bouchotte-nak, nem is Carnot-nak, hanem Napóleonnak kell lennie, vagy pedig rettentően buta ellenfelekkel és rettentően sok szerencsével kell rendelkeznie.

Nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a koalíció haderejének felmérésénél mindenütt az összhaderő minimumát és a levonások maximumát vettük, úgyhogy csak valamennyire is tűrhető irányítás esetén a rendelkezésre álló csapattömeg nagyobb és a koncentrációhoz szükséges idő kisebb lesz az itt megadottnál. Franciaország esetében viszont fordítottak a feltevések; a rendelkezésre álló időt lehetőleg hosszúnak, a megszervezhető összhaderőt igen magasnak, a levonásokat alacsonyaknak, tehát a rendelkezésre álló csapattömeget a lehető legnagyobbnak vettük. Egyszóval: mindezek a számítások — előre nem látott eseményektől és a szövetségesek durva baklövéseitől eltekintve — a forradalom számára *lehető legkedvezőbb esetet* mutatják.

Amellett feltételeztük, hogy a forradalom és az invázió nem idéz elő nyomban polgárháborút az ország belsejében.

* Eltökéltség. — *Szerk.*
** Jó demokrata. — *Szerk.*

Most, 60 évvel a legutóbbi franciaországi polgárháború után, lehetetlen meghatározni, mennyire képes a legitimista fanatizmus egy nem csupán kérészéletű felkelésre; világos azonban, hogy a szövetségesek előnyomulásával arányban megnövekednek az 1793-as lyoni, touloni stb. felkeléshez hasonló megmozdulásoknak, valamennyi politikailag megdöntött osztály és frakció pillanatnyi szövetségének az esélyei is. Vegyük azonban itt is a forradalom számára legkedvezőbb esetet, nevezetesen azt, hogy a forradalmi proletár- és parasztgárda szerencsésen le tudja fegyverezni a zendülő departementokat* és osztályokat.

Hogy a németországi, itáliai stb. felkelések milyen esélyeket adhatnak a forradalomnak, arra mindjárt rátérünk.

V

Most elérkeztünk a tényleges hadviseléshez.

Ha a körző egyik szárát a térképen Párizsra helyezzük és a Párizs—Strasbourg távolsággal mint sugárral kört írunk Párizs körül, e kör kerülete délen Grenoble és Chambéry között, Pont de Beauvoisinnál érinti a francia határt, követi észak felé Genfen, a Jurán, Baselen, Strasbourgon és Hagenaun át és azután a Rajna folyását követi torkolatáig; ha egyes pontokon el is távolodik tőle, ez sehol sem éri el a két napi menet hosszát. Ha a Rajna lenne Franciaország határa, Párizs attól a ponttól kezdve, ahol az Alpok már nem fedezik ezt a határt, egészen az Északi-tengerig egyenlő távolságban lenne a határtól. Franciaország katonai rendszere Párizzsal mint centrummal teljesen megfelelne minden földrajzi feltételnek. Ez a Chambérytől Rotterdamig húzódó egyszerű körív, amely Franciaország egyetlen nyitott határának, méghozzá a fővároshoz legközelebb eső határának minden pontját Párizstól egyenlő távolságra, mintegy 70 német mérföldre — 14 napi menetre — redukálja és ugyanakkor a határt egy széles folyammal fedezi — ez a katonailag reális

* Megyéket — *Szerk.*

alapja annak az állításnak, hogy a Rajna Franciaország természetes határa.

Folyásának ugyanez a sajátságos vonala teszi azonban a Rajnát minden Párizs elleni koncentrikus hadművelet kiindulópontjává is, hiszen a különböző hadseregeknek, hogy egyidejűleg érkezzenek Párizs elé, egyidejűleg fenyegethessék különböző oldalakról Párizst, egyidejűleg és egyenlő távolságban levő pontokról kell elindulniuk. Minden ellenforradalmi koalíciós hadsereg Franciaország elleni hadműveleteinek koncentrikusaknak kell lenniük, bármennyire veszélyesek is az olyan koncentrikus hadműveletek, amelyeknél a koncentrációs pont az ellenség területén van, vagy éppenséggel annak hadműveleti bázisát alkotja: 1. mert Párizzsal meg van hódítva Franciaország; 2. mert a francia hadseregek hadműveleti területén levő határ egyetlen részét sem lehet szabadon hagyni, hisz különben a franciák a koalíció területén, hadseregei hátában felkeléseket szíthatnak hadseregek odaküldésével; 3. mert azon tömegek ellátására, amelyeket minden koalíció kénytelen Franciaországra zúdítani, több hadműveleti vonal szükséges.

A határ, amelyet mindkét hadseregnek fedeznie kell, Chambérytől Rotterdamig húzódik. A spanyol határt egyelőre figyelmen kívül hagyhatjuk. Az olasz határ a Vartól az Isère-ig fedezve van az Alpok által és egyre inkább eltávolodik Párizstól, mivel a fenti kör tangensét alkotja. Csak akkor kell vele számolni: 1. ha a Savoyai Alpok megerősített szorosai, főképp a Mont Cenis szorosa, a franciák kezében vannak; 2. ha a parton diverziót akarnak végrehajtani, amihez különös okok szükségesek; 3. ha francia hadseregek, miután a határ minden más ponton már biztosított, támadóan akarnak fellépni, mint 1796-ban Napóleon. Minden más esetben ez a határ túlságosan félreeső.

Az aktív hadműveletek mind a koalíció, mind Franciaország szempontjából a Chambérytől, illetve az Isère-től az Északi-tengerig húzódó vonalra és az e vonal és Párizs közötti területre korlátozódnak. És éppen Franciaországnak ez a része olyan terep, amelyet mintha csak védekezésre

teremtettek volna és amelynek hegy- és vízrendszerénél aligha lehetne katonailag jobbat kívánni.

A Rhône-tól a Moselig a határt egy hosszú, csak bizonyos pontokon és ott is nehezen járható hegyvonulat fedezi: a Jura, amelyhez a Vogézek csatlakoznak, ezek meghosszabbítását meg a Hochwald és az Idar-Wald alkotja. Mindkét hegység a határral párhuzamosan vonul, s a Vogézeket ezenfelül még a Rajna is fedezi. A Mosel és a Maas között az Ardennek, a Maason túl az Argonnok fedezik a Párizs felé vezető utat. Csak a Sambre-től a tengerig húzódó terület nyitott, itt azonban minden előnyomuló hadsereg minden előre tett lépéssel veszélyesebb helyzetbe kerül — azt kockáztatja, hogy egy erős francia hadsereg valamennyire is ügyes hadműveletе esetén elvágják Belgiumtól és a tengerbe szorítják. Ráadásul az egész vonal a Rhône-tól az Északi-tengerig tele van erődökkel, amelyek közül néhány, például Strasbourg, egész tartományokat ural.

A Jura és a Vogézek egyesülési pontjától délnyugati irányban egy hegyvonulat húzódik az Auvergne felé, s ez a hegyvonulat a vízválasztó egyrészt az Északi-tenger és az Óceán, másrészt a Földközi-tenger között. E hegységből dél felé folyik a Saône, észak felé egymással párhuzamosan a Mosel, a Maas, a Marne, a Szajna, a Yonne. Két-két ilyen folyó között, mint például a Yonne és a Loire között, hosszú, csak néhány úttól átszelt hegyláncok ágaznak el, amelyek elválasztják egymástól az egyes folyóvölgyeket. Az egész hegyvidék nagyrészt megfelelő ugyan minden fegyvernem számára, de igen terméketlen és egyetlen nagy hadsereg sem tartózkodhat itt sokáig.

Ha az ellenséges hadsereg átkelt ezen a hegységen — miután már maga mögött hagyta Champagne-nak a Maas-vidéket a Szajna-vidéktől elválasztó ugyancsak terméketlen magaslatait —, a Szajna völgyébe lép. És itt mutatkoznak meg igazán teljes mértékben Párizs fekvésének szembetűnő katonai előnyei.

A Szajna vízgyűjtő területét lefelé az Oise torkolatáig több, csaknem párhuzamos ívben északnyugati irányba

tartó folyó alkotja — a Yonne, a Szajna, a Marne, az Oise és az Aisne, melyek mindegyikének még ugyanebben az irányban haladó mellékfolyói is vannak. Mindezek az ív alakú völgyek egymáshoz meglehetősen közeli helyeken egyesülnek és ezeknek az egyesülési pontoknak a középpontjában van Párizs. A Párizsba vezető fő utak a Földközi-tenger és a Schelde közötti szárazföldi határok felől ezeken a folyóvölgyeken át haladnak és velük együtt koncentrikusan összefutnak Párizsban. A Párizst védő hadsereg tehát mindíg rövidebb idő alatt összpontosulhat és fordulhat az egyik veszélyeztetett ponttól a másik felé, mint a támadó hadsereg, mert két koncentrikus kör közül a belsőnek kisebb a kerülete.

Ezeknek az előnyöknek csodálatra méltó felhasználása, a belső kör kerületén való fáradhatatlan mozgás tette lehetővé Napóleonnak a ragyogó 1814-es hadjáratában, hogy maroknyi katonával két hónapon át sakkban tartsa az egész koalíciót a Szajna völgyében.*

A megírás ideje: 1851 április.
Először megjelent: Die Neue Zeit, 1914. december 4., 11. (9., 10.) szám.
Eredeti nyelve: német.

* A kézirat itt megszakad. — *Szerk.*

A KRÍMI HÁBORÚRÓL
1853—1856

A KRÍMI HADJÁRAT

Olvasóinkat bizonyára meglepik majd új szellemükkel azok a hírek, amelyeket a krími hadszíntérről tegnap, a Baltictól kaptunk és amelyeket ma hasábjainkon közlünk. A háborús eseményekkel és a háború kilátásaival foglalkozó, eddig beképzelt brit sajtó kommentárjait és a brit meg a francia tudósítók jelentéseit magabiztosság jellemezte. Most azonban ezt az aggodalom, sőt a riadtság érzése váltotta fel. Mindenfelől bevallják, hogy a szövetséges seregek fölénye nem oly mérvű, mint ahogy azt állították, hogy Szevasztopol erősebb, Mensikov tehetségesebb tábornok és hadserege sokkal félelmetesebb, mint feltételezték, s hogy a franciákat és az angolokat biztos és döntő győzelem helyett most a kudarc és a szégyen lehetősége fenyegeti. Ilyen érzésnek ad hangot liverpooli tudósítónk — aki maga is angol, és hajlamos országa összes hazafias fellobbanásaira és előítéleteire — és ez az érzés jut kifejezésre mind a francia, mind az angol kormány igen erélyes akciójában is. Kétségbeesett erőfeszítéseket tesznek, hogy gyorsan erősítéseket juttassanak Szevasztopolba; az Egyesült Királyság utolsó katonáját is elviszik; sok gőzhajót igénybe vettek szállításokra; s 50 000 főnyi francia katonaságot indítottak útnak abban a reményben, hogy elérik a hadszinteret, mielőtt még túl késő lenne ahhoz, hogy részt vegyenek a végső, döntő küzdelemben.

Szombaton egy halom dokumentumot tettünk közzé, főleg az ostrom korábbi szakaszaira és a hajóhadak részben

hatékony, de mégis szerencsétlen közreműködésére vonatkozólag; most pótlólag közöljük a hivatalos jelentéseket Liprangyinak Balaklavánál a szövetségesek ellen intézett gyilkos támadásáról,* a hadműveletek további menetéről szerzett egyéb értesülésekkel együtt, amelyek, azt kell mondanunk, igen kedvezőtlenek a szövetségesekre nézve. Ezeknek a dokumentumoknak gondos megvizsgálása alapján arra a következtetésre jutunk, hogy a helyzet, mint többször megállapítottuk, nehéz és kétes nagyon, de aligha olyan veszélyes, mint amilyennek liverpooli tudósítónk feltünteti. Nem hisszük, hogy nagyobb csapás fenyegetne egy kényszerű visszavonulásnál és behajózásnál. Másrészt még mindíg lehetséges, hogy elkeseredett és véres rohammal beveszik a várost. De akárhogy is lesz, azt hisszük, a dolog jóval előbb dől majd el, mint ahogy a Franciaországból és Angliából elindult erősítések elérhetik Krímet. A hadjárat szemmel láthatóan fordulópontjához közeledik; a jellegét és eredményeit meghatározó mozdulatok, tévedések és hibák megtörténtek; hiteles és vitathatatlan értesüléseink vannak a főbb tényekről. Ezért azt ajánljuk, hogy röviden és tömören tekintsük át a küzdelem lefolyását.

Ma már megállapított tény, hogy amikor a szövetségesek partra szálltak a régi erődnél, Mensikov parancsnoksága alatt csak 42 zászlóalj, és néhány kozákon kívül két lovas ezred volt a harctéren, míg Szevasztopol helyőrsége a hajóhad katonáiból és matrózaiból állt. Ez a 42 zászlóalj a 12., 16. és 17. gyaloghadosztályokhoz tartozott; s feltételezve, hogy minden zászlóaljnak megvolt a 700 főnyi teljes létszáma, a gyalogság 29 400 főt számlált; ezt kiegészítette 2000 huszár, a kozákok, a tűzérség, árkászok és az aknászok, összesen tehát mintegy 32 000 katona volt a csatatéren. Ezzel az erővel Mensikov nem akadályozhatta meg a szövetségesek partraszállását, mert ha megkísérelte volna, akkor csapatait — elegendő tartalék nélkül — kitette volna a szövetséges hajóhadak tüzének. Egy erős hadsereg, amely megengedheti magának azt, hogy katonáinak egy részét

* 1854. október 25. — *Szerk.*

feláldozza, elkülöníthet egy csapatot, hogy partraszállásuk közben rajtaütésekből és éjszakai támadásokból álló kis háborút kezdjen a behatolók ellen; az oroszoknak viszont ebben az esetben minden emberre szükségük volt az eljövendő nagy összecsapáshoz; azonkívül az orosz gyalogos kis háborúban a lehető legügyetlenebb katona; erőssége a zárt oszlopokban vívott harc. Ami pedig a kozákokat illeti, az ő hadviselési módjuk túlságosan is kis háborús és csak a fosztogatás esélyének növekedése arányában hatékony. Ezenkívül a krími hadjárat úgy látszik azt bizonyítja, hogy a kozákok reguláris csapatokba szervezése, amelyet az utóbbi harminc évben fokozatosan végrehajtottak, megtörte egyéni vállalkozószellemüket, és alárendelt helyzetbe hozta őket, amelyben irreguláris szolgálatra már nem használhatók, a regulárisra pedig még nem alkalmasak. Úgy látszik, hogy most nem jók sem előőrsi és különítmény-feladatokra, sem arra, hogy vonalban rohamozzák meg az ellenséget. Az oroszoknak tehát teljesen igazuk volt abban, hogy minden kardot és szuronyt az almai ütközetre tartogattak.

E folyó partjain a 32 000 oroszt 55 000 szövetséges támadta meg. Az arány majdnem egy a kettőhöz volt. Amikor mintegy 30 000 szövetséges katonát bevetettek, Mensikov elrendelte a visszavonulást. Az oroszok közül addig nem több mint 20 000 katona vett részt a harcban. Ha újabb kísérletet tesznek állásuk megtartására — ami összes tartalékaik harcba vetését követelte volna meg —, a későbbi visszavonulás teljes vereséggé változott volna. Mivel a szövetségesek sikere óriási számbeli fölényüknél fogva kétségtelen volt, Mensikov félbeszakította a csatát, tartalékaival fedeztette visszavonulását, és miután leküzdötte azt a kezdeti zűrzavart, amelyet balszárnyán Bosquet oldalmozdulata okozott, „büszke rendben", háborítatlanul visszavonult a csatatérről. A szövetségesek azt mondják, hogy nem volt lovasságuk az oroszok üldözésére; de amióta tudjuk, hogy az oroszok is csak két huszárezreddel rendelkeztek — kevesebbel, mint a szövetségesek —, ez a kifogás megdől. Az orosz gyalogság — bár vereséget szenvedett —

itt is, akárcsak Zorndorfnál, Eylaunál és Borogyinónál,* Cathcart tábornok jellemzése szerint viselkedett: a tábornok, aki egy hadosztályt vezényelt ellenük, „pánikra képtelennek" nevezte őket.

De ha az orosz gyalogság higgadt és rettenthetetlen maradt is, maga Mensikov pánikba esett. A szövetségesek nagy számbeli ereje, a támadásban tanúsított váratlan határozottságuk és hevességük egy pillanatra megbolygatta terveit. Lemondott arról a szándékáról, hogy a Krím belsejébe húzódjon vissza, és Szevasztopoltól délre vonult, hogy a Csornaja vonalát tartsa. Ez nagy és megbocsáthatatlan hiba volt. Minthogy az Alma magaslatairól áttekinthette az egész szövetséges hadállást, 5000 főnyi pontossággal meg kellett volna állapítania ellenfelei erejét. Tudnia kellett, hogy a szövetségesek viszonylagos fölényük ellenére nem elég erősek ahhoz, hogy hadseregük egy részét hátrahagyva Szevasztopol szemmeltartására, kövessék őt a félsziget belsejébe. Tudnia kellett, hogyha a szövetségesek a tengerparton kettő az egy arányban állnak is vele szemben, Szimferopolnál ő állíthatott volna ellenük kettőt az egy arányában. És mégis, mint önmaga bevallja, Szevasztopol déli oldalára ment. De miután ezt a visszavonulást a szövetségesek minden zaklatásától mentesen végrehajtotta, s csapatai egy-két napot pihentek a Csornaja mögötti dombokon, Mensikov elhatározta, hogy helyrehozza hibáját. Ezt a Csornajától Bahcsiszarajig történő veszélyes oldalmozdulattal tette. E mozdulat ellenkezett a stratégia minden elemi szabályával, de nagy eredményekkel kecsegtetett. Ha egyszer stratégiai baklövést követtünk el, ritkán kerülhetjük el ennek következményeit. A kérdés csupán az, mi a kevésbé hátrányos: kitartani a tévedés mellett, vagy leküzdeni következményeit egy második, de szándékosan hibás mozdulattal. Ebben az esetben azt hisszük, Mensikovnak tökéletesen igaza volt abban, hogy oldalmenetet kockáztatott az ellenség hatókörén belül, hogy kikerüljön a Szevasztopol körüli képtelenül „koncentrált" helyzetéből.

De ebben a középszerű stratégák és rutintábornokok

* 1758. augusztus 25., 1807. február 7—8. és 1812. szeptember 7 — *Szerk.*

közti küzdelemben az ellenséges seregek mozdulatai a hadviselésben eddig ismeretlen formákat öltöttek. Az oldalmenetek hóbortja kolera módjára, járványosan terjedt mindkét táborban. Ugyanakkor, amikor Mensikov elhatározta, hogy oldalmenettel Szevasztopoltól eljut Bahcsiszarajig, Saint-Arnaud és Raglan fejébe vette, hogy a Kacsa-folyótól Balaklavába mennek. Az oroszok hátvédje és a britek elővédje találkozott a Mackenzie-majornál (ezt egy skótról nevezték el, aki később tengernagy lett az orosz hadseregben), és az elővéd természetesen megverte a hátvédet. Minthogy a szövetségesek oldalmenetének általános stratégiai jellegét a Tribune-ban[56] már megbíráltuk, nem kell most visszatérnünk rá.

Október 2-án vagy 3-án Szevasztopolt körülzárták, és a szövetségesek ugyanazt az állást foglalták el, amelyet Mensikov éppen az imént adott fel. Ezzel megkezdődött Szevasztopol emlékezetes ostroma és vele a hadjárat egy új szakasza. Eddig a szövetségesek vitathatatlan fölényük következtében mindent kedvük szerint tehettek. A tengeren uralkodó hajóhadaik biztosították partraszállásukat. Miután partra szálltak, számbeli fölényük és kétségtelenül nagyobb támadó képességük biztosította az almai győzelmet. Most azonban mindinkább kiegyenlítődnek az erők, amint ez a támaszpontjuktól távol és idegen országban folytatott hadműveletekben előbb vagy utóbb mindig bekövetkezik. Mensikov hadserege ugyan nem mutatkozott még, de közelsége szükségessé tette, hogy egy tartalékot helyezzenek el a Csornajánál, keletre néző arcvonallal. Ezáltal a tulajdonképpeni ostromló sereg alaposan meggyengült és számbelileg már nem sokkal volt nagyobb a helyőrségnél.

Az energia és a rendszeresség hiánya, különösen a brit szárazföldi és tengeri erők különböző részeinek együttműködésében, a terepnehézségek és mindenekelőtt a rutin elpusztíthatatlan szelleme folytán, amely úgy látszik vele született tulajdonsága a brit hadsereg igazgatási és tudományos szerveinek, a tulajdonképpeni ostromműveletek kezdetét október 9-ére halasztották el. Ezen a napon végre megnyitották az

árkokat, óriási távolságra, 1500—2500 yardnyira az orosz védőművektől. Soha egyetlen ostromnál sem tapasztaltunk még ilyesmit. Ez azt bizonyítja, hogy az oroszok még mindig ellenőrzésük alatt tudták tartani az erőd körüli terepet, legalább egy mérföld távolságban, és valóban kezükben is tartották 17-éig. E nap reggelén az ostrommunkálatok eléggé előrehaladtak ahhoz, hogy a szövetségesek tüzet nyissanak. Ezt valószínűleg elhalasztották volna néhány nappal későbbre — mivel a szövetségesek ezen a napon semmiképpen sem voltak olyan helyzetben, hogy tüzük eredményes legyen —, ha nem érkezik az a dicsőséges hír, hogy egész Angliát és Franciaországot örömmámorral tölti el Szevasztopol október 25-ére megjósolt elfoglalása. Ez a hír természetesen felbőszítette a seregeket, és lecsendesítésük végett meg kellett nyitni a tüzet. De kiderült, hogy a szövetségesek 126 ágyút állítottak 200—250 ellen. Mármost az angolok és a franciák újra meg újra idézték a közvélemény megnyugtatására Vauban nagy axiómáját, ti. „hogy egy ostrom matematikai biztonsággal sikerre vezető hadművelet, hogy ez pusztán idő kérdése, ha nem zavarják meg kívülről". Ez a nagy alapigazság ugyanennek a hadmérnöknek azon a másik axiómáján alapul, hogy „ostromban a támadás tüze fölénybe hozható a védelem tüzével szemben". Nos, itt Szevasztopolban pontosan az ellenkezőjét láttuk; a támadás tüze kezdetben jóval gyengébb volt a védeleménél. Ennek következményei igen hamar megmutatkoztak. Az oroszok néhány óra alatt elnémították a francia ütegeket és egész napon át csaknem egyenlő félként harcoltak az angolokkal. A szövetségesek elterelő hadmozdulatként tengeri támadást indítottak. De ezt sem vezették jobban, s nem is nagyobb sikerrel. A francia hajók megtámadták a Karantén-erődöt és a Sándor-erődöt, ily módon segítve a szárazföldi hadműveletet; e támogatás nélkül a franciák kétségtelenül még sokkal rosszabbul jártak volna. Az angol hajók a kikötő északi oldalát támadták, beleértve a Konstantin-erődöt és a Távirdai üteget, valamint a Konstantintól északkeletre ideiglenesen felállított üteget. Az óvatos Dundas tengernagy úgy rendelkezett, hogy hajói

az erődtől 1200 yardnyira vessenek horgonyt — úgy látszik, a távolról való tüzelés rendszerének a híve. Mármost rég megállapított tény, hogy hajók és parti ütegek közötti harcban a hajók húzzák a rövidebbet, ha nem tudnak 200 yardra vagy még közelebb férkőzni az ütegekhez, hogy lövéseik biztosabban és nagyobb hatással célba találjanak. Ennélfogva Dundas hajóit csúnyán megtépázták, és dicső vereséget szenvedtek volna, ha Sir Edmund Lyons, valószínűleg csaknem a parancs ellenére, három sorhajóval nem férkőzik a lehető legközelebb a Konstantin-erődhöz és nem okoz benne némi kárt, cserébe azért, amit ő kapott. De minthogy a brit és a francia tengernagyok jelentései egyetlen szóval sem említették meg az erődökben tett tényleges pusztításokat, feltehető, hogy itt, éppúgy mint Bomarsundnál,* a Montalembert-parton, az erődök és kazamaták ütegei méltó ellenfélnek bizonyultak a hajók kétszer annyi ágyújával szemben. Ez annál figyelemre méltóbb, mert ma már elég biztos, hogy ezeknek az erődöknek a szabad kőfala, amint ez Bomarsundnál részben már bebizonyult, 24 óránál tovább nem állhat ellen a parton felállított nehéz hajóágyúk réstörő tüzének.

A franciák ezután néhány napra eléggé elcsendesedtek. Az angolok, mivel nagyobb távolságra állították fel ütegeiket az orosz vonalaktól és nehezebb lövegeik voltak, mint a szövetségeseiknek, folytatni tudták a tüzelést és elhallgattatták az egyik kőfalas redoute** felső sor ágyúit. A tengeri támadást nem ismételték meg — s ez legfényesebb bizonyítéka a kazamatás erődök tekintélyének. Az orosz védelem alaposan kijózanította az almai győzőket. Minden kilőtt ágyú helyére egy újat állítottak. Minden lőrést, amelyet az ellenséges tűz nappal megrongált, éjjel helyrehoztak. Földsánc került itt szembe földsánccal, s a harc csaknem egyenlő volt, amíg a szövetségesek nem intézkedtek fölényük érvényesítésére. Lord Raglan nevetséges parancsát, hogy „kíméljék a várost", visszavonták, és megkezdődött a bombázás, amely

* Ezt az erődöt az angol—francia hajóhad bombázta és ostromolta 1854. augusztus 8-tól 16-ig. — *Szerk.*

** A redoute pontos leírását lásd az Erődítés c cikkben — *Szerk.*

a csapatok összezsúfolt tömegére gyakorolt koncentrikus hatásával és pusztító jellegével nyilván nagy veszteségeket okozott a helyőrségnek. Ezenkívül lövészeket küldtek ki az ütegek elé, hogy felhasználva minden kínálkozó fedezéket, lőjék le az orosz tüzéreket. Mint már Bomarsundnál, a Minié-puska itt is igen jól bevált. Néhány nap alatt, részben a nehézágyúkkal, részben a Minié-puskákkal, az orosz tüzérek legtöbbjét hors du combat* tették; ezek a hajóhad tengerészei voltak, a helyőrségnek a nehézágyúk kezelésére legjobban kiképzett része. Ekkor az ostromlott helyőrségek szokásos eszközeihez folyamodtak: gyalogságot vezényeltek az ágyúk mellé a megmaradt tüzérek felügyelete alatt. De a tüzelés ezután, mint elképzelhető, csaknem hatástalan volt, s ily módon az ostromlók árkaikat egyre közelebb tudták húzni az erődhöz. Harmadik párhuzamos árkukat a jelentések szerint a külső erődítményektől 300 yardnyira nyitották meg. Még nem tudjuk, milyen ütegeket állítottak fel ebben a harmadik párhuzamos árokban; csak azt mondhatjuk, hogy a *harmadik* párhuzamos árok rendes ostromoknál mindig a támadott védőművek várterének lábánál van, azaz körülbelül 50—60 yardnyira a váraroktól. Ha ez a távolság Szevasztopol esetében nagyobb, ebben a tényben csak annak a különböző brit lapokban közölt jelentésnek a megerősítését láthatjuk, hogy a védelmi vonalak szabálytalansága, ahelyett, hogy új leleményes megoldásokra serkentené a brit hadmérnököket, csak megzavarta ezeket az úriembereket, akik a legbeváltabb elv alapján le tudnak ugyan rombolni egy szabályos bástyás frontot, de úgy látszik bajba jutnak, mihelyt az ellenség eltér a tárgy legnagyobb tekintélyei által előírt szabálytól.

Mihelyt eldöntötték, hogy délről támadnak, a párhuzamos árkot és ütegeit a védőművek egy vagy legfeljebb két jól kiválasztott frontja ellen kellett volna irányítani. Két egymáshoz közel álló erődöt — vagy legvégső esetben hármat — kellett volna támadni összevont erőkkel; ezek lerombolása után az összes külső erődök haszontalanokká váltak volna.

* Harcképtelenné. — *Szerk.*

Ha a szövetségesek egész tüzérségüket egy pont ellen irányítják, nyomban és könnyen nagy tűzfölényt hozhattak volna létre és jelentősen megrövidíthették volna az ostromot. Amennyire ez a térképekből és vázlatokból megállapítható, a Karantén-erődtől a belső kikötő túlsó végéig terjedő front — amelyet a franciák most megfeszített erővel ostromolnak — a legalkalmasabb ilyen támadásra. Itt a fal lerombolása utat nyitott volna a városba. 130 ágyú pedig nyomban biztosította volna a szövetségesek túlsúlyát ezen a viszonylag rövid szakaszon. Ehelyett az a vágy, hogy minden hadsereg a másiktól függetlenül cselekedhessen, megszülte az ostromnak azt a példa nélkül álló módját, amelyben az összes sáncokat, amelyek több mint három mérföld hosszúságúak, egész kiterjedésükben egyszerre ágyúzzák. Ilyesmit soha ezelőtt nem láttunk. Ki hallott valaha olyan ostromról, amely lehetővé tette volna a védelem számára, hogy egyszerre működtesse egyszerű bástyás védőművekről és lunette-ekről* 250 ágyú óriási tömegét? Egyetlen bástyás fronton aligha állítható fel 20 ágyú; és rendes ostromban nem több, mint három vagy négy front működhet közre a védelemben. Ha a szövetségesek hadmérnökei nem tudnak majd igen alapos érveket felhozni különös eljárásuk mellett, azt a következtetést kell levonnunk, hogy képtelenek voltak megtalálni a védőművek leggyöngébb pontjait, s ezért, hogy ne tévesszék el őket, a vonal minden részét lövették.

Időközben mindkét félnek erősítései érkeztek. Liprangyinak a szövetséges előőrsök ellen intézett ismételt és részben sikeres támadásai megmutatták, hogy Szevasztopolnál több orosz van, mint amennyit Mensikov vezetett Bahcsiszarajba. Eddig azonban az oroszok úgy látszik nem elég erősek ahhoz, hogy felmentő ütközetre vállalkozzanak. Tekintettel az ostromlók elért eredményeire, tekintettel arra, hogy a védelemben okozott kár mértani arányban növekszik, ahogy az ostromlók közelednek a sáncokhoz, tekintettel arra, hogy a külső védőművek még kitartanak ugyan, de a belső fal gyengülni látszik, feltehető, hogy november 9-e és 15-e között

* Lásd: az Erődítés c. cikkben. — *Szerk.*

valami döntő történik; hogy vagy a város déli oldala elesik vagy a szövetségesek szenvednek döntő vereséget és kénytelenek lesznek abbahagyni az ostromot. De gondoljunk arra, hogy minden efféle jóslat valóra válása sok olyan körülménytől függ, amelyet a hadszíntértől ilyen messze nem lehet előre pontosan számba venni.

A megírás ideje: 1854. november 9.
A megjelenés helye: New York Daily Tribune, 1854. november 27.
Eredeti nyelve: angol.

AZ ANGOL HADÜGY

I

Ki a felelős a krími angol hadsereg állapotáért? Ha egy pillantást vetünk a hadügyi adminisztráció furcsa gépezetére, látni fogjuk, hogy a felelősség oly ügyesen megoszlik a különböző hatóságok között, hogy mindenkit ér, de senkit sem terhel. Az egész brit hadsereg élén egy „Commander in Chief", egy főparancsnok áll, afféle connétable,* olyan rang, amelyet csaknem valamennyi többi civilizált hadseregből töröltek. A Horseguardsból — így nevezik e főparancsnok hivatalát, mert a „horseguards" (lovas testőrség) laktanyájában van — kerülnek ki csaknem az összes katonai kinevezések. De hiba lenne feltételezni, hogy ennek a főparancsnoknak valóban van valami parancsolni valója. Bár némi ellenőrzéssel rendelkezik a gyalogság és a lovasság felett, ezzel szemben a tüzérség, a műszaki alakulatok, az árkászok és aknászok teljesen kívül esnek hatáskörén. Bár van némi fennhatósága a nadrágok és nyakravalók felett, ezzel szemben a köpenyeken megtörik a befolyása. Megszabhatja, hány töltényt köteles magával vinni minden gyalogos, de egyetlen puskával sem láthatja el őket. Valamennyi katonáját haditörvényszék elé állíthatja és derekasan megkorbácsoltathatja, de nem hozhatja őket mozgásba, egy tapodtatnyit sem.

* Connétable — a francia hadsereg legfelső főparancsnoka a XVIII. század végi polgári forradalomig. — *Szerk.*

A menetelés a hatáskörén kívül esik, ami pedig csapatainak ellátását illeti, ez egyáltalán nem tartozik rá. Utána következik a „*Master General of the Ordnance*", a főtáborszernagy. Ez a rang azoknak az időknek szomorú maradványa, amikor a tudományt katonához méltatlan dolognak tekintették és minden tudományos jellegű alakulat, a tüzérség és a műszaki csapatok nem katonákból álltak, hanem afféle nehezen meghatározható testületet alkottak, félig tudósokból, félig kézművesekből, akiket külön céhben vagy korporációban egyesítettek a master general parancsnoksága alatt. Ez a főtáborszernagy rendelkezik — a tüzérségen és a műszaki alakulatokon kívül — az egész hadsereg valamennyi köpenyével és kézifegyverével is. Nélküle ezért semmiféle katonai művelet nem mehet végbe. Részvétele elengedhetetlen. A következő a sorban a „*Secretary at War*", a hadügyminiszter, aki azonban megint nem igazi hadügyminiszter, hanem inkább a hadügyminisztérium képviselője az alsóházban, mindazonáltal teljesen önálló hatóság. Ez a hadügyminiszter a hadsereg egyetlen részének sem adhat parancsot, de a hadsereg bármely részét megakadályozhatja abban, hogy valamit is tegyen. Minthogy ő a katonai pénzügyek főnöke és minthogy minden katonai akció pénzbe kerül, ezért a pénzkiutalás megtagadásával abszolút vétót emelhet minden hadművelet ellen. De bármennyire készséges legyen is pénztára megnyitására, képtelen a hadsereget mozgásba hozni, mert nem élelmezheti. Ez már nem az ő feladata. Az a hatóság, amely a hadsereget élelmezi és menetelés esetén rendelkezésére bocsátja a szállító eszközöket, a *hadbiztosság*, a kincstár felügyelete alatt áll. Ily módon a miniszterelnöknek — a kincstár első lordjának — keze közvetlenül benne van minden katonai műveletben, és belátása szerint meggyorsíthatja, késleltetheti, leállíthatja ezeket. Mindenki tudja, hogy a hadbiztosság egy hadseregnél éppoly fontos, mint maguk a katonák, és éppen ezért tartotta az öreg Anglia kollektív bölcsessége helyénvalónak, hogy a hadbiztosságot teljesen függetlenné tegye a hadseregtől és egy lényegében nem harcias intézmény ellenőrzése alá helyezze. De végül is ki hozza mozgásba a had-

sereget? Korábban a gyarmatügyi miniszter. most a háború minisztere, a hadügyminisztérium névleges vezetője. Ő vezényli át a csapatokat Angliából Kínába és Indiából Kanadába. De önmagában véve az ő tekintélye éppoly tehetetlen, mint a négy előző katonai hatóságé, mivel mind az ötnek közreműködése szükséges akár csak a legjelentéktelenebb mozgás előidézéséhez is. Ezen öt hatalom mindegyikének megvan a saját bürokráciája a saját rutinjával, és mindegyik a saját felelősségére cselekszik.

E rendszer nyilvánvalóan az állandó hadsereg ellen foganatosított alkotmányos elővigyázatossági intézkedésekből ered. *A munka megosztása* helyett, amely a legnagyobb gyorsaságot biztosítaná a hadseregnek, ez a *hatalmak megosztása*, amely mozgásképességét a minimumra csökkenti. Ámde korántsem parlamentáris vagy alkotmányos meggondolásokból tartották fenn ezt a rendszert, hanem mert a katonai igazgatás korszerű reformjával egyidejűleg legalábbis ezen a területen megtörne az oligarchikus befolyás. Az előző parlamenti ülésszakon a miniszterek elvetettek mindennemű újítást, kivéve a hadügyminisztériumnak a gyarmatügyi minisztériumtól való elválasztását. Wellington makacsul fenntartotta ezt a rendszert 1815-től haláláig,* habár nagyon jól tudta, hogy ezzel a rendszerrel soha nem fejezhette volna be sikeresen a pireneusi háborút, ha fivére, Wellesley márkija véletlenül nem ül ott a kormányban. 1832-ben és 1836-ban a parlament által a régi rendszer megreformálására kiküldött bizottságok előtt Wellington védelmezte a régit annak egész terjedelmében. Talán attól félt, hogy utódjának megkönnyíti a dicsőséget?

II

Megismertük az angol hadügyi adminisztráció rendszerét, amelynek vezetése alatt a jelenlegi háború kitört. Alig szálltak partra a csapatok első állomásukon, Gallipolinál, amikor a francia hadsereggel való összehasonlítás nyomban

* 1852 — *Szerk.*

bebizonyította, hogy az angol intézmények mennyire gyatrák és az angol tisztek és tisztviselők mennyire gyámoltalanok. Pedig itt a feladat viszonylag könnyű volt. A csapatok érkezését jó előre jelezték, és a partra szálltak száma csekély volt. Mégis *minden* balul ütött ki. A hajórakományok ott rohadtak a parton, ahol először kirakták őket: helyhiány miatt kénytelenek voltak csapatokat Szkutariba küldeni stb. stb. A káosz félreismerhetetlen jelei mutatkoztak, minthogy azonban ez a háború elején történt, a későbbiekben javulást reméltek, elsősorban a tapasztalatok gyarapodása révén. A csapatok most Várnába érkeztek. Ahogyan növekedett a távolság, amely hazájuktól elválasztotta őket, amilyen mértékben gyarapodott létszámuk, úgy nőtt az adminisztráció zűrzavara is. Az adminisztrációt alkotó öt ügyosztály egymástól független működése — mindegyik más-más minisztériumnak volt otthon felelős — elkerülhetetlen kollíziókat idézett elő. A táborban ínség uralkodott, miközben a várnai helyőrség minden kényelmet élvezett. A hadbiztosság nagysokára felhajtott néhány szállító eszközt a környékről; minthogy azonban a vezénylő tábornok a szekerek mellé nem adott kíséretet, a bolgár fuvarosok gyorsabban tűntek el, mint ahogy összeszedték őket. Most egy központi raktárt állítottak fel Konstantinápolyban, afféle első hadműveleti bázist. Ez csak arra volt jó, hogy egy új központot teremtsen a nehézségek, a halogatás számára, a hadsereg, az ordnance, a gazdászati egységek, a hadbiztosság és a hadügyminisztérium közti illetékességi kérdések, veszekedések számára. Ezalatt Gallipoliban, Szkutariban és Várnában a hadsereg még többé-kevésbé békeállapotban volt. Csak a Krímben nyílt korlátlan lehetőség arra, hogy a brit adminisztráció egész nagyságában kifejtse dezorganizáló tehetségét. Valóban! Abból a több mint 60 000 katonából, akit tavaly február óta keletre küldtek, alig 17 000 szolgálatképes még. Ezek közül naponta 60—80 hal meg és mindennap körülbelül 200—250 lesz szolgálatképtelen betegség következtében, s a kórházból csak ritkán tér vissza valaki. A 43 000 halottból vagy sebesültből még 7000 sem terheli az oroszok lelkiismeretét!

Amikor először jelentették Angliába, hogy a hadsereg a Krímben híjával van élelemnek, ruházatnak, szállásnak, hogy sem gyógyszer, sem sebészeti felszerelés nincsen, hogy a betegek és sebesültek vagy a hideg nyirkos földön kénytelenek feküdni, az időjárás viszontagságainak kitéve, vagy pedig a hajók fedélzetén összezsúfolva, ápolás és a gyógyulásnak a legelemibb követelményei nélkül; amikor azt jelentették, hogy százak halnak meg a legszükségesebb létfenntartási eszközök hiánya miatt, mindenki azt hitte, hogy a kormányzat elmulasztotta a szükséges szállítmányoknak a hadszíntérre küldését. Bebizonyult persze, hogy ez a gyanú az első időkre vonatkozólag nem volt alaptalan. Később azonban, mint kiderült, minden lehetőt elküldtek, részben jóval a szükségleten felül, de szerencsétlen módon mindez soha nem a kellő helyre és a kellő időben érkezett meg. Az egészségügyi anyag Várnában hevert, a sebesülteket pedig a Krímben vagy Szkutariban hagyták. Ruha és élelem mindenki szeme láttára érkezett Krímbe, de nem volt senki, aki kirakta volna. Amit véletlenül kiraktak, az nyugodtan ott rohadhatott a parton. A tengerészet szükségszerű közreműködése a viszály új forrását nyitotta meg, egy új felelősséget, amely Agramante táborában is meghallgatást követelt. Mindenütt csak a tehetségtelenség uralkodott, amelyet a békerutin szabályai takartak. Európa egyik leggazdagabb földsávján, egy tengerparton, melynek védelme alatt sok száz, készletekkel megrakott szállítóhajó horgonyzott, a brit hadsereg fél adagokon élt. A marhacsordák tömegétől körülvéve skorbutban szenvedtek a katonák, mert csak sózott húst kaptak. Mialatt a hajókon garmadában állt a fa és a szén, a szárazföldön oly kevés volt belőle, hogy *nyersen* kellett megenniük a húst és soha nem tudták megszárítani esőtől átázott ruháikat. Ha kávé érkezett, nemcsak darálatlan volt, hanem *pörköletlen* is. Az élelemmel, itallal, ruhával, sátorlappal roskadásig megrakott hajók tömege ott állt a sziklák tövében, amelyeken a katonák táboroztak, a brit csapatok mégis tantaluszi kínokat álltak ki, nem érve el ezeket. Mindenki érezte a bajt, mindenki szitkozódva szaladgált és mindenkit kötelességmulasz-

tással vádolt. De mindenkinek megvolt a saját gondosan megszerkesztett, az illetékes hatóság által szentesített halom szabályzata, amely világosan mutatta, hogy az, aminek történnie kellene, nem az ő *reszortja*, és hogy a maga részéről nincs teljhatalma arra, hogy a dolgokat rendbehozza. Számítsuk most hozzá ehhez az állapothoz az egyre zordabb időjárást, a viharos esőket, melyeknek évszaka tulajdonképpen csak most kezdődik, s melyeknek nyomán egész Herakleia Kherszonészosz* egyetlen végtelen szennyes pocsolyává, térden felül érő iszaptömeggé változik; a katonákat, akik négy éjszaka közül legalább kettőt az állásokban töltenek, míg a másik kettőn a mocsárban alszanak, átázva és piszkosan, úgy, hogy egy deszka sincs alattuk, és ritkán van sátor fölöttük; az állandó riadókat; a nedvesség, hideg stb. okozta görcsöket, hasmenést, s egyéb bajokat, az amúgy is túl gyenge orvosi törzsnek a táborban való szétszórását, a kórházsátrakat 3000 beteggel, akik úgyszólván szabad ég alatt és a nyirkos földön fekszenek; a betegszállító hajókat és a szkutari meg konstantinápolyi kórházakat — és könnyen megértjük, hogy a krími brit hadsereg teljesen felbomlóban van és a katonák üdvözlik az orosz golyót, amely megszabadítja őket mindettől a nyomorúságtól.

A megírás ideje: 1855. január 5—6.
A megjelenés helye: Neue Oder-Zeitung, 1855. január 8. és 9.
Eredeti nyelve: német.

* Herszonesz. — *Szerk.*

A FRANCIA HADVISELÉS BÍRÁLATA

Miután Jérôme Bonaparte (az ifjabb) pamfletje elárulta, hogy a krími expedíció Louis Napóleon eredeti találmánya — hogy ő dolgozta ki minden részletében mások bevonása nélkül, és saját kézírásában küldte Konstantinápolyba, hogy elkerülje Vaillant marsall ellenvetéseit —, amióta mindez ismeretes, az expedíció kiáltó katonai balfogásainak nagy részét megmagyarázzák szerzőjének dinasztikus szükségletei. A várnai haditanácsban az expedíciót rákényszerítette a jelenlevő tábornokokra és tengernagyokra Saint-Arnaud egyenes hivatkozása a „császár" tekintélyére, aki az ellenvéleményeket a maga részéről nyilvánosan „félénk tanácsoknak" bélyegezte meg. Mihelyt a Krímben voltak, Raglan valóban „félénk tanácsát", hogy vonuljanak Balaklavába, Saint-Arnaud buzgón elfogadta, mert ez, ha nem is közvetlenül be Szevasztopolba, de legalábbis a kapuihoz közel vezetett. A lázas erőfeszítések az ostrom siettetésére, noha nem voltak meg ehhez a kellő eszközök, a vágy, hogy minél előbb tüzet nyissanak — melynek következtében a franciák oly annyira elhanyagolták ostromműveik szilárdságát, hogy ütegeiket az ellenség néhány óra alatt elnémította —, a csapatok túlerőltetése a futóárkokban, amely mint most már bebizonyult, ugyanannyival járult hozzá a brit hadsereg pusztulásához, mint a hadbiztosság, a szállítószolgálat, az orvosi ügyosztály stb., az október 17-től november 5-ig tartó meggondolatlan és haszontalan ágyúzás, minden

védelmi munkálat elhanyagolása — most mindez elegendő magyarázatot kap. A Bonaparte-dinasztiának szüksége volt Szevasztopol mielőbbi elfoglalására; a szövetséges hadseregnek végre kellett ezt hajtania. Canrobert, ha sikerrel jár, Franciaország marsallja, gróf, herceg, fejedelem lett volna, amit csak kíván, korlátlan teljhatalommal a pénzügyek területén. Ha nem sikerül, vége a karrierjének. Raglan eléggé vénasszony volt ahhoz, hogy engedjen érdekelt kollégájának.

De nem ezek a legjelentősebb következményei a császári hadműveleti tervnek. Kilenc francia hadosztályt, vagyis 81 zászlóaljat küldtek harcba ezért a reménytelen ügyért. Elismerik, hogy az ügy szinte reménytelen; a legnagyobb erőfeszítések, a legpazarlóbb áldozatok semmi eredményre nem vezettek; Szevasztopol erősebb, mint azelőtt; a franciák futóárkai, mint most hiteles forrásból tudjuk, még nem kevesebb, mint 400 yardnyira vannak az orosz védőművektől, a briteké pedig még egyszer annyira. Niel tábornok, akit Bonaparte odaküldött, hogy megszemlélje az ostrom-munkálatokat, kijelenti, hogy rohamra nem lehet gondolni; a támadás súlypontját áthelyezte a francia oldalról a britek oldalára és ezáltal nemcsak késleltette az ostromot, hanem a fő támadást egy előváros ellen irányította, amelyet, még ha be is veszik, a belső kikötő elválaszt a várostól. Egyszóval tervezet tervezet után, csel csel után, hogy fenntartsák már nem is a siker reményét, hanem ennek a reménynek csak a puszta látszatát. És mialatt idáig fajultak a dolgok, mialatt általános háború áll küszöbön a kontinensen, mialatt új expedíciót készítenek elő a Keleti-tengerre, olyan expedíciót, amelynek ezúttal tennie is kell valamit és ezért sokkal több partra szálló csapattal kell rendelkeznie, mint 1854-ben — ebben a pillanatban Bonaparte öt új gyalogos hadosztályt küld a krími mocsárba, ahol az emberek pusztulnak és az ezredek úgy eltűnnek, mintha elvarázsolták volna őket. Sőt elhatározta, hogy maga is odamegy és oda fog menni, hacsak egy béke — ami nem valószínű — vagy a lengyel határon felmerülő jelentős események másként nem döntenek. Ebbe a helyzetbe hozta Bonapartét első stratégiai kísérlete még a

„császári" Franciaországban is. Nemcsak önfejűség hajtja őt, hanem az a fatalista érzés, hogy a francia császárság sorsa a Szevasztopol előtti futóárkokban dől el. Brumaire 18-a második kiadását eddig még semmiféle Marengó[57] nem igazolta.

A történelem iróniájának tekinthető, hogy bármennyire igyekszik utánozni a restaurált császárság a maga mintaképét, kénytelen mindenütt az ellenkezőjét tenni annak, amit Napóleon tett. Napóleon a szívét támadta meg azoknak az államoknak, amelyek ellen hadakozott; a mostani Franciaország cul de sac* támadta meg Oroszországot. Nem nagy hadműveletekre irányult a szándék, hanem egy szerencsés coup de mainre,** egy megrohanásra, egy kalandra. Ebben a különböző szándékban rejlik az egész különbség az első és a második francia császárság és megfelelő képviselőik között. Napóleon a *modern* Európa fővárosaiba szokott győztesként bevonulni. Utódja különböző ürügyekkel — a pápa védelme, a szultán védelme, a hellén király védelme — francia helyőrségeket helyezett az *antik* Európa fővárosaiba, Rómába, Konstantinápolyba és Athénbe, ami valójában nem a hatalom gyarapodása volt, hanem csak az erők szétforgácsolása. Napóleon művészete az erők összpontosításában rejlett, utódjáé a szétforgácsolásában. Ha Napóleon kénytelen volt két különböző hadszíntéren hadakozni, mint ahogy ez Ausztria elleni háborúiban történt,*** hadereje messze legjelentősebb részét a döntő hadműveleti vonalon koncentrálta (az Ausztria elleni háborúkban a Strasbourg—Bécs vonalon), és viszonylag kis haderőt hagyott a másodrendű hadszíntéren (Itáliában), biztos lévén abban, hogy mégha csapatait itt meg is verik, a döntő vonalon elért saját sikerei jobban útját állják az ellenséges hadsereg előnyomulásának, mint bármilyen közvetlen ellenállás. Utódja ezzel szemben sok ponton szórja szét Franciaország haderejét és egy részét ott koncentrálja, ahol a legnagyobb áldozatok árán kell megvásárolni a legkisebb eredményeket, ha egyáltalán el lehet érni ered-

* Zsákutcában, félreeső zugban. — *Szerk.*
** Rajtautásre. — *Szerk.*
*** 1805 és 1809. — *Szerk.*

ményeket. A Rómában, Athénben, Konstantinápolyban, a Krímben levő csapatokon kívül egy segítő sereget kell küldeni Ausztriába a lengyel határra és egy másikat a Baltitengerre. A francia hadseregnek ily módon legkevesebb három hadszíntéren kell működnie, amelyeket legalább 1000 mérföld választ el egymástól. E terv szerint a francia haderők egészét felhasználnák, *mielőtt* még a háború Európában komolyan megkezdődne. Napóleon, ha egy megkezdett vállalkozást értelmetlennek látott (mint Aspernnél),* ahelyett, hogy ragaszkodott volna hozzá, talált valami új fordulatot, hogy csapatait váratlanul egy új támadási pontra vezényelje át és egy ragyogó, sikerrel koronázott manőverrel még az időleges vereséget is a végleges győzelemhez vezetőnek tüntesse fel. Csak hanyatlása napjaiban, miután 1812 megtörte önbizalmát, változott akaratenergiája elvakult nyakassággá, amely azt parancsolta neki, hogy tartson meg olyan állásokat (mint Lipcsénél),** amelyeket katonai ítélőképessége elvetett. Utódja azonban *kénytelen* azzal kezdeni, amivel elődje végezte. Az *egyiknél* megmagyarázhatatlan vereségek eredménye volt az, ami a *másiknál* megmagyarázhatatlan jószerencsék eredménye. Az *egyiknél* saját lángesze lett a csillag, amelyben hitt; a *másiknál* a csillagban való hitnek kell pótolnia a lángészt. Az *egyik* legyőzött egy valóságos forradalmat, mert ő volt az egyetlen ember, aki véghezvihette ezt a forradalmat; a *másik* egy letűnt forradalmi korszak újra éledt emlékét győzte le, mert ennek az egyetlen embernek a nevét viselte, tehát maga is emlék volt. Könnyű lenne kimutatni, hogy a második császárság belső igazgatásában visszatükröződik hadviselésének önhitt középszerűsége, hogy itt is a látszat lépett a lényeg helyébe és hogy a „gazdasági" hadjáratok semmivel sem voltak sikeresebbek, mint a katonaiak.

A megírás ideje: 1855. március 17.
A megjelenés helye: Neue Oder-Zeitung, 1855. március 20.
Eredeti nyelve: német.

* 1809. május 21—22. — *Szerk.*
** 1813. október 16—19. — *Szerk.*

A LEGUTÓBBI KRÍMI ESEMÉNYEKRŐL

Mialatt Bécsben a béketárgyalások folynak, Franciaországban előrehaladnak a háborús készülődések. A Krímben levő tíz hadosztályhoz négy újabbat küldenek, amelyek közül kettőnek a hadjárat elején Konstantinápolyban tartalékseregetet kell majd alkotnia; e hadosztályok egyike a császári gárdából fog állni, egy másik az egyesített elitszázadokból (a párizsi hadsereg gránátosai és voltigeurjei).* A másik két hadosztályt (a 11-est és a 12-est) e pillanatban már behajózzák vagy Toulonban és Algírban koncentrálják. Ezek az újabb erősítések a krími francia csapatok létszámát 100 000—110 000 főre növelik, április vége felé pedig megérkezik majd a 15 000 piemonti és nagyszámú brit erősítés. Minden, merőben helyi jellegű nehézségtől eltekintve, a fő kifogás az effajta hadviselés ellen a Krímben mindig az, hogy Franciaország rendelkezésre álló haderejének teljes egynegyedét egy másodrendű hadszíntérre veti, ahol még a legnagyobb siker sem dönt el semmit. Az a fiktív érték, amelyet a krími sikereknek és vereségeknek tulajdonítottak, kettős súllyal vág vissza a séma szerzőjére. Szevasztopol korántsem Oroszország II. Sándor számára, de Franciaországgá vált Bonaparte számára.

Ami a helyi nehézségeket illeti, világos, hogy a Herszonesz, amely ebben a pillanatban sok ezer ember és állat temetője, az első napsugarak hatására járványos betegségek

* Szétszórt rendben való harcra kiképzett gyalogos. — *Szerk.*

melegágyává válik majd. Feltéve, hogy a szövetségesek 150 000 főre növelik hadseregüket, akkor az élelmiszerkérdés az oroszok által már letarolt és gabonában szegény Krímben annál nehezebben lesz megoldható, mert az oroszok nem fogják elmulasztani, hogy az állatokat kellő időben és még a saját visszavonulásuk előtt elhajtsák.

Ami azokat a nehézségeket illeti, amelyeket Szevasztopol ostromlása elé különösen az orosz hadmérnökök (részben franciák) gördítenek, ezekre tanulságos adalékot nyújt a *Malahov-eset*. Körülbelül egy hónapja az ostrom tudvalevőleg leállt, de három francia dandár (egy a 8. és kettő a 9. hadosztályból) megérkezése lehetővé tette, hogy az angol gyalogság egy részét leváltsák és az árkokat erősebben megszállják. Ugyanakkor Niel és Jones tábornokok megjelenése — az első a francia, a második az angol hadmérnöki kartól jött — újból felélénkítette az ostromműveleteket, és megpróbálták jóvá tenni azokat a hibákat, amelyeket Bizot francia tábornok önfejűsége és a brit gyalogság kis létszáma okozott. Új futóárkokat ástak, különösen az angol oldalon, ahol párhuzamos árkot nyitottak, körülbelül 300 yardnyira a Malahov-dombon levő orosz védőművektől. Az újonnan felállított ütegek közül néhányat annyira előretoltak az Inkerman felőli oldalon, hogy az orosz ütegek egy részének a hátába jutottak volna, vagy oldalazták volna őket, mihelyt tüzet nyithatnak. Az orosz vonalak, mint minden térkép mutatja, félkörívben a Karantén-öböltől a belső hadikikötőig és innen a Hajó-öbölig húzódtak. Ez utóbbinak a nyugati oldalán egy sor, az oroszok által megszállt magaslat van; ezek közül a legjelentősebb a Malahov-domb, amely uralgó helyzete révén az egész orosz jobbszárny kulcsa. Az említett öböl keleti oldalán egy másik magaslat emelkedik, amely az oroszok ütegeinek és hadihajóinak tüze alatt állván, mindaddig kívül maradt a szövetségesek hatókörén, amíg nem tudták teljesen elvágni a Szevasztopol és Inkerman közti összeköttetést — amely összeköttetést viszont a kikötő északi oldalán levő erődök és ütegek tüze biztosított. Amióta azonban a szövetségesek Malahovtól keletre és délkeletre olyan

állásokat találtak ütegeiknek, amelyekből az orosz vonalakat hátulról és oldalról fenyegették, azóta ez a semleges magaslat igen fontossá vált. Az oroszok ezért február 21-én éjjel egy csapat munkást küldtek oda, hogy redoute-ot építsenek rajta. A következő reggelen a szövetségesek láthatták a hosszú árkot és az épülő mellvédet. Úgy látszik, nem értették meg az orosz munkálatok jelentőségét. Legalábbis nem akadályozták folytatásukat. A rákövetkező napon azonban a redoute körvonalaiban készen állt, ámbár az árok mélységét és a mellvéd erősségét illetően még igen tökéletlen formában. Most felfedezték a szövetségesek, hogy ez az építmény helyzeténél fogva csodálatosan alkalmas saját oldalazó (oldalba és hátba tüzelő) ütegeik oldalazására, úgyszólván ártalmatlanná tételére. A hadmérnökök kijelentették, hogy az építményt mindenáron el kell foglalni. Canrobert ezért a legnagyobb titokban mintegy 1000 zuávból és 3000 tengerészgyalogosból álló rohamoszlopot szervezett. Minthogy a parancsokat csak a késői órákban adhatták ki és váratlanok voltak, eltelt némi idő, amíg a csapatok gyülekezési helyükre érkeztek és hajnali két óra (február 24-én) lett, mire élükön a zuávokkal rohamra indulhattak. Egy rövid menet után az ároktól 20 yardnyira álltak. Mint az efféle támadásoknál szokásos, egy lövésnek sem volt szabad esnie; a katonáknak ki kellett venniük puskájukból a csappantyútartó kúpot, hogy megakadályozzák a haszontalan és időt rabló tüzelést. Hirtelen néhány orosz vezényszó hangzott el; egy erős orosz alakulat a redoute belsejében felemelkedett a földről, puskáját a mellvéd szélére helyezte és sortüzet adott a támadó oszlopra. A zuávok, akiket alig tartott fel a befejezetlen árok és fal lejtős oldala, egy pillanat alatt a redoute-ban voltak és szuronnyal rohantak ellenfeleikre. Szörnyű kézitusára került sor; egy idő múlva a zuávok hatalmukba kerítették a redoute felét, később pedig az oroszok az egészet átengedték nekik. Eközben a tengerészgyalogosok, akik kis távolságra követték a zuávokat, vagy eltévesztették az utat, vagy valamely más okból megálltak a domb szélén. Itt minden oldalról megtámadta őket egy orosz oszlop és elkeseredett

ellenállás után lekergette a dombról. Eközben kivilágosodott; az oroszok gyorsan elhagyták a dombot — s a redoute a zuávok kezén maradt, akikre most az egész orosz tüzérség, amelyet erre a pontra lehetett irányítani, tüzet nyitott. A zuávok egy időre földre vetették magukat, miközben a velük levő néhány lövész felmászott a Malahov-erődítményekre, hogy a lőréseken át célba vegye az orosz tüzéreket. De a tűz túl erős volt és a zuávok csakhamar kénytelenek voltak visszavonulni az Inkerman felé eső oldalon, ahol leginkább fedezve voltak az ütegek elől. Azt állítják, hogy valamennyi sebesültjüket magukkal vitték. Az oroszok intézkedései annyira találóak voltak, hogy a franciák kijelentik, okvetlenül elárulta valaki egész támadási tervüket. A tengerészgyalogosok elleni orosz roham teljesen és szinte pillanatok alatt sikerült, míg a befejezetlen redoute-ból való visszavonulásuk után a támogatás nélkül maradt zuávokat bénító tűz alá vették, amellyel várni kellett, amíg a harc a redoute-on belül folyt. Forey tábornokot a francia táborban nyíltan vádolják azzal, hogy közölte az ellenséggel a haditanács titkos határozatait. Az oroszok azonban megtartották redoute-jukat és azóta serényen munkálkodnak befejezésén. Ez az állás nagy fontosságú. Biztosítja az Inkermannal való összeköttetést és az utánpótlást erről az oldalról. Fenyegeti a szövetségesek ostromművének egész jobboldalát. Végül bevételével az oroszok támadásba mentek át.

A megírás ideje: 1855. március 23.
A megjelenés helye: Neue Oder-Zeitung, 1855. március 26.
Eredeti nyelve: német.

A KRÍMI HELYZETRŐL

A béketárgyalások előrehaladásáról szóló jelentések jellege és hangja naponta változik. Ma a béke biztos, holnap a háború. Palmerston a Postban kardokkal és ágyúkkal dobálózik — ami annak bizonyítéka, hogy minél hamarabb békét szeretne kötni. Napóleon megparancsolta sajtójának, hogy a béke olajágáról írjon — ez a leghiztosabb jele annak, hogy tovább akarja folytatni a háborút. A krími események alakulása semmire sem utal kevésbé, mint Szevasztopol közeli elestére. Jevpatorijában Omer pasa most gyakorlatilag bennrekedt a szárazföldi oldalon. A lovassági fölény lehetővé teszi az oroszoknak, hogy őrcsapataikat és lovas őrszemeiket egészen közel vigyék a városhoz, hogy a környéket végigpásztázzák őrjáratokkal, amelyek elcsípik a szállítmányokat, és nagyobb kitörés esetén visszavonuljanak a távolabb álló gyalogsághoz. Tehát, mint már sejtettük, sikerült nekik egy túlerőben levő török sereget negyed- vagy harmadannyi létszámmal sakkban tartani. Azt a kitörést, amelyet a török lovasság Szkenderbég (a lengyel Ilinski, aki Calafatnál dicsőséget szerzett) vezetésével hajtott végre, három különböző pontról támadó három orosz különítmény egyidejű rohama visszaverte. Mint minden rosszul kiképzett és bizonytalan lovasság, a törökök is ahelyett, hogy kivont karddal egyenesen nekirontottak volna az oroszoknak, tiszteletteljes távolságban megálltak, hogy karabélyukból tüzeljenek. A határozatlanságnak ez a félreérthetetlen jele az oroszokat támadásra késztette. Szkender-

még megpróbált egy századdal nekimenni, de a basi-bozukokon* kívül mindenki cserbenhagyta és az oroszokon át kellett kikényszerítenie visszavonulását. Omer pasa lovassági erősítések megérkezésére vár és közben a francia—angol táborban járt tudatni a szövetségesekkel, hogy e pillanatban semmit sem tehet és hogy igen kívánatos lenne tízezer főnyi francia csapaterősítés. Ez kétségtelen, de nem kevésbé kívánatos magának Canrobertnek sem, aki már rájött arra, hogy túl sok és egyszersmind túl kevés csapat áll a rendelkezésére. Túl sok Szevasztopolnak a régi módon való ostromlására és a Csornaja védelmére; nem elég arra, hogy a Csornajától előretörjön, az oroszokat a szárazföld belsejébe űzze és a város felőli oldalt körülzárja. 10 000 embernek Jevpatorjába küldése a törököket nem erősítené meg annyira, hogy sikerrel harcba szálljanak, a francia hadsereget azonban meggyengítené a nyílt mezőn való hadműveletek szempontjából. Az *ostrom* napról napra kritikusabbá válik az ostromlók számára. Láttuk, hogy az oroszok február 24-én megtartották a Szapun hegyen levő redoute-ot (a Malahov-erődítmények előtt). Ezt a redoute-ot most megnagyobbították, megerősítették, ágyúkat állítottak fel rajta és contre-approche-okat** vontak belőle. Ugyanígy egy másik helyen, a Kornyilov-bástya frontján, egy sor új redoute-ot emeltek, 300 yarddal távolabb a régi orosz erődítményműveknél. A Times olvasója számára ez nyilván érthetetlen, mert a lap szerint a szövetségesek saját futóárkaikat már rég az orosz vonalaktól kis távolságra vonták meg. Most, végre, például március 16-i levelében, a Times tudósítója beismeri, hogy a brit árkok az utóbbi időpontban is még 600—800 yardnyi távolságra voltak, és hogy valójában azok az *ütegek, amelyek éppen készülnek az ellenségre tüzelni, ugyanazok, amelyek tavaly október 17-én tüzet nyitottak.* Ez tehát az ostromnak az a nagy előrehaladása, a futóárkoknak az az előretolása, amely az angol hadsereg

* Török szóösszetétel: szó szerint „feje vesztett", vagyis olyan egyén, akinek nem katonai, hanem polgári süveg van a fején. Katonai értelemben irreguláris török csapatok, amelyeket főleg Albániában és Kisázsiában toboroztak. Részben gyalog, részben lóháton harcoltak. — *Szerk.*

** Ellen-ostromárkokat, kozelítő-árkokat. — *Szerk.*

kétharmadának életébe vagy egészségébe került! Ilyen körülmények között a két ütegvonal közti területen elég hely volt az új orosz védőművek felállítására. Ezek úgy tekinthetők, mint új párhuzamos árok nyitása az ostromlók ellen 300—400 yardnyi távolságra az ő építményeiktől, mint a legnagyobb szabású contre-approche a körülzáró hadsereg ellen. Az utóbbi így defenzívába szorult, holott egy ostrom első lényeges feltétele az, hogy az ostromlók szorítsák defenzívába az ostromlottakat.

Ahogy a Szevasztopol előtti táborban, úgy most Angliában is kezdenek rájönni arra, hogy semmi esély nincs Szevasztopolnak rohammal való elfoglalására. Ebbeli zavarában a Times egy „magas hadtudományi tekintélyhez" fordult és megtudta, hogy offenzívába kell átmenni úgy, hogy átkelnek a Csornaján és elérik az Omer pasa parancsnoksága alatt álló törökökkel való egyesülést — akár az orosz megfigyelő sereggel való csata előtt, akár utána —, vagy úgy, hogy diverziót hajtanak végre Kafába,* ami az oroszokat arra kényszerítené, hogy szétforgácsolják erőiket. Minthogy a szövetséges hadsereg most 110 000—120 000 főt számlál, meg kell birkóznia ilyen feladatokkal. Így ír a Times. Mármost senki sem tudja jobban, mint Raglan és Canrobert, hogy az Omer pasa seregével való egyesülés igen kívánatos, de a szövetségeseknek szerencsétlenségükre a Szevasztopol előtti magaslatokon eddig nem 110 000—120 000, hanem legfeljebb 80 000—90 000 szolgálatképes katona állt rendelkezésükre. Ami pedig egy Kafába irányuló expedíciót illet, ennél jobbat az oroszok nem is kívánhatnak. A szövetséges csapatokat három különböző pontra szétszórni, 60—150 mérföldnyire a központtól, amikor a most birtokukban levő két ponton sem elég erősek az előttük álló feladat megoldásához! Úgy látszik, a Times tanácsát „orosz" katonai szakértő sugalmazta.

Minthogy a 11. és 12. francia hadosztály most, legalábbis részben, úton van és visszamaradt részeik, valamint a 13. és

* Kafa — Feodoszija középkori neve, amely a XX. század elejéig volt használatos. — *Szerk.*

14. hadosztály és a két piemonti hadosztály készülnek követni őket, a szövetséges hadsereg május vége előtt eléri azt a létszámot, amely képessé teszi és egyszersmind kényszeríti majd arra, hogy előrenyomuljon a Csornajánál levő védelmi állásból. A csapatokat Konstantinápolyban fogják koncentrálni és valószínűleg egyszerre hajózzák majd be valamennyit, hogy lehetőleg minél rövidebb időt kelljen tölteniük a végzetes Herszoneszon. Ez az intézkedés némi késedelmet fog okozni, de nagy előnyöket biztosít. Azok az erősítések, amelyeket eddig lassanként, kis részlegekben a Krímbe küldtek, noha együttvéve egy hadsereget alkotnak, soha nem erősítették meg eléggé az expedíciós hadsereget ahhoz, hogy offenzív hadműveleteket végezhessen.

A megírás ideje: 1855. március 30.
A megjelenés helye: Neue Oder-Zeitung, 1855. április 2.
Eredeti nyelve: német.

A HÁBORÚ ÁZSIÁBAN

Lassanként megtudjuk a részleteket Kars elestéről; s eddig ezek teljesen megerősítik azt, amit a kisázsiai török hadseregre vonatkozólag mondani szoktunk. Most már tagadhatatlan, hogy ezt a hadsereget módszeresen tönkretette a török kormány hanyagsága és a török nemtörődömségnek, fatalizmusnak és bárgyúságnak az akadálytalan befolyása. A most feltárt tények valóban erősen azt bizonyítják, hogy Kars elestében még a közvetlen árulásnak is sok szerepe volt, ami Törökországban megszokott dolog.

Már a tavalyi hadjárat kezdetén alkalmunk volt feltárni olvasóink előtt az erzurumi és karsi török hadsereg nyomorúságos állapotát és azt a botrányos sikkasztást, amely ezt a helyzetet előidézte. Két hadtestet, a kisázsiait és a mezopotámiait, azonkívül a szíriai hadtest egy részét koncentrálták ott az örmény felföld védelmére. Ezek a hadtestek meg voltak erősítve redifjeikkel vagyis török tartalék-zászlóaljakkal és magvát alkották egy kurd és beduin irregulárisokból álló nagyszámú tömegnek. De 1853 és 1854 négy-öt szerencsétlen csatája, Ahalzihtól Bajazetig, megtörte e hadsereg összetartását és szellemét, míg télen a ruházat és élelem hiánya teljesen tönkretette. A főhadiszálláson, minden hivatalosan elismert pozíció nélkül, magyar és lengyel menekültek vegyes tömege gyűlt össze, kalandorok éppúgy, mint érdemes emberek. A tudatlan, féltékeny és intrikáló pasák előtt a kalandorok elsőrangú szakértőknek adhatták ki magukat,

mialatt a menekültek között levő valóban hasznos embereket kalandorokként kezelték; végül is a hiúság és intrika versenyfutása volt ez, szégyenletes a menekültek összességére nézve, és befolyásuk szinte utolsó maradványát is megsemmisítette. Ekkor érkeztek a brit tisztek, akiket nagy tisztelettel fogadtak, mivel egy szövetséges kormányt megillető tekintély és a török parancsnokok teljes tehetetlensége állt mögöttük. De azokkal a kísérletekkel, hogy valami katonai szellemhez hasonlót öntsenek az örményországi hadseregbe, ők is csak kudarcot vallottak. Erőfeszítéseik itt-ott talán egy pillanatra felráztak egy-egy pasát tompa fásultságából, biztosították a legelengedhetetlenebb védőművek megépítését Karsban, és időnként meg is gátolták a sikkasztás és éppenséggel az ellenséggel való titkos egyetértés legdurvább eseteit; de ennél többet nem is értek el. Amikor Williams tábornok az elmúlt tavasszal minden erejét latbavetette, hogy biztosítsa a legnélkülözhetetlenebb élelmiszerkészleteket Karsban, állandóan akadályokat gördítettek útjába. A török *hadbiztosság* kizártnak tartott egy ostromot; nem voltak lovai az élelmiszer szállítására. Amikor kiderült, hogy rengeteg szamár áll rendelkezésre, a törökök méltatlannak találták, hogy a szultán készleteit szamarakon szállítsák, és így tovább; így végül Kars, Örményország védőbástyája, amely mindössze kétnapi menetre van Gumri orosz erődtől, gyakorlatilag minden élelem nélkül maradt és a környékről kellett élelmiszert szereznie. Ugyanez volt a helyzet a lőszerrel. A szeptember 29-i orosz támadás után a tüzérségnek csak három napi lőszere maradt, de vegyük figyelembe, hogy nem is került sor tulajdonképpeni ostromra — szeptember 29-e volt az egyetlen igazi harci nap a blokád alatt. A seregnek küldött orvosságos ládák mindenféle szemetet tartalmaztak és a sebészeket Konstantinápolyból szülészeti eszközökkel látták el — ezekkel kellett volna hát a sebeket kezelniük és végtagokat amputálniuk.

Ez volt a helyzet Karsban. Hogy ilyen gyér erőforrásokkal a demoralizált anatóliai csapatokból álló helyőrség oly elkeseredett ellenállást fejtett ki szeptember 29-én, és

oly sokáig kitartott azután az éhség ellenére, ez egyike a török történelem ama sokat jóvátevő tényeinek, amelyek gyakoriak a jelenlegi háborúban. Ugyanaz a fatalizmus, amely a feljebbvalóknál fásult tunyasághoz vezet, a tömegekben ezt a makacs ellenállást idézi elő. Utolsó maradéka ez annak a szellemnek, amely az Iszlám zászlaját Mekkától Spanyolországig vitte és amelyet csak Poitiers-nél* állítottak meg. Támadó ereje odavan, de védőképességéből még valami megmaradt. Ez a makacs ellenállás falak és sáncok mögött — ez jellegzetesen török erény; nagy hiba lenne érdemét európai tisztek jelenlétének tulajdonítani. Ha ilyenek jelen voltak is Karsban és Szilisztriában 1855-ben és 1854-ben, nem voltak ott Várnában, Brailában és Szilisztriában 1829-ben, amikor a törökök ugyanilyen hőstetteket vittek véghez. Amit európai tisztek ilyen esetekben tehettek. az a hibák kijavítása, a redoute-ok megerősítése, a védelem rendszerének egységesítése és a közvetlen árulás megakadályozása volt. De a katonák egyéni bátorsága mindig ugyanolyan volt, akár voltak ott európai tisztek, akár nem; nem hiányzott ez a bátorság Karsban sem, még a csaknem teljesen szétvert anatóliai hadsereg dezorganizált csapataiból sem.

Itt kell kitérnünk azoknak a brit tiszteknek az érdemeire, akik tekintélyes szerepet játszottak Kars védelmében, és akik most hadifoglyok Tiflisben. Kétségtelen, hogy sokat tettek az ellenállás eszközeinek előkészítésére, hogy nekik köszönhető a vár megerősítése, hogy ők gondoskodtak élelemről, amennyire ez lehetséges volt, hogy felrázták a török pasákat álmos tunyaságukból és vezették a védelmet szeptember 29-én. De nevetséges szeptember 29-e és általában a védelem minden érdemét nekik tulajdonítani, ahogy ezt most a brit sajtó teszi, és úgy tüntetni fel őket, mint egy csapat hőst, akiket a veszély órájában cserbenhagytak a gyáva törökök, akikért feláldozták magukat. Nem kívánjuk tagadni, hogy a roham idején a védők első soraiban küzdöttek; az angolok oly harcias természetűek, hogy a brit tisztek legnagyobb és legáltalánosabb hibája az, hogy a csatában meg-

* 732. október 18. — *Szerk.*

feledkeznek tiszti kötelességükről és közkatonaként küzdenek. Ha így tesznek, kétségtelenül megnyerik honfitársaik tetszését, noha bármely más hadseregben azt kockáztatnák, hogy a lélekjelenlét elvesztése miatt elbocsátják őket. De másfelől a török katona annyira megszokta saját tisztjei megfutamodását, hogy mihelyt felbuzdult, ügyet sem vet tisztre vagy parancsra, hanem harcol, ahol éppen áll, és egyáltalán nem az az ember, aki észreveszi vagy akit éppen fellelkesít az, ha féltucat angol áll mellette és megkísérli csillogtatni bátorságát. Nyomban azután, hogy a szeptember 29-i támadás híre itt is elterjedt, kimutattuk, hogy Kars erődítményeit rendkívül hibás módon tervezték, s akkor mondott ítéletünket azóta teljesen megerősítette ezeknek az erődítményeknek a brit kormány által közzétett hivatalos térképe. Végül pedig ezeknek a karsi brit tiszteknek az érdemeit a francia közmondással kell mérni: „a vakok birodalmában a félszemű király". Sok olyan ember, aki Franciaországban nem képes megszerezni az alhadnagyi vizsga letételéhez szükséges tudást, kiváló tábornok lehet kokinkínaiak között; és ha brit tisztek saját hazájukban szakmai hozzá nem értésükről hírhedtek, nem kell azt várnunk, hogy Törökországban szolgálva a tudás vagy a lángész váratlan áradata megvilágosítja őket. Részünkről azt hisszük, hogy Kmetyt ugyanannyi érdem illeti, mint bárkit, aki részt vett Kars védelmében.

Mialatt Karsban ez volt a helyzet, vajon mi történt Erzurumban? Egy tucatnyi öreg pasa csibukozással töltötte napjait, fogalma sem lévén arról, hogy valami felelősség is terheli őket azért, hogy Karsot erősen szorongatták, vagy hogy az ellenség néhány napi járásra van, a Deve Royun hegyek másik oldalán. Néhány ezer főnyi reguláris csapat, irregulárisok kíséretében, ide-oda vonult, soha nem kockáztatva meg az ellenség megtámadását és visszahúzódva, mihelyt felderítette annak előőrseit. Nem volt sem erejük, sem bátorságuk Kars felmentésére; Karsot tehát az ellenség kiéheztette, mialatt az erzurumi hadsereg még egy demonstrációt is alig mert megkockáztatni a támogatására. Williams tábornoknak tudnia kellett, hogy erről az oldalról nem várhat

semmi segítséget. Azt azonban nem tudjuk kitalálni, milyen jelentéseket, milyen ígéreteket kapott Omer pasa hadmozdulatainak hatékonyságát illetően. Azt mondják. Williams úgy tervezte, hogy végső esetben utat tör a helyőrséggel az orosz hadseregen át; mi azonban kételkedünk abban, hogy komolyan foglalkozott ezzel. A hegyes terep, amely csak igen kevés hágót nyújt Erzurum elérhetésére, az oroszoknak kedvezett; ha néhány szorost jól megszállnak, ez a terv nem valósítható meg. Másrészt október vége felé a csapatmozdulatok csaknem lehetetlenné válnak olyan vidéken, amely 5000—8000 láb magasságban van a tengerszint felett, ahol a tél igen korán beáll és hat-kilenc hónapig tart. Ha Kars ki tudott volna tartani télig, a helyőrség 6000 főnyi regulárisának az elvesztése semmi sem lett volna a meghosszabbított védelemmel nyert időhöz viszonyítva. Erzurum, az összes örményországi török raktárak nagy központja csaknem minden erődítés nélkül állt, és e védelem biztonságot nyújtott volna neki 1856 májusáig; míg az oroszok által elért valóságos előny a Kars-Csai és a Felső-Araxes falvainak tényleges birtoklására korlátozódott volna, amelyeket akkor sem lehetett volna elvitatni tőlük, ha a karsi helyőrségnek sikerül elérnie Erzurumot. Ez a város szinte egyáltalán nem volt megerősítve; ha a karsi helyőrség valóban utat tör ide október közepe táján, akkor sem lett volna elegendő haderő Erzurum megvédésére. Mint nyílt várost csak a Deve Royunnál lehet megvédeni, a város előtt, a szorosban vívott csatával. Ily módon a karsi helyőrség kitartása mentette meg Erzurumot.

Újból felmerül a kérdés, vajon Omer pasa nem menthette volna-e meg Karsot, és csaknem minden Keleten levő európai tudósítónak megvan erre a saját felelete. Még most is megpróbálják Kars elestének egész felelősségét Omer pasára hárítani, mégpedig éppen azok, akik korábban állandóan dicséretét zengték. A tény az, hogy először is, Omer pasát akarata ellenére visszatartották a Krímben, amíg aztán túl késő lett ahhoz, hogy valami nagyszabású vállalkozást kezdjen a tél beállta előtt. Amikor azután Konstan-

tinápolyba ment, hogy elkészítse hadműveleti tervét, mindenféle intrikák elhárításával kellett töltenie idejét. Amikor végül mindent elintézett, az ígért brit szállítmányok nem érkeztek meg; s mikor a hadsereget Batum közelében, majd később Szuhum-Kalenál koncentrálták, semmi élelemről, lőszerről és szállító eszközről nem gondoskodtak. Nehéz kitalálni, hogyan remélték ilyen körülmények között, hogy Omer pasa Kars közvetlen felmentésére indul. Úgy látjuk, hogy mingréliai expedíciója alatt soha nem merészkedhetett két-három napi járásnál messzebbre a tengerparttól, pedig ott jó orosz hadiutakon vonulhatott. De Karsba menve akár Erzurumon, akár Ardahanon át, húsz vagy tizenkét napi járásra kellett volna eltávolodnia a parttól, folyómedreket és hegyiösvényeket használva útul, amelyeken legfeljebb málháslóval lehet közlekedni. A Trapezuntból Erzurumba menő karavánoknak nincs más útjuk, és az a tény, hogy soha nem használnak járműveket, mutatja legjobban, milyen terepen kell utazniuk. S ez az egyetlen út, amelyet egyáltalán kitapostak; ami Batumból a szárazföld belsejébe vezető úgynevezett utakat illeti, ezek létezése még problematikusabb, mert itt kicsi a forgalom. Azok a bölcs katonai kritikusok, akik szemére vetik Omer pasának, hogy nem vonult egyenesen Karsba, először tanulmányozzák azoknak a beszámolóit, akik már utaztak ezen a terepen — például Curzonét és Bodenstedtét. Ami a London Timesnak azt az állítását illeti, hogy Williams tábornok Batumot jelölte meg Omer pasa számára mint a Karsba való közvetlen menetelés kiindulópontját, erre csak azt mondhatjuk, hogy Williams, aki sok évig itt élt, túlságosan is jól ismeri Örményországot, semhogy ilyesmit javasolna.

Mindezt figyelembe véve Omer pasa nem tehetett jobbat, minthogy fenyegeti a Kars előtt álló oroszok összeköttetéseit. Hogy ezt mennyire hatékonyan teheti, az saját hadseregének mozgékonyságától és a vele szemben álló orosz erőktől függ. Az első meggondolást mint csak a tények alapján megítélhető dolgot figyelmen kívül hagyva, kezdettől fogva azt a következtetést vontuk le, hogy minden valószínűség szerint az

oroszok túlságosan erőseknek bizonyulnak az inváziós hadsereg számára. Első számításunk a Bebutov rendelkezésére álló erőkről teljesen pontosnak bizonyult, s megmutatta, hogy még Kutaisnál is az oroszok kis ügyességgel túlerőt állíthatnak szembe a törökökkel. És így is tettek. Ha Omer pasa még oly szabadon mozoghatott volna is, akkor sem kényszeríthette volna ki a parancsnoksága alatt álló sereggel a Rionin való átkelést. De ezenkívül utánpótlásának lassúsága és bizonytalansága kezdettől fogva gátolta hadműveleteit. Minden két-három napi menetelés után majdnem egy hétig állnia kellett, hogy létrehozza a legnélkülözhetetlenebb élelmiszerraktárakat; és amikor végül Redut Kaletól három napi járásra benyomult az ország belsejébe, teljesen megbénult. Minthogy ugyanakkor túlerőben levő hadsereget talált maga előtt, nem tehetett egyebet, minthogy visszahúzódott a tengerpartra, ahová az oroszok követték, igen erősen zaklatva utóvédjeit. A török hadsereg most a parton táborozik és el fogják szállítani Batumba, Trapezuntba és más helyekre, miután súlyosan szenvedett mind az ellenségtől, mind a betegségtől. Mingrélia, a parti erődök kivételével, ismét az oroszok kezén van.

Ezzel befejeződik az oroszok harmadik szerencsés ázsiai hadjárata: Kars és pasalikja* meg van hódítva, Mingrélia megszabadult az inváziótól; és a harctéren maradt török csapatok utolsó része, Omer pasa hadserege, létszámban és erkölcsileg jelentősen meggyengült — ezek az eredmények nem megvetendők olyan vidéken, mint a Délnyugat-Kaukázus, ahol minden hadművelet szükségképpen lassú a terep miatt és azért, mert nincsenek utak. S ha ezeket a sikereket és tényleges hódításokat ellensúlyozásnak tekintjük Szevasztopol déli részének, Kercsnek, Kinburnnak, Jevpatorijának és néhány kaukázusi erődnek a szövetségesek által történt elfoglalásáért, azt látjuk, hogy az utóbbiak által valóban elért előnyök nem olyan jelentősek, hogy igazolnák a brit sajtó hetvenkedését. Igen jellemző, hogy a párizsi Constitutionnel a francia udvar által sugallt cikkében egyenesen

* Török közigazgatási egység. — *Szerk.*

megvádolja lord Redcliffe-et, hogy elsősorban őt terheli a felelősség az ázsiai csapásokért, mert nemcsak hogy nem adta meg a portának a szövetségesek részéről ígért segélyeket, hanem rávette arra is, hogy amíg csak lehet, tartsa vissza a hadszintérre szánt erősítéseket.

A megírás ideje: 1856. január 11.
A megjelenés helye: New York Daily Tribune, 1856. január 25.
Eredeti nyelve: angol.

1857—58-BAN ÍRT
KATONAI TÁRGYÚ CIKKEK.
ANGLIA GYARMATI HÁBORÚI.
AZ INDIAI FELKELÉS

HEGYI HADVISELÉS

Egy Svájcba való betörés újabban felmerült és még nem teljesen kiküszöbölt lehetősége[58] természetesen újra felkeltette a közérdeklődést nem csupán a hegyi köztársaság véderői, hanem általában a hegyi hadviselés iránt is. Az emberek hajlamosak arra, hogy Svájcot bevehetetlennek tekintsék és úgy gondoljanak az oda betörő seregre, mint azokra a római gladiátorokra, akiknek „*Ave Caesar, morituri te salutant*"* felkiáltása oly híressé vált. Emlékeztetnek Sempachra és Morgartenre, Moratra és Gransonra** és azt mondják, hogy egy külföldi hadsereg elég könnyen bejuthat Svácba, de ahogy a bolond Osztrák Albert mondta, nehéz ismét kijutnia onnan. Még katonai szakértők is felsorolnak tucatnyi hegyszorost és hágót, ahol maroknyi kis csapat könnyen és sikeresen ellenállhat a legjobb katonák ezreinek.

A svájci, úgynevezett hegyi erőd bevehetetlenségének legendája az Ausztriával és Burgundiával vívott háborúk idejéből, a XIV. és XV. századból ered. Az előbbi háborúban a támadók fő fegyverneme a lovagok páncélos lovassága volt; erőssége a tűzfegyverrel fel nem szerelt hadseregek ellen intézett ellenállhatatlan rohamában rejlett. Ámde ilyenfajta roham lehetetlen volt olyan országban, mint Svájc, ahol még ma is csak a legkönnyebb lovasság, s az is

* „Üdvözlégy Caesar, a halálbamenők köszöntenek." — *Szerk.*

** A svájciak csatái feudális hódítók ellen: 1386. július 9., 1315. november 15., 1476. június 22. (Morat vagy svájci nevén Murten), 1476. március 2. — *Szerk.*

csupán kis számban használható. S mennyivel inkább használhatatlanok voltak a XIV. századbeli lovagok, akikre csaknem félmázsa vas nehezedett. Kénytelenek voltak leszállni a lóról és gyalogosan harcolni; ily módon mozgékonyságuk utolsó maradéka is veszendőbe ment, s a támadók védekezésre kényszerültek, és ha egy szorosban elkapták őket, még bunkókkal és botokkal szemben is védtelenek voltak. A Burgundiával vívott háborúk idején a lándzsákkal felszerelt gyalogság már fontosabb része lett a hadseregnek, és a tűzfegyvereket is alkalmazták, de a gyalogságot még akadályozta a súlyos védőpáncél, az ágyúk nehezek, a kézi lőfegyverek pedig esetlenek és viszonylag használhatatlanok voltak. A csapatok egész felszerelése még mindig olyan volt, hogy teljesen alkalmatlanná tette őket hegyi hadviselésre, különösen olyan korban, amelyben utakról még aligha lehetett beszélni. Mihelyt tehát ezek a lassan mozgó seregek nehéz terepre kerültek, csaknem megrekedtek, míg a könnyűfegyverzetű svájci parasztok támadó módon tudtak fellépni, csellel felülkerekedtek, bekerítették és végül legyőzték ellenfeleiket.

A Burgundiával vívott háborúk után három évszázadon át soha nem támadták meg komolyan Svájcot. Svájc legyőzhetetlenségének régi legendáját nagy tiszteletben tartották, amíg azután a francia forradalom, egy esemény, amely oly sok tiszteletben tartott hagyományt zúzott szét, ezt is le nem rombolta, legalábbis azok számára, akik járatosak a hadtörténetben. Megváltoztak az idők. A páncélos lovasság és a nehézfegyverzetű lándzsások letűntek; a taktikát tucatnyiszor forradalmasították; a mozgékonyság vált a hadseregek fő tulajdonságává; Marlborough, Savoyai Jenő és Nagy Frigyes vonaltaktikáját a forradalmi hadseregek oszlopai és csatárai megdöntötték; s attól a naptól, hogy Bonaparte tábornok 1796-ban átkelt a Col di Cadibonén, és a szétszórt osztrák és szardíniai oszlopok közé vetette magát, frontálisan legyőzte őket, ugyanakkor pedig elvágta a Tengeri Alpok szűk völgyeibe való visszavonulásukat, s legtöbb ellenfelét foglyul ejtette — ettől a naptól a hegyi

hadviselés új tudománya kelteződik, amely véget vetett Svájc bevehetetlenségének.

A vonaltaktika időszakában, amely közvetlenül megelőzte a modern hadviselés időszakát, mindkét fél gondosan kerülte a nehéz terepet. Minél síkabb volt a terep, annál jobb csatatérnek tekintették, de némi akadályt azért kellett nyújtania, amelyre az egyik vagy mindkét szárny támaszkodhatott. A francia forradalmi hadseregekkel azonban más rendszer kezdődött. Minden védelmi pozícióban gondosan keresték az arcvonal előtti akadályokat, amelyek mögött fedezéket találhattak a csatárok, csakúgy, mint a tartalékok. Egyáltalában előnyben részesítették a nehéz terepet; csapataik sokkal könnyebben mozogtak; s alakzataik — a csatárlánc és az oszlop — nemcsak hogy gyors mozgást tettek lehetővé minden irányban, hanem előnyössé is tették számukra az átszegdelt talaj nyújtotta védelem kihasználását, ugyanakkor amikor ellenfeleik szinte elvesztek az ilyen talajon. A „járhatatlan talaj" kifejezést úgyszólván törölték a katonai terminológiából.

A svájciak 1798-ban tapasztalták ezt, amikor négy francia hadosztály a lakosság makacs ellenállása és az erdős őskantonok háromszori felkelése ellenére úrrá lett az országon, amely a következő három évben a Francia Köztársaság és a koalíció közötti háború egyik legfontosabb hadszíntere lett. Hogy mennyire nem féltek a franciák Svájc megközelíthetetlen hegyeitől és szűk szorosaitól, azt már 1798 márciusában bebizonyították, amikor Massena egyenesen átvonult Graubündenen, a legvadabb és leginkább hegyekkel borított kantonon, amelyet akkor az osztrákok szálltak meg. Az utóbbiak a Rajna felső völgyét tartották. Massena csapatai tömör oszlopokban, lovakkal alig járható hegyi hágókon nyomultak be ebbe a völgybe, elfoglalták az összes kijárókat, és az osztrákok rövid ellenállás után kénytelenek voltak letenni a fegyvert. Az osztrákok igen hamar tanultak ebből a leckéből; Kotze tábornok alatt, aki meglehetős jártasságra tett szert a hegyi hadviselésben, ismét támadásba mentek át, megismételték ugyanazt a manővert és kiűzték a fran-

ciákat. Ezután következett Massena visszavonulása a zürichi védelmi állásba, ahol legyőzte Korszakov oroszait, Szuvorov betörése Svájcba a Szent Gotthard-hágón át, katasztrofális visszavonulása, és végül a franciák újabb előnyomulása Graubündenen át Tirolba, ahol Macdonald a tél derekán átkelt három hegygerincen, amelyekről akkor azt tartották, hogy egyes sorban is alig lehet átkelni rajtuk. Az ezután következő jelentős napóleoni hadjáratokat a Duna és a Po tágas medencéjében vívták meg; az alapjukul szolgáló nagyszerű stratégiai elképzelések mind arra irányultak, hogy elvágják az ellenséges hadsereget és azután elfoglalják magát a centrumot; ez pedig egyenletesebb terepet és nagy tömegeknek döntő csatákra való összpontosítását követelte meg, ami alpesi vidékeken nem lehetséges. De Napóleon 1796-os első alpesi hadjáratától és a Júliai Alpokon át Bécsbe való 1797-es menetelésétől 1801-ig[59] a hadviselés egész története azt bizonyítja, hogy az Alpok hegygerincei és völgyei már nem rettentik el a modern seregeket; attól fogva 1815-ig nem is nyújtottak szóra érdemes védelmet sem a franciáknak, sem a koalíciónak.

Ha átkelünk az Alpok északi lejtőiről a déli lejtőkig vezető, utakként kanyargó mély szakadékok egyikén, minden egyes fordulónál igen félelmetes védelmi állásokat találunk. Vegyük például a közismert Via Malát. Nem akad olyan tiszt, aki ne jelentené ki, hogy egy zászlóaljjal tartani tudná ezt a szorost az ellenséggel szemben, *ha* biztos volna abban, hogy nem kerülik meg. De éppen ez a bökkenő. Nincs olyan hegyi átjáró, még az Alpok legmagasabb gerincén sem, amelyet ne lehetne megkerülni. Napóleon alapelve a hegyi hadviseléshez ez volt: „Ahol egy kecske átmehet, átmehet egy ember is; ahol egy ember átmehet, ott átmehet egy zászlóalj is; ahol egy zászlóalj átmehet, ott átmehet egy hadsereg is." És Szuvorovnak így is kellett tennie, amikor szorosan be volt zárva a Reuss völgyébe és pásztorösvényeken kellett vonulnia seregével, olyan ösvényeken, ahol csak libasorban lehetett haladni, miközben Lecourbe, a hegyi hadviselésben legkiválóbb francia tábornok a nyomában volt.

Éppen az ellenségnek ez a könnyű megkerülése bőségesen felér a védelmi állások erősségével, amelyeknek frontális megtámadása gyakran kész őrültség lenne. Valamennyi út őrzése, amelyen egy állás megkerülhető, a védekező fél erőinek olyan szétforgácsolását jelentené, amely szükségszerűen azonnali biztos vereséggel járna. Ezeket az utakat legjobb esetben csak megfigyelni lehet, és a megkerülő mozdulat visszaverése szükségképpen a tartalékok okos felhasználásától és az egyes különítmények parancsnokainak ítélőképességétől és gyors cselekvésétől függ; és mégis, ha három vagy négy megkerülő oszlopból egyetlenegy sikerrel jár, a védekező fél ugyanolyan reménytelen helyzetbe kerül, mintha valamennyinek sikerült volna a megkerülést végrehajtania. Ennélfogva, stratégiai szempontból, a támadó a hegyi hadviselésben döntő fölényben van a védekezővel szemben.

Ugyanez a helyzet tisztán taktikai szempontból is. A védelmi állások mindig szűk szurdokok, amelyeket erős oszlopok szállnak meg a völgyben és csatárok védelmeznek a magaslatokon. Ezek az állások megkerülhetők vagy elölről, úgy, hogy csatárok csoportokban felmásznak a völgy oldalaira és átkarolják a védelem mesterlövészeit, vagy osztagok vonulnak végig a hegygerincen, ahol ez lehetséges, illetve egy párhuzamos völgyön át, kihasználva valamelyik hágót, hogy a védelmi állást oldalba vagy hátba támadják. Azoknak a csapatoknak, amelyek az ellenséget megkerülték, megvan az az előnyük, hogy ők *uralják a helyzetet*, ők birtokolják a magasabban fekvő területet és áttekinthetik az ellenfeleik által megszállt völgyet. Sziklákat és fákat görgethetnek a védőkre; hiszen manapság egyetlen oszlop sem oly balga, hogy behatoljon egy mély szurdokba, amíg oldalait meg nem tisztította, úgyhogy a védelemnek ez az egykor oly kedvelt formája most a védők ellen fordult. A védelem egy másik hátránya az, hogy a tűzfegyverek hatása, amelyre főleg támaszkodik, hegyekben igen korlátolt. A tüzérség vagy teljesen használhatatlan vagy, ahol komolyan bevetik, visszavonuláskor rendszerint odavész. Az úgynevezett hegyi

tűzérség, amely öszvérháton szállított könnyű tarackokból áll, csekélyke eredménnyel működik, amint ezt a franciák algériai tapasztalatai bőségesen bizonyítják. Ami a muskétákat és karabélyokat illeti, az ilyen terepen mindenütt kínálkozó fedezék megfosztja a védelmet egy igen nagy előnytől — attól, hogy a hadállás előtt nyílt terep legyen, amelyen az ellenség tűz alatt kénytelen áthatolni. Tehát taktikailag éppúgy, mint stratégiailag arra a következtetésre jutunk, amelyet Károly osztrák főherceg, a hegyi hadviselés egyik legjobb tábornoka és a tárggyal foglalkozó egyik legkiválóbb író szögezett le, nevezetesen, hogy a háborúnak ebben a fajtájában a támadás erős fölényben van a védelemmel szemben.

Teljesen hasztalan tehát egy hegyes országot védelmezni? Természetesen nem. A fentiekből csak az következik, hogy a védelemnek nem szabad merőben passzívnak lennie, hogy a mozgékonyságban kell keresnie erejét és — valahányszor erre alkalom kínálkozik — támadó harcot kell folytatnia. Alpesi vidékeken aligha kerül sor ütközetekre: az egész háború kisebb harcok szakadatlan láncolata, a támadó fél egy sor kísérlete arra, hogy egyik vagy másik ponton beékelődjön az ellenség állásai közé és azután előrenyomuljon. Mindkét hadsereg szükségképpen szétforgácsolt; mindkettő minden lépésnél kénytelen ellenfelének előnyös támadási felületet nyújtani; mindkettő kénytelen a véletlenek sorozatára bízni magát. Ennélfogva az egyetlen kínálkozó előny a védekező hadsereg számára az, hogy megkeresheti az ellenség gyenge pontjait és különvált oszlopai közé vetheti magát. Ebben az esetben azok az erős védelmi állások, amelyekre a merőben passzív védelem egyes-egyedül és kizárólag támaszkodhatna, megannyi kelepcévé válnak az ellenség számára, amelyekbe be lehet őt csalogatni, hogy szarvánál fogják meg a bikát. A védelem fő erőfeszítései pedig a megkerülő oszlopok ellen irányulnak, amelyek mindegyike maga is megkerülhető és ugyanabba a reménytelen helyzetbe hozható, amelybe ő szándékozik hozni a védekező felet. Első pillantásra is világos azonban, hogy az ilyen aktív

védelem tettrekész, tapasztalt és ügyes tábornokokat, igen fegyelmezett és mozgékony csapatokat tételez fel, mindenek felett pedig azt, hogy a dandároknak, zászlóaljaknak, sőt még a századoknak is igen ügyes és megbízható vezetői vannak; mert ebben az esetben minden az egyes különítmények gyors, körültekintő cselekvésétől függ.

Van még egy másik formája is a védekező hegyi hadviselésnek, s ez az újabb időkben vált híressé: a nemzeti felkelés és a partizánháború, amelyhez — legalábbis Európában — feltétlenül szükséges a hegyes vidék. Négy példánk van erre: a tiroli felkelés, a spanyol gerillaháború Napóleon ellen,[60] a karlista baszk felkelés és a kaukázusi törzsek háborúja Oroszország ellen.[61] Jóllehet ezek nagy nehézségeket okoztak a betolakodóknak, önmagában véve egyikük sem bizonyult sikeresnek. A tiroli felkelés csak addig volt félelmetes, ameddig, 1809-ben, osztrák reguláris csapatok támogatták. A spanyol gerillák, bár megvolt az az óriási előnyük, hogy országuk igen nagy, főleg azért tudtak sokáig ellenálni, mert a franciáknak fő erőfeszítéseiket mindig az angol — portugál hadsereg ellen kellett irányítaniuk. A karlista háború elhúzódását a spanyol reguláris hadsereg akkori lezüllött állapota magyarázza, valamint az, hogy állandó tárgyalások folytak a karlisták és Krisztina tábornokai között; ezért nem tekinthetők általános érvényű példáknak. Végül a kaukázusi küzdelemben, amely valamennyi közül a legdicsőségesebb a hegyilakók számára, a kaukázusiak viszonylagos sikereiket a földjük védelmében folytatott jobbára támadó taktikájuknak köszönhetik. Ahol az oroszok — valamennyi hadsereg közül ők és a britek a legkevésbé alkalmasak hegyi hadviselésre — támadták a kaukázusiakat, ott az utóbbiak rendszerint vereséget szenvedtek, falvaik elpusztultak és hegyszorosaikat orosz megerősített őrszemek szállták meg. Erősségük azonban abban állt, hogy folytonosan kicsaptak hegyeikből a síkságokra, rajtaütöttek az orosz állomásokon vagy előőrsökön, gyors portyázásokkal nyugtalanították az orosz előretolt vonalak hátát, lesből támadtak a menetelő orosz oszlopokra. Más szóval köny-

nyebbek és mozgékonyabbak voltak az oroszoknál, és kihasználták ezt. Tehát minden esetben, még a hegyilakók időlegesen sikeres felkelései esetében is, ez a siker támadó műveleteknek volt tulajdonítható. Ebben különböznek alapvetően az 1798-as és 1799-es svájci felkelésektől, amelyekben azt látjuk, hogy a felkelők néhány látszólag erős védelmi állást foglaltak el és ott megvárták a franciákat, akik minden alkalommal tönkreverték őket.

A megírás ideje: 1857 január.
A megjelenés helye: New York Daily Tribune, 1857. január 27.
Eredeti nyelve: angol.

AZ ANGOLOK ÚJABB KÍNAI EXPEDÍCIÓJA

Ha az a viszály, amelyet az angolok a kínaiakkal kezdtek, a végsőkig fajul, várható, hogy újabb katonai és haditengerészeti expedícióval végződik majd, olyannal, mint amilyet 1841—1842-ben, az ópiumviszállyal kapcsolatban indítottak.[62] A könnyű siker, amelyet az angolok akkor arattak, roppant összegű ezüstöt csikarva ki a kínaiaktól, alkalmas arra, hogy hasonló újabb kísérletre ösztökéljen egy olyan népet, amely, noha irtózik a *mi** kalóz hajlamainktól, mégis, nem kevésbé, mint mi, jókora adagot őrzött meg abból a régi rablószellemből, amellyel XVI. és XVII. századbeli közös őseink kitűntek. Mégis azok a figyelemre méltó változások, amelyek a kínai helyzetben ama korábbi, az ópiumkereskedelem érdekében történt sikeres rablótámadás óta végbementek, igen kétségessé teszik, hogy egy újabb expedíció most valamiképpen hasonló eredménnyel járna. Az újabb expedíció kétségtelenül, akárcsak az 1841—1842-es, Hongkong szigetéről indulna el. Az első expedíciót két hetvennégy ágyús hajó, nyolc fregatt, nagyszámú sloop és brigg, 12 gőzös és 40 szállítóhajó hajtotta végre:, melyeknek fedélzetén, a tengerész gyalogságot beleértve, 15 000 főnyi haderő volt. Az új expedíciót aligha kísérlik meg kisebb erőkkel; sőt, bizonyos meggondolások, amelyeket itt kifejtünk, arra mutatnak, hogy jóval nagyobb erőket akarnak bevetni.

* A cikk az amerikai olvasóknak szólt és vezércikként, aláírás nélkül jelent meg a New York Daily Tribune-ban. — *Szerk.*

Az 1841—1842-es expedíció, amely 1841. augusztus 21-én indult el Hongkongból, először Amojt foglalta el, majd október 1-én Csousan szigetét, amelyet további hadműveleteinek bázisává tett. E hadműveletek célja az volt, hogy behatoljanak a nagy központi folyóhoz, a Jangcehoz és felhajózzanak rajta Nanking városáig, amely mintegy kétszáz mérföldnyire van a torkolattól. A Jangce Kínát két teljesen különálló részre osztja — északra és délre. Mintegy negyven mérfölddel Nanking alatt a Császár-csatorna torkollik bele a nagy folyóba és keresztezi azt, közlekedési útként szolgálva az északi és a déli tartományok között. A hadjárat azon az elméleten alapult, hogy e fontos közlekedési út elfoglalása végzetes lesz Pekingre nézve és azonnali békekötésre kényszeríti a császárt. 1842. június 13-án az angol haderők Sir Henry Pottinger parancsnoksága alatt megjelentek Vuszung alatt, a hasonló nevű kis folyó bejáratánál. Ez a folyó délen ered és a Jangce torkolatát igen közel éri el ahhoz a helyhez, ahol az a Sárga-tengerbe ömlik. A Vuszung folyó torkolata alkotja a valamivel távolabb levő Sanghaj kikötőjét. A Vuszung partjain ütegek álltak, amelyeket minden nehézség nélkül rohammal elfoglaltak. Ezután az inváziós erők egy oszlopa bevonult Sanghajba, amely az ellenállást meg sem kísérelve, megadta magát. De jóllehet a Jangce partjainak békés és félénk lakói, akikre csaknem kétszáz évig tartó béke után most először zúdítottak háborút, alig fejtettek ki ellenállást, maga a torkolat és a tengerről való megközelítése nagy akadályokat gördített az angolok útjába. A Jangce széles torkolata félig iszappal fedett partok között éri el a tengert, s ezeket nehéz észrevenni, mivel a tenger sok league-nyire* iszaposan sárga, — innen ered a neve is. A hajóknak, amelyek be akartak jutni a Jangcere, óvatosan kellett haladniuk a déli part mentén, állandóan mérve önnal a mélységet, hogy elkerüljék a homokzátonyokat. A zátonyok egészen a nagy Csungming-sziget felső végéig húzódnak; ez a sziget a torkolat közepén fekszik és két csatornára osztja azt. A mintegy harminc

* Angol hosszmérték; 1 league = 3 angol mérföld. (4,8, illetve 5,5 km). — *Szerk.*

mérföld hosszú sziget fölött a partok kezdenek a vízszint fölé emelkedni, de a csatorna medre erősen kígyózóvá válik. A dagály egészen Csencsiangig elhatol, amely körülbelül féluton van Nanking felé, és ahol az, ami eddig torkolat vagy tengeröböl volt, valójában először ölti folyó jellegét a felfelé haladó hajók számára. Az angol flottának, mielőtt elérte ezt a pontot, nagy nehézségekkel kellett megküzdenie. Tizenöt napjukba került, hogy nyolcvan mérföldnyi távolságot megtegyenek horgonyzó helyüktől, Csousantól. A Csungming-sziget közelében több nagyobb hajó zátonyra futott, de a dagály segítségével sikerült továbbjutniuk. Miután e nehézségeket legyűrték és megjelentek Csencsiang városánál, az angolok ugyancsak meggyőződhettek arról, hogy bármennyire fogyatékos is a tatár—kínai katonák katonai képzettsége, a bátorság és a lelkesedés azért nem hiányzik belőlük. Ezek a tatár katonák, akik mindössze ezerötszázan voltak, a legnagyobb hősiességgel harcoltak és mind az utolsó szálig elestek. Mielőtt csatába mentek volna, mintegy megsejtve kimenetelét, mind megfojtották vagy vízbe fullasztották feleségeiket és gyermekeiket. Sokuk holttestét később kihúzták a kutakból. A főparancsnok, látva, hogy a csata elveszett, felgyújtotta házát és a lángok között pusztult el. Az angolok a támadásban száznyolcvanöt emberüket vesztették, amit a város kifosztásakor a legszörnyűbb brutalitással bosszultak meg; a háborút végig a legvadabb kegyetlenséggel folytatták, amely teljesen megfelelt az expedíciót elindító csempészmohóság szellemének. Ha a betolakodók mindenütt hasonló ellenállásba ütköztek volna, soha nem érik el Nankingot. De nem ez történt. Kuacsou városa, a folyó másik oldalán, megadta magát és hárommillió dollár váltságdíjat fizetett, amelyet az angol kalózok nagy megelégedéssel zsebre vágtak.

E pont fölött a folyó elérte a harminc fadhom* mélységet, úgyhogy e tekintetben a hajózás könnyűvé vált, de egyes helyeken az ár igen nagy sebességgel, óránként legalább hat-hét mérföld gyorsasággal rohant. Mégis semmi sem akadályozta meg a sorhajókat Nanking elérésében, s e vá-

* Egy fadhom = 1,83 méter. — *Szerk.*

ros falai alatt végül augusztus 9-én horgonyt vertek az angolok. Az így keltett hatás pontosan megfelelt elképzeléseiknek. A császár úgy megrémült, hogy aláírta az augusztus 29-i szerződést, s éppen ennek állítólagos megsértése adott alkalmat most az új háborúval fenyegető új követelésekre.

Ezt az új háborút, ha sor kerül rá,[63] valószínűleg a korábbi mintájára vezetik majd. De több okból az angolok nem remélhetnek hasonló könnyű sikert. A múlt háború tapasztalatai nem vesztek kárba a kínaiak részére. A Kanton-folyónál lezajlott újabb katonai műveleteknél olyan nagyfokú ügyességet tanúsítottak a tüzérség alkalmazásában és a védelem megszervezésében, hogy az a gyanú támadt, vajon nincsenek-e európaiak közöttük. Minden gyakorlati dologban, és a háború kiváltképpen gyakorlati dolog, a kínaiak messze túlszárnyalják az összes keleti népeket, és nem kétséges, hogy katonai téren az angolok rátermett tanítványokra találnak bennük. Azonkívül valószínű, hogy az angolok, ha újra megpróbálnak felhatolni a Jangcén, mesterséges akadályokba ütköznek a folyón, amilyenekkel a korábbi alkalommal nyilván nem találkoztak. De emellett — s valamennyi közül ez a legdöntőbb szempont — nem várható, hogy Nanking újra elfoglalása ugyanolyan rémületet és riadalmat kelt majd a pekingi császári udvarban, mint az előző alkalommal. Nanking, akárcsak a környező területek nagy része, huzamosabb idő óta a felkelők kezén volt,[64] vezetőik közül egy vagy több a várost tette főhadiszállásává. Ilyen körülmények között Nanking újra elfoglalása inkább kellemes lenne a császárnak, mint kellemetlen. Az angolok jó szolgálatot tehetnek neki azzal, hogy előzik a felkelőket egy városból, amelynek megtartása, ha egyszer elfoglalták, igen nehéz, kényelmetlen és veszélyes, és amelyet, ahogy az újabb tapasztalatok bebizonyították, megszállhat ellenséges erő anélkül, hogy ennek közvetlen végzetes kihatása lenne Pekingre vagy a császári hatalomra.

A megírás ideje: 1857 április eleje.
A megjelenés helye: New York Daily Tribune, 1857. április 17.
Eredeti nyelve: angol.

PERZSIA — KÍNA

Az angolok csak most fejeztek be egy ázsiai háborút,* és máris belekezdtek egy másikba. Az az ellenállás, amelyet a perzsák fejtettek ki és az, amellyel a kínaiak eddig szembe szálltak a brit invázióval, figyelemre méltó kontrasztot mutat. Perzsiában az ázsiai barbárságba beoltották a katonai szervezet európai rendszerét; Kínában a világ legrégibb államának rothadó fél-civilizációja a saját eszközeivel küzd az európaiak ellen. Perzsiát csúfosan megverték, míg a zilált, szétesõ Kína megtalálta az ellenállásnak azt a módszerét, amely, ha végig viszik, lehetetlenné fogja tenni az első angol—kínai háború** diadalmenetének megismétlését.

Perzsia hasonló helyzetben volt, mint Törökország az Oroszország elleni 1828—1829-es háború idején. Angol, francia és orosz tisztek sorjában próbálkoztak a perzsa hadsereg megszervezésével. Egyik rendszer követte a másikat, s mindegyik sorban meghiúsult azoknak a keletieknek a féltékenységén, intrikáin, tudatlanságán, kapzsiságán és korrupcióján, akiket európai tisztekké és katonákká kellett volna formálni. Az új reguláris hadseregnek soha nem volt alkalma arra, hogy a harcmezőn próbálja ki szervezetét és erejét. Hőstettei kizárólag a kurdok, türkmének és afgánok ellen folytatott néhány hadjáratra szorítkoztak, amelyekben afféle magként, illetve tartalékként szolgált Perzsia nagy létszámú

* 1856—1857. évi angol—perzsa háború. — *Szerk.*
** 1839—1842. — *Szerk.*

irreguláris lovassága mellett. A tényleges harcot főképpen az utóbbi vívta; a regulárisok feladata általában csak az volt, hogy tiszteletet keltsenek az ellenségben látszólag félelmetes harcrendjük demonstratív hatásával. Végül is kitört a háború Angliával.

Az angolok megtámadták Bushire-t és bátor, bár eredménytelen ellenállásra találtak. De azok a katonák, akik Bushire-nél harcoltak, nem a reguláris csapatokhoz tartoztak; a partvidék perzsa és arab lakosainak irreguláris kontingenseiből tevődtek össze. A regulárisokat csak akkor összpontosították, mintegy hatvan mérföldnyire onnan, a hegyekben. Végre előrenyomultak. Az angol—indiai hadsereg fele úton találkozott velük; és bár a perzsák nagy önbizalommal vetették harcba tüzérségüket és a legbeváltabb elvek szerint alkották meg négyszögeiket, egyetlen indiai lovasezred egyetlen rohama az egész perzsa hadsereget — gárdát és sorkatonaságot — elsöpörte a csatatérről. Hogy fogalmunk legyen arról, milyen értékűnek tartják ezt az indiai reguláris lovasságot a saját hadseregükben, csupán Nolan kapitánynak e tárgyról írott könyvébe kell belelapoznunk. Az angol—indiai tisztek szerint teljesen hasznavehetetlen, sokkal hitványabb az irreguláris angol—indiai lovasságnál. Nolan kapitány egyetlen csatát sem tud említeni, amelyben tisztességesen helytállt volna. És mégis 600 ilyen katona futamított meg 10 000 perzsát! A perzsa regulárisok között olyan félelem kapott lábra, hogy azóta sem fejtettek ki sehol ellenállást, kivéve a tüzérséget. Muhamerrah-nál lőtávolságon túl húzódtak, a tüzérségre bízva, hogy védje meg ütegeit, és visszavonultak, mihelyt az ágyúk elnémultak; s amikor egy felderítés során a britek partra szállítottak 300 lövészt és 50 irreguláris lovast, az egész perzsa sereg elvonult, otthagyva a betolakodóknak — mert győzteseknek nem nevezhetjük őket — felszerelést, élelmet és ágyúkat.

Mindez azonban sem a perzsákat nem bélyegzi gyávák nemzetének, sem azt nem bizonyítja, hogy lehetetlen az európai taktika meghonosítása a keletieknél. Az 1806—1812-es és 1828—1829-es orosz—török háborúk[65] bőségesen

szolgáltattak példát erre. A fő ellenállást az oroszokkal szemben a megerősített városok és a hegyi tartományok irreguláris kontingensei fejtették ki. A regulárisok, valahányszor nyílt harcmezőn mutatkoztak, azonnal vereséget szenvedtek az oroszoktól, s igen gyakran az első lövésre megfutamodtak; ezzel szemben egyetlen század arnauta* irreguláris Várnánál egy szakadékban hetekig sikeresen szembeszállt az orosz ostromműveletekkel. A legutóbbi háborúban** a török reguláris hadsereg mégis minden egyes ütközetben megverte az oroszokat, Oltenitától és Cetateától Karsig és Ingurig.[66]

Tény az, hogy az európai katonai szervezetnek barbár nemzeteknél való meghonosítása koránt sincs befejezve azzal, hogy az új hadsereget európai módra osztották be, szerelték fel és képezték ki. Ez csak az első lépés. Valamelyik európai katonai törvénykönyv becikkelyezése sem elegendő; ez éppúgy nem fog európai fegyelmet biztosítani, mint ahogy egy európai gyakorló szabályzat sem hoz magával automatikusan európai taktikát és stratégiát. A legfontosabb és egyszersmind a legnehezebb olyan tiszti és altiszti kart létrehozni, amely a modern európai rendszer szerint nevelkedett, teljesen mentes katonai ügyekben a régi nemzeti előítéletektől és hagyományoktól, s életet tud lehelni az új alakzatba. Ez hosszú időt igényel és minden bizonnyal a legmakacsabb ellenállásba ütközik a keleti tudatlanság, türelmetlenség, előítélet, s a szerencsének és kegynek a keleti udvarokhoz annyira hozzátartozó váltakozásai részéről. Egy szultán vagy sah nagyon is hajlamos arra, hogy hadseregét mindenre alkalmasnak tekintse, mihelyt a katonák a díszszemlén tudnak menetelni, kanyarodni, felfejlődni és oszlopot alkotni anélkül, hogy reménytelen zűrzavar támadna köztük. Ami pedig a katonaiskolákat illeti, gyümölcseik oly lassan érnek, hogy a keleti kormányok ingatagságát tekintve aligha remélhető szüret. Még Törökországban is igen gyatra a kiképzett tisztek utánpótlása, és a török hadsereg a legutóbbi háború-

* Albán harcos. — *Szerk.*
** Az 1853—1856-os krími háborúban. — *Szerk.*

ban semmit sem tehetett volna a nagyszámú renegát és a soraiban küzdő európai tisztek nélkül.

Az egyetlen fegyvernem, amely mindenütt kivétel ez alól, a tüzérség. Itt a keletiek annyira zavarban vannak, annyira gyámoltalanok, hogy az egész irányítást kénytelenek európai instruktoraikra bízni. Ennek következtében mind Törökországban, mind Perzsiában a tüzérség magasan fölötte áll a gyalogságnak és a lovasságnak.

Ilyen körülmények között magától értetődő, hogy az angol—indiai hadsereg — a legrégibb keleti hadsereg, amelyet európai rendszer szerint szerveztek meg, s az egyetlen, amely nem keleti, hanem kizárólag európai kormány alá tartozik, s amelyet csaknem kizárólag európai tisztek vezényelnek — erős brit tartalékkal és hatalmas hajóhaddal támogatva, könnyűszerrel szétverhette a perzsa regulárisokat. Minél csúfosabb volt a vereség, annál többet használ a perzsáknak. Most látni fogják, mint ahogy korábban a törökök látták, hogy az európai egyenruha és parádékiképzés önmagában nem talizmán, és meglehet, hogy húsz év múlva a perzsák ugyanolyan tiszteletre méltóaknak bizonyulnak majd, mint amilyeneknek a törökök bizonyultak legutóbbi győzelmeiknél.

Azokat a csapatokat, amelyek meghódították Bushire-t és Muhammerah-t, mint értesültünk, azonnal Kínába küldik. Ott egészen más ellenféllel fognak találkozni. Nem az európai hadmozdulatok utánzata, hanem az ázsiai tömegek irreguláris rendje száll ott szembe velük. Ezekkel kétségtelenül könnyen elbánnak; de mi lesz, ha a kínaiak nemzeti háborút indítanak ellenük és ha a barbarizmus elég gátlástalan lesz ahhoz, hogy felhasználja az egyedüli fegyvereket, amelyeket forgatni tud?

Szemmel láthatóan más szellem uralkodik ma a kínaiak között, mint az 1840—1842-es háborúban. Akkor a nép nyugodt volt; a császár katonáira bízta, hogy harcoljanak a behatolókkal és a vereség után keleti fatalizmussal alávetette magát az ellenség hatalmának. Most azonban, legalábbis a déli tartományokban, amelyekre a harc eddig korlátozódott, a nép zöme aktívan, sőt fanatikusan részt vesz az idegenek

elleni küzdelemben. Tömegesen és a leghidegebb megfontolással megmérgezik a hongkongi európai kolónia kenyerét. (Néhány cipót megvizsgálás végett elküldtek Liebignek. Liebig megállapította, hogy a kenyér legkisebb morzsáját is nagy mennyiségű arzén járta át, ami azt mutatja, hogy már a tésztába belegyúrták. Az adag azonban olyan nagy volt, hogy hánytatóként hatott, és így meghiúsította a mérgezést.) Elrejtett fegyverekkel felszállnak kereskedelmi gőzösökre, az úton legyilkolják a legénységet és az európai utasokat, s hatalmukba kerítik a hajót. Elrabolnak és megölnek minden idegent, aki kezük ügyébe kerül. Még a külföldre kivándorló kulik is mintegy összebeszélve fellázadnak minden kivándorló hajó fedélzetén, harcolnak a hajó megkaparintásáért, és inkább elsüllyednek a hajóval együtt vagy lángjaiban pusztulnak el, semhogy megadják magukat. Még Kínán kívül is a kínai telepesek, akik eddig a legengedelmesebb és legalázatosabb alattvalók voltak, összeesküvést szőnek és váratlanul éjszakai felkelésben törnek ki, mint Sarawakban; vagy csak a puszta erőszakkal és éber őrködéssel tarthatók féken, mint Singapore-ban. Valamennyi kínainak ezt az egyetemes felkelését valamennyi idegen ellen a brit kormány kalózpolitikája idézte elő és tette irtóháborúvá.

Mit tehet egy hadsereg olyan nép ellen, amely efféle hadviselési eszközökhöz folyamodik? Hol, milyen messze hatolhat be az ellenséges országba, hogyan tarthatja magát ott? A civilizátorok, akik gyújtóbombákat zúdítanak védtelen városokra és nők megerőszakolásával tetézik a gyilkosságot, nevezhetik ugyan gyávának, barbárnak, kegyetlennek ezt a módszert, de mit törődnek ezzel a kínaiak, ha csakis így védekezhetnek eredményesen? Mivel a britek mint barbárokat kezelik őket, nem tagadhatják meg tőlük azt a jogot sem, hogy kihasználják barbárságuk összes előnyeit. Ha a kínaiak emberrablásai, rajtaütései, éjszakai mészárlásai a mi felfogásaink szerint gyávaságok is, a civilizátorok ne felejtsék el: ők maguk bizonyították be nekik, hogy megszokott hadviselési eszközeikkel nem szállhatnak szembe a pusztítás európai eszközeivel.

Egyszóval, ahelyett, hogy moralizálnánk a kínaiak szörnyű kegyetlenségeiről, ahogy ezt a lovagias angol sajtó teszi, helyesebb, ha felismerjük, hogy ez *pro aris et focis** háború, népi háború a kínai nemzet fenntartásáért — ha úgy tetszik pöffeszkedő előítéleteivel, butaságával, tanult tudatlanságával és pedáns barbarizmusával együtt való fenntartásáért, de mégis népi háború. S egy népi háborúban a felkelt nemzet által alkalmazott eszközöket nem lehet a reguláris hadviselés általánosan elismert szabályai szerint mérni, sem bármilyen más elvont mércével, hanem csak a felkelt nemzet civilizációjának fokával.

Az angolok ez alkalommal nehéz helyzetben vannak. Eddig úgy látszik, hogy a kínai nemzeti fanatizmus nem terjed túl azokon a déli tartományokon, amelyek nem csatlakoztak a nagy felkeléshez.** Vajon a háború ezekre a tartományokra fog korlátozódni? Ha igen, akkor minden bizonnyal nem vezet eredményre, mivel a birodalom egyetlen létfontosságú pontját sem fenyegeti. Ugyanakkor a háború igen veszélyessé válhat az angolokra, ha a fanatizmus átterjed a belső területek népére. Még ha Kantont teljesen lerombolják is és a part minden lehetséges pontján rajtaütéseket hajtanak is végre, az egész haderő, amelyet a britek össze tudnak hozni, nem elegendő két tartomány, Kuangtung és Kuanghszi meghódítására és megszállva tartására. Mit tehetnek hát még? A Kantontól északra levő vidék, egészen Sanghajig és Nankingig a kínai felkelők kezén van, akiket rossz politika lenne megtámadni; Nankingtól északra pedig az egyetlen pont, amelynek megtámadása döntő eredményre vezetne, Peking. De hol az a hadsereg, amely megerősített és helyőrséggel ellátott hadműveleti bázist alkothatna a tengerparton, leküzdhetné az út minden akadályát, különítményeket hagyhatna hátra a partvidékkel való összeköttetés biztosítására és valamennyire is félelmetes erőként jelenhetne meg egy London-méretű város falai előtt, száz mérföldnyire partraszállásának helyétől? Másrészt a főváros elleni sikeres

* Az oltárokért és a tűzhelyekért. — *Szerk.*
** A tajping-felkeléshez. — *Szerk.*

felvonulás alapjaiban rendítené meg a kínai birodalom egész létezését — meggyorsítaná a Csing-dinasztia bukását és útját egyengetné nem a brit, hanem az orosz előretörésnek.

Az angol—kínai háború oly sok bonyodalmat ígér, hogy teljesen lehetetlen kitalálni, milyen fordulatot vehet. Néhány hónapig a csapatok hiánya, és még hosszabb ideig az elhatározás hiánya eléggé tétlenné fogja tenni a briteket, kivéve esetleg néhány nem fontos ponton, ezek közé sorolható a jelen körülmények között Kanton is.

Egy dolog bizonyos, hogy a régi Kína halálos órája rohamosan közeledik. A polgárháború már elválasztotta a birodalom déli részét az északitól és a lázadók királya* úgy látszik ugyanolyan biztonságban van a császáriaktól (ha saját híveinek intrikáitól nem is) Nankingban, mint a mennyei császár a lázadóktól Pekingben. Kanton eddig amolyan különálló háborút folytatott az angolokkal és általában minden idegennel; és miközben a brit és francia hajóhadak és csapatok sereglenek Hongkong felé, a szibériai kozákok lassan, de állandóan előbbre tolják sztanyicáikat** a dauriai hegyekből az Amúr partjaira és az orosz tengerészek erődítményekkel veszik körül Mandzsúria pompás kikötőit. Éppen a dél-kínaiaknak az idegenek elleni harcban tanúsított fanatizmusa mutatja, hogy úgy látszik tudatában vannak a régi Kínát fenyegető rettentő veszélynek; s nemsokára tanúi leszünk a világ legrégibb birodalma haláltusájának és egész Ázsia egy új korszaka hajnalhasadásának.

A megírás ideje: 1857. május 20.
A megjelenés helye: New York Daily Tribune, 1857. június 5.
Eredeti nyelve: angol.

* Hung Hszju-csuan. — *Szerk.*
** Kozák falu. — *Szerk.*

AZ INDIAI FELKELÉS[67]

Nem óhajtunk csatlakozni ahhoz a lármás kórushoz, amely most Nagy-Britanniában egekig magasztalja a Delhit ostrommal elfoglaló csapatok bátorságát. Egyetlen nép, még a franciák sem versenyezhetnek az angolokkal öndicsőítésben, különösen ha bátorságról van szó. A tények elemzése azonban az esetek 99%-ában igen hamar egészen köznapi arányokra csökkenti e hősiesség nagyságát; és minden józan eszű emberben csak undort kelthet ez a mások bátorságával való féktelen spekuláció, amellyel az angol pater familias,* aki békésen él otthonában elzárkózva minden elől, ami őt a legtávolabbról is a katonai dicsőség megszerzésével fenyegetheti, megkísérli, hogy a Delhi ostrománál tanúsított kétségtelen, de mégsem oly rendkívüli bátorság részesének tüntesse fel magát.

Ha Delhit összehasonlítjuk Szevasztopollal, természetesen el kell ismernünk, hogy a szipojok** nem voltak oroszok; hogy a brit szállások ellen intézett egyik kirohanásuk sem hasonlítható az inkermanihoz;[68] hogy Delhiben nem volt Todtleben, és hogy a szipojok, bármennyire bátran harcolt is a legtöbb esetben minden egyes katona és század, teljesen vezetés nélkül küzdöttek, nemcsak a dandárok és hadosztályok, hanem szinte még a zászlóaljak is; hogy összetartásuk ezért nem terjedt túl a századokon; hogy csaknem

* Családapa — *Szerk.*
** Az indiai angol hadseregben szolgáló bennszülött katonák. — *Szerk.*

teljesen hiányzott náluk a tudományos elem, amely nélkül a hadsereg manapság tehetetlen és egy város védelme egészen reménytelen. Mégis a létszám és a harci eszközök aránytalansága, a szipojok fölénye az európaiakkal szemben az éghajlat elviselésében, az a rendkívül kis szám, amelyre a Delhi előtt álló haderőt időnként csökkentették, sokat ellensúlyoz e különbségek közül, s elég jó összehasonlítást tesz lehetővé a két ostrom között, amennyiben e műveleteket egyáltalán ostromnak lehet nevezni. Ismételjük, nem tekintjük Delhi megostromlását rendkívüli vagy hősiesen bátor tettnek, ámbár kétségtelenül minden csatában előfordultak mindkét oldalon merész egyéni cselekedetek, de azt állítjuk, hogy az angol—indiai hadsereg Delhi előtt több kitartást, egyéni helytállást, ítélőképességet és ügyességet tanúsított, mint az angol hadsereg a Szevasztopol és Balaklava közti megpróbáltatása idején. Az angol hadsereg Inkerman után hajlandó volt újra hajóra szállni, és kétségtelenül így is tett volna, ha nincsenek ott a franciák. Az angol—indiai sereg pedig, amikor az évszak és a vele járó halálos betegségek, a közlekedési vonalak megszakadása, a gyors erősítések minden lehetőségének teljes hiánya, az egész felső-indiai helyzet mind visszavonulását sürgette, fontolgatta ugyan, hogy tanácsos lenne visszavonulni, de mindezek ellenére kitartott posztján.

Amikor a felkelés a tetőpontjára ért, elsősorban egy mozgó hadoszlopra volt szükség Felső-Indiában. Csak két haderő jöhetett számításba — Havelock kis serege, amely csakhamar elégtelennek bizonyult, és a Delhi előtt álló sereg. Vitathatatlan tény, hogy ilyen körülmények között katonai baklövés volt Delhi előtt vesztegelni, egy megtámadhatatlan ellenséggel vívott haszontalan csatákban emésztve fel a rendelkezésre álló erőket; hogy a hadsereg mozogva négyszer annyit ért volna, mint egy helyben állva; hogy el lehetett volna érni Felső-India megtisztítását — Delhi kivételével —, a közlekedési vonalak helyreállítását és a felkelők minden olyan kísérletének a meghiúsítását, amely haderejük koncentrálására irányult, és ezzel mint természetes és egyszerű következményt, Delhi elestét. Ámde politikai meggondolások

azt parancsolták, hogy a Delhi előtti tábort ne szüntessék meg. A főhadiszállás okosait kell kárhoztatni, akik a hadsereget Delhibe küldték — nem a hadsereg állhatatosságát, hogy kitartott, ha már ott volt. Ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy az esős évszak erre a hadseregre sokkal enyhébb hatással volt, mint gondolta volna az ember, és ha a megbetegedések száma elérte volna az ebben az időszakban folytatott aktív hadműveleteknél szokásos átlagot, a hadsereg visszavonulása vagy felbomlása elkerülhetetlen lett volna. A hadsereg veszélyes helyzete augusztus végéig tartott. Ekkor kezdtek érkezni az erősítések, míg a lázadók táborát nézeteltérések tovább gyengítették. Szeptember elején megérkezett az ostrom-szerelvény, és a védelmi állás támadó állássá változott át. Szeptember 7-én az első üteg tüzet nyitott és 13-án estére már két megrohanható rés tátongott a falon. Vizsgáljuk most meg, mi is történt ez alatt az idő alatt.

Ha ebben Wilson tábornok hivatalos jelentésére kellene szorítkoznunk, valóban igen rosszul állnánk. Ez a jelentés éppen olyan zavaros, mint azok a jelentések, amelyeket egykor a krími angol főhadiszállások bocsátottak ki. Senki emberfia nem derítheti ki ebből a jelentésből a két rés hollétét, vagy azt a helyzetet és rendet, amelyben az ostromló oszlopok felálltak. Ami a nem hivatalos beszámolókat illeti, ezek természetesen még reménytelenebbül zavarosak. Szerencsére egyike azoknak az ügyes, tudományosan képzett tiszteknek, akiknek a siker csaknem egész érdeme tulajdonítható, a Bengál Műszaki és Tüzérségi Egység egy tagja a Bombay Gazette-ben beszámolt arról, ami történt, éppoly világosan és szakszerűen, mint egyszerűen és szerényen. Az egész krími háború folyamán egyetlen angol tiszt sem akadt, aki ilyen értelmes beszámolót tudott volna írni. Sajnos, az említett tiszt a roham első napján megsebesült és ezzel tudósítása véget ért. Ezért a további hadműveleteket illetően még mindig sötétben tapogatózunk.

Az angolok annak idején annyira erősítették meg Delhi védőműveit, hogy azok ellenálljanak egy ázsiai hadsereg ostromának. Modern fogalmaink szerint Delhit aligha lehetett

erődnek nevezni, hanem csupán olyan helységnek, amely biztosítva van tábori csapatok erélyes rohamával szemben. Kőfala 16 láb magas és 12 láb vastag, s három láb vastag és nyolc láb magas mellvéd koronázza, úgy hogy a mellvéden kívül hat lábnyi kőfalat nem fedez a vártér és így ki van téve a támadók közvetlen tüzének. A kősánc keskeny volta lehetetlenné tette, hogy azon bárhol is ágyúkat helyezzenek el, kivéve a bástyákat és toronyerődöket. Ez utóbbiak alkalmatlanok arra, hogy csak némileg is megfelelően oldalazzák a kötőfalat, és mivel egy három láb vastag kő mellvédet nem nehéz lerombolni ostromágyúkkal (tábori ütegek is elegendők ehhez), rendkívül könnyű volt elnémítani a védelem tüzét, s különösen az árkot oldalazó ágyúkat. A fal és az árok között egy széles kőpad vagy sima út volt, s ez megkönnyítette, hogy a falon megrohanható rést üssenek, s az árok, ilyen körülmények között, ahelyett hogy coupegorge* lett volna minden belekerülő erő számára, pihenőhellyé vált, ahol rendezni lehetett a vártéren való előnyomulás közben megbomlott oszlopokat.

Egy ilyen helységet szabályos futóárkokkal, az ostromok szabályai szerint támadni még akkor is őrültség lett volna, ha nem hiányzik ennek első feltétele, a körülzárásához elegendő erő. Figyelembe véve a védőművek állapotát, a védők dezorganizáltságát és csüggedő szellemét, feltétlenül hiba lett volna, ha bármilyen más támadási módot követnek, mint amilyet alkalmaztak. Ezt a módot a katonai szakemberek igen jól ismerik *attaque de vive force*** néven. A védőműveket, amelyek csak arra voltak alkalmasak, hogy nehézágyúkkal nem rendelkező ellenfél nyílt támadását hárítsák el, a tüzérség könnyűszerrel elintézte; a város belsejét egész idő alatt gránátokkal lőtték, és mihelyt a rések megrohanhatók voltak, a csapatok nekiindultak.

Az északi frontot támadták meg; ez éppen szemben volt az angol táborral. Ez a front két kötőfalból és három bástyából állt, amelyek enyhén beugró szöget alkottak a központi

* Veszedelmes hely, kelepce. — *Szerk.*
** Erélyes támadás. — *Szerk.*

(a Kasmir-) bástyánál. A Kasmir- és a Water-bástyák közti keleti állás volt a rövidebb, és kissé elébe ugrott a Kasmir- és a Moree-bástyák közti nyugati állásnak. A Kasmir- és Water-bástya előtti terepet alacsony dzsungel, kertek, házak stb. fedték, amelyeket a szipojok nem tettek földdel egyenlővé, s amelyek védelmet nyújtottak a támadóknak. (Ez a körülmény magyarázza, hogyan volt lehetséges, hogy az angolok oly gyakran a város ágyúiig követték a szipojokat, amit akkor rendkívüli hőstettnek tartottak, de ami valójában mindaddig jóformán veszélytelen vállalkozásnak számított, míg ezek a fedezékek megvoltak.) Ezenkívül mintegy 400—500 yardnyira ettől a fronttól egy mély szakadék húzódott ugyanabban az irányban, mint a fal, természetes párhuzamos árkot alkotva a támadás számára; a folyó pedig kitűnő támaszul szolgált az angol balszárnynak. E kedvező körülmények miatt választották az angolok — igen helyesen — a támadás fő pontjául a Kasmir- és Water-bástyák által alkotott enyhe kiszögellést. Egyidejűleg színlelt támadást intéztek a nyugati kőfal és bástyák ellen, s ez a manőver oly jól sikerült, hogy a szipojok fő erejét odavonzotta. A szipojok egy erős csapatot gyűjtöttek össze a Kabul-kapun kívüli külvárosokban, hogy az angolok jobbszárnyát fenyegessék. Ez a manőver helyénvaló és igen hatékony lett volna, ha a Moree- és Kasmir-bástyák közötti nyugati kőfal forgott volna leginkább veszélyben. A szipojok oldalazó állása kitűnő aktív védelmi eszköz lett volna, mivel e csapat előrenyomulása minden ostromló oszlopot egyszerre oldalba kapott volna. De abból az állásból kelet felé nem láthattak messzebbre a Kasmir- és Water-bástyák közti kőfalon; s ennélfogva ennek az állásnak az elfoglalása a védősereg legjobb részét eltávolította a döntő pontról.

Az ütegek helyének kiválasztása, összeállításuk és felszerelésük, valamint kiszolgálásuk módja igen dicséretre méltó. Az angoloknak körülbelül 50 ágyújuk és mozsaruk volt, amelyeket erős ütegekben, jó, szilárd mellvédek mögött összpontosítottak. A szipojok a hivatalos közlések szerint 55 ágyút vetettek be a megtámadott fronton, de ezek szét-

szórva a kis bástyákon és toronyerődökben, képtelenek voltak koncentrált cselekvésre, és a nyomorúságos három láb vastag mellvéd alig védte őket. Kétségtelenül néhány óra elegendő volt a védelem tüzének elnémítására, s ezután már nem sok teendő maradt hátra.

8-án az 1. számú üteg, tíz ágyú, tüzet nyitott 700 yardnyira a faltól. Éjjel az említett szakadékot afféle futóárokká építették ki. 9-én ellenállás nélkül elfoglalták a szakadék előtti átszegdelt terepet és a házakat; és 10-én a 2. számú üteg, nyolc ágyúval, nyílt tüzelőállást foglalt el. Ez 500—600 yardnyira volt a faltól. 11-én a 3. számú üteg, amelyet igen merészen és leleményesen helyeztek el mintegy 200 yardnyira a Water-bástyától, egyenetlen terepen, tüzet nyitott hat ágyúval, miközben tíz nehéz mozsár gránátokkal árasztotta el a várost. 13-án este jelentették, hogy a rések — az egyik a Kasmir-bástya jobbszárnyához csatlakozó kötőfalon, a másik a Water-bástya bal homlokzatán és szárnyán — alkalmasak a megmászásra, s azután parancsot adtak a rohamra. A szipojok 11-én egy ellensánc-munkába kezdtek a két fenyegetett bástya közti vártéren és futóárkot ástak lövészek számára körülbelül 650 yardnyira az angol ütegek előtt. A Kabul-kapun kívüli állásukból is oldaltámadásokra indultak. De az aktív védelemnek ezek a kísérletei egység, összehangoltság és lelkesedés hiányában nem vezettek eredményre.

14-én hajnalban öt brit oszlop indult támadásra. Az egyik jobboldalt, hogy lekösse a Kabul-kapun kívüli erőket és siker esetén megtámadja a Lahore-kaput. Egy-egy a rések ellen, egy a Kasmir-kapu ellen, amelyet fel kellett robbantani, egynek pedig tartalékként kellett működnie. Az első kivételével az oszlopok sikerrel megoldották feladatukat. A réseket csak gyengén védelmezték, de a falhoz közel levő házakban igen makacs volt az ellenállás. Egy műszaki tiszt és három őrmester hősiessége révén (mert itt valóban *volt* hősiesség) sikerült felrobbantani a Kasmir-kaput és így ez az oszlop is behatolt. Estére az egész északi front az angolok birtokában volt. Itt azonban Wilson tábornok meg-

állt. A vaktában való rohamozást megszüntették, felhozták az ágyúkat és a városban levő erős állások ellen irányították őket. A lőportár megrohanásától eltekintve, úgy látszik, nemigen került sor valóságos harcra. A felkelők elcsüggedtek és tömegével hagyták el a várost. Wilson óvatosan nyomult előre, 17-e után alig talált már ellenállásra és 20-ára teljesen elfoglalta a várost.

A támadás vezetéséről alkotott véleményünket már elmondottuk. Ami a védelmet illeti — a támadó ellenmozdulatok megkísérlése, a Kabul-kapunál elfoglalt oldalazó állás, az ellensánc-munkák, a lövészgödrök, mindez azt mutatja, hogy a szipojoknak volt már némi fogalmuk a tudományos hadviselésről; de ezek a fogalmak vagy nem voltak elég világosak, vagy nem elég erősek ahhoz, hogy eredménnyel alkalmazzák őket. Hogy indiaiaktól származtak-e vagy néhány köztük levő európaitól, azt természetesen nehéz eldönteni; egy azonban bizonyos: ezek a kísérletek, bár végrehajtásuk tökéletlen, alapvonásukban nagyon hasonlóak a szevasztopoli aktív védelemhez, és végrehajtásuk úgy fest, mintha valami európai tiszt helyes tervet készített volna a szipojoknak, de ők nem tudták teljesen megérteni annak gondolatát, vagy pedig a dezorganizáltság és a vezetés hiánya a kivihető terveket gyenge és erőtlen kísérletekké változtatta.

A megírás ideje: 1857 november.
A megjelenés helye: New York Daily Tribune, 1857. december 5.
Eredeti nyelve: angol.

LAKHNAU ELFOGLALÁSA

Végre részletes beszámolóink vannak Lakhnau megtámadásáról és bevételéről. A katonai szempontból legfontosabb tájékoztatási forrásokat, sir Colin Campbell táviratait ugyan még nem tették közzé; de a brit sajtó tudósításai, és különösen Mr. Russell levelei a London Times-ban, melyeknek fő részeit már olvasóink elé tártuk, teljesen elegendők arra, hogy általános betekintést nyújtsanak a támadó fél eljárásába.

A részletes jelentések csak megerősítik azokat a következtetéseket, amelyeket a távirati hírekből a védekezők tudatlanságára és gyávaságára vonatkozóan levontunk. A hinduk látszólag félelmetes védőművei a valóságban nem értek el nagyobb hatást, mint azok a tűzokádó sárkányok és fintorokat vágó arcok, amelyeket a kínai „bátrak" pajzsukra vagy városaik falaira festettek. Minden egyes védőmű bevehetetlen frontnak tűnt, mindenütt lőrésekkel és ágyúnyílásokkal ellátott falak és mellvédek, a megközelítést gátló akadályok legváltozatosabb fajtái, mindenfelé előmeredő ágyúk és kis tűzfegyverek. De az egyes állások szárnyait és hátát teljesen elhanyagolták, a különböző védőművek kölcsönös támogatására soha nem gondoltak, és még a védőművek közötti, valamint az előttük levő terepet sem tisztították meg, úgy hogy frontális és szárnytámadásokat egyaránt a védelem tudta nélkül lehetett előkészíteni, és teljes biztonságban lehetett előrenyomulni a mellvédtől néhány

yardnyira is. Az erődítményeknek pontosan olyan halmaza volt ez, amilyet csak el lehet várni árkász közkatonáktól, akiket tisztjeik magukra hagytak, s akik olyan hadseregben szolgálnak, amelyben tudatlanság és fegyelmezetlenség uralkodik. Lakhnau erődítményei csupán a szipoj hadviselés egész módszerének égetettagyag-falakban és föld mellvédekben testet öltő változatai voltak. Az európai taktika mechanizmusa részben belevésődött elméjükbe; a fegyverfogásokat és a csapatkiképzést elég jól ismerték; meg tudtak szervezni egy üteget és lőréseket tudtak kiképezni a falban; de hogy miképp kell összehangolni századok és zászlóaljak mozdulatait egy állás védelmében, vagy miképp kell összehangolni ütegeket és lőréssel ellátott házakat, falakat, hogy egy ellenállásra képes megerősített tábort alkossanak — erről halvány fogalmuk sem volt. Ezért palotáik szilárd kőfalait meggyengítették azáltal, hogy túl sok lőrést vágtak rajtuk, egymásra halmozták a lőrések és ágyúnyílások sorait, mellvéddel ellátott ütegeket helyeztek el a tetőkön, s mindezt teljesen meggondolatlanul, mert a lehető legkönnyebb módon meg lehetett kerülni valamennyit. Ugyanígy, tudva, hogy taktikailag gyengébbek, ezt azzal próbálták ellensúlyozni, hogy az állásokat amennyire csak lehetett megtömték emberekkel, amivel csak azt érték el, hogy szörnyűvé fokozták a brit tüzérség hatását és lehetetlenné tettek minden rendezett és rendszeres védelmet, mihelyt a támadó oszlopok váratlan irányból estek neki annak a tarka tömegnek. És még akkor is, amikor a britek valami véletlen folytán kénytelenek voltak a védőművek félelmetes homlokzatát támadni, ezek felépítése annyira hibás volt, hogy szinte minden kockázat nélkül lehetett őket megközelíteni, rést lőni rajtuk és rohammal elfoglalni. Ez megtörtént az Imam-baránál.* Az épülettől néhány yardnyira egy pucka (napon szárított agyag) fal állt. A britek eddig a falig rövid futóárkot ástak (ez elegendő bizonyíték arra, hogy az épület magasabb részén levő ágyúnyílásokból és lőrésekből nem lehetett lefelé tüzelni a közvetlenül előttük levő terepre), és ezt a falat, amelyet a

* Mecset. — *Szerk.*

hinduk így valójában nekik készítettek, egy faltörő üteg fedezésére használták fel! Két 68 fontost (hajóágyút) hoztak fel e fal mögé. A brit hadsereg legkönnyebb 68 fontosa 87 cwt súlyú ágyútalp nélkül; de még ha feltételezzük, hogy csak nyolc hüvelykes, üreges lövedékeket hajító ágyúról volt is szó, az ebbe az osztályba tartozó legkönnyebb ágyú 50 cwt súlyú, a talppal együtt pedig legalább három tonna. Hogy ilyen ágyúkat ilyen közel lehetett hozni egy többemeletes palotához, amelynek tetején üteg állt, az uralgó helyzetek olyan kihasználatlanságáról és a katonai műszaki tudományban való olyan tudatlanságról tanúskodik, amelyre civilizált hadseregben egyetlen árkász közkatona sem képes.

Ennyit arról a tudásról, amely ellen a briteknek küzdeniük kellett. Ami a bátorságot és kitartást illeti, ez is hiányzott a védekezőkből. A Martiniére-től a Musabadig, mihelyt egy oszlop előnyomult támadásra, a bennszülöttek nagy és általános futással válaszoltak. Az összecsapásoknak ebben az egész sorozatában semmi nem hasonlítható még ahhoz a mészárláshoz sem (mert küzdelemnek aligha nevezhető), amely Secunderabadban ment végbe, amikor Campbell felszabadította az alkirályi palotát. Mihelyt a támadó csapatok előnyomultak, a védők fejvesztetten menekültek, és ahol csak néhány szűk kijárat volt, úgy hogy az összetorlódott tömeg megállásra kényszerült, ott összekavarodva, minden ellenállás nélkül áldozatául estek az előnyomuló britek sortüzeinek és szuronyainak. A „brit szurony" több embert ölt meg a pánikba esett bennszülöttek ellen végrehajtott egy-egy ilyen támadás alkalmával, mint az angolok összes európai háborúiban együttvéve. Keleten az ilyen szuronycsaták, amelyekben csak az egyik fél aktív, a másik pedig rettenetesen passzív, a hadviselés megszokott jelenségei; a burmai paliszádok minden esetben példát szolgáltatnak erre. Mr. Russell beszámolója szerint a britek veszteségeit főleg azok a hinduk okozták, akik már nem tudtak visszavonulni és eltorlaszolták magukat a paloták termeiben, s az ablakokból tüzeltek az udvarban és kertben megjelenő tisztekre.

A mecsetnek és az uralkodó palotájának a megostromlásakor a hinduk oly gyorsan menekültek, hogy az állást az angoloknak nem is kellett elfoglalni, hanem egyszerűen csak bevonultak. A legérdekesebb jelenet azonban csak most kezdődött; mert ahogy Mr. Russell szelíden megjegyzi, a palota meghódítása ezen a napon oly váratlan volt, hogy nem maradt idő óvintézkedéseket tenni az általános fosztogatás ellen. Bizonyára derűs látvány volt egy igazi, szabadságszerető John Bullnak, amint brit gránátosai fesztelenül nekiesnek a drágaköveknek, értékes fegyvereknek, ruháknak és őfelsége Aud királya egész cókmókjának. A szikhek, ghurkák s a táborkísérők készségesen követték a példát, s a fosztogatás és rombolás olyan jelenetei következtek, amelyek nyilvánvalóan túlszárnyalták még Mr. Russell leíró tehetségét is. Az előnyomulás minden újabb lépését fosztogatás és pusztítás kísérte. A Kaiserbad 14-én esett el; félórával később a fegyelem teljesen felbomlott és a tisztek nem tudtak parancsolni katonáiknak. 17-én Campbell tábornok kénytelen volt őrjáratokat szervezni a fosztogatás megakadályozására és várni, „amíg a pillanatnyi fékeveszettség meg nem szűnik". A csapatok szemmel láthatólag teljesen kicsúsztak a kezéből. 18-án azt halljuk, hogy a *legdurvább* fajta fosztogatás megszűnt, de a pusztítás zavartalanul tovább folyik. Miközben az előőrs a városban harcolt a házakból tüzelő bennszülöttek ellen, a hátvéd kedve szerint fosztogatott és rombolt. Este újabb rendeletet adtak ki a fosztogatás ellen; minden ezrednek erős osztagokat kellett kivezényelnie, hogy összeszedjék katonáikat, és táborkísérőiket a táborban tartsák; a tábort szolgálaton kívül senki sem hagyhatta el. 20-án megismételték ugyanezeket a parancsokat. E napon két brit „tiszt és úriember", Cape és Thackwell hadnagyok *„zsákmányolni* mentek a városba, és egy házban megölték őket"; 26-án a dolgok még mindig oly rosszul álltak, hogy a legszigorúbb parancsokat bocsátották ki a fosztogatás és erőszak megszüntetésére; óránkénti névsorolvasást vezettek be; az összes katonáknak szigorúan megtiltották a városba való belépést; elrendelték, hogy azt a táborkísérőt, akit fegyveresen a

városban találnak, fel kell akasztani; a katonák szolgálaton kívül nem viselhetnek fegyvert és az összes nem harcolókat le kell fegyverezni. Hogy kellő súlyt adjanak e parancsoknak, „megfelelő helyeken" számos korbácsoló-háromszöget állítottak fel.

Ezek valóban szép állapotok egy XIX. századi civilizált hadseregben; és ha a világ bármely más csapatai egytizedét elkövették volna e kilengéseknek, milyen becsteleneknek bélyegezte volna őket a felháborodott brit sajtó. Ezek azonban a brit hadsereg tettei, és ezért azt mondják nekünk, hogy az ilyen dolgok csak a háború normális folyományai. Brit tiszteknél és úriembereknél teljesen rendjénvaló, ha elsajátítanak némi ezüstkanalakat, drágaköves karpereceket és más kisebb emléktárgyakat, amelyeket dicsőségük színhelyén találhatnak; és ha Campbell a háború kellős közepén kénytelen volt lefegyverezni hadseregét, hogy megállítsa az általános rablást és erőszakoskodást, e lépésnek nyilván katonai okai voltak; de bizonyára senki sem fog sajnálni ezektől a szegény fickóktól egy heti szabadságot és egy kis szórakozást ennyi fáradság és nélkülözés után.

Tény az, hogy nincs Európában vagy Amerikában hadsereg, amelyben annyi brutalitás volna, mint a britekében. Fosztogatás, erőszakoskodás, mészárlás — olyan dolgok, amelyeket mindenütt másutt szigorúan és teljesen száműztek — a brit katonának hagyományos kiváltságai, szerzett jogai. Azokhoz a gyalázatosságokhoz, amelyeket a spanyol háborúban Badajoz és San Sebastián megostromlása után* napokon át elkövettek, nincsen fogható egyetlen más nemzet évkönyveiben sem a francia forradalom kezdete óta; s az a mindenütt másutt eltiltott középkori szokás, hogy a rohammal elfoglalt várost szabad prédára bocsátják, a briteknél még mindig szabály. Delhinél szükségszerű katonai meggondolások kényszerítették őket arra, hogy kivételt tegyenek; de a hadsereg a külön zsold ellenére is morgott, és most Lakhnauban kárpótolták magukat azért, amit Delhiben elvesztettek. Tizenkét napon és éjen át Lakhnauban nem volt brit hadsereg —

* 1812 április, 1813 augusztus. — *Szerk.*

hanem csak egy fékeveszett, ittas, kegyetlen horda, amely rablóbandákra bomlott és sokkal zabolátlanabb, erőszakosabb és mohóbb volt, mint a szipojok, akiket épp az imént kergettek ki a városból. Lakhnau 1858. évi kifosztása örök szégyene marad a brit hadseregnek.

Míg a kíméletlen szoldateszka, amely civilizálva és humanizálva halad át Indián, csak személyi tulajdonukat rabolhatja el a bennszülöttektől, a közvetlen nyomában járó brit kormány megfosztja őket földjüktől is. Mennyit beszélnek arról, hogy az első francia forradalom elkobozta a nemesek és az egyház földjeit! Mennyit beszélnek arról, hogy Louis Napóleon elkobozta az Orléans-család birtokait! Itt van lord Canning, brit nemesember, szelíd beszédű, erkölcsű és érzésű, s elkobozza fölöttesének, viscount Palmerstonnak parancsára egy egész nép földjét, minden roodot, perchet és acre-t, több mint tízezer négyzetmérföld terjedelemben.[69] Csakugyan jókora falat zsákmány John Bull számára. S amikor lord Ellenborough az új kormány nevében helytelenítette ezt az eddig példátlan intézkedést, akkor a Times és egy csomó kisebb brit lap védelmére kelt ennek a nagyszabású rablásnak és lándzsát tört amellett, hogy John Bullnak joga van tetszése szerint bármit elkobozni. Hiába, John kivételes lény, s ami nála — a Times szerint — erény, az másoknál becstelenség volna.

Közben — minthogy a brit hadsereg a fosztogatás folytán teljesen felbomlott — a felkelők üldözés nélkül kijutottak a hátországukba. Rohilkhandban összevonták erőiket, míg egy részük gerillaháborút folytatott Audban, más menekülők pedig Bandelkhand felé indultak. Ekkor már gyorsan közeledett a forróság és az esők időszaka; és nem remélhető, hogy az évszak olyan szokatlanul kedvező lesz az európaiak számára, mint tavaly. Akkor az európai csapatok zöme többékevésbé akklimatizált volt; az idén a legtöbbjük újonnan érkezett. Nem kétséges, hogy egy júniusban, júliusban és augusztusban folytatott hadjárat a briteknek rendkívül sok emberéletbe fog kerülni, és mivel minden meghódított városban helyőrséget is kell hagyni, az aktív hadsereg igen rohamo-

san megcsappan majd. Máris arról beszélnek, hogy a havi 1000 főnyi erősítés aligha lesz elegendő a hadsereg ütőképességének a megtartásához; ami pedig a helyőrségeket illeti, egymagában Lakhnauban legalább 8000 katonára van szükség, Campbell hadseregének több mint egyharmadára. A rohilkhandi hadjáratra készülődő sereg aligha lesz erősebb, mint ez a lakhnaui helyőrség. Azt is hallottuk, hogy a brit tisztek között mindinkább tért hódít az a vélemény, hogy a gerillaháború, amely biztosan bekövetkezik a felkelők nagyobb egységeinek szétszórása után, sokkal inkább felőrli és pusztítja majd a briteket, mint a jelenlegi háború csatái és ostromai. S végül a szikhek* kezdenek olyan hangon beszélni, amely nem sok jót jövendöl az angoloknak. A szikhek érzik, hogy segítségük nélkül a britek bajosan tarthatták volna meg Indiát, és ha ők csatlakoztak volna a felkeléshez, Anglia legalábbis időlegesen bizonyára elvesztette volna Hindusztánt. Erről hangosan beszélnek és el is túlozzák a maguk keleti módján. Szemükben az angolok már nem tűnnek annak a felsőbbrendű fajnak, amely megverte őket Moodkánál, Firozpurnál és Aliwalnál.[70] Az ilyen meggyőződést keleti nemzeteknél csak egy lépés választja el a nyílt ellenségeskedéstől, egy szikra lángba boríthat mindent.

Egészében véve Lakhnau elfoglalása éppúgy nem verte le az indiai felkelést, mint Delhi elfoglalása. A nyári hadjárat olyan eseményeket hozhat, hogy a briteknek télen újra végig kell menniük lényegében ugyanazon a területen és talán még Pandzsábot is újra meg kell hódítaniuk. De legjobb esetben is hosszú és gyilkos gerillaháború áll előttük — ami európaiak számára az indiai napsütésben nem irigylésre méltó dolog.

A megírás ideje: 1858. május 7.
A megjelenés helye: New York Daily Tribune, 1858. május 28.
Eredeti nyelve: angol.

* Hindusztáni nyelven a. m. tanítvány, észak-indiai vallásfelekezet, amelynek tagjai a XVI. században kezdik el önálló állami életüket. A Szikh birodalmat 1849-ben hódították meg az angolok. — *Szerk.*

AZ INDIAI FELKELÉS

Az angolok nagy hadműveletei ellenére, amelyekkel elfoglalták először Delhit, azután Lakhnaut, a szipoj felkelés egymást követő főhadiszállásait, India pacifikálása még korántsem fejeződött be. Sőt, szinte azt lehetne mondani, hogy a neheze még ezután jön. Ameddig a felkelő szipojok nagy tömegekben együtt voltak, ameddig a háború ostromok és nagyméretű szabályos ütközetek kérdése volt, addig az angol csapatoknak az ilyen hadviselésben való fölénye mérhetetlen előnnyel járt. De a mostani háború merőben más jellegénél fogva ez az előny úgy látszik javarészt elvész. Lakhnau elfoglalása nem vonja maga után Aud meghódolását; de még Aud meghódolása sem vonja maga után India pacifikálását. Az egész Aud királyság tele van nagyobb vagy kisebb jelentőségű erődökkel; és bár talán egyikük sem állhat ellen sokáig egy szervezett támadásnak, mégis, ha egyenként kell elfoglalni őket, ez amellett, hogy sokáig tart, még viszonylag jóval nagyobb áldozatokat is követel a Delhi és Lakhnau méretű városok elleni hadműveleteknél.

De nem csupán Aud királyságot kell meghódítani és pacifikálni. A Lakhnauból kiűzött, megvert szipojok minden irányban szétszóródtak és elmenekültek. Egy nagy tömegük északra, Rohilkhand dombos kerületeibe menekült, amelyek még teljesen a felkelők birtokában vannak. Mások keletre, Gorakhpurba futottak; ezt a kerületet a brit csapatoknak, bár Lakhnauba menetelve már áthaladtak rajta, most másod-

szor is meg kell hódítaniuk. Sok más felkelőnek sikerült átjutnia délre, Bandelkhandba.

Úgy látszik, valóban vita kerekedett akörül, hogy melyik a legjobb eljárási mód, és hogy vajon nem lett volna-e jobb először meghódítani a távolabbi kerületeket, amelyek menedéket nyújthatnak a felkelőknek, mielőtt hadműveleteket indítottak Lakhnauban összegyűlt fő erejük ellen. Azt mondják, hogy a katonaság ezt a hadműveleti tervet részesítette előnyben; de nehéz elképzelni, hogy az angolok rendelkezésére álló korlátozott számú csapattal hogyan lehetett volna ezeket a környező kerületeket úgy elfoglalni, hogy a menekülő szipojok, amikor végleg kiűzték őket Lakhnauból, ne hatolhassanak be oda, és ne váljék szükségessé újrameghódításuk, mint Gorakhpur esetében.

Lakhnau elfoglalása óta a felkelők fő serege úgy látszik Bareillybe vonult vissza. Azt állítják, hogy Nana Sahib ott volt. Úgy ítélték meg, hogy e város és kerület ellen, amely száz mérföldnyire van Lakhnautól északkeletre, nyári hadjáratot kell indítani, s a legutóbbi jelentések szerint Sir Colin Campbell maga vonult oda.

Közben azonban úgy látszik, gerillaháború bontakozik ki különböző irányokban. Mialatt a csapatokat elvonták északra, a felkelő katonaság szétszórt egységei átkeltek a Gangeszen Doabba, megszakítva a Kalkuttával való összeköttetést, s pusztításaikkal annyira tönkretették a földművelőket, hogy képtelenek megfizetni földadójukat vagy legalábbis ürügyet nyújtottak nekik arra, hogy ne fizessenek.

Még Bareilly elfoglalása is, nemcsak hogy nem orvosolná ezeket a bajokat, hanem talán még inkább növelné őket. A szipojoknak éppen ez a rendszertelen hadviselés előnyös. Ugyanúgy megverhetik az angol csapatokat menetelés közben, mint ahogy az angolok megverhetik őket ütközetben. Egy angol hadoszlop 20 mérföldet sem tesz meg naponta; egy szipojcsapat 40-et, és ha nagyon hajtják, még 60-at is megtehet. Ez a gyors mozgás adja meg a szipojcsapatok fő értékét és ez — párosulva az éghajlat elviselésére való alkalmasságukkal és azzal, hogy élelmezésük nem okoz különösebb

gondot — nélkülözhetetlenné teszi őket az indiai hadviselésben. Az angol csapatok elhasználódása a szolgálatban, különösen nyári hadjáratban, óriási. Máris erősen érződik az emberhiány. Előfordulhat, hogy India egyik végéből a másikba kell kergetni a menekülő felkelőket. Erre a célra európai csapatok aligha felelhetnek meg, míg a vándorló felkelők érintkezése a bombayi és madrasi bennszülött ezredekkel, amelyek eddig hűségesek maradtak, új lázadásokhoz vezethet.

De még ha nem csatlakoznak is újabb felkelők, még mindig legalább 150 000 fegyveres küzd, a fegyvertelen lakosság pedig sem segítséget, sem tájékoztatást nem nyújt az angoloknak.

Közben az eső hiánya Bengáliában éhínséggel fenyeget. Ezt a csapást ebben a században eddig nem ismerték, bár korábban, és éppen az angol megszállás óta, szörnyű szenvedések forrása volt.

A megírás ideje: 1858 május vége—június eleje.
A megjelenés helye: New York Daily Tribune, 1858. június 15.
Eredeti nyelve: angol.

AZ INDIAI FELKELÉS

Az indiai hadjárat a meleg és esős nyári hónapokban csaknem teljesen szünetelt. Sir Colin Campbell, miután a nyár elején nagy erőfeszítéssel biztosította Audban és Rohilkhandban az összes fontos pozíciókat, igen bölcsen szállásukra vonta vissza csapatait, a felkelők birtokában hagyva a vidéket, és összeköttetéseinek fenntartására korlátozta erőfeszítéseit. Ez alatt az időszak alatt Audban csak egy érdekes epizód történt, Sir Hope Grant expedíciója Shahgunge-ba, Maun Singhnek, egy bennszülött vezetőnek a megsegítésére, aki többszöri elpártolás után nemrég békét kötött a britekkel, és akit azért most körülzártak egykori bennszülött szövetségesei. Az expedíció merő katonai sétának bizonyult, bár a napszúrás és kolera nagy veszteségeket okozott a briteknek. A bennszülöttek szétszóródtak anélkül, hogy ütközetbe bocsátkoztak volna, Maun Singh pedig csatlakozott a britekhez. Ennek az expedíciónak a könnyű sikere, bár nem tekinthető előjelnek egész Aud hasonlóan könnyű meghódítására, azt mutatja, hogy a felkelők teljesen elvesztették bátorságukat. Ha a briteknek az volt az érdekük, hogy a forró időszakban pihenjenek, a felkelők érdeke az volt, hogy a lehető legtöbbet zaklassák őket. De ahelyett, hogy megszervezték volna az aktív gerillahadviselést, megszakították volna az ellenség kezére került városok közötti közlekedést, lesből rátámadtak volna kisebb csapatokra, nyugtalanították volna a takarmánybeszerzőket, lehetetlenné tették volna az élelmi-

szerellátást, amely nélkül az elfoglalt nagy városok nem élhettek — ehelyett a bennszülöttek megelégedtek azzal, hogy adót szedtek és élvezték az ellenfeleik által hagyott pihenőt. Sőt mi több, úgy látszik, még viszálykodtak is egymással. Szemmel láthatólag arra sem használták fel ezt a néhány nyugodt hetet, hogy újraszervezzék erőiket, feltöltsék lőszerraktáraikat és pótolják elvesztett tüzérségüket. A shahgunge-i futás minden korábbi vereségüknél inkább mutatja, hogy nem bíznak önmagukban és vezetőikben. Közben titkos levelezés folyt a vezetők többsége és a brit kormány között, amely végül is belátta, hogy lehetetlen bekebeleznie Aud egész földjét és most hajlandó volt azt ésszerű feltételek mellett meghagyni a korábbi tulajdonosoknak. Mivel ily módon a britek végső győzelme most már teljesen kétségtelen, kilátás van arra, hogy a felkelés Audban elhal anélkül, hogy átmenne az aktív gerillahadviselés időszakán. Mihelyt a földbirtokosok többsége megállapodik a britekkel, a felkelő csapatok felbomlanak, és azok, akiknek nagyon is sok a félnivalójuk a kormánytól, rablókká (dacoitokká) lesznek, ezeknek az elfogásában pedig a parasztság örömmel segédkezik.

Audtól délnyugatra a jugdispuri dzsungelek úgy látszik az ilyen dacoitok központjává válnak. Ezekbe a bambusszal és bozóttal teli áthatolhatatlan erdőkbe vette be magát a felkelők egy csoportja Ummer Singh vezetésével, aki eléggé aktívnak és a gerillahadviselésben jártasnak mutatkozik; mindenesetre támadja a briteket, ahol csak tudja, ahelyett, hogy békésen bevárná őket. Ha — mint ahogy tartanak ettől — az audi felkelők egy része csatlakozik hozzá, mielőtt sikerül őt kiűzni támaszpontjáról, a britekre sokkal keményebb munka vár, mint az utóbbi időben. Ezek a dzsungelek most már közel nyolc hónap óta nyújtanak menedéket felkelő csapatoknak, amelyek meglehetősen bizonytalanná tudták tenni a Kalkuttából Allahabadba vezető nagy főútvonalat, a britek legfontosabb közlekedési útját.

Nyugat-Indiában Roberts tábornok és Holmes ezredes még üldözik a gwaliori felkelőket. Gwalior elfoglalása idején nagy fontosságú kérdés volt, hogy a visszavonuló hadsereg

milyen irányt válasszon; úgy látszott ugyanis, hogy az egész Mahratta-föld és Radzsputana egy része kész fellázadni, mihelyt elég erős reguláris csapatok érkeznek oda, hogy a felkelés magvát alkossák. Akkor úgy tűnt, hogy a gwaliori haderő délnyugati irányban való visszavonulása a legalkalmasabb manőver ennek az elérésére. De a felkelők az előttünk fekvő jelentésekből ki nem deríthető okokból az északnyugati irányt választották. Jaipurba mentek, onnan délnek fordulva Udaypur felé, és így kísérelték meg elérni a Mahratta-földre vezető utat. De ez a kerülőút lehetővé tette Robertsnek, hogy utolérje és minden nagyobb erőfeszítés nélkül teljesen szétverje őket. E sereg maradványai, szervezetlenül, ágyúk és lőszer nélkül, tekintélyes vezetők nélkül aligha alkalmasak már újabb felkelések kirobbantására. Ellenkezőleg, az óriási mennyiségű préda, amelyet magukkal visznek, s amely akadályozza minden mozdulatukat, úgy látszik már felkeltette a parasztok mohóságát. Minden csapatától elszakadt szipojt megölnek és megszabadítanak arany mohur* terhétől. Ha már itt tartanak, Roberts tábornok nyugodtan a falusi lakosságra bízhatja e szipojok végső szétszórását. Az, hogy e csapatok elrabolták Sindh kincseit, megmentette a briteket attól, hogy a felkelés fellángoljon egy Hindusztánnál sokkal veszélyesebb vidéken; mert a Mahratta-földön kirobbanó lázadás igen keményen próbára tenné a bombayi hadsereget.

Gwalior szomszédságában újabb zendülés tört ki. Sindh egy kis vazallusa, Maun Singh (nem azonos az audi Maun Singh-gel) csatlakozott a felkelőkhöz és elfoglalta Paoree kis erődjét. Ezt az erődöt azonban a britek már körülvették és bizonyára hamarosan elfoglalják.

Időközben a meghódított kerületek fokozatosan pacifikálódnak. Delhi környékét, azt mondják, Sir J. Lawrence oly tökéletesen lecsendesítette, hogy európai ember fegyvertelenül, kíséret nélkül teljes biztonságban utazhat ott. Ennek titka az, hogy minden egyes falu népét kollektíve felelőssé tették a területén elkövetett minden bűncselekményért vagy

* Indiai aranypénz. — *Szerk.*

erőszakosságért; hogy katonai rendőrséget szerveztek; és mindenekelőtt, hogy a haditörvényszék gyorsított bíráskodása, amely oly hatásos Keleten, mindenütt javában folyik. Ez a siker mégis kivételnek tekinthető, amíg nem hallunk hasonló dolgokat a többi kerületekből. Rohilkhand és Aud, Bandelkhand és sok más nagy tartomány teljes pacifikálása még igen sok időbe telhet és még sok munkát ad a brit csapatoknak és haditörvényszékeknek.

De mialatt a hindusztáni felkelés olyan méretekre zsugorodik össze, amelyek megfosztják csaknem minden katonai érdekességétől, távol tőle a messze afgán határon olyan esemény történt, amely eljövendő nagy megpróbáltatásokkal fenyeget. Dera Ismail Khanban több szikh ezredben összeesküvést lepleztek le, amelynek célja az volt, hogy megöljék tisztjeiket és fellázadjanak a britek ellen. Hogy milyen messzire ágazott el ez az összeesküvés, azt nem tudni. Talán csak a szikhek egy sajátos kasztjának helyi jellegű szervezkedése volt, de nem állíthatjuk ezt határozottan. Mindenesetre ez igen veszélyes jelenség. Jelenleg közel 100 000 szikh áll brit szolgálatban, és hallottuk, mennyire hetykék; azt mondják, hogy ma a britek mellett harcolnak, de lehet, hogy holnap ellenük fordítják fegyvereiket, ha istennek úgy tetszik. Bátrak, szenvedélyesek, állhatatlanok lévén, még inkább hajlamosak hirtelen és váratlan kitörésekre, mint más keletiek. Ha komoly felkelés robbanna ki közöttük, akkor a briteknek csakugyan kemény munkába kerülne, hogy helytálljanak. Mindig a szikhek voltak a britek legfélelmetesebb ellenfelei az indiai bennszülöttek közül; viszonylag erős birodalmuk volt; a brahmanizmusnak egy külön szektájához tartoznak és gyűlölik mind a hindukat, mind a muzulmánokat. Látták a brit „radzs"-ot* a legnagyobb veszélyben forogni; sokat tettek helyreállítása érdekében és nagyonis meg vannak győződve arról, hogy nekik volt döntő részük ebben. Mi sem természetesebb, mint hogy ott lappang bennük az a gondolat, hogy elérkezett az idő, amikor a brit „radzs"-ot szikh „radzs"-zsal kell felváltani, hogy Delhiből

* Uralmat. — *Szerk.*

vagy Kalkuttából egy szikh császárnak kell uralkodnia India felett. Lehet, hogy ez a gondolat még korántsem érett meg a szikhekben, lehet, hogy olyan ügyesen osztották szét őket, hogy számuk sehol nem haladhatja túl az európaiakét, úgy hogy minden felkelésük könnyen leverhető; de hogy ez a gondolat él bennük, annak véleményünk szerint világosnak kell lennie mindenki előtt, aki olvasta a jelentéseket arról, hogyan viselkedtek a szikhek Delhi és Lakhnau után.

Jelenleg a britek mégis visszafoglalták Indiát. A nagy felkelés, amelyet a bengál hadsereg zendülése robbantott ki, úgy látszik csakugyan a végét járja. De ez a második meghódítás nem növelte Anglia befolyását az indiai népre. A kegyetlen megtorlás — amelyre a bennszülötteknek tulajdonított rémtettekről szóló túlzott és hamis jelentésekkel ingerelték a brit csapatokat —, valamint az a kísérlet, hogy egészében és részleteiben elkobozzák Aud királyságot, nem keltettek különösebb szeretetet a győzők iránt. Ellenkezőleg, a britek maguk is bevallják, hogy mind a hinduk, mind a mohamedánok között a keresztény betolakodók elleni hagyományos gyűlölet izzóbb, mint valaha. Bármennyire tehetetlen is pillanatnyilag ez a gyűlölet, még sincs minden jelentőség és fontosság híjával, ameddig a szikh Pandzsab felett ott a fenyegető felhő. S ez még nem minden. A két nagy ázsiai hatalom, Anglia és Oroszország, most olyan ponthoz érkezett Szibéria és India között, ahol az orosz és az angol érdekeknek közvetlenül össze kell ütközniük. Ez a pont Peking. Nemsokára egy vonal húzódik majd innen nyugatra az ázsiai kontinensen át, s ezen a vonalon az egymással versengő érdekek állandóan ütközni fognak. Ily módon csakugyan nincs olyan messze az az idő, amikor „a szipojok és a kozákok találkozni fognak az Oxus* síkságain", és ha ez a találkozás megtörténik, igen komolyan tekintetbe kell majd venni 150 000 bennszülött indiainak angolellenes indulatait.

A megírás ideje: 1858 szeptember közepe.
A megjelenés helye: New York Daily Tribune, 1858. október 1.
Eredeti nyelve: angol.

* Az Amu-Darja folyó régi neve. — *Szerk.*

AZ „ÚJ AMERIKAI ENCIKLOPÉDIÁ”-BÓL

HADSEREG

A hadsereg fegyveres emberek szervezett testülete, amelyet az állam tart fenn támadó vagy védelmi háború céljaira. Az ókori történelem hadseregei közül az első, amelyről némi megbízható értesüléseink vannak, Egyiptom hadserege. Dicsőségének nagy korszaka II. Ramszesz (Sesostris) uralkodásával esik egybe, s az ezekben az években keletkezett nagyszámú emlékművön fellelhető festmények és feliratok, amelyek Ramszesz hőstetteit hirdetik, a fő forrásai az egyiptomi hadügyekre vonatkozó értesüléseinknek. Egyiptom katonai kasztja két osztályra tagozódott — „*hermotübioszokra*" és *kalaszirioszokra*"; az első osztály a maga fénykorában 160 000 főt számlált, a második 250 000-et. Ez a két osztály, úgy látszik, kizárólag korban, illetve szolgálati időben különbözött egymástól; a kalaszirioszok bizonyos számú év után átkerültek a hermotübioszok osztályába, vagyis tartalékba. Az egész hadsereget katonai telepeken tartották, minden harcosnak jókora földet tartalékolva szolgálata jutalmául. E telepeket főleg az ország alsó részén helyezték el,* ahol számítani lehetett a szomszédos államok támadásaira; csak néhány telepet létesítettek a Nílus felső folyásának vidékén, mert az ethiópok nem voltak túlságosan veszélyes ellenfelek. A hadsereg ereje gyalogságában, különösen íjászaiban rejlett. Az utóbbiakon kívül a seregben különböző fegyverzetű, s fegyverzetüknek megfelelően zászlóaljakba beosztott gyalogos csapatok voltak:

* Vagyis Észak-Egyiptomban, a Nílus alsó folyásának vidékén. — *Szerk.*

lándzsások, kardosok, buzogányosok, parittyások stb. A gyalogságot nagyszámú harci szekér támogatta, mindegyiken két harcossal: az egyik hajtott, a másik nyilazott. Lovasságot az emlékművek nem örökítettek meg. Az egyetlen rajz, amely embert lóháton ábrázol, a római korból való, és bizonyosnak látszik, hogy a lovaknak lovaglásra és lovasság céljaira való felhasználását az egyiptomiak csak ázsiai szomszédaiktól ismerték meg. Az ókori történetírók e kérdésre vonatkozó egybehangzó közlései kétségtelenné teszik, hogy az egyiptomiaknak a későbbi időszakban nagyszámú lovasságuk volt, amely — mint általában minden lovasság az ókorban — a gyalogság szárnyain működött. Az egyiptomiak védőfegyverzetét különböző anyagból készült pajzsok, sisakok, mellvértek vagy páncélingek alkották. Az a mód, ahogy a megerősített állásokat támadták, sok olyan fogást és cselt mutat, amelyet a görögök és a rómaiak is ismertek. Volt *testudójuk*,* faltörő kosuk, *vineájuk*,** és ostromlétrájuk; de sir G. Wilkinson állítása, hogy ismerték és használták a mozgó tornyokat is, és értettek falak aláaknázásához, merő feltevés. Pszammetikhosz uralkodásától kezdve az egyiptomiak egy görög zsoldosokból álló sereget tartottak fenn, s ezeket is Alsó-Egyiptomban telepítették le.

Asszíria a legkorábbi példáját nyújtja azoknak az ázsiai hadseregeknek, amelyek több mint ezer éven át harcoltak, hogy megkaparintsák a Földközi-tenger és az Indus közti országokat. Itt is, akárcsak Egyiptom esetében, értesüléseink fő forrása: az emlékművek. Ezeken a gyalogságot az egyiptomihoz hasonló fegyverzettel ábrázolják, ámbár az íjnak, úgy látszik, kisebb volt a jelentősége, a támadó- és védőfegyvereket pedig jobb kidolgozás és ízlésesebb külső jellemezte. Ezenkívül itt a birodalom nagy kiterjedése folytán változatosabb is a fegyverzet. A lándzsa, az íj, a kard és a tőr volt a fő fegyver. A Xerxész seregében harcoló *asszírokat* ezenkívül vasalt buzogányokkal ábrázolják. A védőfegyverzet

* Pajzsokból készített tető vagy palánk, amely védelmet nyújt az ostrommunkálatoknál. — *Szerk.*

** Gyeppel vagy nedves bőrrel burkolt alacsony szőlővessző-tető az ostrommunkálatoknál. — *Szerk.*

sisakból (ez gyakran igen ízléses munka volt), nemez vagy bőr páncélingből és pajzsból állt. A harci szekerek még mindig fontos elemét alkották a hadseregnek; a szekéren ketten ültek, s a hajtónak pajzsával védenie kellett az íjászt. A szekéren ülő harcosok közül sokat hosszú páncélingben ábrázolnak. Azonkívül volt lovasságuk is — ezzel náluk találkoztunk először. A korai szobrászati emlékeken a lovas nyereg nélkül ül a lovon; később bevezettek valami vánkosfélét; az egyik szobron pedig magas nyereg látható, hasonló ahhoz, amelyet ma keleten használnak. Lovasságuk nem nagyon különbözött a perzsák és a későbbi keleti népek lovasságától. Könnyű, irreguláris lovasság volt, amely rendezetlen csoportokban rohamozott; jól felfegyverzett, szilárdan helytálló gyalogság könnyen visszaverhette, de harcrendjében megbontott vagy megvert hadseregnek félelmetes ellenfele volt. Ennek megfelelően a csatarendben a harci szekerek mögött ábrázolták, amelynek harcosai, úgy látszik, az arisztokratikus fegyvernemet alkották. A gyalogság taktikájában — a szabályos hadmozdulatok és a zárt alakzatba való felfejlődés tekintetében — nyilvánvalóan elértek bizonyos eredményeket. Az íjászok vagy elöl harcoltak, s akkor mindegyiküket egy pajzshordozó fedezte, vagy a hátsó sorban álltak, s hogy lőhessenek, a lándzsával felfegyverzett első és második sor lehajolt vagy letérdelt. Ostromnál az asszírok kétségtelenül használtak mozgó tornyokat és ismerték a falak aláaknázását; Ezekiel egy helyütt arról ír, hogy valami sánc- vagy mesterséges dombfélét építettek, hogy uralják az ostromlott város falait — ez a római *agger** kezdetleges elődje. Mozgó és egy helyben álló tornyaikat ugyancsak az ostromlott fal szintjéig vagy még magasabbra emelték, hogy a fal uraivá lehessenek. Faltörő kost és vineát is használtak, s minthogy hatalmas seregeikben bőven volt ember, egész folyóágakat tereltek új mederbe, hogy megközelíthessék a támadott hely valamely gyenge pontját, illetve a száraz folyómedret felhasználhassák az ostromlott erődbe való behatolásra. — A babilóniaiak

* Földgát mint ostromsánc; erre állították fel az ostromeszközöket is. — *Szerk.*

seregei feltételezhetően hasonlóak voltak az asszír seregekhez, de alaposabb ismereteink nincsenek róluk.

A perzsa birodalom nagyságát alapítóinak köszönheti — a mai Parszisztán harcias nomádjainak, egy lovas népnek, amelynél a lovasság kezdettől azt az uralkodó helyzetet foglalta el, amelyet azóta minden keleti hadseregben megtartott, egészen a legutóbbi időkig, amikor bevezették a modern európai kiképzést. Dareiosz, Hüsztaszpész fia állandó hadsereget szervezett, hogy kordában tartsa a meghódított tartományokat, valamint, hogy megelőzze a satrapák — a polgári kormányzók — gyakori felkeléseit. Ily módon minden tartománynak megvolt a helyőrsége, külön parancsnokkal; a megerődített városokat ezenkívül külön osztagok tartották megszállva. E csapatok fenntartásának költségeit a tartományoknak kellett viselniük. Ebbe az állandó hadseregbe tartozott a királyi testőrség is, 10 000 főnyi válogatott gyalogság (a „halhatatlanok", *athanatoi)*, aranytól csillogó harcosok, akiket hosszú karaván — háremükkel és szolgáikkal megrakott szekerek és felszerelést vivő tevék — kísértek hadba; a királyi testőrségbe tartozott ezenkívül 1000 alabárdos, 1000 lovas testőr és számos harci szekér, amelyek közül egyesekre kaszákat szereltek.

Nagy hadjáratokra ezeket a fegyveres erőket elégtelenek tartották, és a birodalom valamennyi tartományában általános sorozást rendeztek. E különböző csapatok tömege igazi keleti hadsereg volt, a legheterogénebb részekből összetéve, amelyek különböztek egymástól fegyverzetükben és harcmódjukban, s ezt a hadsereget óriási trén és megszámlálhatatlan segédszemélyzet kísérte. Ezzel magyarázható a perzsa seregeknek a görögök által említett óriási létszáma. A harcosok fegyverzete, nemzetiségüktől függően, íj, hajítódárda, lándzsa, kard, buzogány, tőr, parittya stb. volt. Minden tartomány kontingensét külön hadvezérek vezették, ezek a kontingensek Hérodotosz szerint tízes, százas, ezres stb. csoportokra oszlottak, s minden decimális alegység élén egy parancsnok állt. A nagy egységeknek, illetve a hadsereg szárnyainak parancsnokságát rendszerint a királyi család tagjaira

bízták rá. A gyalogság elitjét a perzsák és más árja népek (médek és baktriaiak) alkották. Ezek fegyverzete íjból, közepes nagyságú lándzsából és rövid kardból állt; fejüket valami turbánfélével fedték be, testüket vaspikkelyekkel borított ruha védte; pajzsuk többnyire fűzfavessző-fonat volt. De ez az *elit*, mint a perzsa gyalogság többi része is, csúfos vereséget szenvedett, mihelyt akárcsak a legkisebb görög csapatokkal került is szembe; nehézkes és rendezetlen tömegei úgyszólván csak passzív ellenállásra voltak képesek Spárta és Athén első falanxaival szemben. Tanúság erre Marathón, Plataiai, Mükalé és Thermopülai.* A harci szekerek, amelyek a történelemben utoljára a perzsa hadseregben jelentek meg, hasznosak lehettek teljesen sima terepen olyan vegyes összetételű tömeggel szemben, mint amilyen maga a perzsa gyalogság volt, de a görög lándzsások tömör tömegével, vagy a terep egyenetlenségeit felhasználó könnyű csapatokkal szemben teljesen hasznavehetetlenek voltak, mert a legkisebb akadály megállította őket. Csatában a lovak megbokrosodtak, és nem engedelmeskedve hajtóiknak, letaposták saját gyalogságukat.

Ami a lovasságot illeti, a birodalom korábbi időszakai kevés bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy felülmúlta volna a gyalogságot. A marathóni síkságon — lovasság számára kedvező terepen — 10 000 lovas volt, de az athéniek sorait mégsem tudták áttörni. Később a lovasság kitűnt a Granikosz melletti csatában,** amelyben egyetlen sorba felállítva, rátámadt a makedón oszlopok élére, amikor ezek átkelve a gázlón felkapaszkodtak a folyó partjára, és visszavetette őket, mielőtt felfejlődhettek volna. Így mindaddig sikeresen ellenállt Sándor előhadának — amelyet Ptolemaiosz vezényelt — míg meg nem érkeztek a főerők, és meg nem jelentek szárnyain a könnyű csapatok, s ekkor a perzsa lovasság, amelynek nem volt második vonala, illetve tartaléka, kénytelen volt visszavonulni. De ebben az időszakban a perzsa hadsereget görög elem bevonásával erősítették; görög zsoldosokat hoztak

* Csaták színhelye az i. e. V. században lezajlott görög—perzsa háborúban. — *Szerk.*
** I. e. 334-ben. — *Szerk.*

be, akiket röviddel Xerxész után a királyok fogadtak szolgálatukba, és az a lovassági taktika, amelyet Memnón a granikoszi csatában alkalmazott, annyira nyilvánvalóan nem ázsiai jellegű, hogy — megbízható értesülések hiányában is — bátran a görög hatásnak tulajdoníthatjuk.

A görög hadseregek az elsők, amelyeknek szervezetéről részletes és pontos adataink vannak. Mondhatni, hogy a görögökkel kezdődik a taktika, kiváltképpen a gyalogsági taktika története. Nem foglalkozunk itt a görög hőskor Homérosz ábrázolta katonai rendszerével, amikor a lovasság ismeretlen volt, amikor az előkelők és a vezérek harci szekereken küzdöttek vagy leszálltak róluk, hogy párviadalra keljenek egy-egy ugyanolyan kiváló ellenféllel, és amikor a gyalogság, úgy látszik, nem volt sokkal jobb mint az ázsiai gyalogság, hanem nyomban áttérünk arra, milyenek voltak Athén katonai erői a város fénykorában. Athénben minden szabad férfi köteles volt katonai szolgálatot teljesíteni. Csak bizonyos társadalmi tisztségek betöltői — korábbi időben pedig a szabadok negyedik, vagyis legszegényebb osztálya is — mentesültek e kötelezettség alól. Ez rabszolgatartáson alapuló milícia-rendszer volt. Minden ifjú 18. életévének betöltése után két évig kötelező katonai szolgálatot teljesített, nagyrészt a határok őrzésénél. Ez idő alatt teljes katonai kiképzésben részesült, s utána 60 éves koráig hadköteles maradt. Háború esetén a polgárok gyűlése állapította meg a behívandók számát; csak végső esetekben folyamodtak *levée en masse*-hoz (pansztratia).* A sztratégoszoknak — szám szerint tízen voltak, s a nép választotta őket évenként — kellett fegyverbe szólítaniuk és megszervezniük a csapatokat, úgy, hogy egy-egy törzs *(phülé)* tagjai egy csapatot alkossanak egy külön *phülarkhosz* parancsnoksága alatt. A phülarkhoszokat, akárcsak a *taxiarkhoszokat*, vagyis a századparancsnokokat, a nép választotta. A behívottak mind nehéz fegyverzetű gyalogosok voltak (hoplitészek); s ők alkották a falanxot, vagyis a lándzsások mély vonalharcrendjét. Eredetileg belőlük állt az egész fegyveres erő, később pedig,

* Általános népfelkelés. — *Szerk.*

miután könnyűfegyverzetű csapatokat, és lovasságot is csatoltak a sereghez, annak magva maradtak — az a rész, amely eldöntötte a csata kimenetelét. Különböző mélységű falanxokat állítottak fel: találunk említést 8, 12, 25 sor mélységű falanxokról. A hoplitészek fegyverzete mellvértből vagy páncélingből, sisakból, ovális pajzsból, lándzsából és rövid kardból állt. Az athéni falanx *erőssége* a támadásban rejlett; híres volt lendületes rohamáról, különösen miután Miltiadész a marathóni csatában olyannyira gyorsította a lépést támadás alatt, hogy futásban rontottak neki az ellenségnek. Védelemben az athéni falanxot felülmúlta a tömörebb, zártabb spártai. Míg Marathónnál az egész athéni sereg 10 000 hoplitész nehézfegyverzetű falanxból állott, Plataiainál 8000 hoplitészen kívül ugyanannyi könnyűfegyverzetű gyalogosuk is volt. A perzsa betörés szörnyű veszélye szükségessé tette a hadkötelezettség kiterjesztését; besorozták a legszegényebb osztályt, a thészeket. Belőlük alakították meg a könnyűfegyverzetű csapatokat *(gümnészeket, pszíloszokat)*, amelyeknek egyáltalán nem volt védőfegyverük, legfeljebb csak pajzsuk, és lándzsával, valamint hajítódárdákkal rendelkeztek. Athén hatalmának kiterjedésével könnyűfegyverzetű csapatai szövetségeseinek kontingenseivel, sőt zsoldos csapatokkal is gyarapodtak. A seregbe bevették Akarnania, Aitólia és Kréta lakóit, a kor híres íjászait és parittyásait. Megalakították a csapatok közbeeső — a könnyűfegyverzetűek és hoplitészek közötti — osztályát, a *peltasztészeket*, akik a könnyűgyalogsághoz hasonlóan voltak felfegyverezve, de el tudtak foglalni és meg tudtak védeni állásokat. A csapatoknak ez a neme azonban csak akkor vált jelentőssé, amikor Iphikratész — a peloponnészoszi háború* után — újjászervezte.

Az athéniek könnyűfegyverzetű csapatai hírnevesek voltak leleményességükről és gyorsaságukról, mind a harci elhatározások meghozatalában, mind azok végrehajtásában. Különböző alkalmakkor — valószínűleg átszegdelt terepen — sikeresen szembeszálltak a spártai falanxszal is. Az athéniek lovasságot csak akkor szerveztek, amikor a köztársaság már

* I. e 431—404. — *Szerk.*

gazdag és hatalmas volt. Attika hegyes terepe nem kedvezett e fegyvernemnek, de mivel ott volt a szomszédban Thesszália és Boiótia, e két lovakban gazdag, s ezért a lovasságot elsőknek megteremtő terület, a lovasság csakhamar Görögország más államaiban is meghonosodott. Az athéni lovasság, amely kezdetben 300, később 600, sőt 1000 lovast is számlált, a leggazdagabb polgárokból toborzódott, és állandó alakulatként béke idején is fennállt. Nagyon hatékony osztag volt ez, rendkívül éber, talpraesett és vállalkozó szellemű. Csatában a lovasság, ugyanúgy mint a könnyűfegyverzetű gyalogság, rendszerint a falanx szárnyain helyezkedett el. A kései korszakban az athéniek 200 lovas íjászból (hippotoxotész) álló zsoldos osztagot is tartottak. Az athéni harcos Periklész koráig zsoldot egyáltalán nem kapott. Később két obulust fizettek a katonáknak (azonkívül még két obulust élelemre, amelyet a katonának magának kellett beszereznie), néha még a hoplitészek is kaptak mintegy két drachmát. Az alsóbb parancsnokoknak kétszeres, a lovas katonáknak háromszoros, a felsőbb parancsnokoknak pedig négyszeres zsold járt. Békében csak a nehézfegyverzetű lovasság évi 40 talentumba (40 000 dollár) került, háború idején pedig lényegesen többe. A harcrend és a küzdés módja rendkívül egyszerű volt: a falanx alkotta a centrumot, a harcosok támadó helyzetben tartották lándzsájukat és pajzsaikkal fedezték az egész arcvonalat. Az ellenséges falanxot párhuzamos arcvonallal támadták. Ha az első rohamnak nem sikerült szétzilálnia az ellenség harcrendjét, karddal vívott közelharc döntötte el az ütközetet. Ez alatt a könnyűfegyverzetű csapatok és a lovasok vagy az ellenség hasonló csapatait támadták, vagy az ellenséges falanx szárnyán és hátában igyekeztek tevékenykedni és kihasználni a soraiban mutatkozó legkisebb zavart is. Győzelem esetén ezek feladata volt üldözni az ellenfelet, vereség esetén a lehetőség szerint fedezték a visszavonulást. Felderítésre és portyázásokra is felhasználták őket; nyugtalanították az ellenséget menetelése közben, különösen amikor hegyszoroson kellett áthaladnia, és igyekeztek elfogni málháit meg lemaradó harcosait.

Ily módon a harcrend igen egyszerű volt; a falanx mindig egy egészként cselekedett; kisebb csoportokra való beosztásának nem volt taktikai jelentősége, mert az alegységek parancsnokainak csak arra kellett ügyelniük, hogy a falanx rendje meg ne bomoljon, vagy legalábbis gyorsan helyreálljon. Fentebb néhány példa megmutatta, mekkora volt az athéni hadsereg ereje a perzsa háborúk idején. A peloponnészoszi háború kezdetén a hadseregben volt 13 000 tábori szolgálatot teljesítő és 16 000* (a legfiatalabb és a legöregebb katonák) helyőrségi szolgálatot ellátó hoplitész, 1200 lovas és 1600 íjász. Böckh számításai szerint a Szirakuza ellen küldött sereg 38 560 főt számlált, az utánuk küldött erősítés 26 000-et, összesen csaknem 65 000-et. Ennek az expedíciónak** teljes balsikere után Athén ugyanúgy ki volt merülve, mint Franciaország az 1812-es oroszországi hadjárat befejeztével.

Spárta volt Görögország *par excellence**** katonai állama. Míg az athéniek általános testnevelése a fizikai erővel együtt az ügyességet is fejlesztette, a spártaiak főleg az erő, a szívósság és a bátorság kiművelésére irányították figyelmüket. Többre becsülték az állhatatosságot a csatasorban és a katonai becsületet, mint az intelligenciát. Az athéni úgy nevelkedett, mintha könnyű fegyverzetű seregben kellene majd harcolnia, mégis háborúban teljesen alkalmasnak bizonyult a nehézfegyverzetű falanxban meghatározott helyén; a spártait ezzel szemben kizárólag falanx-szolgálatra nevelték. Világos, hogy amíg a falanx döntötte el a csata kimenetelét, végső soron a spártai volt fölényben. Az ephoroszok**** határozták meg a behívandók számát, s ezeket rendszerint a középső korcsoportból — 30-tól 40 évesig — választották ki. Mint Athénben, itt is az egy törzsből vagy egy vidékről való férfiakat egy csapatrészbe osztották. A hadsereg szervezete a Lükurgosz által bevezetett testvériségeken *(enomótia)* alapult; két enomótia egy pentékosztüszt alkotott; két pentékosztüsz egy

* Az angol szövegben — nyilvánvalóan nyomdahibából — 61 000 szerepel. A 16 000-es számot közli Thukidídész a peloponnészoszi háborúról írott munkájában. (II, 13.) — *Szerk.*
** Az athéniek szicíliai hadjárata i. e. 415—413-ban. — *Szerk.*
*** Kiváltképpen. — *Szerk.*
**** Öt főnyi választott testület, nagy hatáskörrel. — *Szerk.*

lokhoszban egyesült; nyolc pentékosztüsz vagy négy lokhosz pedig egy morába tömörült. Ilyen volt a szervezetük. Xenophón idejében; a korábbi időszakban valószínűleg másképp festett. Egy-egy mora létszámát a források különbözőképpen jelölik meg: ezek szerint 400 és 900 fő között mozoghatott s egy időben állítólag 600 főt számlált. A szabad spártaiak e különböző osztagai alkották a falanxot; s az ebben harcoló hoplitészek fegyverzete lándzsa, rövid kard és nyakhoz erősített pajzs volt. Később Kleomenész bevezette a széles káriai pajzsot, amely pánttal a bal könyökhöz volt erősítve és a katona mindkét kezét szabadon hagyta. Spártában szégyennek tartották, ha a harcos pajzs nélkül tért vissza a vesztett csatából; a pajzs megőrzése bizonyította. hogy a visszavonulás teljes rendben és zárt falanxban történt, mert a külön-külön menekülők, akik futva mentették életüket, természetesen kénytelenek voltak eldobni esetlen pajzsukat. A spártai falanx rendszerint nyolc sor mélységű volt, de ezt néha megkettőzték oly módon, hogy az egyik szárnyat a másik mögött állították fel. A harcosok, úgy látszik, tudtak lépést tartva menetelni; alkalmaztak néhány elemi alakváltoztatást is, mint például az arcvonal hátrafordítását minden egyes harcos félfordulatával, az arcvonal valamely szárnyának előre vagy hátra mozgását igazodással kanyarogva stb., de ezeket szemlátomást csak egy későbbi időszakban vezették be. Fénykorában a spártai falanx éppúgy, mint az athéni, csak a párhuzamos arcvonallal való támadást ismerte. A falanx sorai közt menet közben hat lábnyi* távközt tartottak, rohamozáskor három lábnyit, az ellenség rohamát fogadva pedig csak egy és fél lábnyit. A hadsereget az egyik király vezényelte, aki kíséretével *(damoszia)* együtt a falanx közepén helyezkedett el. Később, amikor a szabad spártaiak száma jelentősen csökkent, a falanx erejét a leigázott *perioikoszok* soraiban történő toborzással tartották fenn. A lovasság — amely soha nem haladta meg a 600 főt — 50 főnyi osztagokra *(ulami)* tagozódott és csak fedezte a

* 1 láb = 30,48 cm. — *Szerk.*

falanx szárnyait. Ezenkívül volt egy 300 lovasból, a spártai ifjúság *elitjéből* álló csapat, de ezek a csatában leszálltak a lóról és valami nehéz fegyverzetű testőrségfélét alkottak a király körül. A spártaiak könnyűfegyverzetű csapatai az Arkadia közelében levő hegyvidék lakói, a *szkiritészek* voltak, akik rendszerint a balszárnyat fedezték; ezenkívül a falanx hoplitészeinek voltak helóta szolgáik, akiknek az előcsatározók szerepét kellett betölteniük; így például a plataiai ütközetbe 5000 hoplitész 35 000 könnyűfegyverzetű helótát vitt magával, de a történelemben nem találunk semmiféle említést ezek tetteiről.

A peloponnészoszi háború után a görögök egyszerű taktikája lényeges változásokon ment át. A leuktrai csatában* Epameinóndasz kicsiny thébai erőinek a sokkalta nagyobb létszámú és addig legyőzhetetlen spártai falanxszal kellett szembeszállniuk. A szokásos frontális támadás itt biztos vereséget jelentett volna, hiszen Epameinóndasz mindkét szárnyát átkarolta volna az ellenség hosszabb arcvonala. Epameinóndasz a vonalban való támadás helyett seregét mély oszlopban állította fel és megindult a spártai falanx ama szárnya ellen, amelyen a király tartózkodott. Sikerült ezen a döntő ponton áttörnie a spártaiak vonalát; ezután megfordította seregét, és az áttörési helytől két irányba vonulva, átkarolta az áttört falanxot, amely taktikai rendjének szétzilálása nélkül nem tudott új arcvonalat felvenni. A mantineiai csatában** a spártaiak nagyobb mélységben állították fel falanxukat, de a thébai oszlop ennek ellenére ismét áttörte. Ageszilaosz Spártában, Timotheosz, Iphikratész és Khabriasz Athénben ugyancsak változtatásokat vezettek be a gyalogsági taktikában. Iphikratész megreformálta a *peltasztészek*, a könnyűgyalogság egy fajtájának szervezetét, amely azonban szükség esetén vonalalakzatban is tudott harcolni. A peltasztészek kis kerek pajzzsal, vastag vászonból készült mellvédővel és hosszú falándzsával voltak felfegyverezve. Védelmi állásban Khabriasz a falanx első sorait

* I. e. 371. — *Szerk.*
** I. e. 362. — *Szerk.*

l etérdeltette, hogy így fogadják az ellenséges támadást. Bevezették a teljes négyszögeket és egyéb oszlopokat stb. is, s ennek megfelelően a felfejlődés különböző módjai az elemi taktika alkotó részeivé váltak. Ugyanakkor kezdtek nagyobb figyelmet fordítani a gyalogság különféle könnyűfegyverzetű nemeire. A görögök barbár és félbarbár szomszédaiktól átvettek különböző fegyvernemeket, így például a lovas és gyalogos íjászokat, parittyásokat stb.

A katonák többsége ebben az időszakban zsoldos volt. A gazdag polgárok kényelmesebbnek tartották, hogy helyettest fizessenek, mintsem hogy maguk teljesítsenek szolgálatot. Ily módon a falanx, azelőtt a hadsereg döntően nemzeti része, amelybe csak az állam szabad polgárait vették be, a polgárjoggal nem bíró zsoldosok e belevegyülése következtében jellegében megváltozott. Nem sokkal a makedón korszak előtt Görögország és gyarmatai, hasonlóan a XVI—XVII. századi Svájchoz, katonai kalandorok és zsoldosok piacává váltak. Az egyiptomi fáraók már korábban görög csapatokból alakítottak sereget. Később a perzsa király is azzal tette seregét bizonyos mértékben állóképessé, hogy görög zsoldos osztagot fogadott fel. Ezeknek az osztagoknak a vezérei igazi condottierek* voltak, olyanok mint a XV. századi Itália condottierei.

Ez időszakban főképpen az athéniek alkalmazni kezdtek különböző hadigépeket kövek, dárdák és gyújtólövedékek hajítására. Már Periklész használt ilyen gépet Szamosz ostrománál.** Az ostromok úgy folytak, hogy az ostromolt hely falai körül, azokkal párhuzamos vonalban, sáncokat építettek árkokkal, mellvédekkel; amellett igyekeztek a hadigépeket a várfalak közelében, uralkodó helyzetben felállítani. A falak lerombolására rendszerint aláaknázáshoz folyamodtak. Rohamkor az oszlop *szünaszpiszmoszt* alkotott, azaz a külső sorok maguk elé tartották pajzsukat, a belsők pedig a fejük fölé, ily módon védő-födelet emelve az ellenség lövedékei elé (a rómaiak ezt *testudónak* nevezték.).

* Zsoldos csapatok vezére a XIV—XV. században Itáliában. — *Szerk.*
** I. e. 439. — *Szerk.*

Amíg a görög hadművészet ily módon főleg arra irányult, hogy a zsoldos tömegek hajlékony anyagából különféle újszerű és mesterkélt alakzatokat hozzon létre és a könnyűfegyverzetű csapatok új válfajait honosítsa meg vagy fedezze fel a nehézfegyverzetű ősi dór falanx rovására — pedig abban az időben csakis ez dönthette el a csata kimenetelét —, addig kifejlődött egy monarchia, amely minden értékes tökéletesítést átvéve, a nehézfegyverzetű gyalogságból olyan óriási méretű sereget teremtett, hogy egyetlen vele szembekerülő hadsereg sem tudott ellenállni rohamának. Makedóniai Fülöp 30 000 gyalogost és 3000 lovast számláló állandó sereget alakított. A sereg fő része a 16 000 vagy 18 000 főből álló óriási falanx volt, amelyet a spártai falanx mintájára szerveztek, de jobb fegyverzettel. A kis görög pajzsot felváltotta a nagy, téglalap alakú káriai pajzs, a közepes méretű lándzsát pedig a 24 láb hosszú makedón lándzsa *(szarissza)*. E falanx mélysége Fülöp idejében 8, 10, 12 és 24 sor között váltakozott. A lándzsák roppant hosszúsága folytán a hat első sor mindegyike, ha leengedte lándzsáját, annak hegyét az első sor elé tudta tolni. Egy ilyen hosszú, 1000—2000 főnyi arcvonal szabályos mozgása igen tökéletes alapkiképzést kívánt, miért is szüntelenül foglalkoztak ezzel. Sándor továbbfejlesztette ezt a szervezetet. Az ő falanxa rendszerint 16 384 harcosból állt, vagyis 16 vonal mélységű volt, 1024 fővel minden vonalban. A 16 főnyi sort *(lokhosz)* az első vonalban álló lokhagosz vezette. Két ilyen sor alkotott egy dilokhiát, két dilokhia egy tetrarkhiát, két tetrarkhia egy taxiarkhiát, két taxiarkhia egy 16 fő széles és 16 fő mély xenagiát vagy szüntagmát. Ez volt az alakváltoztatás egysége. A csapatok xenagia-oszlopokban, 16-os sorokban meneteltek. Tizenhat xenagia (amely nyolc pentakosziarkhiával, illetve négy khiliarkhiával, illetve két telarkhiával volt egyenlő) egy kis falanxot képzett; két kis falanx egy diphalangarkhiát, négy pedig egy tetraphalangarkhiát, vagyis azt, amit voltaképpen falanxnak neveztek. Ezen alegységek mindegyikének megvolt a parancsnoka. A jobbszárny diphalangarkhiáját élnek, a balszárny diphalangarkhiáját

faroknak vagy hátvédnek nevezték. Valahányszor rendkívüli szilárdságra volt szükség, a balszárny a jobb mögött helyezkedett el, 512 fő szélességű és 32 fő mélységű arcvonalat alkotva. Másrészt a nyolc hátsó sornak az elsőktől balra való fejlődésével meg lehetett kettőzni az arcvonal szélességét, nyolc sorra csökkentve a mélységet. A távközök ugyanazok, mint a spártaiaknál, de a zárt rend olyan tömör volt, hogy a falanxon belül az egyes harcos nem bírt megfordulni. Csata idején a falanx alegységei között nem hagytak közöket: az egész egyetlen megszakítatlan vonalat alkotott, amely *en muraille* (falként) rohamozta meg az ellenséget. A falanx kizárólag makedón önkéntesekből állt, habár Görögország meghódítása után görögök is beléphettek soraiba. Katonái mind nehézfegyverzetű hoplitészek voltak. A pajzson és a lándzsán kívül sisakot és kardot viseltek, bár e lándzsaerdő rohama után nem nagyon volt szükség karddal vívott közelharcra. De amikor a falanx római légiókkal került szembe, teljesen megváltozott a helyzet. Az egész falanx-rendszernek, a korai dór korszaktól egészen a makedón birodalom bukásáig, egy nagy fogyatékossága volt: hiányzott belőle a rugalmasság. Ezek a hosszú, mély vonalak csak sík és nyílt terepen tudtak rendben és szabályosan mozogni. Minden felbukkanó akadály oszlopba sorakozásra kényszerítette a falanxot, s ebben az alakzatban nem volt akcióképes. Ezenkívül a falanxnak nem volt második vonala, illetve tartaléka. Ezért mihelyt egyenetlen terepen olyan hadsereggel találkozott, amely kisebb egységekre oszlott, tehát harcrendjének megbontása nélkül meg tudta kerülni a terepakadályokat, és több, egymást támogató vonalra tagolódott — a falanx tehetetlennek bizonyult, s új ellenfele teljesen megsemmisítette. De olyan ellenfelek szemében, amilyenekkel Sándornak az arbelai ütközetben* volt dolga, két nagy falanxa szükségképpen legyőzhetetlennek látszott. A nehézfegyverzetű vonalgyalogságon kívül Sándor 6000 hüpaszpisztészből álló, még nehezebb fegyverzetű testőrséggel rendelkezett; czeknek még nagyobb pajzsuk és még hosszabb

* I. e. 331. — *Szerk.*

lándzsájuk volt. Könnyűfegyverzetű gyalogsága argüraszpidészekből — akiknek kis, ezüstveretű pajzsuk volt— és nagyszámú peltasztészből tevődött össze. Mindkét csapatnemet félfalanxokba szervezték, amelyek rendesen 8192 főt számláltak s katonái harcoltak úgy is mint csatárok, és vonalalakzatban, úgy is mint a hoplitészek; falanxuk sokszor ugyanolyan sikereket ért el.

A makedón lovasság makedón és thesszáliai nemes ifjakból állt, akikhez később a tulajdonképpeni Görögországból is csatlakozott egy lovas osztag. Ez a lovasság századokra *(ilé)* oszlott, amelyek közül a makedón nemesség egymaga nyolcat állított ki. Ez a lovasság olyasmi volt, amit mi nehézlovasságnak neveznénk; sisakot, mellvértet, vaslemezekből készült lábpáncélt viselt, és hosszú kard meg lándzsa volt a fegyvere. A lovat ugyancsak vas homlokvért védte. A lovasságnak erre a fajtájára, a katáphraktészekre Fülöp is, Sándor is nagy figyelmet fordított; az utóbbi őket használta fel döntő manőveréhez az arbelai ütközetben, amikor először szétverte és üldözőbe vette a perzsák egyik szárnyát, majd pedig, centrumukat megkerülve, hátba támadta a másik szárnyat. A lovasság különböző alakzatokban támadott; vonalban, közönséges négyzetes oszlopban, romboid vagy ék alakú oszlopban. A könnyűlovasságnak nem volt védőfegyvere; hajítódárdával és könnyű, rövid lándzsával szerelték fel. Emellett volt a makedón seregben egy osztag akrobalisztész, vagyis lovas íjász is, akik előőrs-, járőr- és felderítőszolgálatot teljesítettek és általában irreguláris harctevékenységet folytattak. Az akrobalisztészeket a thrák és illir törzsek állították ki, s ezenkívül néhány ezer irreguláris gyalogost is adtak. Sándor felfedezett egy új fegyvernemet, amely figyelmünket már csak azért is magára vonja, mert az újkorban utánozni kezdték. Ez a fegyvernem a dimakhészek lovas csapata volt, amely egyaránt harcolt lovon és gyalogosan. A XVI. és az ezt követő századok dragonyosai, mint a továbbiakban látni fogjuk, hű másai e csapatoknak. Arról azonban nincsen semmi adatunk, hogy a lovasságnak és a gyalogságnak ez az antik keveréke ered-

ményesebben birkózott-e meg kettős feladatával, mint a modern dragonyosok. Ilyen volt az összetétele annak a hadseregnek, amellyel Sándor meghódította a Földközi-tenger, az Oxus és a Szatledzs* közti területet. Ami létszámát illeti: az arbelai ütközetben két nagy falanx hoplitészből (kb. 30 000 ember), két félfalanx peltasztészből (16 000), 4000 lovasból és 6000 főnyi irreguláris csapatból, összesen kb. 56 000 főből állt. A Granikosz melletti csatában Sándor különböző fegyvernemekhez tartozó csapatainak a létszáma elérte a 35 000 főt, köztük 5000 főnyi lovassággal.

A karthágói hadseregről nem tudunk részleteket; vitás még az is, mekkora erőkkel kelt át Hannibal az Alpokon. Sándor utódainak hadseregeiben nem történt semmi belső szervezeti tökéletesítés; az elefántok alkalmazása csak rövid ideig volt szokásban, mert ezek az állatok a tűztől megbokrosodva, veszélyesebbeknek bizonyultak a saját csapataik, mint az ellenség számára. A későbbi görög seregeket (az akhaiai szövetség idején) részben makedón, részben római mintára szervezték.

A római hadsereg a gyalogsági taktika legtökéletesebb rendszerét nyújtotta, amelyet a lőport még nem ismerő korban alkalmazhattak. Megtartja a nehézfegyverzetű gyalogság és a tömör egységek túlsúlyát, de kiegészíti ezt különálló kisebb egységek mozgékonyságával, az egyenetlen terepen való küzdés képességével, több vonal egymás mögött való elhelyezésével — részben támogatásul, részben erős tartalékul — és végül az egyes katona kiképzésének még a spártainál is célszerűbb rendszerével. Ennek folytán a rómaiak legyőztek minden fegyveres erőt, amely csak fellépett ellenük — a makedón falanxot is, a numidiai lovasságot is.

Rómában minden polgár 17-től 45 vagy 50 éves koráig szolgálatköteles volt, hacsak nem tartozott a legalsó osztályhoz vagy nem vett már részt mint gyalogos 20 hadjáratban, vagy mint lovas 10 hadjáratban. De rendszerint csak a fiatalabbakat válogatták ki. A katonai kiképzés igen kemény

* Az Indus mellékfolyója. — *Szerk.*

volt és a fizikai erő minden lehetséges úton való kifejlesztésére irányult. Igen sokat gyakorolták a futást, az ugrást, a lovaglást, a mászást, birkózást, az úszást — először ruhátlanul, azután teljes fegyverzetben —, a fegyverforgatásra és a különböző mozdulatokra való rendes kiképzésen kívül. Nehéz felszereléssel való hosszú meneteket, amelyeknél minden katona 40—60 font terhet vitt magán, óránként négy mérföld* sebességgel hajtottak végre. A katonai kiképzéshez tartozott a sáncszerszámok kezelése és a megerősített tábor gyors felépítése is. És nemcsak az újoncoknak, hanem a veterán-légióknak is végezniük kellett ezeket a gyakorlatokat, hogy megőrizzék testi frissességüket és rugalmasságukat, és ne törje meg őket a fáradság és a nélkülözés. Ilyen katonák valóban alkalmasak voltak a világ meghódítására.

A köztársaság fénykorában általában két consuli hadsereg volt, mindegyikük két légióból és a szövetségesek csapataiból állt (ezek gyalogsága ugyanannyi volt, mint a római, lovasságuk kétszer akkora). A csapatok toborzása a polgárok népgyűlésén történt a Capitoliumon vagy a Marsmezőn; minden tribusból egyenlő számú embert vettek fel, s ezeket egyenlően elosztották a négy légió közt, amíg be nem telt a létszám. Igen gyakran önkéntesként újra beléptek a hadseregbe olyan polgárok, akiket koruk vagy a végigharcolt hadjáratok nagy száma miatt már felmentettek a szolgálat alól. Az újoncokat feleskették, majd behívásukig elengedték. Mikor összehívták őket, a legfiatalabbakat és legszegényebbeket a velesek (könnyűfegyverzetűek) csoportjába sorolták be, a korban és vagyoni helyzetben utánuk következő csoport a hastatusok (lándzsások) és princepsek (akik valamikor az első sort foglalták el) közé kerültek, a legidősebbeket és leggazdagabbakat a triariusok (harmadik sorban állók) közé sorolták be. Minden légió 1200 velesből, 1200 hastatusból, 1200 princepsből, 600 triariusból és 300 lovasból (lovag), összesen 4500 főből állt. A hastatusok, princepsek és triariusok 10—10 manipulusba, vagyis századba rendeződtek, s minden manipulushoz létszámával

* Körülbelül 6,5 km. — *Szerk.*

megegyező számú velest csatoltak. A velesek *(rorariusok, accensusok, ferentariusok)* a légió könnyűfegyverzetű gyalogságát alkották és a szárnyain, a lovasság mellett álltak fel. A hastatusok az első, a principesek a második vonalba kerültek, s eredetileg lándzsákkal voltak felfegyverezve. A triariusok tartalékként szerepeltek, fegyverük a pilum volt, egy rövid, de rendkívül súlyos és veszélyes dárda, amelyet az ellenség első soraira hajítottak, közvetlenül mielőtt karddal a kezükben rájuk támadtak. Minden manipulus egy centurio parancsnoksága alatt állt, aki mellett ott találunk egy második centuriót, helyettesként. A centuriók a légión belül rangsort alkottak, a legalacsonyabb rangtól, vagyis a hastatusok tizedik manipulusának második centuriójától a triariusok első manipulusának első centuriójáig *(primus pilus)*, aki a felsőbb parancsnok távollétében átvette az egész légió vezetését is. Rendes körülmények közt a primus pilus volt a parancsnoka a légió valamennyi triariusának, ugyanúgy, ahogy a primus princeps (a principesek első manipulusának első centuriója) az összes principeseknek, a primus hastatus pedig az összes hastatusoknak. A korai időkben a légiót hat katonai tribunusa egymást váltva vezette; mindegyik két hónapig. Az első polgárháború után minden légió élére legatust neveztek ki állandó parancsnokul; a tribunusok most többnyire törzskari vagy adminisztratív feladatokkal megbízott tisztekké váltak. A három vonal fegyverzetének különbözősége Marius kora előtt eltűnt. Pilumot adtak a légió mindhárom vonalának; ez lett a rómaiak nemzeti fegyvere. A három vonal közti minőségi különbség, amennyiben ez az életkoron és a szolgálati időn alapult, szintén csakhamar eltűnt. Metellusnak Jugurtha ellen vívott csatájában jelentek meg Sallustius szerint, utoljára, hastatusok, principesek, és triariusok. Marius a légió 30 manipulusából 10 cohorsot szervezett, és ötösével két vonalban helyezte el őket. Ugyanakkor a cohors rendes létszámát 600 főre emelték; a primus pilus parancsnoksága alatt álló első cohors vitte a légió sasát. A lovasságot továbbra is turmákba csoportosították; egy-egy turma 30 közkatonából

és három decurióból állott, s az első decurio volt a turma parancsnoka. A római gyalogság fegyverzete a következő volt: félhenger alakú, négy láb hosszú és két és fél láb széles, bőrrel bevont és vaspántokkal megerősített fapajzs, amelynek közepén kidudorodás *(umbo)* volt a lándzsadöfések elhárítására. A sisak rézből készült, hátul rendszerint meghosszabbítva a nyak védelmére, s rézlemezekkel borított bőrszíjakkal erősítették a fejre. A körülbelül egy négyzetláb méretű mellvértet a vállon átvetett pikkelyes szíjakkal rögzítették a bőr páncélinghez; a centurióknál a mellvértet rézlemezekkel borított páncéling helyettesítette. A jobb lábat, amelyet előrelépéskor karddöfés érhetett, rézlemezzel védték. A rövid kardon kívül, amelyet inkább szúrásra, mint vágásra használtak, a katonáknak volt pilumuk — egy nehéz dárda: négy és fél láb hosszú fanyél, egy és fél láb hosszú vasvégződéssel, vagyis az egész hossza körülbelül hat láb, a farész keresztmetszeti területe két és fél négyzethüvelyk súlya körülbelül 10—11 font. A pilum, 10—15 lépésnyi távolságra hajítva, gyakran átütötte a pajzsot és a mellvértet, és csaknem mindig földre terítette az ellenfelet. A könnyűfegyverzetű veleseknek könnyű, rövid hajítódárdájuk volt. A köztársaság késői időszakában, amikor a könnyűfegyveres szolgálatot barbár segédcsapatok látták el, ez a fegyvernem teljesen eltűnt. A lovasság hasonló védőfegyverzettel volt felszerelve mint a gyalogság, továbbá lándzsával és hosszabb karddal. De a római nemzeti lovasság nem volt eléggé jó, és szívesebben harcolt gyalogosan. Később teljesen megszüntették és numidiai, hispaniai, galliai és germán lovasokkal pótolták.

A római csapatok taktikai felállítása nagy mozgékonyságot biztosított. A manipulusok arcvonaluk hosszával egyenlő távolságra álltak fel egymástól, mélységük 5—6-tól 10 sorig váltakozott. A második vonal manipulusai az első vonal közei mögött helyezkedtek el; a triariusok még hátrább álltak, de megszakítatlan vonalban. A körülményektől függően bármelyik vonal manipulusai egymás mellé zárkózhattak összefüggő vonalat alkotva vagy a második vonal

manipulusai előre vonulhattak, betöltve az első vonal térközeit, vagy végül, amikor nagy mélységre volt szükség, minden princeps-manipulus felzárkózott a megfelelő hastatus-manipulus mögé, megkettőzve annak mélységét. Amikor Pyrrhus elefántjaival kerültek szembe, mind a három vonalat térközökkel állították fel, minden manipulus az előtte állóra fedezett úgy, hogy az állatoknak szabad átjárójuk maradt az egész harcrenden át. Ez az alakzat minden tekintetben felülmúlta az esetlen falanxot. A légió tudott mozogni és manőverezni harcrendjének megbontása nélkül olyan terepen, amelyen a falanx erre csak a legnagyobb kockázattal vállalkozhatott. Ha elhaladtak valamilyen akadály mellett, legfeljebb egy vagy két manipulusnak meg kellett rövidítenie arcvonalát, de néhány perc múlva az arcvonal már helyreállt. A légió egész arcvonalát biztosíthatta könnyűfegyverzetű csapatokkal, mert ezek az arcvonal előrenyomulásakor a térközökön át visszahúzódhattak. De fő előnye abban volt, hogy a csapatokat több vonalban állították fel, s ezeket a pillanatnyi szükséglettől függően egymás után vetették harcba. A falanxnak egyetlen csapással kellett eldöntenie a csatát. Nem voltak tartalékban friss csapatok, amelyeket meghátrálás esetén be lehetett volna vetni a harcba — a gyakorlatban ezt a lehetőséget nem is vették számításba soha. A légió az egész fronton fel tudta venni a harcot az ellenség könnyűfegyverzetű csapataival és lovasságával; az ellenséges falanx támadásával szembe állíthatta hastatusainak első vonalát, amelyet nem volt olyan könnyű szétverni, mert először egyenként le kellett volna győzni legalább hatot a tíz manipulusból; ki tudta meríteni az ellenséget a principesek előretolásával, és végleg ki tudta vívni a győzelmet a triariusok segítségével. Ily módon a csapatok és az ütközet menetének irányítása a hadvezér kezében maradt, míg a falanx, ha egyszer felvette a harcot, összes erőivel visszavonhatatlanul belemerült és végig kellett küzdenie a csatát. Ha a római hadvezér meg akarta szakítani a küzdelmet, a légió-szervezet lehetővé tette neki, hogy elfoglaljon egy állást tartalékaival, míg az addig harcoló csapatok a

térközökön át visszavonultak és maguk is állást foglaltak. Minden körülmények között a csapatok egy része mindig teljes rendben volt, hisz még akkor is, ha a triariusokat is visszavetették, mögöttük a két első vonal újra szerveződött. Amikor Flaminius légiói Thesszália síkjain* találkoztak Fülöp falanxával, első rohamukat azonnal visszaverték, de az egymást követő rohamok kifárasztották a makedónokat és meglazították harcrendjük tömörségét; és ha valahol a zavarnak csak a jelei mutatkoztak is, egy-egy római manipulus megkísérelt betörni az esetlen tömegbe, s amikor végül 20 manipulus a szárnyakról és hátulról megrohamozta a falanxot, nem lehetett tovább fenntartani a taktikai kapcsolatot; a mély harcrend menekülők csoportjaira bomlott és a csata elveszett.

Lovasság ellen a légió *orbisban*, azaz bizonyos fajta négyszögben állt fel, a málhát középen elhelyezve. Amikor menetelés közben támadásra lehetett számítani, *legio quadratába* (négyszögű légió) rendeződött, széles arcvonalú meghosszabbított oszlopot alkotva, középen a málhával. Ezt természetesen csak nyílt síkságon lehetett megvalósítani, ahol a menet egyenes irányban haladhatott.

Caesar idejében a légiók többnyire itáliai önkéntestoborzás útján rekrutálódtak. A szövetséges háború** után a polgárjogot, s ezzel együtt a hadkötelezettséget kiterjesztették egész Itáliára — és ezért most sokkal több katonának alkalmas ember állt rendelkezésre, mint amennyire szükség volt. A zsold körülbelül megfelelt egy munkásember keresetének; ezért seregestől jelentkeztek újoncok, s nem is kellett a conscriptióhoz (kényszersorozáshoz) folyamodni. A provinciákban csak kivételes esetekben toboroztak légiókat: mint például Caesar ötödik légióját a római Galliában, de később ez a légió *en masse* (teljes egészében) megkapta a római polgárjogot. A légióknak korántsem volt meg a 4500 főnyi névleges létszámuk; Caesar légiói ritkán haladták meg a 3000 főt. A regrutákból inkább új légiókat *(legiones*

* A künoszkephalai csatában, i. e. 197-ben. — *Szerk.*
** Marsus háborúnak is hívják, i. e. 90—88. — *Szerk.*

tironum) alakítottak, semhogy összekeverjék őket a veterá-nokkal a régi légiókban. Ezeket az új légiókat eleinte nem bocsátották nyílt mezőn folyó ütközetbe, hanem leginkább a tábor őrzésére használták fel. A légió 10 cohorsra oszlott, s mindegyikben három manipulus volt. A hastatus, a princeps, a triarius elnevezés megmaradt, mivel ez továbbra is a tisztek rangjának a fent említett rendszer szerinti megjelölésére szolgált; ami azonban a sorkatonákat illeti, számukra ezek az elnevezések elvesztették minden jelentőségüket. Valamennyi légióból az első cohors hat centuriójának joga volt részt venni a haditanács ülésein. A centuriók a sorkatonák közül kerültek ki, és ritkán értek el magasabb rangot. A felsőbb tisztek iskolája a hadvezér személyi törzse volt; ez művelt fiatalemberekből állt, akik gyorsan elérték a *tribunus militum*, majd a *legatus* rangot. A katona fegyverzete a régi maradt: pilum és kard. A katona, hadfelszerelésén kívül, 35—60 font súlyú személyi poggyászt vitt magával. A poggyász hordására szolgáló berendezés olyan ügyetlen volt, hogy a katonának először le kellett tennie poggyászát, hogy harcképes legyen. A sereg tábori felszerelését lovakon és öszvéreken szállították, s ezekből egy-egy légiónak körülbelül 500-ra volt szüksége. Minden légiónak megvolt a maga sasa, és minden cohorsnak a maga zászlaja. A könnyűgyalogsághoz Caesar kiválogatott a légióból bizonyos számú katonát (antesignani), akik egyaránt alkalmasak voltak mind a könnyűcsapatoknál teljesítendő szolgálatra, mind a zárt alakzatban való harcra. Ezeken kívül voltak segédcsapatai a provinciákból, krétai íjászok, baleári parittyások, galliai és numidiai csapatok, meg germán zsoldosok. Lovassága részben galliai, részben germán csapatokból állt. A római velesek és a római lovasság már valamivel korábban eltűntek.

A hadsereg törzse a senatus által kinevezett *legatusokból* állt. Ezek helyettesei voltak a hadvezérnek, aki különálló egységeknek vagy a harcrend egyes szakaszainak a parancsnokaivá jelölte ki őket. Caesar volt az első, aki minden légió élére külön legatust állított állandó parancsnokul. Ha

nem volt elég legatus, a légió parancsnokságát a *quaestor* vette át. Ez tulajdonképpen a hadsereg gazdászati tisztje és a hadbiztosság vezetője volt, akit ebben a tisztében számos írnok és küldönc segített. A törzshöz vezényelték a katonai tribunusokat (*tribuni militum*) és a fentebb említett fiatal önkénteseket (*contubernales, comites praetorii*), akik segédtiszti, parancsőrtiszti feladatokat láttak el. Ütközet idején azonban alakzatban harcoltak, ugyanúgy mint a közkatonák, a főhadiszállás lictoraiból, irnokaiból, szolgáiból, kémeiből (*speculatores*) és küldönceiből (*apparitores*) álló *cohors praetoria* soraiban. A hadvezérnek ezenkívül volt bizonyosfajta személyi testőrsége is veteránokból, akik korábbi parancsnokuk hívására önként újból beléptek a hadseregbe. Ezt az osztagot, amely lovon menetelt, de harcolni gyalogosan harcolt, a sereg elitjének tekintették; ez vitte és védelmezte az egész sereg *vexillumát*,* megkülönböztető jelvényét. Caesar a csatára rendszerint három vonalban állította fel a sereget; minden légiónak négy cohorsa állt az első vonalban és három-három cohorsa a második és a harmadik vonalban: a második vonal cohorsai az első vonal térközei mögött álltak. A második vonalnak támogatnia kellett az elsőt; a harmadik vonal általános tartalék volt az ellenség arcvonala vagy szárnya elleni döntő manőverekhez, illetve az ellenség döntő csapásainak visszaverésére. Ha az ellenség annyira átkarolta a vonalat, hogy ennek meghosszabbítása vált szükségessé, a hadsereget csak két vonalban helyezték el. Az egyetlen vonalban való felálláshoz (*acies simplex*) csak végszükség esetén folyamodtak, s akkor nem hagytak térközöket a cohorsok közt; tábor védelmezésekor azonban az ilyen felállás általános szabály volt, mert a vonal még mindig 8—10 sor mélységű maradt, és tartalékot lehetett alkotni azokból, akiknek nem jutott hely a sáncnál.

Augustus befejezte a római fegyveres erőknek állandó reguláris hadsereggé való átalakítását. 25 légióját elosztotta az egész birodalomban, nyolcat a Rajnánál helyeztetett el (ezeket a hadsereg fő erejének, *praecipuum roburnak*

* Később zászló sassal és felirattal. — *Szerk.*

tekintették), hármat Hispaniában, kettőt Afrikában, kettőt Egyiptomban, négyet Szíriában és Kisázsiában, hatot a dunai provinciákban. Itáliában kizárólag magából az országból rekrutálódó, válogatott csapatok, a császári testőrség állomásozott; ez eleinte 12, később 14 cohorsot számlált. Ezenkívül Róma városának volt két cohors városi őrsége *(vigiles)*, amelyet eredetileg felszabadított rabszolgákból szerveztek. E reguláris hadseregen kívül a provinciák, mint azelőtt, kötelesek voltak könnyűfegyverzetű segédcsapatokat állítani, amelyek most többnyire helyőrségi és rendőri feladatokat ellátó milícia szerepét töltötték be. A támadás veszélyének kitett határokon azonban nemcsak ezeket a segédcsapatokat alkalmazták aktív szolgálatra, hanem idegen zsoldosokat is. A légiók száma Traianus alatt 30-ra, Septimius Severus alatt 33-ra növekedett. A légióknak számukon kívül nevük is volt állomáshelyükről *(L. Germanica, L. Italica)*, császárokról *(L. Augusta)*, istenekről *(L. Primigenia, L. Apollinaris)*, vagy pedig kitüntetésként kapták azt *(L. fidelis, L. pia, L. invicta)*. A légió szervezete némi változáson ment át. Parancsnokát most praefectusnak nevezték. Az első cohors létszámát megkettőzték *(cohors milliaria)*,* a légió rendes létszámát pedig 6100 fő gyalogságra és 726 fő lovasságra emelték; ezt minimumnak tekintették, és szükség esetén a légióhoz hozzácsatoltak egy vagy több *cohors milliariát*. E cohors milliariák parancsnokai katonai tribunusok, a többi cohors parancsnokai pedig tribunusok vagy *praepositusok* voltak; a *centurio* rangja ily módon most alsóbb parancsnoki ranggá vált. Általános szabály lett, hogy a légiókba felvettek rabszolgákat és szabadon bocsátottakat, a provinciákból származókat és általában a legkülönbözőbb fajta embereket; római polgárjogot csak Itáliában követeltek meg, a praetorianusoknál, de később még itt is lemondtak erről. Ily módon a római nemzeti elem a hadseregben igen hamar elmerült a barbár és félbarbár, romanizálódott és nem romanizálódott tömegek áradatában; csak a tisztek voltak továbbra is római származásúak. A hadsereget alkotó

* Ezres cohors. — *Szerk.*

elemeknek ez a rosszabbodása igen hamar visszatükröződött a sereg fegyverzetén és taktikáján. A nehéz mellvértet és pilumot sutba dobták; a kimerítő kiképzési rendszert, amely világhódítókat nevelt, elhanyagolták; a tábori szolgaszemélyzet és a fényűzés nélkülözhetetlenné vált a hadsereg számára; s a málha *(impedimenta)* a sereg erejének és kitartásának csökkenésével párhuzamosan nőtt. A hanyatlást, mint annak idején Görögországban is, az jellemezte, hogy elhanyagolták a nehézfegyverzetű vonalgyalogságot, hogy értelmetlen módon mindenféle könnyű fegyverzeteket agyaltak ki, és hogy átvették a barbárok fegyverzetét és harceljárását. A könnyűfegyverzetű csapatok számtalan fajtája látott napvilágot *(auxiliatores, exculcatores, jaculatores, excursatores, praecursatores, scutati, funditores, balistarii, tragularii)*, s ezeket a legkülönfélébb hajítófegyverekkel szerelték fel, Vegetius pedig arról tudósít, hogy a lovasságot a gótok, alánok és hunok utánzása révén tökéletesítették. Végül eltűnt minden felszerelés és fegyverzetbeli különbség a rómaiak és a barbárok között, s a fizikailag és erkölcsileg fölényben levő germánok átgázoltak a deromanizálódott légiók testén. A régi római taktikának csak szánalmas maradványa, kusza hagyománya állt ellen annak, hogy a germánok meghódítsák a Nyugatot; de most még ez a szánalmas maradvány is megsemmisült.

Az egész középkor ugyanolyan terméketlen korszak volt a taktika fejlődése szempontjából is, mint minden más tudomány szempontjából. A feudális rendszer, noha eredetére nézve katonai szervezet volt, lényegében szemben állt minden fegyelemmel. Megszokott jelenség e korban, hogy nagy hűbéresek fegyveres erőikkel együtt fellázadnak és elpártolnak. A vezetőket utasító parancsok kiosztását rendszerint zajos haditanács váltotta fel, s ez lehetetlenné tett bármilyen kiterjedtebb hadműveletet. A háborúk ezért ritkán koncentrálódtak döntő pontokra; egész hadjáratok teltek el egyetlen helység birtoklásáért folyó harcban. Ebben az egész időszakban (a VI. századtól a XII. századig terjedő zavaros időt nem számítva) nagy hadműveletek csak a német

császárok Itália elleni expedíciói és a keresztes hadjáratok voltak, de ezek is eredménytelenül végződtek.

A középkori gyalogság — amely a feudális csatlósokból, s részben a parasztságból tevődött össze — főleg lándzsásokból állt, és többnyire semmit sem ért. A tetőtől-talpig vasba öltözött lovagoknak kedvenc szórakozásuk volt egyesegyedül belegázolni ebbe a védtelen tömegbe és kényükrekedvükre mészárolni őket. Az európai szárazföldön a gyalogság egy része számszeríjjal volt felfegyverezve, míg Angliában a hosszú íj vált a parasztság nemzeti fegyverévé. Ez a hosszú íj igen félelmetes fegyvernek bizonyult, és kivívta az angolok fölényét a franciák felett Crécynél, Poitiersnél és Azincourt-nál.* Könnyen meg lehetett óvni az esőtől — a számszeríjat ez időnként használhatatlanná tette — és a nyilat több mint 200 yard távolságra repítette, azaz nem sokkal kevesebbre a régi simacsövű muskéta hatótávolságánál. A nyíl átütötte a hüvelyknyi vastagságú deszkát, sőt a mellvérten is áthatolt. Ezért a hosszú íj sokáig megtartotta vezető helyét még az első kézi tűzfegyverekkel szemben is, annál is inkább, mert hat nyilat lehetett belőle kirepíteni addig, míg az akkori muskétát megtöltötték és egyet lőttek vele; sőt, Erzsébet királynő még a XVI. század végén is újra a harci fegyverek sorába akarta léptetni a nemzeti hosszú íjat. Különösen jól bevált lovasság ellen; a nyilak, még akkor is, ha a lovasokat megvédte páncéljuk, megsebesítették vagy megölték a lovakat, a lóról lekényszerített lovagok pedig harcképtelenné váltak és rendszerint foglyul estek. Az íjászok vagy csatárláncban, vagy vonalalakzatban harcoltak. A középkorban a lovasság volt a döntő fegyvernem. A tetőtől talpig páncélba burkolt, szabályos alakzatban támadó lovagokkal megjelent a nehézfegyverzetű lovasság első fajtája a történelemben, mert Sándor kataphraktészei, bár ők döntötték el az arbelai csatát, kivételt képeztek, s azóta egyetlenegyszer sem hallunk róluk többé, tehát az ókori történelem egész hátralevő szakaszában a gyalogság megtartotta fölényét a csatamezőn. Ily módon az egyetlen haladás

* 1346., 1356., illetve 1415. évi csaták. — *Szerk.*

amelyet a középkortól örököltünk, annak a lovasságnak a megteremtése, amelynek egyenes leszármazottja a modern lovasságunk. De hogy mennyire nehézkes volt ez a lovasság, azt bizonyítja már az a tény is, hogy az egész középkor folyamán a lovasság nehéz, lassú mozgású fegyvernem maradt, míg minden könnyű szolgálatot és gyors mozdulatot a gyalogság végzett. A lovagok egyébként nem mindig harcoltak zárt rendben. Szívesebben keltek párviadalra vagy belevágtattak az ellenséges gyalogság sűrűjébe; így a hadviselés módja visszakanyarodott a homéroszi időkhöz. Ha a lovasság zárt rendben harcolt, akkor vagy vonalalakzatban támadott (a lovagok az első sorban, a könnyebb fegyverzetű fegyverhordozók a másodikban), vagy mély oszlopban. Ilyen rohamot rendszerint csak az ellenséges sereg lovagjai, ellen intéztek; gyalogság ellen ez felesleges erőpazarlás lett volna. A saját páncéljukkal és lovasuk páncéljával megterhelt lovak csak lassan és csak kis távolságokra tudtak mozogni. Ezért a keresztes hadjáratok idején és a mongolokkal vívott háborúkban Lengyelországban és Sziléziában ez a nehezen mozdítható lovasság állandóan a végkimerültség állapotában volt, és végül is alulmaradt a Kelet mozgékony könnyűlovasságával szemben. A Svájc elleni osztrák és burgund háborúk során a kedvezőtlen terepen nehéz helyzetbe került lovagok kénytelenek voltak leszállni a lóról és falanxot alkotni, amely még kevésbé volt mozgékony, mint a makedón falanx. A hegyszorosokban szikladarabokat zúdítottak rájuk, mire a falanx elvesztette taktikai rendjét, s a döntő roham hatására szétszóródott.

A XIV. század táján bevezettek egyfajta könnyebb lovasságot, s az íjászok egy részét lóra ültették, hogy megkönnyítsék manőverezésüket; de ezek a változtatások és a hozzájuk hasonlóak csakhamar haszontalanokká váltak, félbemaradtak vagy visszájukra fordultak, mert megjelent az az új tényező, amely hivatott volt megváltoztatni a hadviselés egész rendszerét — a lőpor.

A Spanyolországban élő araboktól a lőpor előállításának és használatának ismerete eljutott Franciaországba és

Európa többi részébe; maguk az arabok a lőport a keletebbre élő népektől kapták, ezek viszont eredeti feltalálóitól — a kínaiaktól — vették át. A XIV. század első felében vezették be az európai hadseregekben az első ágyúkat; nehéz, esetlen lövegek voltak ezek, kőgolyóbisokat hajítottak, és csak várharcra lehetett őket használni. De csakhamar feltalálták a kis tűzfegyvert. Perugia olaszországi város 1364-ben 500 darab kézi tűzfegyverrel szerelte fel magát, melyeknek csöve nem volt hosszabb nyolc hüvelyknél; ez azután lökést adott a pisztolyok készítésének (a toscanai Pistoia városról nevezték el így). Nem sokkal később elkezdték hosszabb és nehezebb kézi tűzfegyverek *(arquebuses)* készítését, amelyek a modern muskétáknak feleltek meg. Mivel azonban rövid és súlyos csövük volt, csak kis távolságra lőttek, kanócos gyújtójuk pedig csaknem leküzdhetetlen akadálya volt a pontos célzásnak; ezenkívül még jó néhány más fogyatékossága is mutatkozott. A XIV. század vége felé már nem akadt Nyugat-Európában hadsereg, amelynek ne lettek volna tüzérei és arquebuse-zel felfegyverzett csapatai. De az új fegyver hatását az általános taktikán csak igen kevéssé lehetett észrevenni. Mind a nagy, mind a kis tűzfegyver töltése igen sok időt vett igénybe, nehézkességük és drágaságuk miatt pedig még 1450 körül sem szorították ki a számszeríjat.

Közben a feudális rendszer általános hanyatlása és a városok fejlődése változásokat hozott a hadsereg összetételében. A nagyobb hűbéresek vagy kénytelenek voltak alávetni magukat a központi hatalomnak, mint Franciaországban, vagy mintegy független uralkodókká váltak, mint Németországban és Olaszországban. A kisebb nemesség erejét megtörte a városokkal szövetségben fellépő központi hatalom. A feudális hadseregek megszűntek; új hadseregek alakultak a nagyszámú zsoldosból, akiknek a feudalizmus bomlása szabadságot adott arra, hogy annak szolgáljanak, aki megfizeti őket. Így létrejött valami állandó hadseregféle; de ezek a zsoldosok — a legkülönfélébb nemzetek fiai, akiket nehéz volt kordában tartani, és akiket nem túlságosan pontosan fizettek — nagyon sokat garázdálkodtak. Ezért

Franciaországban VII. Károly király hazai elemekből alakított állandó haderőt. 1445-ben 15 *compagnie d'ordonnance*-ot sorozott be, egyenként 600 főből, összesen 9000 lovast, akik azután a királyság városaiban állomásoztak és pontosan kapták a zsoldot. Minden compagnie 100 lance-ra oszlott; a lance egy páncélos vitézből, három íjászból, egy fegyverhordozóból és egy apródból állt. Ily módon ezek egyesítették a nehézlovasságot a lovas íjászokkal, de a két fegyvernem a csatában külön tevékenykedett. 1448-ban kiegészítette a sereget 16 000 szabad íjásszal (francs-archers), ezeket négy főkapitány vezette, egy-egy főkapitány parancsnoksága alá nyolc 500 főnyi compagnie tartozott. Minden íjász számszeríjjal volt felfegyverezve. Az egyházközségek állították ki és fegyverezték fel őket, s mentesítve voltak minden adótól. Ezeket a csapatokat tekinthetjük az újabb idők első állandó hadseregének.

A középkori zűrzavarból kibontakozó modern taktika ez első fejlődési szakaszának végén a dolgok állása a következőkben foglalható össze: a zsoldosokból álló gyalogság zöme lándzsával és karddal, mellvérttel és sisakkal volt felszerelve. Sűrű, zárt tömegben harcolt, de jobban lévén felfegyverezve és kiképezve a feudális gyalogságnál, nagyobb kitartást és rendet tanúsított a harcban. A reguláris sorozással összegyűjtött újoncok és a zsoldosok, akik hivatásos katonák voltak, természetesen felette álltak az alkalomszerűen összetoborzott újoncoknak és a feudális csatlósok rendezetlen kötelékének. A nehézfegyverzetű lovasság most már néha kénytelen volt zárt rendben támadni a gyalogságot. A könnyűfegyverzetű gyalogság még mindig főleg íjászokból állt, de az előcsatározók egyre több tűzfegyvert alkalmaztak. Még mindig a lovasság a fő fegyvernem; a nehézlovasság — amely vasba bújtatott lovasokból áll, de már nem feltétlenül nemesekből — kénytelen volt korábbi lovagi és homéroszi harcmodoráról áttérni a prózaibb zárt rendben való támadásra. De a lovasság nehézkességét most már mindenki érezte, és sokféle tervet dolgoztak ki egy mozgékonyabb fajtájának a megteremtésére. A lovas íjá-

szoknak, mint említettük, részben ezt a hiányt kellett pótolniuk; Olaszországban és a szomszéd országokban szívesen szegődtették a *stradiotákat* — ez a bosnyák és albán zsoldosokból álló török típusú, basibozuk-féle könnyűlovasság különösen az ellenség üldözésében volt igen félelmetes. Lengyelország és Magyarország a nyugati mintájú nehézlovasság mellett megtartotta saját nemzeti könnyűlovasságát. A tüzérség még gyermekkorát élte. Az akkori nehézágyúk eljutottak ugyan a csatamezőre, de nem tudták változtatni tüzelőállásukat; a lőpor rossz, az ágyúk töltése körülményes és lassú volt, s a kőgolyóbisok csak rövid távolságra repültek el.

A XV. század végét és a XVI. század elejét kettős haladás jellemzi: a franciák tökéletesítették a tüzérséget, a spanyolok pedig új jelleget adtak a gyalogságnak. VIII. Károly, francia király annyira mozgathatóvá tette ágyúit, hogy nemcsak magával vihette őket a harcmezőre, hanem az ütközet alatt meg is változtathatta állásukat, és az ágyúk követhették a csapatokat mozgásukban, amely egyébként nem volt túlságosan gyors. Ily módon VIII. Károly alapította meg a tábori tüzérséget. Kerekes lövegtalpra helyezett és sok lóval vontatott ágyúi mérhetetlenül felülmúlták az olaszok régimódi, esetlen (ökör-vonta) tüzérségét, és olyan pusztítást végeztek az olasz gyalogság mély oszlopaiban, hogy Machiavelli főleg azért írta meg A háború művészete című könyvét, hogy olyan alakzatot javasoljon, amellyel csökkenteni lehet az ilyen tüzérség hatását a gyalogságra. A marignanói csatában* I. Ferenc francia király e tüzérség hatásos tüze és mozgékonysága eredményeképpen győzte le a svájci lándzsásokat, az oldalállásokban elhelyezett tüzérség lövedékei végigsöpörtek a svájciak harcrendjén. De a lándzsa uralma a gyalogságnál a végét járta. A spanyolok tökéletesítették az akkoriban használt puskát (az *arquebuse*-t), és a reguláris nehézgyalogság fegyverévé tették. Muskétájuk *(hacquebutte)* nehéz, hosszú csövű fegyver volt, két uncia**

* 1515. szeptember 14. — *Szerk.*
** 1 uncia = 2,84 dkg. — *Szerk.*

súlyú golyót befogadó furattal, s villa alakú rúdállványról tüzeltek vele. A muskéta golyói átütötték a legvastagabb páncélt is, és ezért ez a fegyver döntő jelentőségűvé vált a nehézlovassággal szemben, amely elvesztette a fejét, mihelyt sorai kezdtek ritkulni. 10—15 muskétást osztottak be minden lándzsás századhoz, és tüzük hatása Paviánál* ámulatba ejtette mind a szövetségeseket, mind az ellenséget. Frundsberg közli, hogy ebben a csatában egyetlen muskétalövés több embert és lovat döntött ki a sorból. Ez időtől kezdődik a spanyol gyalogság fölénye, s ez több mint száz évig tartott.

A németalföldi felkelést követő háborúnak nagy hatása volt a hadseregek összeállítására. Mind a spanyolok, mind a hollandok jelentősen tökéletesítették az összes fegyvernemeket. Eddig a zsoldos seregekben mindenkitől, aki be kívánt lépni, megkövetelték, hogy teljes felszerelése, fegyverzete legyen és tudjon bánni fegyverével. De e hosszú, 40 évig tartó háború alatt a kis országban csakhamar hiány támadt ilyen fajta megfelelő újoncokban. A hollandok kénytelenek voltak megelégedni azokkal a fizikailag alkalmas önkéntesekkel, akiket megszerezhettek, és a kormányra az a feladat hárult, hogy gondoskodjék kiképzésükről. Nassaui Móric összeállította az újkor első gyakorlati szabályzatát és ezzel lerakta az egész hadsereg egyöntetű kiképzésének alapjait. A gyalogság újra lépést tartva menetelt; sokat fejlődött egyneműség és szilárdság tekintetében. Most kisebb egységekben állították fel; az addig 400—500 főből álló századokat most 150—200 főre csökkentették; 10 század egy ezredet alkotott. A tökéletesített muskéta háttérbe szorította a lándzsát; az egész gyalogság egyharmada muskétásokból állt, akiket minden században lándzsásokkal egyesítettek. Ezek az utóbbiak, akikre csak kézitusában volt szükség, megtartották sisakjukat, mellvértjüket és acélkesztyűjüket; a muskétásokat ellenben megszabadították minden védőfegyverzettől. A lándzsásokat rendszerint két sorban állították fel, a muskétásokat 5—8 sorban; az első sor, miután

* Csata 1525 februárjában. — *Szerk.*

tüzelt, hátra vonult, hogy újra megtöltse muskétáját. Még nagyobb változások történtek a lovasságnál, s itt is Nassaui Móric vitte a vezető szerepet. Minthogy nem alakíthatott páncélos lovasokból álló nehézlovasságot, könnyűlovasságot szervezett németországi újoncokból, sisakkal, mellvérttel, réz karvédővel, acélkesztyűvel és magas szárú csizmával felszerelve; s mivel ez csak lándzsával a kezében nem mérkőzhetett a nehézfegyverzetű spanyol lovassággal, karddal és hosszú pisztollyal fegyverezte fel. A lovasoknak ez az új fajtája, amely közel áll mai vérteseinkhez, csakhamar bebizonyította fölényét a lényegesen kisebb létszámú és kevésbé mozgékony spanyol páncélos lovasság felett, amelynek lovait az új lovasság kilőtte, még mielőtt ez a lassú tömeg áronthatott volna. Nassaui Móric ugyanolyan jól kiképezte vérteseit is mint a gyalogságot, s olyan sikereket ért el ebben, hogy bátran vállalkozhatott ütközet közben arcvonalváltoztatásra és más mozdulatokra, kis és nagy csapatokkal egyaránt. Alba ugyancsak hamarosan szükségesnek látta tökéletesíteni könnyűlovasságát; addig ez csak csatározásra és párviadalra volt alkalmas, de Alba vezetése alatt hamarosan megtanult zárt rendben támadni, éppúgy mint a nehézlovasság. A lovasságot továbbra is 5—8 sorban állították fel. Ez idő tájt IV. Henrik francia király a lovasság új fajtáját vezette be — a dragonyosokat; ez eredetileg gyalogos alakulat volt, amelyet kizárólag a gyorsabb mozgás végett ültettek lóra. Már néhány évvel megjelenése után lovasságként is alkalmazták és e kettős szolgálatnak megfelelő felszereléssel látták el. Nem volt sem védőfegyverzetük, sem magas szárú csizmájuk, hanem csak lovassági kardjuk és néha lándzsájuk is; ezenkívül gyalogsági muskétát vagy rövidebb karabélyt viseltek. Ezek a csapatok azonban nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket; csakhamar a reguláris lovasság részévé váltak és nem küzdöttek többé gyalogosan. (Miklós orosz cár megkísérelte újra életre kelteni az eredeti dragonyos fegyvernemet, s evégett 16 000 főnyi, lovas és gyalogos szolgálatra egyaránt alkalmas hadtestet alakított. Ennek azonban egyszer sem sikerült csatában leszállani a lóról,

mindig mint lovasság harcolt. Ezért aztán feloszlatták és lovas dragonyosokként az orosz lovasság többi részéhez csatolták.) A tüzérség területén a franciák megtartották fölényüket. Ez idő tájt feltalálták a hosszabbítót (prolonge),* IV. Henrik pedig bevezette a kartácsot. A spanyolok és a hollandok szintén egyszerűsítették és könnyebbé tették tüzérségüket, de ez még mindig nehézkes maradt; a megfelelő űrméretű és lőtávolságú könnyű, gyorsan mozgatható ágyúkat még nem ismerték.

A harmincéves háborúval** kezdődik Gusztáv Adolfnak, a XVII. század nagy katonai reformátorának időszaka. Gusztáv Adolf gyalogos ezredei kétharmad részben muskétásokból és egyharmad részben lándzsásokból álltak, néhány ezred pedig kizárólag muskétásokból. A muskéták már annyira könnyebbek lettek, hogy a tüzeléshez használt állvány feleslegessé vált. Gusztáv Adolf bevezette a papír töltényhüvelyeket is, amelyek jelentősen megkönnyítették a töltést. A mély alakzatot megszüntették; lándzsásai hat sorban álltak fel, muskétásai pedig csak háromban. Ez utóbbiakat szakaszonként és soronként való tüzelésre képezték ki. A 2000—3000 főnyi nehézkes ezredeket 1300—1400 főre csökkentették és nyolc századra osztották; két ezred pedig egy dandárt alkotott. Ezzel az alakzattal legyőzte ellenfeleinek sűrű, oszlopban vagy gyakran harminc sor mélységű négyszögben felállított tömegeit, tüzérségével szörnyű pusztítást végezvén soraiban. A lovasságot hasonló elvek szerint szervezte újjá. A páncélos lovasságot teljesen megszüntette. A vérteseket megfosztotta rézkarvédőjüktől és védőfegyverzetük több más haszontalan részétől, ami jelentősen könnyebbé és mozgékonyabbá tette őket. Dragonyosai csaknem mindig mint lovasok harcoltak. Mind a vérteseket, mind a dragonyosokat csak három sorban állította fel, és szigorúan utasította őket, hogy ne vesztegessék az időt tüzelésre, hanem azonnal támadjanak, kivont karddal. Ezek a lovasok

* Az egyik végén kampóval, a másikon könyökös csuklókkal ellátott kötél, amelynek segítségével — ha a rendes vontatásra nem volt idő — könnyen és gyorsan meg lehetett változtatni az ágyú tüzelőállását. — *Szerk.*

** 1618—1648. — *Szerk.*

125 főnyi századokra voltak felosztva. A tüzérséget oly módon tökéletesítette, hogy könnyű ágyúkkal egészítette ki. Gusztáv Adolf bőrös ágyúi híresek voltak, de nem sokáig maradtak használatban. Idővel ezeket négyfontos öntöttvas-ágyúkkal helyettesítették, amelyek olyan könnyűek voltak, hogy két ló elhúzhatta őket, s hatszor tüzeltek, amíg a muskétás kettőt lőtt. Minden gyalogos ezred kapott két ilyen ágyút. Ily módon felosztották a tábori tüzérséget könnyű és nehéz tábori tüzérségre; a könnyűágyúk kísérték a gyalogságot, míg a nehezek tartalékban maradtak vagy az ütközet egész tartamára egy állást foglaltak el. E kor hadseregeiben kezd megmutatkozni a gyalogság egyre növekvő túlsúlya a lovasság felett. A lipcsei csatában 1631-ben Gusztáv Adolfnak 19 000 gyalogosa és 11 000 lovasa volt, Tillynek pedig 31 000 gyalogosa és 13 000 lovasa. A lützeni csatában 1632-ben Wallenstein 24 000 gyalogost és 16 000 lovast (170 lovas századot) vezényelt. Az ágyúk száma ugyancsak megnőtt a könnyűlövegek bevezetésével. A svédeknek gyakran 5—12 lövegük volt minden ezer katonára, s a Lech melletti csatában* Gusztáv Adolf 72 nehézlöveg tüzével kényszerítette ki a folyón való átkelést.

A XVII. század második felében és a XVIII. század első felében a szurony használatának általánossá válásával a gyalogság fegyverei közül végleg eltűnik a lándzsa és minden védőfegyverzet. A szuronynak, amelyet 1640 körül Franciaországban találtak fel, 80 évig kellett harcolnia a lándzsa ellen. Az osztrákok látták el először szuronnyal az egész gyalogságukat, utánuk a poroszok; a franciák 1703-ig tartották meg a lándzsát, az oroszok pedig 1721-ig. A kovás gyújtókészüléket, amelyet Franciaországban körülbelül ugyanabban az időben találtak fel, mint a szuronyt, 1700-ig a legtöbb hadseregben szintén fokozatosan bevezették. Ez lényegesen meggyorsította a töltést, bizonyos fokig megvédte a lőport a serpenyőben az esőtől és ezzel sokban hozzájárult a lándzsa eltűnéséhez. De a tüzelés még mindig olyan lassú volt, hogy a katona egy egész ütközet alatt rendszerint

* 1632. április 15. — *Szerk.*

legfeljebb 24—36 töltényt használhatott el, amíg ez időszak második felében a katonai szabályzatok megjavítása, a jobb kiképzés és a kézi tűzfegyverek szerkezetének további tökéletesítése (különösen az először Poroszországban bevezetett vas töltővessző) lehetővé nem tette, hogy a katona eléggé gyorsan tüzeljen. Ez szükségképpen a felállás mélységének további csökkenését eredményezte, s a gyalogságot most már csak négy sorban állították fel. Megszerveztek egyfajta elit gyalogságot a gránátos századokból, amelyeket eredetileg arra szántak, hogy kézigránátokat dobjanak, mielőtt kézitusába bocsátkoznak, de nemsokára már csakis muskétával harcoltak. Egyes német hadseregekben már a harmincéves háború idején megjelentek vontcsövű puskával felfegyverzett lövészek. A vontcsövű puskát egyébként Lipcsében, 1498-ban találták fel. Ezt a fegyvert most a muskéta mellett használták: felszerelték vele a századok legjobb lövészeit, de Németországon kívül nemigen honosodott meg. Az osztrákoknak ugyancsak volt egyfajta könnyűgyalogságuk, mely a *pandúr* nevet viselte. Ezek horvát és szerb irreguláris csapatok voltak a török határőrvidékről, hasznosak a portyázásban és üldözésben, de — az akkori taktika szempontjából — értéktelenek az ütközetben, mivel semmiféle katonai kiképzésben nem részesültek. A franciák és a hollandok ugyanezen célokból „szabad csapatoknak" (compagnies franches) nevezett irreguláris gyalogságot alakítottak. A lovasság is könnyebb fegyverzetet kapott minden hadseregben. Eltűntek a páncélos lovasok; a vértesek csak a mellvértet és a sisakot tartották meg, de Franciaországban és Svédországban a mellvértet is elvetették. A gyalogsági tűz egyre növekvő hatásossága és gyorsasága a lovasság alkalmazása ellen szólt. Hamarosan felismerték, mennyire hiábavaló, hogy e fegyvernem kivont karddal rohamozza a gyalogságot; a tűzvonal ellenállhatatlanságát hirdető nézet annyira uralkodóvá vált, hogy a lovasság szempontjából is jobbnak látták, ha inkább a karabélyra bízza magát, mintsem a kardra. Ily módon ebben az időszakban gyakran megtörtént, hogy két vonal lovasság, akárcsak a gyalogság,

tűzharcot vívott egymással. Nagy merészségnek számított 20 yardra megközelíteni az ellenséget, össztüzet adni és ügetésben támadni. XII. Károly azonban hű maradt nagy elődjének elveihez. Az ő lovassága sohasem vesztegette az időt tüzelésre; mindig kivont karddal támadott, akármi állt vele szemben — lovasság, gyalogság, ütegek vagy sáncok —, és e támadások mindig sikerrel végződtek. A franciák ugyancsak szakítottak az új rendszerrel és ismét csakis a kardra bízták magukat. A lovasság felállási mélységét megint csökkentették, mégpedig négyről három sorra. A tüzérségnél most általános jelenséggé vált a lövegek súlyának csökkentése, a töltet és a kartács használata. A másik nagy változás az volt, hogy e fegyvernemet besorolták a hadsereg állományába. Jóllehet az ágyúk eddig is az állam tulajdonában voltak, az őket kiszolgáló emberek azonban nem voltak tulajdonképpen katonák, hanem afféle céhet alkottak, s a tüzérséget nem fegyvernemnek, hanem mesterségnek tekintették. A feljebbvalóknak nem volt megfelelő rangjuk a hadseregben, s a közfelfogás szerint közelebb álltak a mesteremberekhez, a szabókhoz vagy az asztalosokhoz, mint olyan gentlemanekhez, akiknek ott van a zsebében a tiszti kinevezés. Ez idő tájt azonban a tüzérséget a hadsereg alkotó részévé tették, századokra és zászlóaljakra osztották; a legénység tényleges katonává vált, tisztjei pedig megkapták a gyalogságnál és a lovasságnál szokásos rangokat. A tüzérség személyi állományának e változás előidézte központosítása és állandósága utat tört a tüzérségi tudománynak, amely a régi rendszerben nem fejlődhetett ki.

A mély alakzatról a vonalra, a lándzsáról a muskétára, a lovasság túlsúlyáról a gyalogság túlsúlyára való áttérés így fokozatosan megtörtént addig az időpontig, amikor Nagy Frigyes megkezdte hadjáratait és megnyitotta velük a vonaltaktika klasszikus korszakát. Frigyes három sorban állította fel gyalogságát, és tüzelési gyorsaságát percenként öt lövésig fokozta. Egyik legelső csatájában, Mollwitznál* ez a gyalogság vonalba fejlődött és gyors tüzével visszaverte az osztrák

* 1741. április 10. — *Szerk.*

lovasság valamennyi támadását, amely éppen azelőtt megfutamította a porosz lovasságot. Miután a porosz gyalogság a lovasságot elintézte, megtámadta az osztrák gyalogságot, legyőzte és így megnyerte a csatát. Lovassággal szemben csatában sosem álltak fel négyszögben, csak azokban az esetekben alkalmazták ezt az alakzatot, amikor menetelés közben lepte meg gyalogságukat ellenséges lovasság. Csatában a gyalogság szélső szárnyai, ha lovasság fenyegette őket, széthúzódtak és L alakban behajlottak *(en potence)*, és ez rendszerint elegendőnek bizonyult. Az osztrák pandúrok ellensúlyozására Frigyes hasonló irreguláris csapatokat alakított — gyalogságot és lovasságot —, de soha nem bízta magát rájuk a csatákban és ritkán vetette be őket. Ütközeteit a tűzvonal lassú előrenyomulása döntötte el. A lovasság, amely elődje alatt elhanyagolt volt, most valóságos forradalmon ment át. Csak két sorban állt fel, tüzelnie pedig szigorúan tilos volt, kivéve, ha üldözte az ellenséget. A lovaglás művészetére, amelynek eddig kevés jelentőséget tulajdonítottak, most a legnagyobb gondot fordították. Minden alakzatváltoztatást teljes vágtában kellett végrehajtani, s a katonától eközben szilárd ülést követeltek. Seydlitz erőfeszítései nyomán Nagy Frigyes lovassága felülmúlt minden akkori vagy bármely korábbi lovasságot: merész ügetését, tömött sorait, fergeteges rohamát és gyorsaságát, amellyel rendjét helyreállította, azóta sem érte utol még egyetlen lovasság sem. A tüzérséget jelentősen könnyebbé tették, olyannyira, hogy a nagy kaliberű ágyúk közül néhány nem bírta el a teljes töltetet, és ezeket később nem is használták. De a nehéztüzérség még mindig igen lassú és nehézkes mozgású maradt rossz, nehéz lövegtalpai és tökéletlen szervezése következtében. A csatában azonnal elfoglalta állását, néha még előbbre is húzódott, de manőverezéséről szó sem volt. A könnyűtüzérséget — a gyalogsághoz beosztott ezredágyúkat — a gyalogosok vonala előtt helyezték el, 50 lépéssel a zászlóaljak térközei előtt; a gyalogsággal együtt nyomult előre, oly módon, hogy az ágyúkat a katonák vontatták, és kartácstüzet lőttek 300 yard távolságról. A lövegek száma

igen nagy volt; három-hat ágyú jutott minden ezer katonára. A gyalogságot éppúgy, mint a lovasságot, dandárokra és hadosztályokra osztották; de mivel a csata megkezdése után a csapatok szinte egyáltalán nem manővereztek és minden zászlóaljnak meg kellett maradnia a vonalban elfoglalt helyén, ennek a felosztásnak nem volt taktikai jelentősége. A lovasságnál a dandártábornok támadás idején egyszermásszor kénytelen volt saját felelősségére cselekedni, a gyalogságnál azonban ilyen eset nem fordulhatott elő. A vonalalakzat — a középen gyalogság két vonalban, a szárnyakon lovasság két vagy három vonalban — jelentős haladás volt a korábbi idők mély felállásához képest; az ilyen alakzatnál érvényesülhetett a gyalogsági tűz teljes ereje, éppúgy, mint a lovasroham teljes hatása is, mert maximális számú ember egyidejű cselekvését tette lehetővé; de éppen e tekintetben való tökéletesedése kényszerzubbonyba szorította az egész hadsereget. Minden századnak, zászlóaljnak és lövegnek meghatározott helye volt a harcrendben, s ezt nem lehetett megbolygatni vagy bármiképpen megváltoztatni anélkül. hogy ne éreztesse hatását az egész sereg harcképességében. Ezért a menetben úgy kellett mindent elrendezni, hogy amikor a hadsereg táborozás vagy harc céljából vonalba fejlődik, minden alegység pontosan a neki szánt helyre kerüljön. Ha tehát bármilyen manővert kellett végrehajtani, azt az egész hadsereggel egyszerre kellett elvégezni. A sereg egy részét különválasztani szárnytámadásra, vagy külön tartalékot létrehozni avégből, hogy egy gyenge pontot túlnyomó erőkkel támadjanak meg, kivihetetlen és helytelen lett volna ilyen lassú — csak vonalalakzatban való harcra alkalmas — csapatokkal és ilyen merev harcrenddel. Ezeknek a hosszú soroknak az előrenyomulása az ütközetben nagyon lassan történt, hogy mód legyen az igazodásra. A sátrakat mindig a hadsereg mögött szállították és minden éjszaka felverték őket. A tábort egy kevéssé körülsáncolták. A csapatokat raktárakból élelmezték; a tábori sütödék a lehetőség szerint követték a sereget. Egyszóval a hadsereg poggyásza és egész vonata óriási volt és napjainkban elképzelhetetlen

mértékben megnehezítette mozgását. De mindezen fogyatékosságok ellenére Nagy Frigyes hadiszervezete a legjobb volt a maga korában, s valamennyi többi kormány buzgón átvette. A haderőbe való verbuválás csaknem mindenütt önkéntes toborzással történt, amelyet emberrablás egészített ki; csak igen súlyos veszteségek után folyamodott Frigyes ahhoz, hogy kényszersorozást vezessen be tartományaiban.

Amikor megkezdődött a koalíció háborúja a francia köztársaság ellen, a francia hadsereg, tisztjeinek elvesztése következtében szétzüllve, még 150 000 főt sem számlált. Mivel az ellenség létszáma jóval nagyobb volt, új sorozások váltak szükségessé, s ezeket hatalmas arányokban végre is hajtották nemzeti önkéntesek verbuválásával. Így az újoncok zászlóaljainak száma 1793-ban legalább 500-ra rúgott. Ezek a csapatok nem voltak kiképezve, de nem is volt idő arra, hogy kiképezzék őket a vonaltaktika bonyolult rendszerére és a tökéletesség azon fokáig, amelyet a vonalalakzatban való mozgás megkövetelt. A franciák minden olyan kísérlete, hogy vonalalakzatban mérjék össze erejüket az ellenséggel, számbeli fölényük ellenére teljes vereséggel végződött. Új taktikai rendszer vált szükségessé. Az amerikai forradalom megmutatta, milyen előnyökre lehet szert tenni kiképzetlen csapatokkal is a csatárlánc és a csatártűz segítségével. A franciák elsajátították ezt a harcmodort, és a lövészeket mély oszlopokkal támogatták, amelyekben egy kis rendetlenség nem okozott olyan nagy kárt, amíg a tömeg együtt maradt. Ilyen alakzatban vezették a franciák létszámra fölényben levő csapataikat az ellenfélre, és rendszerint győztek. Ez az új alakzat és a csapatok tapasztalatlansága arra késztette őket, hogy átszegdelt terepen, falvakban és erdőkben harcoljanak, ahol fedezéket találtak az ellenséges tűzzel szemben, és ahol az ellenség vonalalakzatának rendje elkerülhetetlenül megbomlott. Sátrak, tábori sütödék stb. hiányában kénytelenek voltak a szabad ég alatt tábort ütni (bivouac), és abból élni, amit a környező vidék nyújtott. Ily módon olyan mozgékonyságot értek el, amely sátrakkal és mindenféle hadtáppal megterhelt ellenfeleik számára ismeretlen volt.

Amikor a forradalmi háború Napóleon személyében magával hozta azt az embert, aki a hadviselésnek ezt az új módját — összepárosítva azzal, ami a régi rendszerben hasznos volt — reguláris rendszerré változtatta, és az új módszert nyomban a tökéletességnek arra a fokára emelte, amelyet Frigyes a vonaltaktikának adott —, a franciák csaknem legyőzhetetlenné váltak, amíg ellenfeleik meg nem tanulták tőlük új mintára megszervezni seregeiket. Az új rendszer alapvonásai a következők voltak: helyreállították azt a régi elvet, hogy ha a szükség úgy kívánja, minden polgár állításköteles az ország védelmére, ezért a hadsereget az egész népességből többé-kevésbé kényszerjellegű sorozással állították össze. Ez olyan változás volt, amely nyomban háromszorosára növelte a hadseregek átlagos létszámát Frigyes korához képest, és szükség esetén ezt a létszámot még tovább emelhették. Emellett lemondtak a tábori felszerelésekről és arról, hogy raktárakból élelmezzék a csapatokat, bevezették a szabad tábort, és szabályul fogadták el, hogy a háború táplálja a háborút. A hadsereg akcióképessége és önállósága ezáltal legalább annyival fokozódott, mint létszáma az általános hadkötelezettség bevezetésével. A taktikai szervezésben szabállyá vált a gyalogság, a lovasság és a tüzérség egyesítése a hadsereg kisebb részeiben — hadtestekben és hadosztályokban. Ily módon minden hadosztály kis hadsereggé vált, amely önállóan tudott működni és jelentős ellenállást tudott kifejteni még számbelileg túlerőben levő ellenféllel szemben is. A harcrend alapja most az oszlopok voltak; ezeket alkalmazták mint gyűjtőmedencét, amelyből a lövészrajok kiváltak és amelybe visszatértek, mint tömör ék alakú tömeget, amelyet az ellenséges vonal egy meghatározott pontja ellen vetettek be; mint azt a formát, amelyben az ellenséget megközelítették, s amelyben azután felfejlődtek, ha a terep és a harc körülményei kívánatossá tették, hogy lövészvonalban szálljanak szembe az ellenséggel. A három fegyvernem kölcsönös támogatását a maximumig fokozták kis osztagokban való együttműködésükkel, s a három alakzatnak — a csatárláncnak, a vonalalakzatnak és az oszlopnak

— a harcban való egyesítése pedig a modern hadseregek nagy taktikai fölényét biztosította. Ennek folytán minden terep alkalmassá vált a harcra; s a hadvezérrel szemben támasztott egyik fő követelmény az lett, hogy képes legyen gyorsan megítélni a terep minden előnyét és hátrányát, és ezeknek megfelelően gyorsan elrendezni csapatait. S ezek a tulajdonságok, az önálló parancsnoklás általános képességével együtt, most már nemcsak a főparancsnoknál, hanem a beosztott tiszteknél is elengedhetetlenekké váltak. A hadtestek, hadosztályok, dandárok, egyes osztagok minduntalan olyan helyzetbe kerültek, hogy parancsnokaiknak saját felelősségükre kellett cselekedniük; a csatamező már nem széles síkság, a gyalogság hosszú, megszakítatlan vonalaival, lovassággal a szárnyakon; most az egyes hadtestek és hadosztályok, oszlopokban felállítva, falvak, utak vagy dombok mögött voltak elrejtve, eléggé nagy térközök választották el őket egymástól, és a döntő pillanat elérkeztéig a csapatoknak csak egy kis része bocsátkozott tevőlegesen az előcsatározásokba és a tüzérségi párbajba. Az arcvonal megnyúlt a sereg létszámának megnövekedése és e felállás miatt; most már nem kellett minden közt az ellenség számára látható vonallal betölteni, míg kéznél voltak a csapatok, hogy szükség esetén felvonuljanak. A szárnyak megkerülése most megszokott stratégiai műveletté vált; az erősebb hadsereg teljesen behatolt a gyöngébb hadsereg és annak csatlakozásai közé, úgy, hogy egyetlen vereség megsemmisíthette az egész hadsereget és eldönthette a hadjárat sorsát. Kedvelt taktikai manőver volt friss csapatokkal áttörni az ellenség centrumát, mihelyt a helyzetből világossá vált, hogy az harcba vetette utolsó tartalékait. A tartalékok, amelyeknek a vonalharcászatban semmi helyük nem lett volna, és csak gyengítették volna a döntő pillanatban a hadsereg ütőerejét, most a csata eldöntésének fő eszközévé váltak. A meghosszabbodott arcvonalú harcrend mélységben is jobban kiterjedt; a lövészek vonala és a tartalékok állásai között gyakran két mérföld vagy még több is volt. Egyszóval, az új rendszer kevesebb sulykolást és parádés pontosságot, de nagyobb gyorsaságot

és erőfeszítést, s több talpraesettséget követelt meg mindenkitől, a főparancsnoktól éppúgy, mint az egyszerű lövésztől; és Napóleon óta e rendszer minden újabb javítása ebben az irányban hatott.

A hadsereg anyagi felszerelésében ez időszak alatt csak csekély változások történtek; az állandó háborúk kevés időt hagytak olyan tökéletesítésekre, amelyeknek bevezetése nem valósulhatott meg napok alatt. Két igen fontos újítás látott napvilágot a francia hadseregben közvetlenül a forradalom előtt; egy új típusú, kisebb kaliberű muskéta, amelyben a töltény nem kotyogott annyira, azonkívül hajlított agya volt az addig használt egyenes puskaagy helyett. Ez a nagy gondossággal készült fegyver sokban hozzájárult a francia lövészek fölényéhez, és minta maradt, amelynek alapján készítették — jelentéktelen eltérésekkel — az összes többi hadseregekben használt puskákat egészen a perkusszziós zár megjelenéséig. A másik újítás a tüzérségnek Gribeauval tervei szerinti egyszerűsítése és tökéletesítése volt. A francia tüzérséget XV. Lajos alatt teljesen elhanyagolták: az ágyúk a legkülönbözőbb kaliberűek voltak, az ágyútalpak elavultak, a minták pedig, amelyek szerint építették őket, nem voltak egyöntetűek. Gribeauvalnak aki a hétéves háború idején az osztrák hadseregben szolgált és ott jobb mintákat látott, sikerült csökkenteni a kaliberek számát, egyöntetűvé tenni és tökéletesíteni a mintákat és nagymértékben egyszerűsíteni az egész rendszert. Napóleon Gribeauval ágyúival és ágyútalpaival vívta meg a háborúit. Az angol tüzérség, amely a Franciaország elleni háború kitörésekor igen rossz állapotban volt, hacsak lassan és fokozatosan, de lényegesen megjavult; itt jelenik meg először a mozdonnyal egyesíthető lövegtalp, amelyet azután a kontinens legtöbb hadserege átvett; továbbá a gyalogos tüzérek szállítására szolgáló alkalmatosság a lövegmozdonyokon és lőszerkocsikon. A lovas tüzérséget, amelyet először Nagy Frigyes szervezett, széltében alkalmazták az egész napóleoni korszakban. Különösen nagy figyelmet fordított rá maga Napóleon: ekkor dolgozták ki először sajátos taktikáját.

Amikor a háború befejeződött, kiderült, hogy az angolok voltak a legerősebbek ebben a fegyvernemben. A nagy európai hadseregek közül csak az osztrák helyettesítette a lovas tüzérséget olyan ütegekkel, amelyeknél az embereket e célra szánt fogatokra ültették.

A német hadseregek még mindig megtartották a gyalogságnak egy külön, vontcsövű puskákkal felfegyverzett fajtáját, és az új rendszer, a csatárláncban vívott harc új jelentőséget adott e fegyvernek. A vontcsövű puska nagyon elterjedt, és 1838-ban átvették a franciák, akiknek Algériában egy nagyobb távolságra ható fegyverre volt szükségük. Először a vincennes-i lövészek *(tirailleurs de Vincennes)* alakultak meg, azután pedig a gyalogos vadászok *(chasseurs à pied)*; s a gyalogságnak e két nemét soha nem látott tökéletességig fejlesztették. Megjelenésük nagy lépéssel vitte előre a vontcsövű puska technikai fejlődését, minél fogva rendkívüli mértékben megnőtt tüzének hatótávolsága és pontossága. Ezek a sikerek tették híressé Delvigne, Thouvenin, Minié nevét. 1830 és 1840 között a legtöbb hadseregben az egész gyalogságnál bevezették a perkussziós zárral ellátott fegyvert; szokás szerint utoljára az angolok és az oroszok. Ugyanebben az időben mindenütt nagy erőfeszítéseket tettek arra, hogy még jobban tökéletesítsék a kézi tűzfegyvert és még távolabbra hordó puskát szerkesszenek, amellyel az egész gyalogságot fel lehet szerelni. A poroszok alkalmazták először az ütőszeges puskát, egy hátultöltő vontcsövű fegyvert, amely nagyon gyorsan tüzelt és igen messze hordott; ezt a belga eredetű találmányt Poroszországban jelentősen tökéletesítették. Ezzel a puskával fegyverezték fel a porosz hadsereg valamennyi könnyűzászlóalját; a gyalogság többi részénél a régieket egy igen egyszerű eljárással Minié-rendszerű puskákká alakították át. Ezúttal az angolok voltak az elsők, akik egész gyalogságukat egy kitűnő fegyverrel, az úgynevezett Enfield-puskával, egy kissé módosított Minié-rendszerű puskával látták el. E fegyver fölénye a Krímben teljesen bebizonyosodott, és ez mentette meg az angolokat Inkermannál.

A taktikai rendszerben a gyalogság és a lovasság szempontjából semmi fontosabb változás nem történt, kivéve a könnyűgyalogság taktikájában a francia vadászok *(chasseurs)* felállításával bevezetett jelentős tökéletesítést, és a századoszlopok új porosz rendszerét, amely kétségkívül, talán némi módosításokkal, csakhamar általánosan elterjed nagy taktikai előnyei miatt. Az oroszok és az osztrákok még ragaszkodnak a háromsoros felálláshoz, az angolok már Napóleon óta két sorban állnak fel; a poroszok hármas sorban menetelnek, de harcolni többnyire két sor mélységben harcolnak, míg a harmadik csatárláncot alkot, illetve ezt támogatja. A franciák pedig, akik eddig három sorban álltak fel, a Krímben kettőben harcoltak, s ezt a felállást most az egész hadseregre érvényesítik. Ami a lovasságot illeti, a XVII. századi dragonyosok feltámasztásának orosz kísérletét és e kísérlet kudarcát fentebb már említettük.

A tüzérség területén minden hadseregben jelentős újítások történtek a részletek — a kaliberek, kerék- és ágyútalptípusok stb. — egyszerűsítését illetően. A tüzérségi tudomány nagyot lépett előre. Lényeges változás azonban nem történt. A kontinentális hadseregek többsége hat és 12 fontos lövegekkel van felszerelve, a piemonti nyolc és 46 fontosokkal, a spanyol nyolc és 12 fontosokkal. A francia hadsereg, amelynek eddig nyolc és 12 fontos ágyúi voltak, most bevezeti Louis Napóleon úgynevezett tarackját, egy egyszerű 12 fontos könnyűlöveget, amelyből kis gránátokat is lehet lőni, és amelynek a tábori lövegek valamennyi többi fajtáját helyettesítenie kell. A brit hadseregnek a gyarmatokon három és hat fontos lövegei vannak, de az Angliából elvezényelt csapatok most csak kilenc, 12 és 18 fontosokat használnak. A Krímben az angoloknak 32 fontos lövegekből álló tábori ütege is volt, de mindig belesüppedt a földbe.

A modern hadseregek általános szervezete minden országban nagyon hasonló. A brit és az amerikai kivételével mind kényszersorozással egészítik ki soraikat; ebben két rendszert követnek: az egyik, az összeíráson alapuló abban áll, hogy a hadseregbe felvetteket, miután meghatározott időt leszolgál-

tak, egész életükre elbocsátják; a másik, a tartalékos rendszeren alapuló abban áll, hogy a tényleges szolgálat tartama rövid, de a tartalék-állományba helyezett bizonyos időre újra behívható. Franciaország a legkitűnőbb példája az első rendszernek, Poroszország a másodiknak. Még Angliában is, ahol mind a reguláris csapatokat, mind a milíciát rendszerint önkéntes toborzással egészítik ki, a törvény előírja a kényszersorozást (conscription), illetve a sorshúzást (or ballot) a milícia számára arra az esetre, ha kevés az önkéntes. Svájcban egyáltalán nincs állandó hadsereg; egész fegyveres ereje milíciából áll, amelyet csak rövid ideig képeznek ki. Külföldi zsoldosok toborzása mind ez ideig szabály maradt még néhány országban; Nápolynak és a pápának ma is megvannak a svájci ezredei; a franciáknak az idegenlégiója, és Anglia komoly háború esetén rendszerint kénytelen ugyancsak ehhez az eszközhöz folyamodni. A tényleges szolgálat ideje igen különböző, a svájciaknál néhány hét, a kisebb német államokban 18 hónap és két év közt váltakozik, Poroszországban három év, Franciaországban öt-hat év, Angliában 12 és Oroszországban 15—25 év. A tiszti állományt különböző módokon töltik fel. A legtöbb hadseregben napjainkban jogilag nincs semmi akadálya annak, hogy sorkatonákat léptessenek elő tisztekké, de a gyakorlatban nagyon sok ilyen akadály adódik. Franciaországban és Ausztriában a tisztek egy részét a tiszthelyettesekből kell kinevezni; Oroszországban ezt az teszi szükségessé, hogy nincs elegendő számú művelt ember, aki a tiszti pályát választaná. Poroszországban békeidőben a tiszti rang eléréséhez megkövetelt vizsga állít akadályt azok elé, akik nem nyertek megfelelő képzettséget; Angliában ritka kivétel, hogy valaki sorkatonából tiszti rangra emelkedik. A többi tiszt számára az országok többségében katonai iskolák vannak, ámbár elvégzésük, Franciaország kivételével, nem kötelező. Katonai szakképzettség tekintetében a francia tisztek az elsők, általános műveltség tekintetében a poroszok; az angolok és az oroszok mind az egyikben, mind a másikban utolsó helyen állnak. Ami a hadsereg számára szükséges lovakat illeti, tudo-

másunk szerint Poroszország az egyetlen ország, ahol a lóállomány is kényszersorozás alá esik, a tulajdonosok pedig meghatározott összegű megváltást kapnak.

A modern hadseregek fegyverzete és felszerelése napjainkban, a fentebb említett kivételekkel, csaknem mindenütt azonos. Magától értetődően nagy a különbség a hadsereg anyagi felszerelésének minőségében és megmunkálásában. Ebben a tekintetben az oroszok állnak az utolsó helyen, az angolok pedig, akik valóban kihasználják fejlett iparuk előnyeit, valamennyit túlszárnyalják. A gyalogság minden hadseregben feloszlik vonalgyalogságra és könnyűgyalogságra. Most az előbbi a szabály és ez alkotja az egész gyalogság zömét; a tulajdonképpeni könnyűgyalogság mindenütt kivétel. Napjainkban feltétlenül a francia könnyűgyalogság a legjobb minőségű és a legnagyobb létszámú: 21 zászlóalj vadász, kilenc zászlóalj zuáv és hat zászlóalj algériai bennszülött lövész. A 32 zászlóaljnyi osztrák könnyűgyalogság ugyancsak igen jó; különösképpen vonatkozik ez a karabélyosokra. A poroszoknak kilenc zászlóalj karabélyosuk és 40 zászlóalj könnyűgyalogságuk van; az utóbbi azonban nem eléggé alkalmas a maga különleges rendeltetésére. Az angoloknak, hat zászlóalj karabélyosukat nem számítva, nincs igazi könnyűgyalogságuk; az angol könnyűgyalogság, az orosz mellett, kétségtelenül a legkevésbé alkalmas erre a szolgálatra. Az oroszokról elmondhatjuk, hogy egyáltalában nincs igazi könnyűgyalogságuk, hiszen hat zászlóaljnyi karabélyosuk elenyészik óriási hadseregükben.

A lovasság is mindenütt nehéz- és könnyűlovasságra oszlik. A vértesek valamennyi országban a nehézlovassághoz tartoznak; a huszárok, a lovas vadászok, a lovas lövészek mindig a könnyűlovasságot alkotják. A dragonyosokat és az ulánusokat egyes hadseregekben könnyűlovasságnak tekintik, másokban nehéznek. Az oroszoknak egyáltalán nem lenne könnyűlovasságuk, ha nem lennének kozákjaik. A legjobb könnyűlovasság kétségtelenül az osztrákoké: a magyar és a lengyel nemzeti huszárok.

Ugyanilyen a tüzérség felosztása is, kivéve a franciákét,

amelyben, mint mondottuk, ma már csak egy kaliber létezik. A többi hadseregben eddig még megmaradtak — lövegeik kalibere szerint — a könnyű- és nehézütegek. A könnyűtüzérség lovas és gyalogos tüzérségre oszlik, az előbbi sajátos rendeltetése az, hogy a lovassággal együtt tevékenykedjék. Az osztrákoknak, mint mondottuk, nincs lovas tüzérségük; az angoloknak és a franciáknak pedig tulajdonképpen nincs gyalogos tüzérségük, mert a löveg személyzetét a lövegmozdonyokon és lőszerkocsikon szállítják.

A gyalogságot századokba, zászlóaljakba és ezredekbe szervezik. A zászlóalj a taktikai egység; ez az a kötelék, amelyben a csapatok, néhány kivételes esettől eltekintve, harcolnak. Tehát a zászlóaljnak nem szabad sem olyan nagynak lenni, hogy ez megnehezítse parancsnokának az élőszóval és jelzéssel való irányítást, sem olyan kis létszámúnak, hogy ne tevékenykedhessen önálló egységként a csatában — még a hadjáratban elszenvedett veszteségek után is. Ezért a zászlóalj létszáma 600 és 1400 fő között váltakozik; átlagban 800—1000 embert számlál. A zászlóalj századokra való felosztásának célja manőverező alegységeinek kijelölése, a katonák eredményesebb kiképzése és a kényelmesebb gazdasági igazgatás. Gyakorlatilag a századok csak a csatározásban szerepelnek önálló egységekként, a poroszoknál pedig századoszlopokban való felállás esetén, amikor a négy század mindegyike háromszakaszos oszlopot képez; ez a felállás nagy századokat feltételez, és Poroszországban a századok valóban 250 főnyiek. Az egy-egy zászlóaljba tartozó századok száma változó, mint ahogy létszámuk is az. Az angol zászlóalj 10 századból áll, amelyeknek 90—120 fő a létszámuk; az orosz és a porosz zászlóaljak négy, egyenként 250 fős századból állnak, a francia és az osztrák zászlóaljak hat századból, különböző létszámmal. A zászlóaljakat ezredekbe egyesítik, inkább adminisztrációs és fegyelmi célokból vagy a kiképzés egyöntetűségének biztosítása végett, mintsem taktikai célból; ezért haborús időben egyazon ezred zaszlóaljait sokszor elválasztják egymástól. Oroszországban és Ausztriában minden ezredben négy, Poroszországban három,

Franciaországban két sorzászlóalj van, azonkívül egy pótzászlóalj (dépots) minden ezredhez; Angliában az ezredek többsége békeidőben csak egy zászlóaljból áll. A lovasság századokra és ezredekre oszlik. A 100—200 főnyi lovas század taktikai és adminisztrációs egység és csak az angolok osztják fel a lovas századot adminisztratív célokból két szakaszra (troops). Egy ezredben 3—10 törzsszázad van; az angoloknál csak három század, mintegy 120 lóval, a poroszoknál négy század, egyenként 150 lóval, a franciáknál öt század 180—200 lóval, az osztrákoknál hat vagy nyolc század 200 lóval, az oroszoknál 6—10 század 150—170 lóval. A lovasságnál az ezrednek van taktikai jelentősége, mert lehetőséget nyújt önálló támadásra, amikor is a századok kölcsönösen támogatják egymást, és ezért eléggé erős, 500—600 lovasból álló alakulattá szervezik. Csak az angolok ezredei olyan alacsony létszámúak, hogy kénytelenek négy vagy öt ilyen ezredet egy dandárba egyesíteni; ezzel szemben az osztrák és az orosz ezredek sokszor olyan nagy létszámúak, mint egy átlagos dandár. A franciák ezredei papíron meglehetősen nagyok, de a csatamezőn eddig lényegesen kisebb létszámmal jelentek meg, mivel kevés a lovuk.

A tüzérség ütegekből áll: az ezred- vagy dandárkötelék ennél a fegyvernemnél csak békeidőben létezik, hiszen háborús időkben az ütegeket csaknem minden esetben elválasztják egymástól, és főképpen így alkalmazzák őket. Egy ütegben legalább négy, de az osztrákoknál nyolc, a franciáknál és az angoloknál pedig hat löveg van.

A karabélyosokat és a többi valóban könnyűgyalogsagot rendszerint csak zászlóaljakba és századokba szervezik, nem pedig ezredekbe, mert e fegyvernem jellege kizárja nagy tömegekbe való egyesítésüket. Ugyanez érvényes az utászokra és az aknászokra is, akik egyébként is csak igen kis részét alkotják a hadseregnek. Csak a franciák kivételek; de az ő három utász- és aknászezredük mindössze hat zászlóaljból áll.

Békeidőben a hadseregek többségében a legnagyobb egység rendszerint az ezred. Nagyobb egységeket — dandárokat, hadosztályokat, hadtesteket — többnyire akkor szerveznek,

amikor kitör a háború. Csak az orosz és a porosz hadsereg van teljesen megszervezve, s ezekben minden magasabb parancsnoki állás betöltött éppúgy, mint háború idején. De Poroszországban ez merőben formális dolog, amíg nem mozgósítanak legalább egy teljes hadtestet, ami egy egész tartomány tartalékának (Landwehr) behívását feltételezi; és bár Oroszországban a nagy katonai kötelékek valóban az ezredek teljes állományával rendelkeznek, a legutóbbi háború mégis azt mutatta, hogy az eredeti hadosztályok és hadtestek igen hamar összekeveredtek, úgy hogy az ilyen szervezet előnyei inkább a béke, mint a háború idejére szólnak.

Háború idején több zászlóalj, illetve lovas század — a gyalogságnál 4—8 zászlóalj, a lovasságnál 6—20 század — dandárrá egyesül. Ott, ahol nagy lovas ezredek vannak, ezek könnyen helyettesíthetik a dandárt; de rendszerint csökken a létszámuk azáltal, hogy osztagokat kell kikülöníteniük a hadosztályok számára. A könnyű- és a vonalgyalogságot előnyös dandárban egyesíteni, de a könnyű- és a nehézlovassággal ez nem lehetséges. Az osztrákok csaknem mindig egy-egy üteget is csatolnak a dandárhoz. Több dandár képez egy hadosztályt. A hadseregek többségében a hadosztály alkotó eleme a három fegyvernem, mondjuk két gyalogos dandár, 4—6 lovas század és 1—3 üteg. A franciák és az oroszok nem veszik be a lovasságot hadosztályaik kötelékébe, az angolok kizárólag gyalogosokból alakítják meg hadosztályaikat. Ha tehát ezek a nemzetek nem akarnak reájuk kedvezőtlen feltételek között harcolni, kénytelenek a hadműveletek idején a hadosztályokhoz lovasságot (és megfelelően tüzérséget) is beosztani, ezt pedig könnyen elmulaszthatják, illetve gyakran kényelmetlen vagy lehetetlen végrehajtani. De a lovasság aránya a hadosztályban mindenütt elenyésző, s ezért e fegyvernem fennmaradó részéből két-két dandárból álló lovas hadosztályokat alakítanak, mint lovassági tartalékot.

A nagyobb hadseregekben két vagy három, néha négy hadosztály egy hadtestet alkot. Az ilyen hadtestnek mindig van saját lovassága és tüzérsége, még akkor is, ha a had-

osztályoknak nincs; azokban az esetekben pedig, amikor az utóbbiak vegyes alakulatok, marad egy lovas és tüzér tartalék, amellyel a hadtestparancsnok rendelkezik. Napóleon teremtette meg először ezeket a vegyes alakulatokat és nem elégedve meg ezzel, az egész fennmaradó lovasságot tartalék lovas hadtestbe szervezte, amely két vagy öt hadosztály lovasságból és a hozzá beosztott lovas tüzérségből állt. Az oroszok megtartották ezt a szervezetet a tartalék lovasság számára; a többi hadsereg pedig, úgy látszik, újból feleleveníti majd egy nagyobb háború esetén, jóllehet az elért hatás még soha nem volt arányban azzal az óriási lovas tömeggel, amelyet ily módon egy helyen összpontosítottak.

Ez a hadsereg harcoló részének modern szervezete. De a sátrak, a raktárak, a tábori sütödék és az élelmiszerszállító szekerek megszüntetése ellenére, a hadsereget még mindig a nem harcolók és fogatok nagy uszálya kíséri, amely nélkülözhetetlen a hadsereg harci erejének fenntartásához hadjárat idején. Hogy erről némi képet adjunk, leírjuk, hogy az érvényben levő szabályzatok szerint milyen vonatra van szüksége például a porosz hadsereg egy hadtestének:

Tüzérpark: hat szeroszlop, mindegyikben 30 kocsi, egy laboratórium hat kocsin.

Ponton-oszlop: 34 pontonkocsi, öt kocsi szerszámokkal, egy kovácsműhely.

Gyalogsági vonat: 116 kocsi, 108 fogat.

Egészségügyi vonat: 50 kocsi (1600 vagy 2000 betegnek).

Hadbiztosi tartalékvonat: 159 kocsi.

Tartalékvonat: egy kocsi, 75 vezetékló.

Összesen: 402 kocsi, 1791 ló, 3000 ember.

Hogy lehetővé tegyék a hadseregek, hadtestek és hadosztályok parancsnokainak, a maguk területén, a reájuk bízott csapatok irányítását, minden hadseregben, a britet kivéve, külön testületet alakítottak, amely kizárólag tisztekből áll, s amelyet törzskarnak neveznek. E tisztek feladata annak a terepnek a felderítése és térképezése, amelyen a hadsereg a mozdulatait végzi vagy végezheti; közreműködés a hadműveleti terv összeállításában és olyan részletes feldolgo-

zásában, hogy a csapatok ne veszítsenek időt, hogy ne keletkezzék zavar, s hogy ne fárasszák ki szükségtelenül a csapatokat. Ezek a tisztek ily módon igen fontos helyet töltenek be, és tökéletes katonai szakképzettséggel kell rendelkezniük, pontosan tudniuk kell, hogy minden fegyvernem mire képes menetben és harcban. Ezért ezeket minden országban a legalkalmasabbak közül választják ki, és gondos oktatásban részesítik a katonai főiskolákon. Csak az angolok képzelik, hogy bármelyik alacsonyabb beosztású csapattiszt alkalmas erre, ennek eredményeképpen az angol törzsek középszerűek, a hadsereg csak a leglassúbb és legegyszerűbb manővereket tudja végrehajtani, míg a parancsnok, ha egyáltalán lelkiismeretes, maga kénytelen elvégezni az egész törzskari munkát. Hadosztálynak ritkán lehet egynél több törzstisztje, a hadtestnek saját törzse van egy rangidős vagy törzskari tiszt vezetésével, a hadsereg pedig egész törzskarral rendelkezik, több tábornokkal egy külön törzskari főnök irányítása alatt, aki szükség esetén rendelkezéseket ad ki a hadseregparancsnok nevében. A brit hadseregben a főhadsegéd és a főszállásmester alárendeltje a törzs főnökének; más hadseregekben a főhadsegéd egyúttal a törzskar főnöke. Franciaországban a törzskar főnöke személyében egyesíti e két tisztséget, és mindegyik ellátására külön osztály működik a parancsnoksága alatt. A főhadsegéd a hadsereg *personneljének** parancsnoka; jelentéseket kap az összes alárendelt osztályoktól és hadseregrészektől, és intézkedik minden, a fegyelemre, kiképzésre, szervezésre, felszerelésre stb. vonatkozó ügyben. Valamennyi alárendelt az ő közvetítésével érintkezik a főparancsnokkal. Ha a törzskar főnökének tisztét is ő tölti be, a hadseregparancsnokkal együtt összeállítja és kidolgozza a hadsereg hadműveleteinek és meneteinek tervét. E terv további, részletes elkészítése a főszállásmester feladata; ő dolgozza ki a menetek, elszállásolások, táborozások összes részleteit. A főhadiszállásra elegendő számú törzstisztet vezényelnek a terep felderítésére, a védelmi vagy támadási tervek elkészítésére stb. Ezenkívül

* Személyi állományának. — *Szerk.*

van egy tüzérfőparancsnok és egy műszaki főtiszt is, megfelelő osztályokkal; a törzskari főnöknek van néhány helyettese, akik a csatatér különböző pontjain képviselik őt, s van több parancsőrtiszt és küldönc a parancsok és táviratok továbbítására. A főhadiszálláshoz tartozik a hadbiztosság főnöke írnokaival, a hadsereg gazdászati tisztje, az egészségügyi részleg főnöke és a hadbíró, illetve a hadbírósági részleg vezetője. A hadtestek és hadosztályok törzsét ugyanezen mintára szervezik, csak egyszerűbbek és személyi állományuk kisebb; a dandárok és ezredek törzse még kisebb létszámú, a zászlóalj törzse pedig néha csak a zászlóaljparancsnokból, annak hadsegédjéből, egy gazdászati tisztből, egy írnok tiszthelyettesből és a dobosból vagy kürtösből áll.

Nagy nemzetek fegyveres erőinek teljes készenlétben tartásához a már megnevezetteken kívül még számos intézmény szükséges. Vannak újoncozó és lósorozó biztosok — ez utóbbiak gyakran kapcsolatban vannak az állami lótenyésztő intézmények igazgatásával; működnek katonai iskolák tisztek és tiszthelyettesek képzésére, tanzászlóaljak —, lovas századok és ütegek, lovaglóiskolák és állatorvosi iskolák. A legtöbb országban vannak állami öntödék meg fegyver- és lőszergyárak, vannak különböző kaszárnyák, fegyvertárak, raktárak, erődök felszereléssel és parancsnokló tisztikarral. Végül van főhadbiztosság és vezérkar, amelyek minthogy egy ország fegyveres erőit szolgálják, sokkal nagyobb létszámúak és sokkal kiterjedtebb feladatokat hivatottak ellátni, mint az egyes aktív hadseregek törzse és hadbiztossága. Különösen a vezérkarnak a feladatai fontosak. A vezérkar rendszerint feloszlik: történelmi osztályra (anyaggyűjtés a háború történetéről, a múltbeli és a jelenlegi hadseregek felállításáról stb.), topográfiai osztályra (ennek kell elkészítenie az egész ország térképeit és trigonometriai felmérését); statisztikai osztályra stb. Mindezen intézmények és az összes fegyveres erők élén áll a hadügyminisztérium, amelynek szervezete különböző országokban különböző, de amely, mint az előző megjegyzésekből látható, igen széles működési területet ölel fel. Példaként a francia hadügyminisztérium

szervezetét említjük meg. A francia hadügyminisztérium hét igazgatóságból, illetve osztályból áll: 1. *personnel* (személyi állomány), 2. tüzérségi, 3. műszaki és erődítési, 4. adminisztratív, 5. Algéria ügyeivel foglalkozó osztály, 6. katonai dépôt (ez a vezérkar történelmi, topográfiai és egyéb osztályait fogja össze), 7. katonai pénzügyi osztály. A minisztériummal karöltve működnek a következő tanácsadó bizottságok, amelyeket tábornokokból, törzstisztekből és szakemberekből állítottak össze: a gyalogság, a lovasság, a tüzérség személyi állományával foglalkozó bizottságok, erődítési bizottság, egészségügyi bizottság, állatorvosi bizottság és a kincstári hadiüzemek bizottsága. E bonyolult gépezetet egy modern elsőosztályú hadsereg újoncozására, lósorozására, élelmezésére, igazgatására és állandó újratermelésére hozták létre.

A szervezet e bonyolultsága megfelel a hadseregekben összegyűjtött emberek számának. Noha Napóleon 1812. évi óriási hadseregét — amikor 200 000 katonája volt Spanyolországban, 200 000 Franciaországban, Olaszországban, Németországban és Lengyelországban, és amikor 450 000 emberrel és 1300 ágyúval tört be Oroszországba — még soha nem múlták felül; noha, minden valószínűség szerint soha nem látunk újra olyan, egy hadműveletre egyesített hadsereget, mint ez a 450 000 fős, mégis minden nagy kontinentális állam, köztük Poroszország is, 500 000 főnyi és még nagyobb hadsereget állíthat fel, képezhet ki és fegyverezhet fel; és noha hadseregeik az összlakosságnak nem több mint $1^1/_2$—3 %-át alkotják, soha a történelem korábbi korszakában hadseregek nem értek még el ilyen méreteket.

Az Egyesült Államok katonai rendszere az ország védelmét főleg az egyes államok milíciájára és a szükség esetén felállított önkéntes hadseregekre alapozza; az állandó haderő, amelyet főleg a nyugati indián törzsek közötti rendfenntartásra használnak fel, a hadügyminisztérium 1857. évi jelentése szerint mindössze 18 000 főből all.

A megírás ideje: 1857 augusztus—szeptember.
A megjelenés helye: New American Cyclopaedia, II. köt. 1858.
Eredeti nyelve: angol.

GYALOGSÁG

Gyalogság — a hadsereg gyalogos katonái. A nomád törzseket kivéve minden hadsereg, zömében, ha ugyan nem teljes egészében, mindig gyalogosokból állt. Így már az első ázsiai hadseregeknek — az asszíroknál, a babiloniaknál és a perzsáknál — a gyalogság volt, legalábbis létszámát tekintve, a fő része. A görögöknél eleinte az egész hadsereg gyalogságból tevődött össze. Ami keveset az ókori ázsiai gyalogság összetételéről, szervezetéről és taktikájáról tudunk, azt elmondtuk a Hadsereg című cikkben; felhívjuk tehát az olvasó figyelmét sok olyan részletre, amelyet felesleges lenne itt elismételni. Ebben a cikkben, áttekintve a fegyvernem történetét, csupán a legfontosabb taktikai jellegzetességek ismertetésére szorítkozunk; ezért mindjárt a görögökkel kezdjük.

I. *A görög gyalogság.* A görög taktika megteremtői a dórok voltak; közülük a spártaiak fejlesztették a tökélyig a régi dór csatarendet. Eredetileg a dór közösségek valamennyi osztálya köteles volt katonai szolgálatot teljesíteni; nemcsak az arisztokráciát alkotó teljes jogú polgárok, hanem a nem teljes jogú *perioikoszok*, sőt a rabszolgák is. Mindnyájan ugyanabban a falanxban álltak fel, de más-más helyzetben. A teljes jogú polgároknak nehez fegyverzetben kellett megjelenniük, védőfegyverekkel: sisakkal, mellvérttel és réz lábpáncéllal, egy bőrrel fedett nagy fapajzzsal, amely elég magas volt ahhoz, hogy az egész testet védje, valamint lándzsával

és karddal. Ők alkották, számuktól függően, a falanx első, vagy két első sorát. Mögöttük álltak a nem teljes jogú polgárok és rabszolgák, úgyhogy minden spártai úrnak a háta mögött ott voltak a csatlósai; ezeket — bízva abban a védelemben, amelyet az első sorok és pajzsuk nyújtott — nem szerelték fel a költséges védőfegyverzettel, hanem támadó fegyvereik — parittya, dárda, kés, tőr és buzogány — voltak. Ily módon a dór falanx mély vonalat alkotott, amelyben elöl álltak a hoplitészek, vagy a nehézgyalogság, a hátsó sorokban pedig a gümnészek, azaz a könnyűgyalogság. A hoplitészeknek kellett tulajdonképpen megverekedniük az ellenséggel; harcukat lándzsarohammal kezdték s mihelyt behatoltak az ellenséges sereg soraiba, előrántották rövid kardjukat és kézitusában törtek utat maguknak, míg a gümnészek, akik a harc kezdetén köveket és dárdákat hajítva az első sorok feje fölött előkészítették a rohamot, most a sebesültek és az elszórtan küzdő ellenfelek elintézésével segítették a hoplitészek előnyomulását.

Az ilyen csapattest taktikája tehát igen egyszerű volt; taktikai manőverekre aligha került sor; a harcosok, különösen a hoplitészek bátorsága, kitartása, testi ereje, egyéni fürgesége és ügyessége döntött el mindent.

A nemzet valamennyi osztályának egy-ugyanazon falanxban történő patriarchális egyesítése a perzsa háborúk után csakhamar eltűnt, főleg politikai okokból; ennek következtében a falanx most már kizárólag hoplitészekből állt, s ahol továbbra is fennmaradt a könnyűgyalogság, vagy ahol újonnan alakították, ott önállóan, szétszórt csatarendben harcolt.

Spártában a spártai polgárok a *perioikoszokkal* együtt alkották a nehézfegyverzetű falanxot; a helóták most a málhával vagy mint pajzshordozók *(hüpaszpisztészek)* követték őket. Bizonyos ideig ez a falanx minden harci követelményt kielégített, de az athénieknek a peloponnészoszi háború idején harcba vetett csatárai csakhamar arra kényszerítették a spártaiakat, hogy hasonlóan harcoló csapatokról gondoskodjanak.

Ők azonban nem alakítottak külön könnyűgyalogságot, hanem legfiatalabb harcosaikat küldték ki csatározásra. Amikor, e háború vége felé, a polgárok, sőt a perioikoszok száma is erősen megfogyatkozott, kénytelenek voltak olyan falanxokat felállítani, amelyek a polgárok parancsnoksága alatt nehézfegyverzetű rabszolgákból álltak.

Az athéniek, miután a falanxból száműzték a szegényebb polgárokból, csatlósokból és rabszolgákból kikerülő gümnészeket, külön könnyűgyalogos csapatokat szerveztek gümnészekből illetve *psziloszokból*, akiknek előcsatározás volt a feladatuk és kizárólag távolharcra alkalmas fegyverekkel rendelkeztek, parittyásokból *(szphendonetészek)*, íjászokból *(toxotészek)* és dárdavetőkből *(akontisztészek)*; az utóbbiakat *peltasztészeknek* is nevezték kis pajzsukról *(pelta)*, amelyet csakis ők hordtak.

A könnyűgyalogságnak ezt az új fajtáját, amely eredetileg a szegényebb athéni polgárokból toborzódott, csakhamar szinte kizárólag zsoldosokból és Athén szövetségeseiből alakították. Attól a pillanattól kezdve, hogy ezek a csatárok megjelentek, a nehézkes dór falanx nem volt többé alkalmas arra, hogy egymaga harcoljon a csatában. Emberanyaga is egyre romlott; Spártában a harcias arisztokrácia fokozatos kihalása következtében, a többi városokban a kereskedelem és a gazdagság hatására, amely mindinkább aláásta a régi halálmegvető bátorságot. Ily módon a falanx, egy nem túlságosan hősies milíciából alakulván, régi jelentőségének jó részét elvesztette. A harcvonal hátterét, tartalékát alkotta, amely előtt a csatárok küzdöttek, s amely mögé visszahúzódtak az ellenség nyomása elől, de amelytől aligha lehetett azt várni, hogy maga is közelharcba bocsátkozzék az ellenséggel. Ahol a falanx zsoldosokból állt, ott sem ért sokkal többet. Nehézkessége képtelenné tette a manőverezésre, különösen a csak valamennyire is egyenetlen terepen, s csakis passzív ellenállásra lehetett használni. Ez vezetett Iphikratésznek, egy zsoldosvezérnek két reformkísérletére. Ez a görög *condottiere* a hoplitészek régi, rövid (8—10 láb hosszúságú) landzsáit jóval hosszabbakra cserélte ki úgy, hogy

zárt alakzatban a harmadik vagy a negyedik sor lándzsái az első sor elé értek és igy ezeket hatékonyan alkalmazhatták az ellenség ellen. Ezzel a falanx védelmi képessége jelentősen megnövekedett. Másrészt, hogy olyan erőt hozzon létre, amely zárt rendben és gyors támadással el tudja dönteni a csata sorsát, Iphikratész könnyű védőfegyverzettel és jó karddal szerelte fel peltasztészeit és kiképezte őket a falanx mozdulataira. Amikor elhangzott a parancs a rohamra, a peltasztészek oly iramban haladtak előre, amely a hoplitészfalanx számára elérhetetlen volt, s dárdák áradatát hajították el 10—20 yardnyira,* majd karddal törtek az ellenségre.

A régi dór falanx egyszerűsége ily módon átengedte a helyet egy sokkal bonyolultabb csatarendnek; a vezér tevékenysége a győzelem fontos tényezőjévé vált; s lehetőség nyílt egyes taktikai hadmozdulatokra.

Epameinondasz fedezte fel elsőnek azt a nagy taktikai elvet, amely mind a mai napig eldönt csaknem minden szabályos ütközetet: a csapatok egyenlőtlen elosztását az arcvonalon avégett, hogy a fő támadást a döntő pontra összpontosítsa. Addig a görögök csatáikat párhuzamos rendben vívták; az arcvonal erőssége minden ponton megegyezett; ha az egyik hadsereg létszáma nagyobb volt az ellenfélénél, akkor az vagy mélyebb csatarendben állt fel, vagy átkarolta a másik hadsereget mindkét szárnyon. Epameinondasz ezzel szemben seregének egyik szárnyát támadásra, a másikat pedig védelemre rendelte; a támadó szárny a legjobb csapataiból és hoplitészei zöméből állt, akik mély oszlopot alkottak, s akiket könnyűgyalogság és a lovasság követett. A másik szárny természetesen jóval gyengébb volt és hátul maradt, amíg a támadó szárny oszlopa áttört az ellenségen, majd vonallá felfejlődve vagy kanyarodva, a könnyűgyalogság és a lovasság segítségével felgöngyölte azt.

Az Iphikratész és Epameinondasz által bevezetett újításokat még tovább fejlesztették, amikor Makedónia lett a hellének vezetője és hadba vitte őket Perzsia ellen. A hoplitészek hosszú lándzsája még jobban meghosszabbodott a

* 1 yard = 91,44 cm. — *Szerk.*

makedón *szarisszában*. Iphikratész peltasztészei tökéletesített formában jelentek meg újra, mint Nagy Sándor *hüpaszpisztészei*. Végül az erők epameinondaszi elosztását a csatarendben. Sándor a különböző fegyvernemek olyan rendszerévé fejlesztette, amilyent Görögország a maga jelentéktelen lovasságával soha nem hozhatott létre. Sándor gyalogsága a következőkből állt: a hoplitészek falanxából, amely a csatarend védelmi eleme volt; a könnyű csatárgyalogságból, amely az arcvonal egész szélességében támadta az ellenséget és szintén hozzájárult a győzelemhez; valamint a hüpaszpisztészekből, akikhez saját testőrsége is tartozott, s akik könnyűfegyverzetük ellenére képesek voltak szabályos falanx-harcmozdulatokra és azt a fajta közepes gyalogságot alkották, amelyet többé-kevésbé fel lehetett használni mind zárt rendben, mind csatárláncban. Mindazonáltal sem Görögország, sem Makedónia nem hozott létre olyan mozgékony gyalogságot, amelyben akkor is bízni lehetett volna, ha erős falanxszal kerül szembe. Ezért alakította meg Sándor a lovasságát. A támadó szárnyat a makedón nemességből válogatott nehézlovasság tömege képezte, s velük együtt működtek a hüpaszpisztészek, akik követték a támadó lovasságot, beözönlöttek az általa ütött résen és megvetve lábukat az ellenséges állás közepén, biztosították az elért sikereket. A perzsa birodalom középső részének meghódítása után Sándor főleg a meghódított városok helyőrségeként használta fel hoplitészeit. Ezek csakhamar teljesen eltűntek a hadseregből, amely merész és gyors hadjárataival leigázta Ázsia törzseit egészen az Indusig és a Jaxartészig.* Ez a hadsereg nagyobbára lovasságból, hüpaszpisztészekből és könnyűgyalogságból állt; a falanxot, amely az ilyen hadjáratokban nem tudta követni a sereget, egyszersmind feleslegessé is tette a legyőzendő ellenség jellege. Sándor utódai alatt gyalogsága, éppúgy mint lovassága és taktikája, hamarosan teljesen lehanyatlott. A csatarend két szárnyát kizárólag lovasságból alakították, a közép pedig gyalogságból állott, de az utóbbiban oly kevéssé lehetett megbízni, hogy

* A Szir-Darja ókori neve. — *Szerk.*

elefántokkal fedezték. Ázsiában hamarosan felülkerekedett az ázsiai elem, és szinte teljesen használhatatlanokká tette a Szeleukidák hadseregeit[71]; Európában a makedón és a görög gyalogság újra megszilárdult némiképpen, de ez a korábbi, kizárólag falanx-taktikához való visszatéréssel járt együtt. A könnyűgyalogság és lovasság soha nem érte el már korábbi fejlettségét, bár sok fáradságot és leleményességet pazaroltak hiábavaló kísérletekre, hogy megadják a falanxnak azt a mozgékonyságot, amelyet éppen jellege folytán soha nem érhetett el, míg végül a római légió véget nem vetett az egész rendszernek.

A falanx taktikai szervezete és hadmozdulatai elég egyszerűek voltak. Egy általában 16 fő hosszú és 16 sorból álló vonal (Sándor idején) teljes négyszöget alkotott, s ez az úgynevezett *szüntagma* volt az átcsoportosítások egysége; 16 szüntagma, azaz 256 sor egy 4096 főnyi phalangarkhiát képezett, amelyből négy alkotott egy teljes falanxot. A phalangarkhia csatarendben 16 fő mélységű vonalban állt fel, menetalakzatba úgy rendeződött át, hogy jobbra vagy balra fordult, vagy szüntagmákba kanyarodott, minden esetben 16-os sorokból álló zárt oszlopot alkotva. Vonalalakzatban a mélységet növelni és az arcvonalat csökkenteni lehetett a sorok megkettőzésével úgy, hogy a páros sorok a páratlanok mögé álltak; az ellenkező mozdulatot a hosszanti sorok megkettőzésével hajtották végre, 16 főről 8-ra csökkentve a vonal mélységét. A hosszanti sorok hátra kanyarodásait akkor alkalmazták, ha az ellenség váratlanul a falanx hátában jelent meg; az ezáltal felforgatott rendet (mivel minden hosszanti sor így rossz helyen állt a saját szakaszában, illetve szüntagmájában) néha úgy hozták helyre, hogy a mélységi sorok minden szakaszban hátrakanyarodtak. Adjuk hozzá ehhez a lándzsa kezelését, s akkor már fel is soroltuk az ókori hoplitészek kiképzésének összes elemeit. Magától értetődő, hogy a könnyűcsapatokkal, bár nem egészen az volt a rendeltetésük, hogy zárt rendben harcoljanak, mégis begyakoroltatták a falanxmozdulatokat.

II. *A római gyalogság.* A latin *légió* szót eredetileg a

hadiszolgálatra kiválasztott férfiak összességének jelölésére használták és így egyértelmű volt a hadsereggel. Később, amikor a római terület kiterjedése és a köztársaság ellenfeleinek ereje nagyobb haderőt követelt meg, a hadsereget több légióra osztották, amelynek mindegyike olyan erős volt, mint az eredeti római hadsereg. Egészen Marius koráig minden légió gyalogságból és körülbelül a gyalogság 1/10-ének megfelelő létszámú lovasságból állott. A római légió gyalogsága eredetileg, úgy látszik, a régi dór falanxhoz hasonlóan volt megszervezve, mély vonalban harcolt, s a nehézfegyverzetű patríciusok és gazdagabb polgárok álltak az első sorokban, a szegényebb és könnyebb fegyverzetű plebejusok pedig mögöttük. De körülbelül a samnis háborúk[72] idején a légióban szervezeti változás kezdődött, amely ezt hamarosan a görög falanx egyenes ellentétévé tette, s amelyről, miután a pun háborúkban[73] teljesen kifejlődött, Polübiosz számol be részletesen. A légió — egy-egy hadjáratra rendszerint négyet állítottak ki — attól fogva a gyalogság négy osztályából tevődött össze: *velesekből*, *hastatusokból*, *princepsekből* és *triariusokból*; az első, amely újoncokból állt, könnyűgyalogság volt; a veteránokból kikerülő triariusok szolgáltatták a sereg tartalékát; a másik két osztály, amely a fő harci erő vagyis a vonalgyalogság volt, alkotta a hadsereg fennmaradó részét és abban különbözött egymástól, hogy a princepseket azokból válogatták össze, akiknek, a triariusok után, a legtöbb volt a szolgálati idejük. A velesek bőr sapkát, könnyű kerek pajzsot használtak védőfegyverül, ezenkívül kardjuk és néhány dárdájuk volt; a többi három osztály réz sisakot, réz lemezekkel borított bőrpáncélt és réz lábpáncélt viselt. A hastatusok és princepsek rövid kardon kívül két *pilumot*, azaz dárdát használtak, egy könnyűt és egy igen súlyosat; ez utóbbi a római gyalogság sajátos támadófegyvere volt. Vastag, nehéz fából készült, hosszú vasheggyel, legalább 10 fontot nyomott és heggyel együtt közel hét láb hosszú volt. Csak igen kis távolságra — mondjuk 8—12 yardra — lehetett dobni, de súlya miatt rettenetes hatást ért el az akkori könnyű védőfegyverzettel szemben. A triariusok, a kardon kívül, pilumok

helyett könnyű lándzsákkal voltak felfegyverezve. Minden légió összetétele a következő volt: 1200 hastatus, akik 10 — egyenként 120 főből álló — *manipulusra*, azaz századra oszlottak; 600 triarius 10 — egyenként 60 főből álló — manipulusban; és 1200 veles, akiket 40-esével a 30 manipulushoz csatoltak, s akik, ha nem használták fel őket másképpen, a hátsó sorokat alkották.

A hastatusok képezték az első vonalat, oly módon, hogy minden manipulus vonalban fejlődött fel, valószínűleg 6 főnyi mélységben, s a következő manipulustól az arcvonaluk hosszával egyenlő köz választotta el őket. Minthogy egy-egy emberre a sorban hat lábnyi térség jutott, 120 lábra terjedt, tehát az egész vonal 2400 láb hosszú volt. Mögöttük, a második vonalban, helyezkedett el a princepsek 10 manipulusa, az első vonal manipulusai közti közökre fedezve, a princepsek mögött pedig a triariusok következtek; minden vonal megfelelő távolságban volt az előtte állótól. A velesek az arcvonal előtt és a szárnyakon mint csatárok harcoltak. A mélységi sorok megkettőzésével a vonalat eredeti hosszának felére lehetett csökkenteni, azaz 1200 lábra. Ez az egész csatarend támadásra volt felépítve. Minthogy a taktikai egységek kicsinysége és az ezáltal biztosított nagy mozgékonysága következtében szinte bármilyen terepen tudott harcolni, mérhetetlenül fölötte állt a görög falanxnak, amelynek sík területre volt szüksége és amelyet nehézkessége igen hamar pusztán védelmi alakulattá fokozott le.

Amikor a légió támadott, a hastatusok, valószínűleg megkettőzve soraikat erre az alkalomra, 8—12 yardnyi távolságból ráhajították nehéz pilumaikat a falanxra, amelynek lándzsái még nem érhették el a rómaiakat, s ily módon megbontva a falanx zárt rendjét, karddal nekirontottak. Ha egy-egy manipulus rendje felborult, ez nem terjedt át a szomszédos századokra; ha a csata nem dőlt el azonnal, hanem folytatódott, a princepsek felnyomultak a közökbe, elhajították pilumaikat és karddal rátörtek az ellenségre, ily módon alkalmat nyújtva a hastatusoknak arra, hogy kilépjenek a harcból és a triariusok mögött újra rendezzék

soraikat. Végső esetben a triariusok támadtak, hogy végleg kivívják a győzelmet vagy biztosítsák a rendezett visszavonulást. A velesek a lovassággal együtt előőrsi feladatokat teljesítettek, az ütközet elején csatározással lekötötték az ellenséget, majd segítettek az üldözésben. A hastatusok és principesek a könnyű pilumot úgy látszik főleg a védekezés alkalmával használták, hogy zavart keltsenek a támadó ellenség soraiban, még mielőtt elég közel került ahhoz, hogy a nehéz pilumot használni lehessen.

Az előre menetelést valamelyik szárny kezdte meg; a hastatusok első manipulusa ment elöl, ezt követte a principesek és a triariusok első manipulusa, azután a három második manipulus ugyanebben a sorrendben és így tovább; az oldalra való meneteléseket három oszlopban hajtották végre, úgyhogy a gyalogság három osztálya egy-egy oszlopot alkotott; a málha az ellenségtől legtávolabb levő oldalon volt. Ha az ellenség azon az oldalon jelent meg, ahol a triariusok meneteltek, a sereg megállt és az ellenség felé fordult, a principesek és hastatusok átmentek a triarius manipulusok térközein és elfoglalták rendes helyüket.

Amikor a második pun háború után a rómaiak folytonos háborúi és kiterjedt hódításai, a Rómában és általában Itáliában végbement fontos társadalmi változásokkal együtt, csaknem megvalósíthatatlanná tették az általános hadkötelezettséget, a római seregek mindinkább a szegényebb osztályok önkénteseiből kerültek ki, s ily módon hivatásos katonák testületévé lettek a valamennyi polgárt magában foglaló régi milícia helyett. Ezzel teljesen megváltozott a hadsereg jellege, s mivel azok az elemek, amelyekből összetevődött, romlottak, egyre inkább szükségessé vált egy új szervezet. Ezt az új szervezetet Marius alakította ki. A római lovasság megszűnt. A megmaradó kevés lovasság barbár zsoldosokból vagy a szövetségesek kontingenseiből tevődött össze. A gyalogság négy osztályra való felosztását eltörölték. A veleseket szövetséges kontingensekkel vagy barbárokkal helyettesítették, a légió többi része pedig a vonalgyalogságnak egy és ugyanabból az osztályából alakult; fegyverzete olyan

volt, mint a hastatusoké vagy a princepseké, a könnyű pilum nélkül. A manipulust mint taktikai egységet felváltotta a cohors; ez átlag 360 főből állt és eredetileg három manipulus egyesüléséből alakult, a légió így most 10 cohorsra oszlott, amelyeket rendszerint három vonalban rendeztek el (4, 3 és 3 cohors egy vonalban). A cohors 10 fő mélységű volt, a mélységi sorok három-négy lábnyira álltak egymástól, úgyhogy a légió arcvonalának összkiterjedése igen erősen lecsökkent (körülbelül 1000 lábra). Ily módon nemcsak a harcmozdulatok lettek lényegesen egyszerűbbek, hanem a légió parancsnokának akarata is sokkal közvetlenebbül és erősebben érvényesült. Minden katona fegyverzetét és felszerelését könnyebbé tették, de ugyanakkor poggyászuk nagyobbik részét maguknak kellett vinniük a Marius által e célra feltalált favillákon *(muli Mariani)*; a hadsereg málhája *(impedimenta)* ezzel jelentékenyen csökkent. Másfelől a három manipulusnak egy cohorssá való egyesítése csak megnehezítette az átszegdelt terepen végrehajtott hadmozdulatokat; a könnyű pilum hiánya gyengítette a védelem erejét; a velesek megszüntetése pedig, akiket nem tudtak mindig teljesen pótolni az idegen segédcsapatok vagy zsoldosok, vagyis az *antesignanusok* (ezeket Caesar kiválasztotta a légióból könnyűgyalogsági szolgálatra, de nem szerelte fel őket távolharcra alkalmas fegyverekkel), csökkentette annak lehetőségét, hogy sikeresen fenntartsák a megindult csatát és mégis kitérjenek a döntő kifejlődés elől.* A gyors, határozott támadás vált az egyetlen olyan harci formává, amely megfelelt ezeknek a légióknak. Mindazonáltal a római gyalogság továbbra is rómaiakból, vagy legalábbis itáliaiakból állt; s a birodalomnak a császárok alatti hanyatlása ellenére megtartotta régi hírnevét mindaddig, amíg nemzeti jellege érintetlen maradt. Amikor azonban a római polgárjogot már nem tekintették a légióba való felvétel szükséges előfeltételének, a hadsereg csakhamar sokat vesztett katonai erényeiből. Már

* Értsd. A velesek megszuntetésével felszámolták azt az erőt, amely az ellenséggel állandó harcérintkezésben állva — szukség esetén — elősegítette a főerők kivonását a döntő csapás elől. — *Szerk.*

Trajanus idejében részben a római provinciákból, részben a meg nem hódított országokból való barbárok alkották a légiók fő erejét, s ettől kezdve elvesztek a római gyalogság jellegzetességei. A nehézfegyverzetet sutba dobták; a pilumot lándzsával helyettesítették; a cohorsokban megszervezett légió ismét esetlen falanxszá olvadt össze; és minthogy e korszak gyalogságát általában az jellemzi, hogy nem akar közelharcot vívni, az íjat és a hajító dárdát most nem csupán az előcsatározáskor használták, hanem a vonalgyalogság zárt rendjében is.

III. *A középkor gyalogsága.* A római gyalogság hanyatlása folytatódott a bizánci gyalogságban is. Egyfajta kötelező sorozas megmaradt még, de ez csak a hadsereg söpredékét szolgáltatta. A sereg jobb részeit barbár segédcsapatok és zsoldosok alkották, de ezek sem sokat értek. A csapatok hierarchikus és adminisztratív szervezetét szinte ez eszményi bürokráciáig tökéletesítették, de ugyanazzal az eredménnyel, amelyet most Oroszországban látunk: az állam költségére folytatott sikkasztás és csalás tökéletes szervezete ez, iszonyú összegekbe kerülő és részben csak papíron létező hadseregekkel. A kelet irreguláris lovasságaval való érintkezés egyre inkább csökkentette a gyalogságnak mind a fontosságát, mind a minőségét. A lovas íjászok váltak a kedvelt fegyvernemmé; a gyalogság nagyobbik részét, ha nem is az egészet, lándzsa és kard mellett íjjal is felszerelték. Ily módon a távolharc vált szokássá, a kézitusát már elavultnak tekintették. A gyalogságot ócskaságnak minősítették, szándékosan távol tartották a csatamezőtől és főleg helyőrségi feladatok ellátására használtak; Belisarius legtöbb csatáját kizárólag a lovasság vívta meg, s ha a gyalogság részt is vett a csatákban, feltétlenül megfutamodott. Belisarius teljesen arra az elvre alapozta taktikáját, hogy kerülni kell a közelharcot és ki kell fárasztani az ellenfelet. Ez bevált ugyan a távolra ható fegyverrel egyáltalán nem rendelkező gótokkal szemben, különösen a jól megválasztott átszegdelt terep miatt, amelyen azok falanxa nem működhetett, de vereséget szenvedett a frankoktól, akiknek gyalogsága mutatott valamit a régi

római haremodorból, és a perzsáktól, akiknek lovassága kétségtelenül felülmúlta az övét.

A római birodalomba betörő germánok seregei eredetileg nagyobbrészt gyalogságból álltak és afféle dór falanxban harcoltak, amelyben a vezérek és a gazdagabbak az első sorokban küzdöttek, a többiek meg mögöttük. Fegyverük a kard és a lándzsa volt. A frankok azonban rövid, kétélű csatabárdot is használtak, ezt, mint a rómaiak a pilumot, az ellenség tömegére hajították, mielőtt karddal reá rohantak. Ők és a szászok egy ideig megőrizték jó és megbecsült gyalogságukat, de lassanként a teuton hódítók mindenütt rátértek a lovas szolgálatra, a gyalogos feladatokat pedig a meghódított római provinciák lakóira hagyták. Így a gyalogsági szolgálat megvetetté vált, mint a rabszolgákra és a jobbágyokra jellemző valami, s a gyalogos katona értéke ennek arányában szükségképpen csökkent. A X. század végén már a lovasság volt Európa-szerte az egyetlen valóban csatadöntő fegyvernem; a gyalogság, ámbár sokkal nagyobb létszámú volt minden hadseregben, mint a lovasság, nem volt több rosszul felfegyverzett csürhénél, amelynek megszervezésére alig tettek bármiféle kísérletet. A gyalogos katonát még csak nem is tekintették katonának; a *miles* (harcos) szó egyértelművé vált a lovassal. Az egyetlen lehetőség valamirevaló gyalogság fenntartására a városokban volt meg, különösen Itáliában és Flandriában. A városoknak saját milíciájuk volt, amely szükségképpen gyalogságból állt; s minthogy városvédő szolgálatot a környékbeli nemesek szüntelen viszálykodása folytán állandóan teljesíteni kellett, csakhamar úgy találták, kényelmesebb, ha fizetett zsoldosokból álló fegyveres erejük van a polgárok milíciái helyett, ez utóbbit pedig rendkívüli alkalmakra tartogatják. Itt sem látjuk azonban, hogy a városok gyalogsága észrevehető fölényben lett volna a nemesek által összeszedett gyalogos csürhével szemben, amelyet a csatában mindig hátul hagytak a málhavédelmére. Így volt ez legalábbis a lovagság klasszikus idő szakában.[74]

E kor lovasságában minden lovag tetőtől talpig fegyver-

ben jelent meg, vagyis teljesen páncélba burkolva, hasonlóképpen felvértezett lovon. A lovagot egy jóval könnyebb vértezetű fegyverhordozó kísérte, és különféle más lovasok, minden páncél nélkül, íjjal felszerelve. A csatarendben ezeket az erőket a régi dór falanxhoz hasonló elv szerint állították fel: a nehéz fegyverzetű lovagokat az első, a fegyverhordozókat a második sorba, a lovas íjászokat mögéjük. Ezeket az utóbbiakat, mivel fegyverük ennek felelt meg leginkább. hamarosan gyalogosan alkalmazták a harcban, s ez hovatovább szabállyá vált, úgyhogy lovaikat főleg helyváltoztatásra használták, nem pedig rohamra. A hosszú íjjal felszerelt angol íjászok — a déleurópaiak számszeríjat használtak — különösen kitűntek ebben a gyalogos harcmódban, s igen valószínű, hogy e körülmény folytán terjedt el hamarosan a gyalogharc az íjászszolgálatban. Kétségtelen, hogy a hosszú franciaországi hadjáratokban a nehézfegyverzetű lovagok lovai hamar kifáradtak, s csak szállító eszköznek voltak alkalmasak. Ebben a helyzetben természetes volt, hogy a legrosszabb lovú *gendarmes*-oknak (páncélos lovasoknak) le kellett szállniuk a lóról és lándzsás falanxban tömörülniük, amelyet kiegészített a gyalogosok jobbik része (különösen a walesiek); ugyanakkor azok, akiknek lova még bírta a rohamot, a ténylegesen küzdő lovasságot alkották. Ez az elrendezés igen jól megfelelt védelmi csatákban, és a fekete herceg* valamennyi csatája ezen alapult, mégpedig, amint ez közismert, óriási sikerrel. Az új harcmódot csakhamar átvették a franciák és más nemzetek, s így szinte a XIV. és XV. század általános rendszerének tekinthető. Ily módon 1700 év múltán csaknem visszajutottunk Sándor taktikájához, azzal a különbséggel csupán, hogy Sándornál a lovasság újonnan bevezetett fegyvernem volt, amelynek meg kellett erősítenie a hanyatló nehézgyalogságot, most pedig a nehézgyalogság, lóról leszállt lovasokból alakulván, élő bizonysága volt annak, hogy a lovasság hanyatlik és újra felvirradt a gyalogság napja.

* III. Eduard angol király legidősebb fiának, Eduard walesi hercegnek a melléknéve, aki a százéves háborúban (1339—1453) apja oldalán egy ideig parancsnoka volt az angol csapatoknak. — *Szerk.*

IV. *A gyalogság újjászületése.* A flamand városokból, a világ akkori első iparvidékéről, és a svájci hegyekből származtak az első csapatok, amelyek az évszázados hanyatlás után ismét megérdemelték a gyalogság nevet. A francia lovagok éppúgy alulmaradtak a belga városok takácsaival és kallósaival, aranyműveseivel és tímáraival szemben, mint a burgund és ausztriai nemesség a svájci parasztokkal és pásztorokkal szemben. A fő szerepet ebben a jó védelmi állás és a könnyűfegyverzet játszotta, amelyet a flamandok esetében sok tűzfegyver, a svájciakéban az akkori nehézfegyverzetű lovagok számára szinte járhatatlan vidék támogatott.

A svájciak fegyvere főleg a rövid alabárd volt, amelyet döfésre és ütésre egyaránt lehetett használni, s amely nem volt túl hosszú kézitusához sem; később pikáik, szerszámíjaik és tűzfegyvereik is voltak; de egyik leghíresebb csatájukban, Laupennél (1339)[75], nem volt egyéb távolra ható fegyverük, mint a kő. A megközelíthetetlen hegyeikben vívott védelmi ütközetekről csakhamar áttértek a síkságon folyó támadó csatákra, s ezzel a regulárisabb taktikára. Mély falanxban harcoltak; védőpáncéljuk könnyű volt és általában az első vonalbeliek és a szárnyak legszélsői viselték, a belső sorokat páncél nélküli harcosok, töltötték meg. A svájci falanx mindamellett három külön részből állt, előhadból, zömből és hátvédből, s ez az elrendezés biztosította a nagyobb mozgékonyságot és a különböző taktikai csoportosítások lehetőségét.

A svájciak csakhamar kitapasztalták, hogyan fordítsák előnyükre a talaj egyenetlenségeit, amelyek, a tűzfegyverek tökéletesedésével párosulva, megvédték őket a lovasság rohamai ellen. A hosszú lándzsákkal felfegyverzett gyalogsággal szemben pedig különböző módokat találtak ki arra, hogy valahol rést törjenek lándzsaerdejükön, s akkor rövid, nehéz alabárdjuk mérhetetlen előnyt jelentett még páncélba burkolt katonákkal szemben is. Igen hamar megtanulták, hogyan kell állni — különösen tüzérség és kézi tűzfegyverek támogatásával, négyszögben vagy kereszt-alakzatban — a lovasrohamokat; s mihelyt a gyalogság ismét képes volt erre, a lovagság napjai meg voltak számlálva.

A XV. század közepe táján a városoknak a feudális nemesség elleni küzdelmét mindenütt felkarolták az éppen megszilárduló nagyobb monarchiák fejedelmei, következésképpen az utóbbiak kezdtek zsoldos hadseregeket alakítani a nemesek leverésére és önálló külpolitikai célok elérésére. A svájciakon kívül a németek és utánuk hamarosan a legtöbb európai nemzet hozzáfogott nagy zsoldos hadseregek szervezéséhez önkéntesekből, akik a legtöbbet ígérőnek adták el szolgálataikat, mit sem törődve ennek nemzetiségével. Ezek a csapatok ugyanazt a taktikai elvet követték, mint a svájciak; főleg pikákkal voltak felfegyverezve és nagy négyszög alakú zászlóaljakban harcoltak, amelyeknek ugyanannyi fő volt a mélységük, mint amennyien az első sorban álltak. De más körülmények közt kellett harcolniuk, mint a svájciaknak, akik hegyeiket védelmezték; támadniuk éppúgy kellett, mint védelmi állásokban kitartani; éppúgy meg kellett ütközniük az ellenséggel Olaszország és Franciaország síkságain, mint a dombos vidékeken s csakhamar szembekerültek a már gyorsan tökéletesedő kézi tűzfegyverekkel is. E körülmények némi — a különböző nemzeteknek megfelelően különböző — eltéréseket idéztek elő a régi svájci taktikától; de közös, fő jellegzetességük maradt, hogy a haderő névleg, ha a valóságban nem is, mindig három mély oszlopban állt fel, mint előhad, zöm és hátvéd vagy tartalék. A svájciak megtartották fölényüket a paviai csatáig,* ezután pedig a német *landsknechteket* tekintették Európa legjobb gyalogságának, akik már bizonyos ideje majdnem vagy teljesen felértek velük. A franciák, akiknek gyalogsága addig sohasem ért fabatkát sem, ebben az időben igen szívós kísérleteket tettek egy használható nemzeti gyalogság megalakítására; de csak két tartomány szülötteivel, a picardiaiakkal és a gascogne-iakkal értek el sikereket. E korszak olasz gyalogsága semmit sem ért. A spanyolok azonban, akiknél Gonsalvo de Cordova alkalmazta a granadai mórok elleni háborúkban** a svájci taktikát és fegyverzetet, igen hamar meglehetős hír-

* 1525. február 24. — *Szerk.*
** A XV. század második felében. — *Szerk.*

névre tettek szert és a XVI. század második felétől Európa legjobb gyalogos katonáinak számítottak. Míg az olaszok és utánuk a franciák meg a németek a pika hosszúságát 10 lábról 18 lábra növelték, a spanyolok megtartották rövidebb, könnyebben kezelhető lándzsáikat, s fürgeségük a kard- és tőrforgatásban igen félelmetessé tette őket a közelharcban. Ezt a hírnevüket Nyugat-Európában — legalábbis Franciaországban, Németországban és Németalföldön — a XVII. század végéig megőrizték.

A svájciaknak a védőpáncélzatot lebecsülő magatartását, amely egy másik kor hagyományain alapult, a XVII. század lándzsásai nem követték. Mihelyt kialakult az európai gyalogság, amelyben a különböző országok hadseregeinek katonai minősége mindinkább kiegyenlítődött, az olyan falanx, amelyben csak néhány harcosnak volt mellvértje és sisakja, elégtelennek bizonyult. A svájciak az ilyen falanxot áttörhetetlennek vélték, ez azonban csak addig volt igaz, amíg nem találkozott egy vele teljesen egyenlő erejű falanxszal. Ebben az esetben bizonyos mennyiségű védőpáncél némi jelentőségre tett szert, s amíg nem akadályozta túlságosan a csapatok mozgását, határozott előnnyel járt. A spanyolok sohasem osztoztak a mellvértek e megvetésében, s a spanyolokat egyre inkább kezdték tisztelni. Ennélfogva a mellvért, sisak, lábvért, karpáncél, páncélkesztyű ismét minden lándzsásnak rendes felszerelésévé vált. Ezt kiegészítette még a kard — a németeknél rövidebb, a svájciaknál hosszabb — és olykor a tőr.

V. *A XVI. és XVII. század gyalogsága.* A hosszú íj már jó ideje eltűnt az európai kontinensről, csak Törökországban maradt meg; a számszeríjat a francia gascogne-iak használták utoljára a XVI. század első negyedében. Mindenütt átadta helyét a kanócos muskétának, amely különböző tökéletességi vagy jobban mondva tökéletlenségi fokokon most a gyalogság második legfontosabb fegyverévé vált. A XVI. századi* kanócos muskéták, ezek az esetlen és tökéletlen konstrukciójú

* Az angol szövegben XVII. sz. szerepel, valójában ekkor már a kovás puska vált általánossá. — *Szerk.*

szerszámok túlságosan nagy kaliberűek voltak ahhoz, hogy a lőtávolságon kívül még legalább némi pontosságot és a lándzsás mellvértjének átütéséhez szükséges erőt is biztosíthattak volna. Az 1530 körül általánosan elterjedt lőfegyver a nehézmuskéta volt, amelyet villára támasztva sütöttek el, mert másképpen nem tudtak volna célozni. A muskétások kardot viseltek, de védőpáncélt nem, s vagy mint csatárok harcoltak vagy egyfajta nyitott rendben védelmi állásokat tartottak vagy előkészítették a lándzsások rohamát hasonló állások ellen. Számuk csakhamar igen megnőtt a lándzsásokéhoz képest; I. Ferenc itáliai csatáiban még jóval kevesebben voltak a lándzsásoknál, de harminc évvel később már legalábbis egyenlő volt a számuk ezekével. A muskétások e megsokasodása miatt néhány taktikai eljárást kellett feltalálni, hogy állandó helyet kapjanak a csatarendben. Ez az úgynevezett magyar harcrendben valósult meg, amelyet a törökök elleni magyarországi háborúkban fedeztek fel a császári csapatok.* A muskétásokat, minthogy közelharcra alkalmatlanok voltak, mindig úgy helyezték el, hogy visszavonulhassanak a lándzsások mögé. Ily módon hol a két szárnyon, hol a szárnyak négy sarkában helyezték el őket; igen gyakran a lándzsások egész négyszögét vagy oszlopát egy sor muskétás vette körül, akiket a mögöttük állók lándzsái védtek. Végül az új harcrendben, amelyet a hollandok alkalmaztak függetlenségi háborújukban,** az az elgondolás győzött, hogy a muskétások a lándzsások szárnyain álljanak. E rendszer sajátossága, hogy a hadsereget három nagy falanxra osztották, a svájci és a magyar taktika szerint. Mindegyik falanx három vonalból állt; a középső vonalat ismét jobb- és balszárnyra tagolták, amelyeket legalább akkora távolság választott el egymástól, mint az első vonal arcvonalának hossza. Az egész hadsereg félezredekben volt megszervezve — nevezzük ezeket zászlóaljaknak. Minden zászlóaljnak megvoltak a lándzsásai a középen és a muské-

* Magyarnak ezt a magyar hadviseléssel teljesen ellenkező módot csak azért nevezték, mert a császári csapatok a törökök ellen Magyarországon alkalmazták a XVII. századig, meglehetősen eredménytelenül. — *Szerk.*

** 1566—1609. — *Szerk.*

tásai a szárnyakon. A hadsereg három ezredből álló előhada rendszerint a következőképpen állt fel: két félezred összefüggően az első vonalban; szárnyaik mögött egy-egy másik félezred; még hátrább, az első vonalra fedezve, a fennmaradó két félezred, ugyancsak összefüggő vonalban. A derékhadat és a hátvédet elhelyezhették akár a szárnyakon, akár az előhad mögött, de mindig a fenti elgondolás szerint. Ez bizonyos fokig visszatérés a régi római alakzathoz, a három vonalhoz és a különálló kis csapattestekhez. A császáriak, s velük együtt a spanyolok is, szükségesnek látták, hogy nagy hadseregeiket a már említett háromnál több részre osszák, de zászlóaljaik, illetve taktikai egységeik sokkal nagyobbak voltak, mint a hollandokéi; nem vonalban, hanem oszlopban vagy négyszögben harcoltak, és nem volt szigorúan meghatározott csatarend-alakzatuk mindaddig, míg a holland függetlenségi háborúban a spanyolok nem kezdtek a spanyol dandár néven ismert alakzatban felállni. Négy nagy zászlóalj — egy-egy közülük gyakran több ezredből állt — négyszögben helyezkedett el; ezt egy vagy két sor muskétás vette körül, a sarkokon pedig muskétásokból szervezett speciális szárnyak voltak, amelyek megfelelő közökkel a négyszög négy sarkától bizonyos távolságra helyezkedtek el; a négyszög egyik sarka az ellenség felé volt fordítva. Ha a hadsereg túlságosan nagy volt ahhoz, hogy egy dandárba tömörítsék, kettőt lehetett alakítani s ily módon három vonal keletkezett, két zászlóaljjal az első, négy, néha csak három zászlóaljjal a második és kettővel a harmadik vonalban. Akárcsak a holland rendszerben, itt is a régi római háromvonalas rendszerhez próbáltak visszatérni.

Egy másik nagy változás is történt a XVI. században; a lovagokból álló nehézlovasság széthullott, és zsoldos lovasság váltotta fel, amelynek fegyverzete hasonló volt modern vérteseinkéhez: mellvért, sisak, kard és pisztolyok. Ez az elődeinél sokkal mozgékonyabb lovasság félelmetesebbé vált a gyalogságra nézve is: de az akkori lándzsások mégsem féltek tőle sohasem. E változás a lovasságot egyöntetű fegyvernemmé tette és ezentúl sokkal nagyobb számarányban sze-

repelt a hadseregekben, különösen abban az időszakban, amelyet most kell szemügyre vennünk: a harmincéves háborúban. Ebben az időben a zsoldos szolgálat rendszere dívott egész Európában, s ez kialakította az embereknek egy olyan osztályát, akik a háborúból és a háborúnak éltek; s ha a taktika talán nyert is valamit ezzel, az emberek jelleme, a hadseregek emberanyaga, éppúgy mint a harcosok szelleme (morale) feltétlenül megsínylette. Közép-Európát elárasztották mindenféle condottierek, akiknek a vallási és politikai viszályok jó ürügyül szolgáltak egész országok kifosztására és elpusztítására. Megkezdődött a katona jellemének az a lealacsonyodása, amely azután állandóan fokozódott, míg végül a francia forradalom el nem söpörte ezt a zsoldosrendszert.

A császáriak a spanyol dandárrendszer szerint vívták csatáikat, négy vagy több dandárt állítva egymás mellé, ily módon három vonalat alkotva. A svédek Gusztáv Adolf idején svéd dandárokat szerveztek, amelyek mindegyike három zászlóaljból állt, egy elöl, kettő meg kissé hátrább, mindegyik vonalba fejlődve, lándzsásokkal a középen és muskétásokkal a szárnyakon. Úgy rendezték el őket (minthogy e két fegyvernem egyenlő számban volt képviselve), hogy összefüggő vonalat alkotva mindegyik fedezni tudta a másikat. Ha parancsot adtak összefüggő muskétás vonal alakítására, a középső vagy arcvonalbeli zászlóalj e fegyvernemhez tartozó két szárnya saját lándzsásaik elé lépve fedezte azokat, míg a két másik zászlóalj muskétásai, kiki a maga oldalán, előrementek, hogy felsorakozzanak az első mellé. Ha lovastámadástól lehetett tartani, valamennyi muskétás visszatért a lándzsások mögé, ez utóbbiak két szárnya pedig előrement, hogy felsorakozzék a közép mellé, s ily módon egy összefüggő lándzsásvonalat alkottak. A csatarend ilyen dandárok két vonalából állt — ezek alkották a sereg centrumát —, míg a két szárnyon nagyszámú lovasság helyezkedett el, kis muskétáscsapatokkal vegyítve. E svéd rendszernek az a jellegzetessége, hogy a lándzsások, akik a XVI. században a nagy támadó fegyvernemet kép-

viselték, most elvesztették minden támadóképességüket. Puszta védelmi eszközzé váltak, azzal a feladattal, hogy védjék a muskétásokat a lovasság rohama ellen; és ismét ennek az utóbbi fegyvernemnek kellett teljesítenie minden támadó feladatot. A lovasság megint teret nyert, a gyalogság pedig vesztett jelentőségéből. Ekkor azonban Gusztáv Adolf véget vetett a lövöldözésnek, amely a lovasság kedvenc harcmódjává vált, s megparancsolta lovasainak, hogy vágtában és kivont karddal rohamozzanak; s ettől az időtől kezdve mindaddig, amíg fel nem elevenítették az egyenetlen terepen való harcot, minden lovasság, amely kitartott e taktika mellett, a gyalogságon aratott nagy sikerekkel dicsekedhetett. Aligha mondhatunk ennél szigorúbb ítéletet a XVII. és XVIII. század zsoldos gyalogsága felett; és mégis ez volt, minden hadi célt illetően, minden idők legfegyelmezettebb gyalogsága.

A harmincéves háború általános eredménye az európai taktika szempontjából az volt, hogy mind a svéd, mind a spanyol dandár eltűnt, s a hadseregek most két vonalban rendeződtek el — a lovasság alkotta a szárnyakat, a gyalogság a centrumot. A tüzérséget az arcvonal előtt vagy a többi fegyvernem közti térközökben állították fel. Néha hagytak tartalékot lovasságból vagy lovasságból és gyalogságból. A gyalogság hat fő mélységű vonalban fejlődött fel; a muskéták oly könnyűek lettek, hogy a villákat mellőzni lehetett, s mindenütt töltényeket és *tölténytáskákat* használtak. Minthogy most a muskétások és lándzsások egységes gyalogos zászlóaljakban harcoltak, igen bonyolult taktikai mozdulatok váltak szükségessé, mert úgynevezett védelmi zászlóaljakat vagy mondhatnánk négyszögeket kellett kialakítani a lovasság ellen. Már az egyszerű négyszögben sem volt csekélység a centrum hat sor lándzsását úgy széthúzni, hogy minden oldalról teljesen körülvegyék a muskétásokat, akik természetesen védtelenek voltak a lovassággal szemben; de mi minden kellett ahhoz, hogy a zászlóaljat hasonló módon kereszt, nyolcszög vagy más mesterkélt alakzatban állítsák fel! Ezért volt ebben az időszakban a kiképzés rendszere

bonyolultabb, mint valaha, s csak azok remélhették, hogy megszerzik a legelemibb jártasságot is benne, akik egy életen át katonáskodtak. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy mindezek a kísérletek, amelyek arra irányultak, hogy olyan csapattesteket alakítsanak ki, amelyek állni tudják a lovasság rohamát, teljesen hasztalanoknak bizonyultak az ellenséggel szemben, hiszen bármely tisztességes lovasság régen az ilyen zászlóalj közepében lett volna, mielőtt a mozdulatok egy negyedét is végre tudták volna hajtani.

A XVII. század második felében a lándzsások száma a muskétásokéhoz képest nagyon lecsökkent, mert attól a pillanattól kezdve, hogy a lándzsások teljesen elvesztették támadó erejüket, a muskétások váltak a gyalogság valóban tevékeny részévé. Sőt felfedezték, hogy a török lovasság, a kor legrettegettebb lovassága, igen gyakran behatolt a lándzsások négyszögébe, míg a muskétások vonalának jól irányzott tüze ugyanolyan gyakran visszaverte őket. Ezt látva, a császáriak magyarországi seregükből kihagyták a lándzsákat és olykor *chevaux de frise*-zel (rohamgátakkal) pótolták őket, amelyeket a harcmezőn állítottak össze, a hozzávaló nyársak pedig a muskétások rendes felszereléséhez tartoztak. Más országokban ugyancsak előfordultak olyan esetek, hogy seregeket hadba küldtek egyetlen szál lándzsás nélkül, s a muskétások kizárólag erejükben bízhattak és saját lovasságuk segítségére számíthattak, amikor lovasroham fenyegetett. Mégis két találmány kellett ahhoz, hogy teljesen félretegyék a lándzsát: a szurony, amelyet Franciaországban találtak fel 1640 táján, s 1699-ben tökéletesítettek a most használt könnyen kezelhető fegyverré; és a kováspuska, amelyet 1670 körül találtak fel. A szurony, bár kétségtelenül tökéletlen helyettesítője a lándzsának, mégis bizonyos fokig képessé tette a muskétást arra a védelemre, amelyet eladdig, az általános felfogás szerint, a lándzsások nyújtottak neki; a kováspuska, a töltés folyamatának egyszerűsítésével, sokkal többre is képessé tette, minthogy csak ellensúlyozza a szurony fogyatékosságait gyors tüzeléssel.

VI. *A XVIII. század gyalogsága.* A lándzsa kiszorulásával

együtt minden védelmi fegyverzet eltűnt a gyalogság felszereléséből, s ez a fegyvernem ezután kizárólag olyan katonákból állt, akiket kováspuskával és szuronnyal fegyvereztek fel. Ez a változás a spanyol örökösödési háború* első éveiben, vagyis a XVIII. század első éveiben ment végbe. Ugyanakkor mindenütt meglehetősen nagy állandó hadseregeket látunk, amelyeket jobbára önkéntes toborzással — néha emberrablással — szedtek össze, de szükség esetén kényszersorozáshoz is folyamodtak. Ezeket a hadseregeket most rendszerint 500-700 főnyi taktikai egységekbe — zászlóaljakba szervezték, amelyek speciális feladatok megoldásakor századokra oszlottak; több zászlóalj pedig ezredet alkotott. Ily módon a gyalogság szervezete most szilárdabb és tartósabb formát öltött. Minthogy a kováspuska kezelése sokkal kisebb helyet igényelt, mint a régi kanócos muskétáé, a régi nyitott harcrendet megszüntették és a sorok szorosan összezárkóztak, hogy egy helyen lehetőleg minél több lövész legyen. Ugyanebből az okból a csatavonalban levő különböző zászlóaljak közti közöket a minimumra csökkentették, úgyhogy az egész front egyetlen merev es megszakítatlan vonalat alkotott, két vonal gyalogsággal a centrumban és a lovassággal a szárnyakon. Korábban soronként tüzeltek, és tüzelés után minden sor hátrahúzódott, hogy újra megtöltse fegyverét; most pedig szakaszonként vagy századonként, s minden szakasz harom első sora parancsszóra egyszerre lőtt. Ilyenformán minden zászlóalj szakadatlan tűzzel árasztható el az előtte álló ellenséget. Minden zászlóaljnak meghatározott helye volt ebben a hosszú vonalban, s a helyüket kijelölő rendet csatarendnek nevezték el. A legfőbb nehézség most az volt, hogyan szervezzék meg a hadsereg menetét úgy, hogy bármikor könnyen csatarendbe fejlődhessen és a vonal minden része gyorsan a kijelölt helyére juthasson. Ugyanezt a célt tartották szem előtt a tábor elrendezésénél is, ha az az ellenségtől hozzáférhető helyen volt. Ezek megoldásával a seregek menetének és táborozásának művészete nagyot fejlődött ebben a korszakban; a csatarend merevsége és eset-

* 1701—1714. — *Szerk.*

lensége azonban mégis súlyos akadálya volt a sereg minden mozgásának. Emellett a csatarend formai szabályai és az, hogy ilyen merev vonalat csak a legegyenesebb síkságon lehet alkalmazni, még inkább korlátozták a csatatérnek alkalmas terepet; de ameddig mindkét félre ugyanazok a béklyók nehezedtek, ez egyiket sem hozta hátrányosabb helyzetbe. Malplaquet-tól[76] a francia forradalom kitöréséig út, falu vagy tanya tiltott hely volt a gyalogságnak; még az árkot vagy sövényt is szinte hátránynak tekintették arra nézve, akinek ezt védenie kellett.

A porosz gyalogság a XVIII. század klasszikus gyalogsága. Főleg Lipót dessaui fejedelem alakította ki. A spanyol örökösödési háborúban a gyalogság vonalrendjének mélységét hat sorról négyre csökkentették. Lipót megszüntette a negyedik sort és három sorban állította fel a poroszokat. Ő rendszeresítette a vas töltővesszőt is, amelynek segítségével csapatai percenként ötször tudtak tölteni és lőni, míg a többi hadseregek alig háromszor tüzeltek. Ugyanakkor kiképezték a csapatokat arra, hogy előnyomulás közben tüzeljenek, de minthogy ehhez meg kellett állniuk, miközben az egész hosszú vonalnak meg kellett tartania a sort, lépésük — az úgynevezett libalépés — igen lassú volt. A tüzelés az ellenségtől 200 yardnyira kezdődött; a vonal libalépésben nyomult előre, s minél közelebb jutott az ellenséghez, annál rövidebbet lépett és fokozta a tüzelést, amíg az ellenség vagy meghátrált, vagy annyira megingott, hogy egy lovasroham a szárnyakról és a gyalogság szuronyos támadása kiűzte állásából. A hadsereget mindig két vonalban állították fel, de mivel az első vonalban nemigen voltak közök, a második vonal szükség esetén csak nagyon nehezen mehetett az első segítségére. Ez volt az a hadsereg és az a taktika, amelyet II. Frigyes porosz király trónra lépésekor örökölt. Látszólag még egy lángésznek sem volt sok lehetősége, hogy bármit is tökéletesítsen ezen a rendszeren, hacsak szét nem rombolja — ezt pedig Frigyes az ő helyzetében és az ő katona-anyagával nem tehette meg. Mégis feltalált egy sajátos támadási módot és hadseregét úgy szervezte meg, hogy a mai Szardíni-

ánál kisebb országának erőforrásaival és Anglia szűkös anyagi támogatásával hadat viselt majdnem egész Európa ellen.

A rejtély könnyen megmagyarázható. Addig a XVIII. század csatái párhuzamos csaták voltak: a két hadsereg egymással párhuzamos vonalban fejlődött fel és nyílt, szabályszerű küzdelmet vívott minden hadicsel vagy fortély nélkül. Az erősebb fél egyetlen előnye az volt, hogy szárnyai átkarolhatták ellenfelének szárnyait. Frigyes a vonalas csatarendre alkalmazta az Epameinondasz által feltalált ferde támadásrendszert. Az ellenség egyik szárnyát választotta az első tamadás tárgyául, s ez ellen indította a magáét, átkarolva az ellenség szárnyát és centrumának egy részét, ugyanakkor visszatartva saját seregének többi egységeit. Így nemcsak az az előnye volt, hogy átkarolta az ellenséget, hanem az is, hogy túlerővel szétzúzta a támadásának kitett csapatokat. Az ellenség többi csapatai nem mehettek a szorongatottak segítségére; nemcsak azért, mert nem mozdulhattak vonalbeli helyükről, hanem mert ha az egyik szárnyuk elleni roham sikeresnek bizonyult, a sereg hátralevő része vonalba fejlődött és frontálisan támadta meg az ellenséges centrumot, a támadást kezdő szárny pedig az ellenséges szárny elintézése után oldalról tört arra. Ez volt csakugyan az egyetlen elképzelhető módszer, amellyel, a vonalszerkezetet megtartva, túlerőt lehetett érvényesíteni az ellenséges harcvonal bármelyik részén. Minden a támadó szárny felépítésétől függött tehát; s amennyire a csatarend merevsége megengedte, Frigyes állandóan erősítette ezt a szárnyat. Igen gyakran a támadó szárny gyalogságának első vonala elé gránátosaiból, azaz elitcsapataiból egy élvonalat helyezett, hogy lehetőleg már az első rohamra biztosítsa a sikert. A második eszköz, amelyet Frigyes hadserege tökéletesítésére alkalmazott, a lovasság újjászervezése volt. Gusztáv Adolf tanításai feledésbe mentek: a lovasság ahelyett, hogy kardjára és rohamának lendületére támaszkodott volna, kevés kivétellel visszatért a pisztollyal és karabéllyal való hadakozáshoz. Ily módon a XVIII. század eleji háborúkban nem sok sikeres lovasroham fordult elő. A porosz lovasság

különösen elhanyagolt volt. Frigyes azonban visszatért a régi elgondoláshoz: kivont karddal és teljes vágtában rohamoztatott, s a történelemben páratlan lovasságot hozott létre. Igen nagy részben ennek a lovasságnak köszönheti sikereit. Amikor hadserege mintakép lett Európában, Frigyes, hogy megzavarja más nemzetek katonai szakértőit, bámulatos fokig kezdte bonyolítani a taktikai mozgások rendszerét, amelyek valóságos háborúban mind alkalmatlanok voltak, s amelyeket csak arra szánt, hogy leplezze a győzelmét biztosító eszközök egyszerűségét. Ez annyira sikerült neki, hogy saját alárendeltjei zavarodtak meg a leginkább; valóban elnitték, hogy a vonalalakításnak ezekben a bonyolult módszereiben van Frigyes taktikájának igazi lényege, és ily módon Frigyes, azonkívül, hogy lerakta az alapjait annak a pedantériának és fegyelmezésnek, amely azóta is jellemzi a poroszokat, ténylegesen előkészítette őket Jena és Auerstedt[77] példátlan szégyenére.

A mindig zárt rendben küzdő vonalgyalogságon kívül, amelyről eddig írtunk, létezett bizonyos fajta könnyűgyalogság, de ez nem jelent meg a nagy csatákban. Feladata a partizánharc volt; erre nagyszerűen megfeleltek az Ausztriához tartozó horvátok, míg minden másra használhatatlanoknak bizonyultak. A Törökország ellen létesített határőrvidék e félvadjainak mintájára alakították meg a többi európai államok is könnyűgyalogságukat. De az előcsatározás a nagy ütközetekben, ahogy ezt az ókor és a középkor könnyűgyalogságától láttuk egészen a XVII. századig,teljesen eltűnt. Csakis a poroszok, és utánuk az osztrákok alakítottak egy vagy két vadász zászlóaljat vadőrökből és erdészekből, csupa mesterlövészből, akik az ütközetben szétszóródtak az egész arcvonalon és a tisztekre lőttek; de olyan kevesen voltak, hogy nem sokat számítottak. A csatározást az amerikai függetlenségi háború elevenítette fel. Míg az európai hadseregek kényszerrel és szigorú bánásmóddal összetartott katonái megbízhatatlanok voltak a csatárláncban vívott küzdelemre, Amerikában olyan népességgel kellett harcolniuk, amely nem ment át a vonalkatonák reguláris kiképz-

zésén, de jól lőtt és kitűnően értett a puskához. Nem kísérleteztek olyan manőverekkel, amelyekre eleinte képtelenek voltak, hanem öntudatlanul áttértek a csatározásra; amihez a terep is kedvezett nekik. Így vált a Lexington és Concord melletti ütközet[78] korszakalkotóvá a gyalogság történetében.

VII. *A francia forradalom és a XIX. század gyalogsága.* Amikor az európai koalíció betört a forradalmi Franciaországba, a franciák hasonló helyzetben voltak, mint rövid idővel azelőtt az amerikaiak, azzal a különbséggel, hogy nem rendelkeztek olyan előnyös tereppel. Hogy a régi vonalelv szerint harcoljanak az országba betörő vagy betöréssel fenyegető számos hadsereggel, ahhoz jól kiképzett emberekre lett volna szükségük, ilyen pedig alig akadt, kiképzetlen önkéntesek viszont bőségesen voltak. Amennyire az idő megengedte, az önkéntesekkel begyakoroltatták a vonaltaktika alapvető mozdulatait; de mihelyt ellenséges tűzbe kerültek, a vonalba felfejlődött zászlóaljak ösztönösen sűrű csatárrajokra bomlottak, védelmet keresve a tűz elől a talaj minden egyenetlenségében, míg a második vonalat, amely afféle tartalék volt, elég gyakran már az ütközet kezdetétől bevonták a küzdelembe. A francia hadseregek szervezése azonkívül egészen más volt, mint a velük szemben állóké. Nem zászlóaljak merev, egynemű vonalává képződtek, hanem hadosztályokká, amelyek mindegyike tüzérségből, lovasságból és gyalogságból állt. Egyszerre újra felfedezték azt a fontos tényt, hogy nem az számít, hogy egy zászlóalj a „pontos" helyén harcol-e a csatarendben, hanem hogy parancsra előnyomul-e az arcvonalba és jól harcol-e. Minthogy a francia kormány szegény volt, a sátrakat és a XVIII. században szokásos óriási málhát megszüntették; feltalálták a szabadban való táborozást, a tisztek egyéni cókmókját pedig, amely más hadseregekben a málha jelentős részét alkotta, arra korlátozták, amit ők maguk a hátukon el tudtak vinni. A hadsereget nem raktárakból élelmezték, hanem azon a vidéken, amelyen átvonult, rekvirálnia kellett. Ily módon a franciák hadseregüket igen mozgékonnyá tették, s igen könnyen csatarendbe állíthatták, amire ellenségeik teljesen kép-

telenek voltak. Ha vereséget szenvedtek, néhány óra alatt behozhatatlan távolságra maguk mögött hagyták üldözőiket; ha támadtak, nem várt helyeken — az ellenség szárnyain — jelentek meg, mielőtt az észrevette volna őket. Ez a mozgékonyság, valamint a koalíció vezéreinek kölcsönös féltékenykedése bizonyos időre lélegzethez juttatta a franciákat, mialatt kiképezhették önkénteseiket és kidolgozhatták a náluk kibontakozó új taktikai rendszert.

1795-től ez az új rendszer kiteljesedik a csatárlánc és a zárt oszlopok egyfajta kombinációjában. Ehhez később még hozzáadták a vonalalakzatot, ha nem is az egész hadseregre alkalmazva mint addig, hanem csak egyes zászlóaljakra, amelyek vonalban fejlődtek fel, valahányszor a helyzet láthatólag ezt kívánta. Világos, hogy ezt a gondosabb kiképzést kívánó manővert sajátították el legutoljára a francia forradalom irreguláris csapatai.

Három zászlóalj alkotott egy féldandárt, hat egy dandárt; két vagy három gyalogos dandár egy hadosztályt, amelyhez még két tüzérségi üteget és némi lovasságot csatoltak, s több ilyen hadosztályból állt egy hadsereg. Valahányszor egy hadosztály találkozott az ellenséggel, az előhad csatárai védelmi állásba helyezkedtek, az előhad pedig tartalékul szolgált, amíg a hadosztály zöme oda nem érkezett. Ezután a dandárok — tartalékot is alkotva — kettős vonalba fejlődtek, de úgy, hogy minden zászlóalj oszlopban maradt, meg nem határozott közökkel, a csatarendben keletkező rések védelmére ott volt a lovasság és a tartalék. A harcvonalnak nem kellett többé okvetlenül egyenesnek és egybefüggőnek lennie; meghajolhatott bármely irányba, ahogy a terep kívánta, mivel már nem puszta, egyenes síkságot választottak csatatérül; sőt a franciák jobban szerették az átszegdelt terepet, és csatáraik, akik láncot alkottak az egész harcvonal előtt, rávetették magukat minden falura, tanyára vagy csalitra, amelyet megszállhattak. Ha az első vonal zászlóaljai felfejlődtek, általában csakhamar csatárláncokba formálódtak; a második vonal zászlóaljai pedig mindig oszlopban maradtak és rendszerint nagy sikerrel rohamozták

ebben az alakzatban az ellenség nem mély vonalait. Ily módon a francia hadsereg taktikai harcalakzata fokozatosan két vonalra tagozódott, s mindkettő zárt oszlopban, *en échiquier* (sakktáblaszerűen) elhelyezett zászlóaljakból állt, az arcvonal előtt csatárokkal és hátul zárt tartalékkal. A fejlődésnek ezen a fokán találta a francia forradalom taktikáját Napóleon. Mihelyt a politikai hatalom megragadása ezt lehetővé tette számára, még tovább fejlesztette e rendszert. Hadseregét a boulogne-i táborba összpontosította és ott reguláris kiképzésben részesítette katonáit. Különös gonddal gyakoroltatta velük, hogyan kell kis területen zárt tömegtartalékot megalakítani és e tartaléknak gyorsan vonalba felfejlődni. Két-három hadosztályt hadtestté egyesített, hogy egyszerűsítse a parancsnoklást. Feltalálta és a végsőkig tökéletesítette az új menetet, amely abban állt, hogy a csapatokat szétszórta akkora területen, amelynek készleteiből ellátkathatták magukat, s mégis annyira összetartotta őket, hogy bármely adott ponton egyesülhettek, még mielőtt a megtámadott részt az ellenség szétzúzhatta volna. Az 1809-es hadjárattól kezdve Napóleon új taktikai harcalakzatokat talált fel, például egész dandárokból és hadosztályokból álló mély oszlopokat, amelyek azonban csúfosan megbuktak, és soha nem elevenítették fel őket újra. 1813 után ez az új francia rendszer az európai kontinens összes nemzeteinek közkincsévé vált. A régi vonalrendszert és a zsoldosok toborzását végleg megszüntették. Mindenütt bevezették minden állampolgár hadkötelezettségét és az új taktikát. Poroszországban és Svájcban valóban mindenkinek kellett katonai szolgálatot teljesítenie; a többi államban olyképpen soroztak, hogy a fiatalemberek sorshúzással döntötték el, melyikük szolgáljon. Mindenütt meghonosították a tartalékos rendszert: az emberek egy részét kiképzésük után hazaküldték, így amellett hogy békeidőben csökkentették a kiadásokat, háború esetén mégis nagyszámú kiképzett ember állt rendelkezésre.

Ez idő óta különböző változások történtek a gyalogság fegyverzetében és szervezetében, amelyeket részben a kézi-

fegyverek gyártásának tökéletesedése, részben a francia gyalogságnak az algériai arabokkal való összecsapása idézett elő. A németek, akik mindig kedvelték a karabélyt, könnyű vadászzászlóaljaikat erősítették; a franciák, attól a szükségtől hajtva, hogy nagyobb lőtávolságú fegyverük legyen Algériában, 1840-ben végül megszerveztek egy vadászzászlóaljat, amelyet nagy pontosságú és lőtávolságú, tökéletesített karabéllyal szereltek fel. Ezek a katonák, akiket minden mozgásra, még afféle futólépésben *(pas gymnastique)* történő hosszú menetelésre is kiképeztek, csakhamar olyan eredményeket értek el, hogy újabb ilyen zászlóaljakat alakítottak. Megszületett tehát egy új könnyűgyalogság, nem sportlövészekből és vadászokból, hanem a legerősebb és legfürgébb férfiakból, a pontos és nagy távolságra ható tüzelést fürgeséggel és kitartással párosították, s így olyan erő keletkezett, amely ideig-óráig kétségtelenül fölötte állt minden más korabeli gyalogságnak. Ugyanakkor a *pas gymnastique*-ot bevezették a vonalgyalogságnál, s amit még Napóleon is a legnagyobb őrültségnek tartott volna, nevezetesen a futást most minden hadseregben a gyalogsági kiképzés lényeges részeként gyakorolják. A francia vadászok új karabélyának (Delvigne-Pontchara) sikere csakhamar újabb tökéletesítésekre vezetett. A vontcsövű fegyvereknél kúp alakú lövedéket alkalmaztak. Minié, Lorenz és Wilkinson új megoldásokat találtak fel arra, hogy a lövedék könnyen csússzon a csőbe, és mégis, amikor már benne van, annyira kiterjedjen, hogy ólmával kitöltse a hornyokat, s ily módon megkapja azt a hossztengelye körüli forgást és erőt, amelytől a puska hatása függ; másfelől Dreyse felfedezte a gyútűs puskát, amely hátul tölthető és nem igényel külön gyutacsot. Mindezek a puskák 1000 yardra röpítették lövedékeiket és ugyanolyan könnyen lehetett őket megtölteni, mint a közönséges sima csövű muskétát. Most már felmerült az a gondolat, hogy az egész gyalogságot ilyen puskákkal szereljék fel. Anglia valósította meg elsőnek ezt a gondolatot; követte Poroszország, amely már jóval korábban készült erre a lépésre, utána Ausztria és a kisebb német államok, s végül

Franciaország. Oroszország, az olasz és a skandináv államok még hátra vannak. Ez az új fegyver teljesen megváltoztatta a hadviselés jellegét, de — egy igen egyszerű matematikai ok miatt — nem úgy, ahogy a taktika teoretikusai várták. Könnyen kimutatható e lövedékek röppályájának megszerkesztésével, hogy 20—30 yardos tévedés a cél távolságának megítélésében 300—350 yardon túl megszünteti a találat minden esélyét. Mármost, míg a gyakorlótéren ismeretesek a távolságok, a csatatéren nem ismeretesek, s minden pillanatban változnak. Ily módon a védelmi állásban levő gyalogság, amelynek volt ideje felmérni az arcvonal előtti legfeltűnőbb tárgyak távolságát, mérhetetlen előnyben lesz 1000-től 300 yardig a támadó erőkkel szemben. Ennek csak úgy lehet elejét venni, ha a támadó gyorsan, tüzelés nélkül és futásban nyomul előre, míg el nem éri a 300 yardot, ahol a két fél tüzelése már egyformán hatásos. Ebből a távolságból a tüzelés két jól elhelyezett csatárvonal között olyan gyilkos hatásúvá válik és annyi lövedék találja az előőrsöket és tartalékokat, hogy egy bátor gyalogság nem tehet egyebet, mint hogy az első kínálkozó alkalommal megrohamozza az ellenséget, és 40—50 yardról sortüzet ad. Ezeket a szabályokat, amelyeket elméletileg Trotha porosz őrnagy dolgozott ki először, a franciák gyakorlatilag kipróbálták nemrégiben Ausztria elleni háborújukban,* mégpedig sikerrel. Ezért e szabályok szerves alkotó részei lesznek a modern gyalogsági taktikának, különösen ha bebizonyul, hogy ugyanilyen eredményesek olyan gyorsan töltő fegyverrel szemben, mint a porosz gyútűs puska. Az egész gyalogságnak egy és ugyanazon mintájú vontcsövű puskával való felfegyverzése azt eredményezi, hogy megszűnik minden, a könnyű- és a vonalgyalogság között még fennálló különbség és bármilyen feladatra alkalmas egységes gyalogság jön létre. Minden bizonnyal így tökéletesedik majd tovább ez a fegyvernem.

A megírás ideje: 1859 szeptember—október.
A megjelenés helye: New American Cyclopaedia, IX. köt. 1860.
Eredeti nyelve: angol.

* Az 1859-es olaszországi háborúról van szó, amelyet Franciaország és Piemont folytatott Ausztria ellen. — *Szerk.*

LOVASSÁG

A lovasság (franciául cavalerie, a cavalier — lovas, illetve cheval — ló szóból) lóháton küzdő katonák szervezete. A lónak lovaglásra való használata és a lovas egységek megjelenése a hadseregben természetesen először azokban az országokban történt meg, amelyekben a ló honos és amelyekben az éghajlat és a talaj fűtermékei kedvezők voltak a ló fizikai képességeinek fejlődéséhez. Míg Európában és a tropikus Ázsiában a ló esetlen állattá vagy alacsony pónivá fajult, az Arábiában, Perzsiában és Kisázsiában, Egyiptomban és Afrika északi partján élő fajták igen szépek, gyorsak, tanulékonyak és kitartóak lettek. De úgy látszik, hogy először csakis fogatban használták; legalábbis a hadtörténetben a harci szekér jóval megelőzi a fegyveres lovast. Az egyiptomi emlékek rengeteg harci szekeret ábrázolnak, lovast azonban, egyetlen kivétellel, sehol; s ez a kivétel is úgy tűnik, a római korszakból való. Mégis bizonyos, hogy legalábbis néhány évszázaddal a perzsa hódítás előtt az egyiptomiaknak nagyszámú lovasságuk volt, és e fegyvernem parancsnokát többször is a legfontosabb udvari méltóságok között említik. Nagyon valószínű, hogy az egyiptomiak az asszírok elleni háborújukban találkoztak először lovassággal, hiszen az asszír emlékeken gyakran láthatók lovasok, és minden kétséget kizárva megállapítható, hogy az asszír seregek már igen korán felhasználták őket háborúikban. Az asszíroktól ered, úgy látszik, a nyereg is. A régebbi domborműveken a

harcos az állat csupasz hátán ül; később amolyan derékaljvagy vánkosfélével, s végül egy magas nyereggel találkozunk, hasonlóval ahhoz, amelyet ma keleten mindenütt használnak.

A perzsák és a médek abban az időben, amikor megjelentek a történelemben, lovas nemzet voltak. Ámbár megtartották a harci szekeret, sőt meghagyták régebbi elsőbbségét az ifjabb fegyvernemmel, a lovassággal szemben, de a lovas harcosok nagy száma mégis olyan jelentőssé tette e fegyvernemet, amilyen egyetlen korábbi hadseregben sem volt. Az asszíroknak, az egyiptomiaknak és a perzsáknak irreguláris lovassága volt, vagyis az a fajta lovasság, amely még most is túlteng keleten, és amely egészen a legújabb időkig Észak-Afrikában és Kelet-Európában a lovasság egyetlen fajtájaként létezett. A görögök azonban, mihelyt lovaikat a keleti fajtával való keresztezéssel annyira megjavították, hogy lovassági célokra alkalmassá váltak, hozzáláttak e fegyvernem új elv szerinti megszervezéséhez. Ők teremtették meg mind a reguláris gyalogságot, mind a reguláris lovasságot. Ők formálták a harcosok tömegeit külön alakulatokká, amelyeket rendeltetésüknek megfelelő fegyverzettel és felszereléssel láttak el, és megtanították őket, hogy egybehangoltan cselekedjenek, zárt egységben mozogjanak, meghatározott taktikai alakzatban együtt maradjanak, s az ily módon összpontosított és előnyomuló tömegeik teljes súlyát az ellenséges arcvonal meghatározott pontjára vessék. Így megszervezve mindenütt különbeknek bizonyultak azoknál a fegyelmezetlen, nehézkes és rendezetlen hordáknál, amelyeket az ázsiaiak küldtek ellenük. Nem ismerünk olyan esetet, amikor görög lovasság harcolt volna perzsa lovasok ellen, még mielőtt a perzsák maguk is regulárisabb lovassági alakulatokat nem szerveztek, de kétségtelen, hogy az eredmény ugyanaz lett volna, mint amikor a két nemzet gyalogsága találkozott a csatamezőn. Lovasságot először csak a lótenyésztő görög tartományokban szerveztek, például Thesszália és Boiótia, de nem sokkal azután az athéniek nehézlovassági alakulatot hoztak létre az előőrs- és csatárfelada-

tokra alkalmazott lovas íjászokon kívül. A spártaiak ifjúságuk színe-virágát ugyancsak lovas testőrcsapatba tömörítették, de nem bíztak a lovasságban, csatában leszállították a lóról és gyalogságként vetették be.

A perzsák megtanulták a kisázsiai görögöktől, valamint a hadseregükben szolgáló görög zsoldosoktól a reguláris lovasság szervezésének módját, és kétségtelen, hogy a Nagy Sándor ellen harcoló perzsa lovasok jelentékeny része többékevésbé jártas volt a zárt alakulatokban reguláris lovasság módján való tevékenykedésben. A makedónok azonban felülmúlták őket. Ennél a népnél a lovaglás a nemesi ifjúság nevelésének elengedhetetlen része volt, s a lovasság előkelő helyet foglalt el hadseregükben. Fülöp és Sándor lovassága makedón és thesszáliai nemesekből verbuválódott, s csak néhány százada származott a tulajdonképpeni Görögországból. Nehézlovasokból — *kataphraktészekből* — állt, akiket sisakkal és mellvérttel, lábpáncéllal és hosszú lándzsával fegyvereztek fel. Rendszerint zárt alakulatban támadtak, téglalap vagy ék alakú oszlopban, néha vonalban is. A segédcsapatokból álló könnyűlovasság többé vagy kevésbé irreguláris jellegű volt és — mint manapság a kozákok — előőrs- és csatárszolgálatot látott el.

A Granikosz melletti csata (i. e. 334) az első példa olyan ütközetre, amelyben a lovasság döntő szerepet játszott. A perzsa lovasság rohamtávolságban helyezkedett el a folyó gázlóitól. Mihelyt a makedón gyalogság oszlopainak éle átkelt a folyón és mielőtt felfejlődhettek volna, a perzsa lovasság rájuk tört és visszaszorította őket a folyó túlsó partjára. Ez a manőver, amelyet többször megismételtek teljes sikerrel, nyomban megmutatta, hogy a perzsák reguláris lovasságot tudtak szembeállítani a makedónokkal. Hogy a gyalogságot éppen abban a pillanatban lepjék meg, amikor a leggyengébb, azaz amikor az egyik taktikai alakzatból a másikba megy át, ehhez jól kézben tartott és teljesen a parancsnok ellenőrzése alatt álló lovasság szükséges. Irreguláris lovasság képtelen erre. Ptolemaiosz, aki Sándor hadseregének előhadát vezette, nem tudott hídfőt alakítani,

amíg a makedón nehézlovasok át nem keltek a folyón és oldalba nem támadták a perzsákat. Hosszú küzdelem következett, de végül is megverték a perzsa lovasokat, akik egy vonalban, tartalék nélkül álltak fel, s akiket a seregükben levő ázsiai görögök cserbenhagytak.

Az arbelai csata (i. e. 331) hozta meg a makedón lovasságnak a legnagyobb dicsőséget. Sándor személyesen vezette a makedón lovasokat, akik csatarendje jobbszélén álltak, míg a thesszáliai lovasok a balszélen helyezkedtek el. A perzsák megpróbálták átkarolni, de a döntő pillanatban Sándor hátulról friss harcosokat hozott, hogy megfordítva, ő kerítse be a perzsákat, akik ugyanakkor rést hagytak balszárnyuk és centrumuk között. Sándor azonnal behatolt ebbe a résbe, elvágta a balszárnyat a sereg többi részétől, teljesen felgöngyölte és jó messzire üldözte. Később, amikor segítségért fordult hozzá saját fenyegetett balszárnya, hamar rendezte lovasságát és az ellenség centruma mögött elhaladva, hátba támadta annak jobbszárnyát. A csatát így megnyerte, és Sándort ettől a naptól kezdve minden idők legnagyobb lovas parancsnokai közé számítják. S mindennek tetejébe lovassága olyan hévvel üldözte a futó ellenséget, hogy előhada másnap 75 mérföldnyire volt a csatatértől. Igen érdekes megfigyelni, hogy a lovassági taktika általános elveit akkoriban ugyanolyan jól megértették, mint most. Gyalogságot menet- vagy alakzatváltoztatás közben támadni; lovasságot főleg oldalba kapni; az ellenséges vonal minden rését kihasználni, behatolva és jobbra meg balra bekanyarodva, hogy oldalba és hátba támadják a réshez legközelebb álló csapatokat; kiaknázni a győzelmet a megvert ellenség gyors és kérlelhetetlen üldözésével — ezek az első és legfontosabb szabályok, amelyeket minden modern lovassági tisztnek meg kell tanulnia.

Sándor halála után nem hallunk többé erről a ragyogó görög és makedón lovasságról. Görögországban ismét a gyalogság kerül túlsúlyba, Ázsiában és Egyiptomban pedig a lovasság csakhamar elfajult.

A rómaiak soha nem voltak lovasok. A légiók kisszámú lovassága szívesebben harcolt gyalogosan. Lovaik silány

fajták voltak, s a katonák nem tudtak lovagolni. A Földközitenger déli partján azonban olyan lovasság jött létre, amely nemcsak vetélkedett Sándoréval, hanem felül is múlta. Hamilkar és Hannibal karthágói hadvezéreknek sikerült — numidiai irreguláris lovasaikon kívül — elsőrangú reguláris lovas alakulatot felállítaniuk, s ily módon olyan fegyvernemet megszervezniük, amely csaknem mindenütt biztosította a győzelmüket. Az észak-afrikai berberek mind a mai napig lovas nemzet, legalábbis a síkságon, s azok a pompás berber lovak, amelyek Hannibal karddal felfegyverzett lovasait, addig soha nem látott sebességgel és szilajsággal, mélyen bevitték a római gyalogság tömegei közé, még ma is az egész francia lovasság legkitűnőbb ezredeit hordozzák, a *chasseurs d'Afrique*-ot (afrikai vadászokat), s ezek vallomása szerint a legjobb katonalovak.

A karthágói gyalogság sokkal hitványabb volt a rómainál, még azután is, hogy két nagy vezére hosszú ideig gyakorlatoztatta; a legcsekélyebb esélye sem lett volna a római légiókkal szemben, ha nem támogatja a lovasság — csak ez tette lehetővé Hannibalnak, hogy 16 évig kitartson Itáliában; s amikor ezt a lovasságot a sok hadjárat fáradalma — de nem az ellenség kardja — megtörte, Hannibalnak el kellett hagynia Itáliát.

Hannibal és Nagy Frigyes csatáinak az a közös vonása, hogy a legtöbbjüket a lovasság nyerte meg elsőrangú gyalogság ellen; és valóban, a lovasság soha máskor nem vitt véghez olyan dicsőséges tetteket, mint e két nagy hadvezér alatt. Hogy milyen nemzetiségűekből és milyen taktikai elvek alapján szervezte reguláris lovasságát Hamilkar és Hannibal, ezt nem tudjuk pontosan. De mivel numidiai könnyűlovasságukat mindig világosan megkülönböztetik nehéz- vagy reguláris lovasságuktól, ebből arra következtethetünk, hogy az utóbbi nem berber törzsekből került ki. Igen valószínű, hogy sok idegen zsoldos és egynéhány karthágói is akadt köztük; de zömük minden bizonnyal hispaniai volt, mivel ez a lovasság Hispaniában alakult és mivel még Caesar korában is a legtöbb római hadsereghez hispaniai lovasokat

csatoltak. Minthogy Hannibal jól ismerte a görög civilizációt, s görög zsoldosok és kalandorok már korábban is szolgáltak karthágói zászlók alatt, aligha kételkedhetünk abban, hogy a karthágói nehézlovasságot a görög és makedón nehézlovasság mintájára szervezték meg. Már az első itáliai ütközet bebizonyította a karthágói lovasság fölényét. A Ticinusnál (i. e. 218) Publius Scipio római konzul, felderítést végezve lovasságával és könnyűgyalogságával, találkozott a Hannibal vezette karthágói lovassággal, amely hasonló küldetésben volt. Hannibal azonnal támadott. A római könnyűgyalogság állt az első vonalban, a lovasság alkotta a másodikat. A karthágói nehézlovasság megrohamozta és szétszórta a gyalogságot, majd utána nyomban előlről rátámadt a római lovasságra, míg a numidiai irreguláris lovasok oldalról és hátulról rohamozták. A csata rövid volt. A rómaiak derekasan küzdöttek, de nem volt semmi esélyük. Nem tudtak lovagolni; saját lovaik győzték le őket; megbokrosodva a római csatároktól, akik a lovasság közé futottak és ott kerestek menedéket, sok ló levetette lovasát és megbontotta a csatarendet. Más lovasok nem bízva lovagló-tudományukban, bölcsen leszálltak és megpróbáltak gyalogosan harcolni. De a karthágói vértesek már közéjük hatoltak, míg a fürge numidiaiak az összekavargott tömeg körül ügettek, s lekaszaboltak minden menekülőt, aki kivált a gomolyagból. A rómaiak vesztesége jelentős volt, maga Publius Scipio is megsebesült.

A Trebiánál[79] Hannibalnak sikerült beugratnia a rómaiakat abba, hogy átkeljenek a folyón, s ezzel az akadállyal a hátukban harcoljanak. Mihelyt az átkelés megtörtént, Hannibal valamennyi csapatával megtámadta és harcra kényszerítette őket. A rómaiaknál, akárcsak a karthágóiaknál, a gyalogság volt a centrumban; de a lovasokból álló római szárnyakkal Hannibal az elefántjait állította szembe, s lovasságát arra használta fel, hogy ellenfeleinek mindkét szárnyát átkarolja és bekerítse. Mindjárt a csata elején a római lovasság, amelyet ily módon bekerített a túlerőben levő ellenség, teljes vereséget szenvedett; de a római gyalog-

ság visszanyomta a karthágói centrumot és teret nyert. A győztes karthágói lovasság ekkor előlről és oldalról megtámadta és az előnyomulás abbahagyására kényszerítette, de megtörni nem tudta. Hannibal azonban, ismerve a római légió szívósságát, 1000 lovast és 1000 válogatott gyalogost küldött fivére, Mago vezetésével kerülő úton a hátukba. Ezek a friss csapatok megtámadták a rómaiakat és sikerült megtörniük a második vonalat; de az első vonal, 10 000 fő, váll váll mellett, tömör alakzatban utat tört az ellenségen át, s a folyó mentén elvonult le Placentia felé, ahol háborítatlanul átkelt.

A cannae-i csatában (i. e. 216)[80] a rómaiaknak 80 000 gyalogosuk és 6000 lovasuk volt, a karthágóiaknak pedig 40 000 gyalogosuk és 10 000 lovasuk. A latiumi lovasság alkotta az Aufidus folyóra támaszkodó római jobbszárnyat; az itáliai szövetségesek lovassága állt a balszárnyon, s a gyalogság volt a centrum. Hannibal ugyancsak a gyalogságát helyezte a centrumba, a kelta és hispaniai csapatok megint a szárnyakra kerültek, míg közöttük, kissé hátrább állt afrikai gyalogsága, most már római mintára felfegyverezve és megszervezve. Lovasságából a numidiaiakat a jobbszárnyon helyezte el, ahol a nyílt terep lehetővé tette, hogy nagyobb mozgékonyságuknál és gyorsaságuknál fogva kitérjenek a szemben álló itáliai nehézlovasság rohamai elől; egész nehézlovassága pedig Hasdrubal parancsnoksága alatt a balszárnyon állt, szorosan a folyó mellett. Bár a rómaiak balszárnyán a numidiaiak sok munkát adtak az itáliai lovasságnak, de mint irreguláris lovasság, természetüknél fogva nem zúzhatták szét zárt rendjét rendszeres rohamokkal. A centrumban a római gyalogság csakhamar visszaszorította a keltákat és a hispaniaiakat, majd ék alakú oszlopba rendeződött, hogy megtámadja az afrikai gyalogságot. Ez azonban befelé kanyarodva támadta ezt a vonalban álló nehézkes tömeget, megtörte lendületét, s a csata most állóharccá vált. De Hasdrubal nehézlovassága közben előkészítette a rómaiak vereségét. Miután dühödten megrohamozta és makacs ellenállás után szétszórta a jobbszárnyon levő római lovasságot,

elhaladt — akárcsak Sándor Arbelánál — a római centrum mögött, hátba támadta az itáliai lovasságot, teljesen szétverte és könnyű prédaként a numidiaiakra hagyta, majd felsorakozott, hogy az oldalakról és hátulról nagy rohamot indítson a római gyalogság ellen. Ez döntötte el a csatát. A nehézkes tömeg, amelyet minden oldalról támadtak, megingott, felbomlott, megtört és összeomlott. Soha hadsereg nem semmisült meg ilyen tökéletesen. A rómaiak 70 000 embert vesztettek; lovasságukból csak 70 fő menekült meg. A karthágóiak vesztesége nem egészen 6000 fő volt, ennek kétharmada a kelta kontingensekhez tartozott, amelyeknek fel kellett fogniuk a légiók első támadásának súlyát. Hasdrubal 6000 reguláris lovasából, akik az egész csatát megnyerték, mindössze 200-an estek el vagy sebesültek meg.

A későbbi idők római lovassága sem volt sokkal jobb a pún háborúk korabelinél. A légiókhoz csatolták kis egységekben, soha nem volt önálló fegyvernem. Ezen a légiólovasságon kívül Caesar korában volt hispaniai, kelta és germán zsoldos lovasság, valamennyi többé-kevésbé irreguláris. A rómaiak egyetlen lovassága sem vitt végbe soha semmi említésre méltót; annyira elhanyagolt és erőtlen volt ez a fegyvernem, hogy a khorasszáni parthus[81] irreguláris lovasságot a római hadseregek igen félelmetesnek tekintették. A birodalom keleti részében azonban tovább élt a régi szenvedély a lovak és a lovaglás iránt, és Bizánc egészen a török hódításig Európa lóvására és lovagló iskolája maradt. Ennek megfelelően azt látjuk, hogy a bizánci lovasság a birodalom Justinianus alatti időleges újjáéledésekor viszonylag tekintélyes volt; a capuai csatában, i. sz. 554-ben, az eunuch Narses a források szerint főleg e fegyvernem segítségével verte meg az Itáliába betörő teutonokat.

Az, hogy Nyugat-Európa valamennyi országában megjelent egy teuton eredetű hódító arisztokrácia, új korszakot nyitott a lovasság történetében. A nemesség mindenütt áttért a lovas szolgálatra, s men-at-arms (gens d'armes)*

* Mind az angol szó, mind francia megfelelője páncélban levő (lovas) katonákat jelent. — *Szerk.*

néven megszületett a legnehezebb fajta lovasság, amelyben nemcsak a lovasokat, hanem a lovakat is fém védőpáncél borította. Az első csatát, amelyben ilyen lovasság megjelent, Poitiers-nél vívták, ahol Martell Károly 732-ben visszaverte az arab invázió áradatát. A frank lovagok Eudesnek, Aquitánia fejedelmének vezetésével áttörték a mórok sorait és elfoglalták táborukat. De az ilyenfajta alakulat nem volt alkalmas üldözésre; így hát az arabok, fáradhatatlan irreguláris lovasságuk védelme alatt, háborítatlanul visszatértek Spanyolországba. Ezzel a csatával háborúk egész sora kezdődik, amelyekben a Nyugat tömör, de nehézkes reguláris lovassága váltakozó sikerrel harcolt a Kelet fürge irreguláris lovasságával. A német lovagság csaknem az egész X. század folyamán küzdött a vad magyar lovasokkal, s zárt rendjével teljes vereséget mért rájuk Merseburgnál 933-ban és a Lech mellett 955-ben. A spanyol lovagok évszázadokig harcoltak az országukba betört mórokkal és végül leigázták őket. Amikor azonban a nyugati „nehézlovagok" a keresztes hadjáratok idején áttették a háború színhelyét ellenségeik keleti hazájába, ők szenvedtek vereséget és a legtöbb esetben teljesen megsemmisültek; sem ők, sem lovaik nem bírták az éghajlatot, a mérhetetlenül hosszú menetelést, s a megfelelő élelem és takarmány hiányát. A keresztes hadjáratokat keleti lovasok újabb európai betörése, a mongolok betörése követte. Miután elárasztották Oroszországot és Lengyelország több vidékét, a sziléziai Wahlstattnál 1241-ben az egyesült lengyel—német seregekkel kerültek szembe. Hosszú küzdelem után az ázsiaiak legyőzték a kimerült páncélos lovagokat, de a győzelem olyan sokba került, hogy megtörte a betolakodók erejét. A mongolok nem hatoltak tovább, és nemsokára, belső viszályaik miatt, veszélyességük csökkent, és visszaszorították őket.

Az egész középkorban a lovasság maradt minden hadsereg fő fegyverneme: a keleti népeknél mindig a könnyű irreguláris lovasság töltötte be ezt a szerepet; a nyugateurópaiaknál a lovagokból álló nehéz reguláris lovasság volt ebben a korszakban az a fegyvernem, amely minden csatát

eldöntött. A lovasságnak ez a kiemelkedő szerepe nem annyira saját kiválóságának tulajdonítható — hiszen a Kelet irreguláris lovassága képtelen volt szabályos küzdelemre, a Nyugat reguláris lovassága pedig hihetetlenül esetlen volt —, hanem főleg a gyalogság rossz minőségének. Ázsiaiak és európaiak egyaránt megvetették ezt a fegyvernemet, mert főleg rabszolgákból vagy jobbágyokból állt, tehát olyanokból, akiknek nem volt módjukban lovon harcba menni. Nem volt megfelelő szervezete; védőpáncél nélkül, mindössze lándzsával és karddal felfegyverezve, mélyen tagolt alakzatával olykor eredményesen elháríthatta a keleti lovasok dühös, de rendezetlen rohamait; a Nyugat sebezhetetlen páncélos lovasai azonban ellenállhatatlanul legázolták őket. Az egyetlen kivétel ez alól az angol gyalogság volt, amely erejét félelmetes fegyverének, a hosszú íjnak köszönhette. E kor európai lovasságának számaránya a hadsereg többi részéhez viszonyítva kétségtelenül nem volt olyan nagy, mint néhány évszázaddal később, vagy akár ma is. A lovagság nem volt túlságosan nagy számú, s azt látjuk, hogy számos nagy csatában mindössze 800 vagy 1000 lovag vett részt. Ahhoz azonban általában bőven elegen voltak, hogy bármilyen nagy létszámú gyalogságot elintézzenek, mihelyt sikerült az ellenséges páncélos lovasokat elűzniük a csatatérről. A páncélos lovasok rendszerint vonalban harcoltak, egy sorban, a hátsó sor pedig a fegyverhordozókból állt, akik általában hiányosabb és könnyebb páncélzatot viseltek. Ezek a vonalak, mihelyt az ellenség közé kerültek, csakhamar felbomlottak elszigetelten küzdőkre és a csatát puszta kézitusával fejezték be. Később, amikor divatba jött a tűzfegyver, mély tömegekben álltak fel, általában négyszögben; de akkor a lovagság napjai már meg voltak számlálva.

A XV. században nemcsak az történt, hogy a csatamezőn megjelent a tüzérség, és a gyalogság egy részét — az akkori csatárokat — muskétákkal szerelték fel, hanem a gyalogság jellegében is általános változás következett be. E fegyvernemet toborzott zsoldosokból kezdték kiállítani,

akik a katonáskodást foglalkozássá tették. A német *Landsknechtek* és a svájciak voltak az első ilyen hivatásos katonák, s ezek igen hamar több reguláris alakzatot és taktikai mozdulatot vezettek be. Bizonyos fokig felújították a régi dór és makedón falanxot; a sisak és a mellvért valamennyire védte a katonákat a lovasság lándzsái és kardjai ellen; és amikor Novaránál (1513)[82] a svájci gyalogság valóban megfutamította a francia lovagokat, a bátor, de esetlen lovasok nem voltak többé használhatók. Ez volt az oka, hogy a Spanyolország elleni németalföldi felkelés után a lovasságnak már egy új fajtáját találjuk meg: a német *reitereket* (a franciák *reitre*-eit), akiket önkéntes toborzással szedtek össze, akárcsak a gyalogságot, s akiket sisakkal és mellvérttel, karddal és pisztolyokkal fegyvereztek fel. Ugyanolyan nehézkesek voltak, mint a modern vértesek, de sokkal könnyebbek, mint a lovagok. Csakhamar bebizonyították fölényüket a nehéz páncélos lovasokkal szemben. Ezek most eltűntek, és velük együtt eltűnt a lándzsa is; kardból és rövid tűzfegyverekből állt ezután a lovasság általános fegyverzete. Körülbelül akkor tájt (a XVI. század végén) lépett színre a dragonyosok keverék fegyverneme, először Franciaországban, majd Európa többi államaiban. Úgy tervezték, hogy ezek, muskétával felfegyverezve, a körülményeknek megfelelően hol gyalogságként, hol lovasságként harcolnak majd. Hasonló csapattestet alakított Nagy Sándor *dimakhészek* elnevezéssel, de ezt eddig nem utánozták. A XVI. század dragonyosait sokáig megtaláljuk még, de a XVIII. század közepe táján keverék jellegük mindenütt már csak nevükben maradt meg, s általánosan mint lovasságot használták fel őket. Létrejöttükben az a legfontosabb vonás, hogy ez az első olyan reguláris lovas alakulat, amely teljesen híján volt a védőfegyverzetnek. Miklós orosz cár kísérelte meg még egyszer nagy arányokban, hogy megszervezze a dragonyosokat eredeti keverék fegyvernem formájukban, de nemsokára bebizonyult, hogy az ellenséggel szemben mindig mint lovasokat kell őket felhasználni, s ezért II. Sándor igen hamarosan egyszerű lovassággá változtatta őket, amellyel

nem számolnak jobban a gyalogos szolgálatban, mint a huszárokkal vagy a vértesekkel.

Óraniai Móric, a nagy holland hadvezér állította fel először *reitereit* valami olyasfélében, mint a mi modern taktikai szervezetünk. Megtanította őket arra, hogy rohamokat és mozdulatokat kisebb alakulatokban, s egynél több vonalban hajtsanak végre; hogy kanyarodjanak, kettős rendben álljanak fel, oszlopot és vonalat alkossanak, arcvonalat változtassanak anélkül, hogy felbomlana a rend, s mindezt külön századokban és szakaszokban. A lovas harcot ezt követően már nem az egész tömeg egyetlen rohama döntötte el, hanem egymást támogató külön századok és vonalak sorozatos rohamai. Óraniai Móric lovassága általában öt sorban állt fel. Más hadseregekben a lovasság mélyen tagolva küzdött, s ahol vonalalakzatba rendeződött, még mindig 5—8 sor mély volt. A XVII. század, amely teljesen kiküszöbölte a költséges páncélos lovasokat, hihetetlen méretűvé növelte a lovasság számbeli erejét. Soha nem volt ilyen nagy e fegyvernem aránya a hadseregekben. A harmincéves háborúban az egyes hadseregek kétötöde, sőt olykor közel a fele rendszerint lovasságból állt; előfordultak esetek, amikor két lovas jutott egy gyalogosra. Ezen időszak lovas parancsnokai közül a legkiválóbb Gusztáv Adolf volt. Lovassága vértesekből és dragonyosokból állt, de az utóbbiak is csaknem mindig lovon harcoltak. Vértesei sokkal könnyebbek voltak a császáriaknál és csakhamar bebizonyították kétségbevonhatatlan fölényüket. A svéd lovasság három sorban állt fel, s ellentétben a legtöbb hadsereg vérteseinek szokásával, akiknek fő fegyvere a pisztoly volt, náluk az volt a szabály, hogy ne vesztegessék az időt tüzelésre, hanem kivont karddal rohamozzák meg az ellenséget. Ebben az időszakban a lovasság, amelyet a középkorban általában a centrumban helyeztek el, ismét, akárcsak az ókorban, a sereg szárnyaira került, s ott kettős vonalban állt fel.

Angliában a polgárháború idején két kiváló lovas vezér emelkedett ki. Rupert hercegben, a királypárti oldalon, megvolt a minden lovassági tábornoknál szükséges „mersz",

de csaknem mindig túlzásra ragadtatta magát, lovassága kicsúszott a kezéből, s annyira lekötötte az, ami közvetlenül előtte volt, hogy a tábornok nála mindig háttérbe szorult a „bátor dragonyos" mögött. Cromwell viszont, aki ha a szükség úgy kívánta, ugyanolyan merésznek bizonyult, sokkal jobb tábornok volt; mindig jól kézben tartotta katonáit, mindig hagyott tartalékot előre nem látott esetekre és döntő mozdulatokra, értett a manőverezéshez és ily módon általában győzelmet aratott meggondolatlan ellenfelén. A Marston Moor-i* és a nasebyi** csatát kizárólag lovasságával nyerte meg.

A legtöbb hadseregben, a svédeket és az angolokat kivéve, továbbra is a tűzfegyverrel vívott harc maradt a lovasság fő ténykedése a csatában. Franciaországban, Poroszországban és Ausztriában a lovasságot arra képezték ki, hogy ugyanúgy használja a karabélyt, mint a gyalogság a muskétát. Lóhátról tüzeltek sorban és rendben, szakaszonként stb., és ezalatt állt a vonal; s amikor rohamra indultak, a vonal ügetve nyomult előre, az ellenségtől kis távolságra megállt, sortüzet adott, kardot rántott, és azután rohamozott. A gyalogság hosszú vonalának tűzereje megrendített minden bizalmat a — vértezettel már nem védett — lovasság rohamában; ezért a lovaglást elhanyagolták, semmilyen mozdulatot nem tudtak gyorsan végrehajtani és még lassú ütemnél is tucatjával érte baleset mind az embereket, mind a lovakat. A kiképzés többnyire gyalogszerrel történt, s a tiszteknek fogalmuk sem volt arról, hogyan kell a lovasságot felhasználni a csatában. A franciák, igaz, néha kivont karddal támadtak, és XII. Károly svéd király, a nemzeti hagyományhoz híven, mindig teljes vágtában, tüzelés nélkül rohamozott, szétszórva lovasságot és gyalogságot, sőt ily módon olykor még gyengébb tábori erődítményeket is elfoglalt. De csak Nagy Frigyesnek és kiváló lovas parancsnokának, Seydlitznek jutott osztályrészül, hogy forradalmasítsa és a dicsőség tetőpontjára emelje a lovasságot. A porosz lovasság

* 1644. július 2. — *Szerk.*
** 1645. június 14. — *Szerk.*

abban a formájában, ahogy Frigyes apja örökül hagyta fiára — nehézfegyverzetű katonák esetlen lovakon, kizárólag tüzelésre kiképezve — átmenetileg vereséget szenvedett Mollwitznál (1741). De minelyt az első sziléziai háború[83] befejeződött, Frigyes nyomban teljesen átszervezte lovasságát. A tüzelést és a gyalogos kiképzést háttérbe szorították, és a lovaglásra fordították a figyelmet.

„Minden mozdulatot a legnagyobb sebességgel kell végrehajtani, minden kanyarodásnak könnyű vágtában kell történnie. A lovassági tiszteknek a katonákat mindenekelőtt tökéletes lovasokká kell nevelniük; a vérteseknek ugyanolyan ügyeseknek és tapasztaltaknak kell lenniük a lovon, mint a huszároknak, és gyakorlottaknak kell lenniük a kardforgatásban."

A katonáknak naponta lovagolniuk kellett. Lovagolni nehéz terepen, akadályokon át és lóhátról vívni — főleg ebből állt a kiképzésük. Rohamnál megtiltották, hogy tüzeljenek mindaddig, amíg az ellenség első és második vonalát teljesen meg nem törték.

„Minden századnak, amikor előrenyomul rohamra, kivont karddal kell megtámadnia az ellenséget, és egyetlen parancsnok sem engedheti meg — a hadseregből való szégyenletes kitaszíttatás terhe alatt — csapatainak a tüzelést; a dandártábornokok felelősek ezért. Előnyomuláskor először gyors ügetésbe kezdjenek és végül teljes vágtába menjenek át, de zárt rendben; és ha így rohamoznak, őfelsége biztos abban, hogy az ellenség mindig megtörik . . ."

„Minden lovassági tiszt mindig tartsa szem előtt, hogy az ellenség leveréséhez két dolog kell: 1. a lehető legnagyobb sebességgel és erővel történő megrohamozása, és 2. átkarolása."

Frigyes utasításainak ezek a passzusai eléggé világosan mutatják, mekkora forradalmat vitt végbe a lovassági taktikában. Nagyszerűen támogatta őt Seydlitz, aki állandó vezénylője volt Frigyes vérteseinek és dragonyosainak, s olyan csapatokat faragott belőlük, hogy a roham hevessége és rendezettsége, a mozdulatok gyors üteme, az oldaltámadásokra való készség és a roham utáni gyülekezés, valamint a rendeződés gyorsasága tekintetében soha egyetlen lovasság sem ért fel a hétéves háború porosz lovasságával. Ez csak-

hamar meghozta gyümölcsét. Hohenfriedbergnél* a bayreuthi dragonyosezred, 10 század, legázolta az osztrák gyalogság egész balszárnyát, szétvert 21 zászlóaljat, zsákmányolt 66 zászlót és öt ágyút, s 4000 foglyot ejtett. Zorndorfnál,** amikor a porosz gyalogság visszavonulásra kényszerült, Seydlitz 36 lovas századdal megfutamította a győztes orosz lovasságot, s azután nekirontott az orosz gyalogságnak és nagy mészárlás közepette teljesen megverte. Rossbachnál, Striegaunál, Kesselsdorfnál, Leuthennél*** és tíz más csatában Frigyes a győzelmet ragyogó lovasságának köszönhette.

A francia forradalmi háború kitörésekor az osztrákok átvették a porosz rendszert; a franciák azonban nem. Az utóbbiak lovasságát a forradalom valóban erősen dezorganizálta, s a háború kezdetén az új alakulatok csaknem használhatatlanok voltak. Amikor új gyalogos csapataik 1792—1793-ban az angolok, a poroszok és az osztrákok jó lovasságával kerültek szembe, majdnem mindig vereséget szenvedtek. Lovasságuk, amely teljesen képtelen volt megbirkózni ilyen ellenfelekkel, mindig tartalékban maradt, míg néhány év alatt a hadjáratokban kellő tapasztalatokra nem tett szert. Mindazonáltal Würzburgnál 1796-ban[84] 59 osztrák lovas század megverte az egész francia lovasságot, s ez ettől kezdve már csak mint megerősítés szerepel a gyalogos hadosztályoknál.

Amikor Napóleon átvette Franciaország kormányzását, mindent elkövetett, hogy használhatóvá tegye a francia lovasságot. A lehető legrosszabb anyagot kapta örökbe. Mint nemzet, a franciák kétségtelenül Európa legrosszabb lovasai; lovaik jól beváltak igásállatoknak, de nem nyereg alá valók. Maga Napóleon is elég gyengén lovagolt, de egyébként sem becsülte sokra a lovaglást. Mégis jelentős javításokat hajtott végre, és a boulogne-i táborozás után lovassága, amely nagyrészt német és olasz lovakat használt, már nem volt lebecsülendő ellenfél. Az 1805-ös és az 1806—1807-es

* 1745. június 4. — *Szerk.*
** 1758. augusztus 25. — *Szerk.*
*** 1757. november 5., 1745. június 4., 1745. december 15., 1758. december 5. — *Szerk.*

hadjárat módot adott arra, hogy lovassága bekebelezze az osztrák és a porosz hadsereg csaknem egész lóállományát, s ezenkívül megerősítette Napóleon hadseregét a rajnai szövetség* és a varsói nagyhercegség kitűnő lovasságával. Így keletkeztek azok az óriási lovas tömegek, amelyekkel Napóleon 1809-ben, 1812-ben és 1813 második felében harcolt, s amelyek, bár általában franciáknak nevezték őket, nagyrészt németekből és lengyelekből álltak. A mellvért használatát, amelyet rövid idővel a forradalom előtt teljesen megszüntettek a francia hadseregben, Napóleon a nehézlovasság egy részénél újra elrendelte. Más tekintetben a szervezet és a felszerelés csaknem változatlan maradt, kivéve, hogy lengyel segédcsapataival néhány ezred lándzsás könnyűlovasságot kapott, amelynek öltözetét és felszerelését csakhamar más hadseregekben is utánozták. A lovasság taktikai alkalmazásában azonban Napóleon gyökeres átalakítást vitt véghez. Annak a rendszernek megfelelően, hogy a hadosztályokat és hadtesteket mindhárom fegyvernemből szervezték, a könnyűlovasság egy részét az egyes hadosztályokhoz, illetve hadtestekhez csatolta; de e fegyvernem zömét, és különösen az egész nehézlovasságot, együtt hagyta meg tartalékban, hogy kedvező pillanatban nagy, döntő csapást mérjen az ellenségre, vagy szükség esetén fedezze a hadsereg visszavonulását. Ezek a lovas tömegek, váratlanul megjelenve a csatatér bizonyos pontján, gyakran döntő szerepet töltöttek be; mindazonáltal sohasem arattak olyan ragyogó sikereket, mint Nagy Frigyes lovasai. Ennek oka részint abban keresendő, hogy megváltozott a gyalogság taktikája; ez most már főleg átszegdelt terepet választott hadműveleteihez és mindig négyszögben fogadta a lovasságot, jelentősen megnehezítve ezáltal az utóbbi fegyvernemnek olyan nagy győzelmek kivívását, amilyeneket a porosz lovasság aratott ellenfeleinek hosszú, nem mély gyalogos vonalain. De az is bizonyos, hogy Napóleon lovassága nem ért fel Nagy Frigyesével és hogy Napóleon lovassági taktikája nem mindenben

* A rajnai szövetséget (1806—1813) Napóleon 14 nyugatnémet vazallus államból alakította. — *Szerk.*

jelentett haladást Frigyeséhez képest. A franciákat gyenge lovaglási tudományuk arra kényszerítette, hogy viszonylag lassú ütemben — ügetésben vagy könnyű vágtában — rohamozzanak; csak ritkán fordult elő, hogy teljes vágtában támadtak. Nagy bátorságuk és zárt rendjük elég gyakran pótolta a hiányzó lendületet, rohamuk mégsem az volt, amit ma jónak tekintenénk. A francia lovasság sok esetben megmaradt annál a régi módszernél, amely szerint az ellenséges lovasságot állva, karabélytűzzel kell fogadni, s minden ilyen esetben kudarcot vallott. Az utolsó példa erre Dannigkownál adódott (1813. április 5.), ahol mintegy 1200 francia lovas így várta be 400 porosz rohamát, és számbeli fölénye ellenére teljes vereséget szenvedett. Ami Napóleon taktikáját illeti, a nagy lovas tömegek felhasználása annyira merev szabállyá vált nála, hogy nemcsak a hadosztályok lovasságát gyengítette meg a használhatatlanságig, hanem ezeknek a tömegeknek az alkalmazásában is gyakran elhanyagolta az erőknek azt a fokozatos bevetését, amely pedig a modern taktika egyik fő szabálya, és amely a lovasságra még inkább vonatkozik, mint a gyalogságra. Bevezette az oszlopban való lovasrohamot, sőt egész lovas hadtesteket egyetlen oszlopóriássá alakított. Olyan alakzatok voltak ezek, amelyekből egy század vagy ezred különválasztása szinte lehetetlenséggé vált és holmi alakzatváltozásról szó sem lehetett. Lovassági tábornokai sem ütötték meg a mértéket, és még a legpompásabb közülük, Murat is szánalmas kis figura egy Seydlitz mellett. Az 1813-as, 1814-es és 1815-ös háborúk alatt a lovassági taktika határozottan megjavult Napóleon ellenfeleinél. Jóllehet sokban követték Napóleon rendszerét — nagy tömegű lovasságot tartalékban hagytak, s ezáltal igen gyakran a lovasság nagyobbik részét teljesen kizárták a harcból —, mégis nemegyszer próbáltak visszatérni Frigyes taktikájához. A porosz hadseregben feléledt a régi szellem. Blücher volt az első, aki merészebben használta fel lovasságát, és rendszerint sikerrel. A haynaui kelepce (1813)*, ahol 20 porosz lovas század nyolc francia zászlóaljat gázolt

* Lásd ebben a kötetben 494. old. — *Szerk.*

le és 18 ágyút zsákmányolt, fordulópont a lovasság legújabb történetében, és előnyös ellentéte a Lützennél[85] követett taktikának, ahol a szövetségesek 18 000 lovast mindaddig tartalékban hagytak, míg el nem vesztették a csatát, noha keresve sem találhattak volna lovasság számára kedvezőbb terepet.

Az angolok soha nem vették át a nagy lovas tömegek alakításának rendszerét és ezért sok sikert arattak, jóllehet Napier maga is elismeri, hogy lovasságuk akkoriban nem volt olyan jó, mint a franciáké. Waterloonál* — ahol, mellékesen szólva a francia vértesek egyszerre, teljes vágtában mentek rohamra — az angol lovasságot csodálatosan és általában sikerrel irányították, kivéve azokat az eseteket, amikor engedett hagyományos gyengeségének és rendezetlenül harcolt. Az 1815-ös béke óta Napóleon taktikája, bár a legtöbb hadsereg szabályzata még megőrizte, ismét háttérbe szorult Frigyesével szemben. Nagyobb figyelmet fordítanak a lovaglásra, bár még mindig nem eleget. Azt az elgondolást, hogy az ellenséget karabélytűzzel kell fogadni, elvetették; mindenütt feleleventették Frigyes ama szabályát, hogy az a lovassági parancsnok, aki hagyja, hogy az ellenség megrohamozza, ahelyett, hogy ő maga rohamozna, megérdemli, hogy kitaszítsák a hadseregből. A roham üteme megint a vágta; az oszlopban végrehajtott támadást elvetik, s az egymást követő vonalakban való rohamot alkalmazzák; olyan formában álltak fel, amely megengedte az oldaltámadást és lehetővé tette, hogy egyes különítményekkel manőverezzenek a roham alatt. De még sok tennivaló van hátra. Nagyobb figyelmet kell fordítani a lovaglásra, különösen a mezei lovaglásra, a nyerget és a testtartást hasonlóbbá kell tenni a vadászokéhoz, és mindenekelőtt csökkenteni kell a lóra rakott súlyt — ezekre a javításokra minden hadseregben kivétel nélkül szükség van.

A lovasság történetéről térjünk most át jelenlegi szervezetére és taktikájára. A lovasság toborzása, ami az embereket illeti, az egyes országokban nagyjából ugyanúgy történik,

* 1815. június 18. — *Szerk.*

mint a többi fegyvernemé. Néhány államban azonban egy-egy vidék szülöttei hivatottak erre a szolgálatra: így például Oroszországban a kisoroszok (Kis-Oroszország* szülöttei); Poroszországban a lengyelek. Ausztria nehézlovassága Németországból és Csehországból rekrutálódik, a huszárai kizárólag Magyarországról, az ulánusai főleg a lengyel tartományokból. A lóállomány kiegészítéséről azonban külön kell beszélnünk. Angliában, ahol az egész lovasságnak háború idején sem kell több 10 000 lónál, a kormányzat minden nehézség nélkül megvásárolhatná őket; de hogy a hadsereg számára olyan lovakat biztosítsanak, amelyek körülbelül ötéves korukig nem dolgoztak, hároméves csikókat, főleg yorkshire-iakat vásárolnak és kormányköltségen, telepeken tartják, amíg szolgálatra alkalmasak nem lesznek. Mivel az országban bőségesen vannak jó lovak s egy-egy csikóért 20—25 £-t fizetnek, kétségtelenül a brit lovasság lóellátása a legjobb a világon. Oroszországban hasonló bőség van lovakban, bár fajtájuk hitványabb az angolnál. A lóavató tisztek a lovakat nagyban vásárolják a birodalom déli és nyugati vidékein, főleg zsidó kereskedőktől; az alkalmatlanokat újra eladják — a többit pedig színük szerint átadják a különböző ezredeknek (egy-egy orosz ezredben az összes lovak egyforma színűek). Az ezredparancsnokot mintegy a lovak gazdájának tekintik; egy kerek összeget kap, amelyből köteles fenntartani az ezred lóállományát. Úgy számítják, hogy a lovak nyolc évig használhatók. Korábban Volhinia és Ukrajna nagy lótenyésztő telepeiről vették a lovakat, ahol teljesen vadon éltek; de olyan nehéz volt betörni őket lovassági célokra, hogy le kellett mondani erről. Ausztriában a lovakat részben vásárolják, de a nagyobb részt újabban az állami méntelepek szállítják, amelyek évenként több mint 5000, a célnak megfelelő ötéves lovat tudnak adni. Rendkívüli szükség esetén egy ország, amely úgy bővelkedik lovakban, mint Ausztria, számíthat belső piacaira. Poroszország 60 évvel ezelőtt csaknem valamennyi lovát külföldről volt kénytelen vásárolni, most azonban egész lovasságát — ténylegest és tartalékost —

* Ukrajna régi elnevezése. — *Szerk.*

el tudja látni belföldről. A ténylegesek számára lóavató biztosok vásárolnak háromeves lovakat, s méntelepekre küldik őket, amíg el nem érik a szolgálatra alkalmas kort. Évente 3500 lóra van szükség. A tartalékos lovasság mozgósítása esetén az országban, akárcsak minden férfi, minden ló is igénybe vehető katonai szolgálatra; a kisajátított lovakért 40—70 dollár térítést fizetnek. Háromszor annyi szolgálatra alkalmas ló van az országban, mint amennyire szükség lehet. Franciaország az összes európai országok közül a legrosszabbul áll e tekintetben. Lófajtái, bár gyakran jók, sőt kitűnőek fogatnak, általában nem nyereg alá valók. Már rég felállítottak állami méntelepeket (haras), de kevesebb sikerrel, mint más országokban; 1838-ban ezek a ménesek és a velük kapcsolatban álló remonda*-istállók még 1000 vásárolt vagy államilag tenyésztett lovat sem tudtak kiállítani a katonaság számára. Laroche-Aymon tábornok úgy számított, hogy Franciaországban együttvéve nincs 20 000, a lovassághoz alkalmas 4—7 éves ló. Noha a remonda-istállók és méntelepek az utóbbi időben sokat javultak, még mindig nem tudják teljesen ellátni a hadsereget. Algéria pompás lófajtát szolgáltat, amely nagyszerűen megfelel lovassági célokra. A legjobb ezredek, a *chasseurs d'Afrique* kizárólag ezeket használják, a többi ezredeknek azonban alig jut belőlük. Tehát mozgósítás esetén a franciák kénytelenek külföldön lovat vásárolni, olykor Angliában, de többnyire Észak-Németországban, ahol nem a legjobb lovakat kapják, noha darabonként közel 100 dollárt fizetnek értük. Sok, a német lovas ezredekből kimustrált ló jut el a francia lovassághoz, amelynek — a *chasseurs d'Afrique* kivételével — a legrosszabbak a lovai Európában.

A lovasság lényegében kétfajta: nehéz és könnyű. A kettő tulajdonképpen a lovak minősége szerint különbözik. Nagy és erőteljes lovak nem működhetnek jól együtt kis, fürge és gyors lovakkal. Az előbbiek rohamnál kevésbé gyorsak, de nagyobb súllyal hatnak; az utóbbiak inkább a támadás sebességével és lendületével, s azonkívül sokkal alkalma-

* Remonda = fiatal, még be nem tanított katonáló. — *Szerk.*

sabbak párviadalra és csatározásra, amire a nehéz, illetve nagy lovak sem nem elég ügyesek, sem nem elég értelmesek. Ennyiben szükséges a megkülönböztetés; de a divat, a képzelet és bizonyos nemzeti szokások követése a lovasság számos ágát és változatát teremtette meg, ezek részletes felsorolása azonban érdektelen volna. A nehézlovasságot, legalábbis részben, a legtöbb országban mellvérttel látták el, amely azonban korántsem golyóálló; Szardíniában az első sornak lándzsája van. A könnyűlovasság fegyvere részint a kard és karabély, részint pedig a lándzsa. A karabély sima vagy vontcsövű. A legtöbb esetben a lovas fegyverzetéhez hozzátartozik a pisztoly; csakis az Egyesült Államok lovassága használ revolvert.* A kard egyenes vagy többé-kevésbé görbe; az előbbi döfésre, az utóbbi vágásra alkalmasabb. Azon még ma is vitatkoznak, hogy a lándzsa előnyösebb-e a kardnál. Közelharcra a kard kétségtelenül megfelelőbb; rohamban a lándzsa nemigen használható — legfeljebb az igen hosszú és súlyos fajtája volna alkalmas, ezt viszont nehéz kezelni —, de a megvert lovasság üldözésekor igen eredményesnek tartják. A lovas nemzetek mind a kardra esküsznek; még a kozák is lemond lándzsájáról, amikor a cserkeszek tapasztalt kardforgatóival kell harcolnia. A pisztoly felesleges, hacsak jeladásra nem használják; a karabély nem túlságosan hatékony, még ha vontcsövű is, és addig nem lesz sok gyakorlati haszna, amíg nem térnek át a hátultöltőre; a revolver ügyes kézben félelmetes közelharc-fegyver; mégis a lovassági fegyverek királya a jó, éles, kézhez álló kard.

A nyergen, kantáron és a felfegyverzett lovason kívül a lovasságnál a lónak málhát is kell cipelnie: ruhaváltást, tábori felszerelést, lóápoló-szerszámot, hadjáratban pedig élelmet is a lovas és takarmányt a maga számára. E nehéz menetfelszerelés összsúlya a különböző hadseregeknél és lovasságoknál 250 és 300 font között ingadozik; ez a súly óriásinak tűnik ahhoz viszonyítva, amit a polgári életben kell a hátaslovaknak vinniük. A lovak túlterhelése a leggyengébb pontja minden lovasságnak. Ebben a tekintetben

* Forgópisztolyt. — *Szerk.*

mindenütt gyökeres reformok szükségesek. A katonák és a menetfelszerelés súlyát csökkenteni lehet és kell is, de ameddig a jelenlegi állapot fennáll, mindig számításba kell vennünk a lovak megterhelését, amikor ítéletet mondunk a lovasság teljesítő- és állóképességéről. A nehézlovasságnak, amely erős lovakon ülő, erős, de amennyire lehet, könnyűsúlyú katonákból áll, főleg a zárt, tömeges roham erejével kell hatnia. Ez erőt, kitartást és bizonyos fizikai súlyt kíván, ha nem is akkorát, amely nehézkessé tenné a lovasságot. A lovasság mozdulatainak gyorsaknak kell lenniük, de csak annyira, amennyi összeegyeztethető a legmagasabb fokú rendezettséggel. Ha egyszer felsorakozott a támadásra, a fő az, hogy egyenesen előre vágtasson, elsöpörve mindent, ami útjába kerül. A katonáknak egyénileg nem kell olyan jó lovasoknak lenniük, mint a könnyűlovasságnál; de teljesen uralkodniuk kell lovukon, s gyakorlottaknak kell lenniük abban, hogy egyenesen előre vágtassanak, mégpedig zárt rendben. Lovaiknak tehát nem kell annyira érzékenyeknek lenniük a combbal való irányításra és nem is kell túlságosan maguk alá húzniuk a lábukat; jól kell futniuk ügetés közben, és gyakorlottaknak kell lenniük abban, hogy összetartsanak hosszú, könnyű vágtában. A könnyűlovasságnak viszont, amelynek katonái fürgébbek és lovai gyorsabbak, azzal kell hatnia, hogy sebesebb és mindenütt ott van. Ami súlyban hiányzik, azt sebességgel és aktivitással kell pótolnia. A legnagyobb hevességgel rohamoz; s ha ez előnyös, látszólag megfutamodik, hogy hirtelen arcvonalváltoztatással oldalba támadja az ellenséget. Nagyobb sebessége és párviadalra való alkalmassága különösen megfelelővé teszi üldözésre. Parancsnokainak élesebb szemre és nagyobb lélekjelenlétre van szükségük, mint a nehézlovasságnál. Az egyes katonáknak jobban kell lovagolniuk, tökéletesen úrrá kell lenniük a lovukon, tudniuk kell álló helyzetből teljes vágtába lendülni, majd egy pillanat alatt ismét megállni, gyorsan fordulni és jól ugratni; a lovaknak szívósaknak és gyorsaknak kell lenniük, nem szabad erősen a zablára támaszkodniuk, jól kell reagálniuk a combnyomásra; mozgékonyaknak kell

lenniük és különös gyakorlattal kell rendelkezniük a könnyű vágtában, jól maguk alá húzva lábukat. Oldalról és hátulról, valamint leshelyről való gyors támadásokon és üldözésen kívül a könnyűlovasságnak kell ellátnia az egész hadsereg számára az előőrs- és járőrfeladatok nagy részét, ezért a párviadalra való rátermettség, amelynek alapja a jó lovaglás, itt egyik fő követelmény. Vonalban a katonák nem lovagolnak szorosan egymás mellett, hogy mindig készen legyenek arcvonalváltoztatásra és más mozdulatokra.

Az angoloknak névleg 13 könnyű- és 13 nehézezredük van (dragonyosok, huszárok, ulánusok; csak a két testőrezred áll vértesekből); de valójában egész lovasságuk, összetételét és kiképzését tekintve, nehézlovasság, mivel kevés a különbség a kétféle lovasság katonái és lovai között. Igazi könnyűlovassági szolgálatra mindig idegen csapatokat használtak fel — Európában németeket, Indiában bennszülött irreguláris egységeket. A franciáknak három fajta lovasságuk van: könnyűlovasság — huszárok és vadászok — 174 század; vonallovasság — ulánusok és dragonyosok — 120 század; tartaléklovasság — vértesek és karabélyosok — 78 század. Ausztriának van 96 század nehézlovassága — dragonyosok és vértesek — és 192 század könnyűlovassága — huszárok és ulánusok. Poroszország tényleges állománya 80 század nehézlovas — vértesek és ulánusok — és 72 század könnyűlovas — dragonyosok és huszárok; ehhez háború esetén hozzá lehet adni, 136 ulánus századot a tartalékosok (Landwehr) első korosztályából. A tartalékos lovasság második korosztályát aligha fogják valaha is külön alakulatokba szervezni. Az orosz lovasság 160 nehézszázadból — vértesekből és dragonyosokból — és 304 könnyűszázadból — huszárokból és ulánusokból — áll. Lemondtak már arról, hogy olyan dragonyos egységeket szervezzenek, amelyek lovas és gyalogos feladatokra egyaránt alkalmasak, és a dragonyosokat bekebelezték a nehézlovasságba. Az oroszok igazi könnyűlovasságukat azonban a kozákokból állítják ki, akikből mindig több van, mint amennyi hadseregeik összes előőrs-, felderítő- és segédszolgálatainak ellátásához szükséges. Az Egyesült Államok

hadseregében van két ezred dragonyos, egy ezred lovas vadász és két ezred valódi lovasság; az volt a javaslat, hogy mindezeket az ezredeket lovas ezredeknek nevezzék. Valójában azonban az Egyesült Államok lovassága lovasított gyalogság.

A lovasság taktikai egysége a lovas század (eszkadron), amelynek annyi katonája van, amennyit mozgás közben egy parancsnok hangjával és közvetlen befolyásával irányítani tud. A lovas század létszáma 100 fő (Anglia) és 200 fő (Franciaország) között váltakozik; a többi hadseregben is ezek a határok. Négy, hat, nyolc vagy tíz századból áll egy ezred. Legkisebbek az angol ezredek (400—480 fő); a legnagyobbak az osztrák könnyű-lovasezredek (1600 fő). A nagy ezredek nehézkessé válhatnak; a túlságosan kicsik egy hadjárat alatt csakhamar megcsappannak. Így például a brit könnyűlovas dandár Balaklavánál[86] nem egészen két hónappal a hadjárat megindulása után öt, egyenként két-két századból álló ezredben alig 700 főt számlált, azaz pontosan a felét egy orosz huszárezred háborús létszámának. Sajátos alakulat a briteknél a szakasz vagyis félszázad, az osztrákoknál pedig a lovas osztály vagyis kettős század — csakis ez a közvetítő láncszem teszi lehetővé a parancsnoknak a nagy osztrák lovas ezred irányítását.

Nagy Frigyes koráig minden lovasság legalább három sor mélységben állt fel. Ő állította fel először huszárjait, 1743-ban, két sor mélységben, a rossbachi csatában pedig nehézlovasságát is így rendezte el. A hétéves háború után valamennyi többi hadsereg átvette ezt az alakzatot, és most kizárólag ezt alkalmazzák. A hadmozdulatok elvégzésére a század négy szakaszra oszlik; vonalból a szakaszonként felálló nyitott oszlopba és oszlopból vissza vonalba való kanyarodás a fő és alapvető művelete minden lovassági manővernek. A legtöbb egyéb művelet csak menetre (oldalmenet hármasával stb.), illetve rendkívüli esetekre (zárt oszlop szakaszonként vagy századonként) való. A lovasság tevékenysége a csatában főleg a közelharc, tűzereje másodrendű jelentőségű; fő fegyvere az acélkard vagy a lándzsa; minden lovassági tevékenység a rohamban koncentrálódik. Ily módon a

roham a kritériuma a lovasság összes mozdulatainak, műveleteinek és pozícióinak. Ami gátolja a roham könnyedségét, az hiba. A roham lendületének az a feltétele, hogy a katona és a ló legnagyobb erőfeszítését a roham tetőpontjára, az ellenséggel való tényleges összeütközés pillanatára összpontosítsa. Ennek eléréséhez az szükséges, hogy az ellenséget fokozatosan növekvő sebességgel közelítsék meg úgy, hogy a lovakat csak kis távolságban az ellenségtől fogják teljes iramra. S éppen az ilyen roham végrehajtása a legnehezebb, amit a lovasságtól kívánni lehet. Rendkívül nehéz megtartani a tökéletes rendet és zártságot az egyre fokozódó ütemű előrehaladás közben, különösen ha nem egészen sima terepen kell áthaladni. Itt mutatkozik meg, hogy milyen nehéz és fontos egyenesen előre lovagolni, mert ha nem lovagol minden egyes lovas egyenes irányban, nyomás keletkezik a sorokban, amely csakhamar átterjed középről oldalra és oldalról középre; a lovak izgatottak lesznek és megzavarodnak, érvényesülni kezd gyorsaságuk és vérmérsékletük egyenlőtlensége, és csakhamar az egész vonal szétesik valamivé, ami minden, csak nem egyenes sor, megszűnik a zárt rend, amely egyes-egyedül biztosíthatja a sikert. Tudott dolog továbbá, hogy az ellenség elé érkezve a lovak hajlamosak visszahőkölni az előttük levő álló vagy mozgó tömeg lerohanásától, és hogy a lovasoknak meg kell ezt előzniük, mert különben a roham kudarcra van ítélve. Ezért nem elég, hogy a lovasnak eltökélt szándéka betörni az ellenséges vonalba, hanem teljesen ura is kell hogy legyen a lovának. A különböző hadseregek szabályzatai másmás előírásokat tartalmaznak a rohamozó lovasság előnyomulásának módjára vonatkozólag, de valamennyien megegyeznek abban, hogy a vonal lehetőleg lépésben kezdi a mozgást, azután üget, 300—150 yardnyira az ellenségtől könnyű vágtába megy át, amely fokozatosan vágtatássá erősödik, és 30—20 yardnyira az ellenségtől már teljes sebességgel rohamoz. De minden ilyen szabály alól sok a kivétel; minden egyes esetben figyelembe kell venni a terepet, az időjárást, a lovak állapotát és még sok mást. Ha lovasságnak lovasság elleni rohamában méri össze erejét a két fél, ami igen ritka

eset lovas csatákban, a kardnak az összeütközés pillanatában nem sok hasznát veszik. Ekkor ez egyik tömeg súlya töri meg és szórja szét a másikat. A morális elem, a bátorság itt egyszerre anyagi erővé változik; a legbátrabb lovas század vágtat a legnagyobb önbizalommal, határozottsággal, gyorsasággal, *ensemble*-lal (egybehangoltsággal) és szilárdsággal. Ezért van az, hogy a lovasság csak akkor vihet végbe nagy dolgokat, ha sok benne a „mersz". De mihelyt az egyik fél sorai megbomlottak, szerephez jut a kard és vele az egyén lovaglási tudománya is. A győzelmes csapatnak legalábbis egy része szintén kénytelen lemondani harcalakzatáról, hogy kardjával learassa a győzelmet. Ily módon a sikeres roham egycsapásra eldönti az ütközetet; de ha nem folytatódik üldözéssel és kézitusával, a győzelem viszonylag terméketlen marad. A taktikai zártságát és alakzatát megőrző félnek ez a mérhetetlen fölénye azon fél fölött, amely ezt elvesztette, magyarázatot ad arra, hogy irreguláris lovasság, ha még oly jó és nagy létszámú is, miért nem győzhet le reguláris lovasságot. Kétségtelen, hogy a lovaglásban és kardforgatásban való egyéni jártasságot illetően soha egyetlen reguláris lovasság sem közelítette meg a Kelet harcias lovas nemzeteinek irregulárisait; és mégis a leghitványabb európai reguláris lovasság is mindig szétverte őket nyílt csatában. A hunok châlons-i vereségétől (i. sz. 451)[87] az 1857-es szipoj-felkelésig egyetlen példa sincs arra, hogy a ragyogó, de irreguláris keleti lovasok egyetlen reguláris lovas ezredet is rohammal megtörtek volna. Irreguláris hordáik, amelyek egybehangoltság és zártság nélkül rohamoznak, semmiféle hatással sem lehetnek a zárt, gyorsan mozgó tömegre. Fölényük csak akkor mutatkozhat meg, amikor a regulárisok harcalakzata már megtört és közelharcra kerül a sor; ezt azonban az irregulárisok ellenfeleik legvadabb megrohamozásával sem érhetik el. Amikor azonban a reguláris lovasság, az ellenséget üldözve, feladta vonalalakzatát és közelharcba bocsátkozott, megtörténhetett, hogy az irregulárisok hirtelen megfordulva és megragadva a kedvező alkalmat, legyőzték a regulárisokat; úgyszólván ebből a hadicselből állt az irregulárisok egész tak-

tikája a regulárisok ellen már a parthus-római háborúk óta. A legjobb példa erre Napóleon dragonyosaié Egyiptomban; ezek — bár kétségtelenül minden idők legrosszabb reguláris lovasai voltak — minden esetben megverték a legnagyszerűbb irreguláris lovasokat, a mamelukokat. Napóleon azt mondta róluk, hogy két mameluk feltétlenül felülmúl három franciát; 100 francia felér 100 mamelukkal; 300 francia általában megver 300 mamelukot; 1000 francia minden esetben legyőz 1500 mamelukot.

Bármekkora is a fölénye a rohamnál annak a lovas csapatnak, amely a leginkább megőrzi harcalakzatát, világos, hogy a sikeres roham után még e csapat rendje is — szükségszerűen — némileg megbomlik. A roham nem lesz minden ponton egyaránt döntő sikerű; sok katona elkerülhetetlenül párharcba keveredik vagy üldözőbe veszi az ellent; csak viszonylag kis rész, többnyire a második sor, marad valamiféle vonalban. Ez a legveszélyesebb pillanat a lovasságra nézve — mert ha egy csekély erejű, de friss csapat reáveti magát, elragadhatja tőle a győzelmet. Ezért a valóban jó lovasság ismérve az, hogy roham után gyorsan újra tud rendeződni; de éppen ennél a mozzanatnál nemcsak fiatal egységek, hanem egyébként tapasztalt és bátor csapatok is megbuktak. A brit lovasság, amelynek lovai a legtüzesebbek, különösen hajlamos arra, hogy megbontsa a rendet, s majdnem mindenütt keservesen megszenvedte ezt (például Waterloonál és Balaklavánál).

A helyes az, ha miután gyülekezőt fújtak, az üldözést általában néhány olyan szakaszra vagy századra bízzák, amelyet külön vagy általános rendelkezéssel erre a feladatra jelöltek ki; a csapatok zöme pedig újrarendeződik, hogy minden eshetőségre készen álljon. Minthogy egy-egy roham után még a győztes csapat is rendezetlen, okvetlenül mindig kéznél kell lenni tartaléknak, amely azonnal bevethető, ha az első roham kudarcot vallott; ezért a lovassági taktika alapszabálya mindig is az volt, hogy egy-egy alkalommal a rendelkezésre álló erőknek csak egy részét szabad felhasználni. A tartalékoknak ez az általános alkalmazása magyarázza meg a

nagy lovas csaták váltakozó jellegét, amikor a győzelem ideoda hullámzik, s mindkét fél felváltva vereséget szenved, mindaddig míg az utolsó, meglevő tartalékok töretlen rendjük erejével rá nem rontanak az ellenség rendezetlen, hullámzó tömegére és nem döntik el az ütközetet. Egy másik igen fontos tényező a terep. Egyetlen fegyvernem tevékenységét sem befolyásolja annyira a terep, mint a lovasságét. A nehéz, süppedékes talaj a vágtatást megtöri, könnyű ügetéssé változtatja; egy akadály, amelyet az egyes lovas, rá sem hederítve átugrat, megtörheti a vonal rendjét és zártságát; s egy friss lovak számára könnyen átugorható akadály földre dönthet kora reggel óta táplálék nélkül ügető és vágtató állatokat. Úgyszintén egy előre nem látott akadály, azáltal, hogy megakasztja az előnyomulást, s arcvonal- és alakzat-változtatást idéz elő, az egész vonalat kiteheti az ellenség oldaltámadásainak. Arra, hogyan nem szabad lovassági támadásokat vezetni, kitűnő példa Murat nagy rohama a lipcsei csatában.* 14 000 lovast egyetlen mély tömegben állított fel és megtámadta az orosz gyalogságot, amelynek Wachau elleni támadását éppen visszaverték. A francia lovasság ügetésben közeledett; s mintegy 600—800 yardnyira a szövetséges gyalogságtól könnyű vágtába ment át. A süppedős terepen a lovak csakhamar kifáradtak és mire elérték a négyszögeket, a roham elvesztette lendületét. Csak néhány erősen megcsappant zászlóaljat sikerült lerohanniuk. Megkerülve a többi négyszöget, a lovasság átvágtatott a gyalogság második vonalán anélkül, hogy bármilyen kárt tett volna benne, és végül kisebb tavak és mocsarak vonalához érkezett, amely megállította előrehaladását. A lovak teljesen kimerültek, a katonák rendje megbomlott, az ezredek összekeveredtek és lehetetlenné vált irányításuk. Ebben az állapotban két porosz ezred és a gárdakozákok, együttvéve legfeljebb 2000 fő, rajtaütött a szárnyaikon és a kavargó tömeget visszaűzte. Sem tartalékról nem gondoskodtak itt előre nem látott eseményekre, sem a sebességre és a távolságra nem ügyeltek kellően, s ennek következménye a csata elvesztése volt.

* 1813. október 16. — *Szerk.*

A roham különböző alakzatokban történhet. A taktikusok megkülönböztetik az *en muraille* (falként való) rohamot, amikor a rohamozó vonal századai között semmi vagy csak igen kicsi a térköz; az olyan rohamot, amikor a századok között 10—20 yardnyi térköz van; az *en échelon* (lépcsőzetes) rohamot, amikor a századok — az egyik szárnyon kezdve — egymás után indulnak támadásra és ily módon nem egyszerre, hanem egymást követve érik el az ellenséget (az effajta rohamot nagyon erőssé lehet tenni, ha az első *échelon*-t [lépcsőt] alkotó század szabad szárnya mögött egy nyitott oszlopban felállított századot helyeznek el); s végül az oszlopban végrehajtott rohamot. Ez az utóbbi lényegében ellentétes a rohamozás valamennyi többi módjával, amelyek mind a vonaltámadás változatai csupán. A vonal volt minden lovasroham általános és alapvető formája egészen Napóleonig. A XVIII. században a lovasság kizárólag akkor rohamozott oszlopban, amikor át kellett törni az ellenség gyűrűjén. Napóleon azonban, akinek lovassága bátor katonákból, de rossz lovasokból állt, kénytelen volt lovas csapatainak taktikai fogyatékosságait valamilyen új ötlettel ellensúlyozni. Lovasságát mély oszlopokban kezdte rohamba küldeni, rákényszerítve ezzel az első sorokat, hogy előre lovagoljanak, és sokkal nagyobb számú lovast dobva egyszerre a támadás kiválasztott pontjára, mint amennyit vonaltámadással dobhatott volna. Az a vágy, hogy tömegekkel dolgozzon, az 1807 utáni hadjáratokban afféle rögeszméjévé vált Napóleonnak. Iszonyú méretű oszlopalakzatokat agyalt ki, s minthogy ezek 1809-ben véletlenül sikert arattak, a későbbi hadjáratokban is görcsösen ragaszkodott hozzájuk, bár sok csatát miattuk vesztett el. Egész hadosztálynyi gyalogos vagy lovas oszlopokat állított fel, egymás mögé sorakoztatva a felfejlődött zászlóaljakat és ezredeket. Ezt lovassággal először 1809-ben Eggmühlnél* kísérelte meg, amikor 10 vértes ezred rohamozott oszlopban, oly módon, hogy elöl két ezred fejlődött fel, s ezt négy hasonló sor követte 60—60 yardnyi távol-

* 1809. április 22. — *Szerk.*

ságra egymástól. Ami a gyalogságot illeti, Wagramnál* egész hadosztálynyi oszlopokat formált belőlük, amelyek zászlóaljanként fejlődtek fel egymás mögött. Az ilyen manőverek veszélytelenek lehettek az akkori idők lassú és módszeres osztrákjaival szemben, de minden későbbi hadjáratban, tevékenyebb ellenfelekkel találkozva, vereséggel végződtek. Láttuk, milyen szánalmas véget ért Murat-nak ebben az alakzatban indított nagy rohama Wachaunál. D'Erlon waterlooi nagy gyalogos támadásának szerencsétlen kimenetelét is az okozta, hogy ebben az alakzatban hajtották végre. Lovasságnál különösen nagy hibának bizonyul az oszlopszörnyeteg, mert a legértékesebb segélyforrásokat egyetlen nehézkes tömeggé olvasztja össze, amely, ha egyszer megindult, visszavonhatatlanul kicsúszott az irányító kezéből, és bármilyen sikert ér el elöl, mindig ki van szolgáltatva az oldalai ellen bevetett, jól irányított kisebb alakulatoknak. Egy ilyen oszlop emberanyagából telt volna második vonalra és egy vagy két tartalékra is, amelyeknek a rohama talán nem lett volna azonnal olyan hatásos, de a roham megismétlése végül is kétségtelenül nagyobb eredményeket biztosított volna kisebb veszteségekkel. S csakugyan a legtöbb hadseregben az oszlopban végrehajtott rohamot vagy elvetették, vagy mint pusztán elméleti kuriózumot őrizték meg, gyakorlati célokra pedig a nagy lovassági alakulatokat egymástól rohamtávolságra levő több vonalban állítják fel, amelyek az ütközet elhúzódása esetén támogatják és felváltják egymást. Napóleon továbbá elsőnek tömörítette lovasságát több hadosztályból álló tömegekbe, amelyeket lovas hadtesteknek nevezett. Ez a szervezet, mint a parancsok továbbítását egyszerűsítő eszköz, nagy hadseregben a tartaléklovasság számára módfelett szükséges; de a csatatéren is fenntartva, ahol ennek a hadtestnek önálló egészként kellett tevékenykednie, soha nem ért el kellő eredményt. Valójában ez volt egyik fő oka annak, hogy a már említett oszlopszörnyeteg alkalmazását hibának kellett minősíteni. A jelenlegi európai hadseregekben általában megtartották a lovas hadtestet, sőt a porosz, orosz és

* 1809. július 5. és 6. — *Szerk.*

osztrák hadseregekben rendes alakzatokat formáltak és általános szabályokban határozták meg az ilyen hadtestek tevékenységét a csatában. E szabályok vezérelve az, hogy első és második vonalat, valamint tartalékot kell alakítani; továbbá útmutatásokat adnak az ilyen hadtesthez csatolt lovas tüzérség elhelyezésére.

Eddig csak a lovasságnak lovasság elleni tényked éséről beszéltünk. De az egyik fő cél, amiért e fegyvernemet a csatában alkalmazzák — és ez napjainkban elsőrendű feladata —, hogy a gyalogság ellen harcoljon. Láttuk, hogy a XVIII. században, ha a gyalogság lovassággal került szembe a csatában, szinte sohasem állt fel négyszögben. Vonalban fogadta a rohamot, ha pedig a támadás valamelyik szárny ellen irányult, néhány század visszakanyarodott, *en potence* (alakban), hogy szembeszálljon vele. Nagy Frigyes arra utasította gyalogságát, hogy soha ne alkosson négyszöget, kivéve ha egy elszigetelt zászlóaljat lovasság lep meg; ha pedig ilyen esetben négyszöget alkot,

„meneteljen egyenesen az ellenséges lovasság felé, verje vissza, és ügyet sem vetve támadásaira, folytassa menetét rendeltetésének megfelelően".

Az akkori gyalogság kis mélységű vonalai tüzelésük hatásába vetett bizalommal szálltak szembe a lovas rohammal, és valóban elég gyakran vissza is verték azt; de ahol a lovasság egyszer rést ütött a vonalon, ott ez a csapás helyrehozhatatlan volt, mint például Hohenfriedbergnél és Zorndorfnál. Jelenleg, amikor a vonalat gyakran helyettesíti az oszlop, az az általános szabály, hogy a gyalogság — ha erre lehetőség van — mindig négyszögben fogadja a lovasság támadását. Többször megtörtént ugyan a modern háborúkban, hogy jó lovasság meglepte a vonalban levő gyalogságot, de mégis meg kellett futamodnia annak tüzétől; ezek azonban kivételek. Mármost az a kérdés, van-e a lovasságnak elég esélye arra, hogy megbontsa a gyalogság négyszögeit. A vélemények megoszlanak; de azt, úgy látszik, általánosan elismerik, hogy rendes körülmények között egy jó, érintetlen gyalogság, amelyet nem rendített meg a tüzérségi tűz, igen nagy eséllyel

veszi fel a harcot lovassággal, míg fiatal gyalogosokkal szemben, akiknek energiáját és kitartását az egész napi kemény harc megtörte, akiknek súlyos veszteségei voltak és hosszú ideig tűzben álltak, egy elszánt lovasság győzedelmeskedik. Vannak kivételek is, például a német dragonyosok rohama Garcia Hernandeznél (1812), ahol mind a három lovas század szétvert egy-egy érintetlen francia négyszöget; de általánosságban a lovassági parancsnokok nem tartják ajánlatosnak, hogy ilyen gyalogság ellen vessék be katonáikat. Waterloonál Neynek a francia tartaléklovasság tömegével Wellington centruma ellen intézett nagy rohamai nem tudták megtörni az angol és német négyszögeket, mert ezek a csapatok, amelyeket sokáig egy hegygerinc fedezett, igen keveset szenvedtek a megelőző ágyúzástól, és csaknem teljesen érintetlenek voltak. Az ilyen rohamok ezért csak a csata utolsó szakaszában alkalmazhatók, amikor a gyalogságot már eléggé megtépázta és kimerítette mind az aktív küzdés, mind az összpontosított tüzérségi tűz passzív elviselése. És ilyen esetekben a lovas rohamok már döntőek, mint például Borogyinónál* és Lignynél,** különösen ha támadásukat, mint ebben a két esetben történt, gyalogos tartalékok is támogatják.

Nem bocsátkozhatunk itt valamennyi olyan feladat tárgyalásába, amelynek elvégzése a lovasságra bízható előőrs-, járőr-, szállítmánykísérő és egyéb szolgálatban. De helyénvaló néhány szót szólnunk a lovasság általános taktikájáról. Minthogy mindinkább a gyalogság vált a csaták fő tényezőjévé, a lovas fegyvernem manővereit szükségképpen többé-kevésbé alá kell rendelni az ő manővereinek. S mivel a modern taktika alapja a három fegyvernem egyesítése és egymás kölcsönös támogatása, ebből az következik, hogy — legalábbis a lovasság egy részénél — szó sem lehet önálló ténykedésről. Ezért a hadsereg lovassága mindig két különálló részre oszlik: hadosztálylovasságra és tartaléklovasságra. Az előbbi a különféle gyalogos hadosztályokhoz és hadtestekhez csatolt lovasságból áll és a gyalogosokkal közös parancsnoknak van alá-

* 1812. szeptember 7. — *Szerk.*
** 1813. június 16. — *Szerk.*

rendelve. A csatatéren az a feladata, hogy megragadjon minden kedvező pillanatot, amely valamilyen előny megszerzését ígéri vagy segítse saját gyalogságát, amikor túlerő támadja. Ténykedése természetesen korlátozott, ereje pedig nem elegendő ahhoz, hogy valamiképpen önállóan működjön. A tartaléklovasság, amely a hadsereg lovasságának zömét alkotja, ugyanúgy alá van rendelve a hadsereg egész gyalogságának, mint a hadosztálylovasság annak a gyalogos hadosztálynak, amelyhez tartozik. A tartaléklovasságot tehát vissza kell tartani, amíg el nem jön a kedvező alkalom a nagy csapásra: az ellenség nagy gyalogos vagy lovas támadásának visszaverésére, vagy pedig önálló döntő jellegű roham végrehajtására. A fentebb elmondottakból világos, hogy a tartaléklovasságot általában a nagy csaták utolsó szakaszában célszerű felhasználni; akkor azonban döntő lehet és sokszor az is volt. Olyan óriási sikerek, amilyeneket Seydlitz aratott lovasságával, manapság teljesen elképzelhetetlenek; mindazonáltal a legújabb idők legtöbb nagy csatájának kimenetelére igen lényeges befolyása volt a lovasságnak. A lovasság igazi jelentősége azonban az üldözésben van. A gyalogságnak, ha tüzérség támogatja, mindaddig nem kell megijednie lovasságtól, amíg megőrzi alakzatát és szilárdságát; de mihelyt rendje bármilyen okból megbomlott, prédájává válik az ellene indított lovasoknak. A lovak elől nem lehet elfutni; a jó lovasok még nehéz terepen is utat tudnak törni és a megvert hadseregnek lovassággal való erélyes üldözése mindig a legjobb és egyetlen mód a győzelem összes gyümölcseinek learatására. Így hát bármilyen fölényre tett is szert a csatákban a gyalogság, a lovasság mégis nélkülözhetetlen fegyvernem, s mindig az is marad; és ma, akárcsak azelőtt, egyetlen hadsereg sem indulhat hadba siker reményében, ha nincs olyan lovassága, amely egyaránt tud lovagolni és harcolni.

A megírás ideje: 1858 március—június.
A megjelenés helye: New American Cyclopaedia, IV. köt. 1859.
Eredeti nyelve: angol.

TÜZÉRSÉG

Ma már szinte általánosan elismerik, hogy a lőpor feltalálása és e találmány alkalmazása nehéz testeknek adott irányba való hajítására keleti eredetű. Kínában és Indiában a salétrom magától kicsapódik a talajból, és egészen természetes, hogy az ottlakók hamarosan megismerkedtek tulajdonságaival. E só és más gyúlékony anyagok keverékéből készített lőporokat Kínában már igen korai időszakban előállítottak és mind hadi célokra, mind nyilvános ünnepségeken felhasználtak. Nincsenek adataink arról, hogy mikor vált ismeretessé az a salétromból, kénből és faszénből álló sajátos keverék, amelynek oly óriási jelentőséget adott robbanékonysága. Egyes kínai krónikák szerint, amelyeket Paravey úr említett 1850-ben a Francia Akadémia számára készített jelentésében, az ágyút már időszámításunk előtt 618-ban ismerték; más régi kínai iratok bambuszcsövekből kirepített tűzgolyókat és valamilyen robbanó lövedéket írnak le. Mindenesetre úgy látszik, hogy a kínai történelem korábbi időszakaiban a lőpor és az ágyú hadi célokra való felhasználása nem fejlődött ki kellőképpen, mert nagyobb arányú alkalmazásuk első hiteles adata csak időszámításunk szerinti 1232. évből való, amikor a kínaiak, a mongolok ostromolta Kajfangfuból, kőgolyókat hajító ágyúkkal védekeztek, s robbanó lövedékeket, petárdákat és lőporral működtetett más eszközöket használtak.

A hinduk — Ailianosz, Ktésziasz, Philosztratosz és

Thémisztiosz görög írók tanúsága szerint — úgy látszik már Nagy Sándor idejében alkalmaztak hadi célokra valamiféle lőport. Ez azonban bizonyára nem lőpor volt, noha bőségesen lehetett benne salétrom. A hindu törvényekben mintha célzás lenne valamiféle lőfegyverre; a lőport azonban határozottan említik, és A. N. Wilson professzor szerint ennek összetétele is szerepel a régi hindu orvosi munkákban. Az ágyú első említése azonban eléggé pontosan egybeesik Kínában való előfordulásának tényekből megállapított legrégibb dátumával. Hazed költeményei 1200 körül tűzgépekről beszélnek; ezek golyóbisokat hajítottak, amelyeknek fütyülését 10 kosz (1500 yard) távolságra is hallani lehetett. 1258 táján arról olvasunk, hogy Delhi uralkodójának szekerein lőszerszámok voltak. Egy évszázaddal később a tüzérséget Indiában már általánosan alkalmazták; s amikor 1498-ban a portugálok odaérkeztek, azt látták, hogy az indiaiak ugyanott tartanak a tűzfegyverek használatában, mint ők maguk.

Az arabok a kínaiaktól és a hinduktól kaptak salétromot és lőszerszámokat. A salétrom arab elnevezései közül kettő *kínai sót*, illetve *kínai havat* jelent. Régi arab szerzők kínai piros és fehér tűzről írnak. A gyújtó lőszerek említése szintén csaknem egyidejű az ázsiai és afrikai nagy arab invázióval. Nem beszélve a *maujanitzról*, egy szinte mítikus lőfegyverről, amelyet állítólag Mohamed ismert és használt, annyi bizonyos, hogy a bizánci görögök első ismeretüket a lőporról (amit később a görögtűzzé fejlesztettek) arab ellenfeleiktől szerezték. Egy IX. századbeli író, Marchus Graecus* olyan összetételt közöl — hat rész salétrom, két rész kén, egy rész szén —, amely erősen megközelíti a lőpor összetételét. Az utóbbit eléggé pontosan és az európai írók közül elsőnek Roger Bacon állapította meg 1216 körül Liber de nullitate magiae (Könyv a mágia semmiségéről) című művében, de használata a nyugati nemzetek előtt mégis egy teljes évszázadig ismeretlen maradt még. Az arabok azonban úgy látszik csakhamar tökéletesítették a kínaiaktól származó ismereteiket. Condénak a spanyolországi mórok történetéről írott műve

* Az angol szövegben Marcus Graecus. — *Szerk.*

szerint 1118-ban, Saragossa ostrománál ágyúkat használtak és 1132-ben Spanyolországban egyéb ágyúkon kívül 4 font kaliberű[88] csatakígyókat is öntöttek. Abd el-Mumen a feljegyzések szerint lőfegyverek segítségével foglalta el 1156-ban az algériai Mohadiát, Bona közelében, a következő évben pedig a spanyolországi Nieblát nyilakat és köveket hajító tűzgépekkel védték meg a kasztiliaiakkal szemben. Bár azt még eddig nem sikerült megállapítani, hogy az arabok a XII. században milyen hadigépeket használtak, de annyi bizonyos, hogy 1280-ban tüzérséget vonultattak fel Cordova ellen, és hogy a XIV. század elején már a spanyolok is átvették tőlük e fegyvernemet. IV. Ferdinánd ágyúval foglalta el 1308-ban Gibraltárt. Bazát 1312-ben és 1323-ban, Martost 1326-ban, Alicantét 1331-ben tüzérséggel támadták, s ez ostromok közül néhányban gyújtó lövedékeket röpítettek az ágyúk.

A spanyoloktól a tüzérség használatát eltanulták a többi európai nemzetek is. A franciáknak 1338-ban Puy Guillaume ostrománál már voltak ágyúik, s ugyanebben az évben megjelennek a német lovagok poroszországi háborújában is. Körülbelül 1350-ig a lőfegyverek Nyugat-, Dél- és Közép-Európa valamennyi országában elterjedtek. Hogy a tüzérség keleti eredetű, azt a legrégibb európai ágyú elkészítési módja is bizonyítja. Az ágyú* kovácsolt vascsíkokból készült, amelyeket hosszában összeillesztettek és reájuk szorított nehéz vasabroncsokkal erősítették meg. Több darabból állt, és az eltávolítható hátsó részt csak töltés után rögzítették lövéshez. A legrégibb kínai és indiai ágyúk pontosan ugyanígy készültek és ugyanolyan régiek, vagy régebbiek, mint a legrégibb európai ágyúk. Mind az európai, mind az ázsiai ágyúk a XIV. század táján igen silány szerkezetűek — ami azt bizonyítja, hogy a tüzérség még gyerekcipőben jár. Ha bizonytalan is tehát, hogy mikor találták fel a lőport és mikor alkalmazták első ízben tűzfegyverek működtetésére, azt az időszakot mégis meg tudjuk állapítani, amikor először vált a hadviselés fontos eszközévé. Már az, hogy a XIV. században

* Tulajdonképpen az ágyúcső, de abban a korban a cső volt maga az ágyú, mivel más alkatrésze nincs. — *Szerk.*

mindenhol annyira esetlen ágyúkat készítettek, bizonyítja, hogy újak az addig alkalmazott hadigépek között.

A XIV. századbeli európai ágyúk igen ormótlanok. A nagyobb kaliberűeket csak darabokra szedve lehetett szállítani, és minden darabhoz külön szekér kellett. Még a kiskaliberű ágyúk is szerfelett nehezek voltak, mert akkor még nem állapították meg a helyes arányt sem az ágyú és a lövedék, sem a lövedék és a töltet súlya között. Amikor állásba helyezték őket, gerendákból valamiféle vázat, illetve állványt építettek minden ágyúnak, hogy arról tüzeljenek. Gent városának volt egy ágyúja, amely az állvánnyal együtt 50 láb hosszú volt. Az ágyútalpat még nem ismerték. Az ágyúk, a mi mozsarainkhoz hasonlóan, többnyire igen nagy szögben tüzeltek, s ezért a gránátok megjelenéséig nagyon csekély volt a hatásuk. A lövedékek általában kőgolyók, a kisebb kaliberűeknél néha vasdarabok voltak. Mégis, mindezen hátrányai ellenére nemcsak városok ostromához és védelmezéséhez használták az ágyút, hanem a nyílt mezőn és hadihajók fedélzetén is. Már 1386-ban az angolok elfoglaltak két, ágyúval felfegyverzett francia hajót. A Mary Rose-ról (elsüllyedt 1545-ben) kiemelt ágyúkból ítélve, ezeket az első hajóágyúkat egyszerűen belehelyezték és odarögzítették egy e célra kivájt fatömbbe, s ezért nem lehetett velük különböző szögben lőni.

A XV. század folyamán jelentősen tökéletesítették a tüzérségi lövegek szerkezetét és alkalmazását. Az ágyúkat kezdték vasból, rézből vagy bronzból önteni. Az eltávolítható hátsó rész kiment a divatból, az egész ágyút egy darabban öntötték. A legjobb öntödék Franciaországban és Németországban működtek. Franciaországban megtették az első kísérletet arra is, hogy az ágyúkat ostrom idején előre vigyék és fedezék mögött helyezzék el. 1450 körül bevezettek valami futóárok félét, és nemsokára ezután a Bureau fivérek megépítették az első závárzatos ágyúkat, amelyek segítségével VII. Károly francia király egy év alatt visszafoglalta mindazokat a területeket, amelyeket az angolok elvettek tőle. A legjelentősebb újítások azonban VIII. Károly francia király

nevéhez fűződnek. Végleg megszüntette az eltávolítható hátsó részt, sárgarézből és egy darabban öntötte ágyúit; bevezette a csőcsapot és a kerekeken mozgó ágyútalpat, és csak vasgolyókat használt. Egyszerűsítette a kalibereket is és a könnyebb ágyúkat alkalmazta a csatatéren. Ezek közül a kettős ágyút négykerekű talpra helyezték, s ezt 35 lóval vontatták; a többinek kétkerekű talpazata volt, s a talpazat vége leért a földre és az ágyút 2—24 lóval vontatták. Mindegyikhez egy-egy csoport tüzért állítottak, és a szolgálatot annyira megszervezték, hogy létrejött az első külön tábori tüzér egység; a kisebb kaliberű ágyúk eléggé mozgékonyak voltak ahhoz, hogy a többi csapattal együtt változtassanak helyet ütközet közben, és még a lovassággal is lépést tartsanak. Ez az új fegyvernem vívta ki VIII. Károly bámulatos olaszországi sikereit. Az olasz ágyúkat még ökrökkel vontatták, több darabból álltak, és az állás elérésekor még állványra kellett őket tenni; kőgolyókat lőttek ki és általában olyan esetlenek voltak, hogy a franciák ágyúikból egy óra alatt többször lőttek, mint az olaszok egy nap alatt. A fornovói csata (1495),[89] amelyet a francia tábori tüzérség nyert meg, rémületbe ejtette egész Olaszországot, s az új fegyvert ellenállhatatlannak tekintették. Machiavelli kifejezetten azért írta meg az Arte della Guerrá-t (A háború művészetét), hogy megjelölje a módját, hogyan lehet a gyalogság és a lovasság ügyes elhelyezésével ellensúlyozni a tábori tüzérség hatását. VIII. Károly utódai, XII. Lajos és I. Ferenc tovább tökéletesítették és még könnyebbé tették tábori tüzérségüket. Ferenc a hadsereg külön részeként szervezte meg a tüzérséget, s ennek élén a tüzérség főparancsnoka állott. Tábori ágyúi, gyorsan mozogva egyik oldalállásból a másikba, Marignanónál 1515-ben szétzúzták a svájci lándzsások addig legyőzhetetlen tömegeit; s ezzel eldöntötték a csatát.

A kínaiak és az arabok már készítettek és használtak gránátszerű lövedékeket, s valószínű, hogy az európai nemzetek az utóbbiaktól vették át az erre vonatkozó ismereteiket. Mégis e lövedékeket és a mozsárágyút, amelyből kilőtték, csak a XV. század második felében kezdték alkalmazni, s általában

Pandolfo Malatestának, Rimini hercegének tulajdonítják a kezdeményezést. Az első gránátokat úgy készítették, hogy két üres fém félgömböt csavaroztak össze, s csak később fedezték fel azt, hogyan lehet üres gömböt önteni.

V. Károly császár nem maradt el francia vetélytársai mögött a tábori ágyúk tökéletesítésében. Bevezette az ágyútaligát, s ily módon a kétkerekű ágyút, amikor el kellett mozdítani, négykerekű járművé változtatta, amely gyorsabb iramban haladhatott és leküzdhette a terep nehézségeit. Így könnyű ágyúi a Rémi melletti csatában 1554-ben vágtázva nyomulhattak előre.

Az ágyúkra és a lövedékek röppályájára vonatkozó első elméleti vizsgálódások ugyancsak ebben az időszakban történtek. Állítólag egy Tartaglia nevű olasz fedezte fel azt a tényt, hogy *in vacuo* (légüres térben) a 45 fokos emelkedési szög adja a legnagyobb lőtávolságot. Hasonló kutatásokkal foglalkozott a spanyol Collado és Ufano is. Így kezdődött a tüzérségi tudomány elméletének megalapozása. Ugyanebben az időben Vannoccio Biringücciónak az öntés művészetével kapcsolatos kutatásai (1540) nagy lépéssel vitték előre az ágyúkészítés mesterségét. Hartmann felfedezése pedig, a kaliber-skála, amelynek segítségével az ágyú minden részét a csőátmérőhöz való arányával mérték, állandó mércét adott az ágyúszerkesztéshez, s megnyitotta az utat a szilárd elméleti elvek és általános gyakorlati szabályok bevezetése előtt.

A tökéletesített tüzérség egyik első hatása az erődítésművészetben bekövetkezett teljes változás volt. Az asszír és babiloni királyság óta ez a művészet csak keveset fejlődött. Most azonban, mivel az új lőfegyver mindenütt rést ütött a régi rendszerű kőfalakon, új erődítési módszert kellett feltalálni. Az erdítményeket úgy kellett megépíteni, hogy azok lehetőleg minél kisebb felületet nyújtsanak az ostromlók közvetlen tüzének, és hogy erős tüzérséget lehessen elhelyezni a sánokon. A régi kőfalat földsánccal helyettesítették, amelynek csak a burkolata volt kő, és a kis oldaltorony nagy ötszögletű bástyává változott át. Lassanként az erődítmények valamennyi kőfalát külső földsáncokkal fedezték a közvetlen

tűz ellen, s így a XVII. század közepéig a megerősített helyek védelme megint viszonylag erősebb lett a támadásnál mindaddig, míg Vauban ismét fölénybe nem juttatta az utóbbit.

Először úgy töltöttek, hogy az ömlesztett lőport belelapátolták az ágyúba. 1600 körül a töltetek — az előírt mennyiségű lőport tartalmazó szövetzsákok — bevezetése igen lerövidítette a töltés idejét, és az egyenlőbb töltettel nagyobb pontosságot biztosítottak. Egy másik fontos találmány is napvilágot látott ebben az időben: feltalálták a nagy- és kisszemű kartácsot. Az üreges lövedékek hajítására alkalmas tábori ágyúk megszerkesztése ugyancsak erre az időszakra esik. A spanyol—németalföldi háború számtalan ostroma nagyban hozzájárult az erődök védelmére és támadására használt tüzérség tökéletesítéséhez: különösen a mozsarak és tarackok, a gránátok, a gyújtólövedékek és a vörösen izzó golyók használata, valamint a gyutacsok és egyéb katonai tűzszerek készítése terén. A XVII. század elején még mindenféle méretű kalibert használtak a 48 fontostól a legkisebb falconet-ig, amelynek furata 1/2 font súlyú golyók számára készült. A tábori tüzérség minden tökéletesítés ellenére sem fejlődött annyit, hogy ne lett volna szüksége a kaliberek széles skálájára, ha olyasféle hatást kívánt elérni, amilyet ma néhány középszerű, 6—12 fontos ágyú biztosít. A kis kaliberek akkoriban mozgékonyak voltak, de hatástalanok; a nagy kaliberek hatásosak, de nehézkesek; a közbülsők sem hatásosak, sem mozgékonyak nem voltak olyan mértékben, hogy minden célnak megfeleltek volna. Ennélfogva minden kalibert fenntartottak, s a különféle lövegeket egy tömegbe vegyítették, úgyhogy minden üteg általában az ágyúk valóságos gyűjteménye volt. Az emelkedési szöget egy ékkel adták meg az ágyúnak. Az ágyútalpak még esetlenek és természetesen kaliberenként változóak, úgyhogy majdnem lehetetlen volt tartalékkerekeket és talpakat vinni a csatatérre. A tengelyek fából készültek, minden egyes kaliber számára más-más méretben. Ráadásul az ágyúk és ágyútalpak méretei még egy kaliberen belül sem egyeztek, mivel mindenütt sok régi szerkezetű

löveg akadt, s még ugyanazon ország műhelyeiben is sok mindent különféleképpen szerkesztettek. Töltetet még csak az erődök ágyúinál alkalmaztak; a csatatéren az ágyút ömlesztett lőporral töltötték, erre rátömték a fojtást és a golyót. Lőport szórtak a gyújtólyukba is, és az egész folyamat rendkívül lassú volt. A tüzérek nem számítottak reguláris katonáknak, hanem sajátos céhet alkottak, tanoncok egészítették ki soraikat és esküt tettek, hogy nem fecsegik ki iparuk titkait és rejtelmeit. Amikor háború tört ki, a hadviselők a békelétszámon felül szolgálatukba fogadtak annyi tüzért, amennyit csak kaphattak. Minden ilyen tüzér vagy pattantyús egy ágyú felett parancsnokolt, hátaslova, tanonca és kellő számú segédje volt, a nehézágyúk elmozdításához szükséges embereken kívül. Szolgálatukért négyszer annyi zsoldot kaptak, mint a katonák.

A tüzérség lovait vállalkozóktól vették, s amikor kitört a háború, a vállalkozó adott lószerszámot és hajtókat is. Csatában az ágyúkat a taligáról levéve, a vonal előtt, egy sorban helyezték el, a lovakat kifogták. Amikor parancsot kaptak az előnyomulásra, a lovakat befogták és az ágyúkat felkapcsolták a talıgához; néha a kisebb kaliberűeket, kis távolságra, emberek szállították. A lőport és a golyót külön szekéren vitték; a taligákon még nem voltak lőszeresládák. A manőverezés, a töltés, a gyutacs behelyezése, a célzás és a tüzelés a mai fogalmaink szerint mind igen lassú műveletek voltak. A találatok száma a kezdetleges lövegekkel, a tüzérségi tudomány szinte teljes hiányában, szükségképpen igen csekély volt. Gusztáv Adolf megjelenése Németországban a harmincéves háború idején kezdete a tüzérség egy újabb óriási fejlődésének. Ez a kiváló hadvezér megszüntette a legkisebb kalibereket, s helyettük eleinte úgy nevezett bőrös ágyúkat — kötelekkel és bőrrel burkolt könnyű, kovácsoltvas csöveket — alkalmazott. Ezekből csak kartácsot lövetett, amelyet ily módon ő vezetett be a tábori tüzérségnél. Eddig a kartácsot csak az erődök árkainak védelmére használták. A kartács mellett bevezette a tábori tüzérségnél a töltetet is. A bőrös ágyúkat, mivel nem bizo-

nyultak eléggé tartósaknak, könnyű, 4 fontos öntött vas lövegekkel helyettesítette; ezek 16 kaliber hosszúak, a talppal együtt 6 cwt súlyúak voltak, s két ló húzta őket. Minden gyalogsági ezredet két ilyen ágyúval láttak el. Ily módon létrejött az ezredtüzérség, amely jó néhány hadseregben egészen századunk elejéig fennmaradt, és kiszorította a régi kiskaliberű, de viszonylag nehézkes ágyúkat. Eredetileg csak kartács tüzelésre szánták, de igen hamar golyók kilövésére is alkalmassá tették. A nehézágyúkat külön csoportosították és erős ütegekbe tömörítették, amelyek előnyös állásokat foglaltak el a hadsereg szárnyain vagy centruma előtt. A könnyű- és a nehéztüzérség ilyen szétválasztásával és ütegek megalakításával megvetették az alapját a tábori tüzérség taktikájának. Torstenson tábornoknak, a svéd tüzérség főfelügyelőjének volt különösen nagy szerepe ezekben az eredményekben, amelyek által a tábori tüzérség most először vált önálló fegyvernemmé, és külön szabályai szerint került felhasználásra a csatában. Még két fontos felfedezés történt ez idő tájt: 1650 körül feltalálták a vízszintes emelőcsavart, amelyet Gribeauval idejéig használtak, 1697 körül pedig lőporral töltött csöveket* vezettek be a gyújtáshoz, ahelyett, hogy lőport szórtak volna a gyújtólyukba. Mindezek igen megkönnyítették a célzást és a töltést. Egy másik nagy jelentőségű tökéletesítés a hosszabbító (prolonge) feltalálása volt kis távolságokon való manőverezésre.

A XVII. században igen sok ágyút vittek a csatatérre. Greifenhagennél** Gusztáv Adolfnak 80 lövege volt 20 000 katonához, Odera-Frankfurtnál*** pedig 200 lövege 18 000 katonához. A 100—200 ágyúból álló tüzérségi vonatok nagyon gyakran előfordultak XIV. Lajos háborúiban. Malplaquet-nál**** mindkét fél közel 300 ágyúból tüzelt, s ez volt a legnagyobb tömegű tüzérség, amelyet addig egy csatatéren összevontak. Általános volt ebben az időben, hogy mozsarakat a csatatérre vittek. A franciák még meg-

* Gyutacsok. — *Szerk.*
** 1630. decemberében. — *Szerk.*
*** 1631. március—áprilisban— *Szerk.*
**** 1709. szeptember 11. — *Szerk.*

tartották tüzérségi fölényüket. Ők szüntették meg először a régi céhrendszert és a tüzéreket besorolták reguláris katonáknak. 1671-ben egy tüzérezredet alakítottak és szabályozták a különböző tiszti beosztásokat és rangokat. Ily módon ezt a szolgálati ágat önálló fegyvernemnek nyilvánították, s a tisztek és katonák kiképzését az állam vette kezébe. Franciaországban 1690-ben tüzériskolát alapítottak, s legalább 50 évig ez volt az egyetlen ilyen iskola a világon. 1697-ben Saint-Rémy kiadta a tüzérségi tudomány kézikönyvét, amely a maga korában igen jó volt. A tüzérség „rejtelmeit" mégis oly nagy titokzatosság vette körül, hogy sok, más országban megvalósított tökéletesítés még ismeretlen volt Franciaországban, és az egyes európai tüzérségek szervezése és összetétele erősen eltért egymástól. Így például még nem fogadták el a tarackot, amelyet Hollandiában találtak fel és a legtöbb hadseregben 1700 előtt bevezettek. Az ágyútaligákra szerelt lőszeresládákat, amelyeket Nassaui Móric alkalmazott először, Franciaországban nem ismerték, és általában csak kevés helyen rendszeresítették. Az ágyú, a talp és a taliga túlságosan nehéz volt ahhoz, hogy még a lőszer külön súlyával is megterheljék. A legkisebb kalibereket — 3 fontosig bezárólag — csakugyan megszüntették, de a könnyű ezredtüzérséget Franciaországban nem ismerték. Az eddig vizsgált korszak tüzérsége általában igen nehéz töltetet használt; eredetileg egyenlő súlyút a golyóval. Noha a lőpor silány minőségű volt, ezek a töltetek mégis sokkal nagyobb hatásúaknak bizonyultak a mostaniaknál, úgyhogy ez egyik fő oka a korabeli ágyúk rettenetes súlyának. Hogy ilyen töltetet elbírhasson, a sárgaréz ágyú súlya gyakran 250—400-szorosa volt a lövedék súlyának. Amikor szükségessé vált, hogy könnyítsék az ágyúkat, ez fokozatosan kikényszerítette a töltet csökkentését is, s a XVIII. század eleje táján a töltet általában már csak fele a lövedék súlyának. A mozsarak és a tarackok töltetét a távolság szabta meg, s rendszerint igen kicsiny volt.

A XVII. század vége és a XVIII. század eleje volt az az időszak, amikor a tüzérséget a legtöbb országban végleg

bekebelezték a hadseregbe, megfosztották középkori céhjellegétől, fegyvernemnek nyilvánították, s ily módon lehetővé tették szabályosabb és gyorsabb fejlődését. Ennek következménye a szinte azonnali és igen feltűnő haladás volt. A kaliberek és típusok szabályozatlansága és sokfélesége, a meglevő gyakorlati szabályok bizonytalan volta, egy jól megalapozott elv teljes hiánya most nyilvánvalóvá és elviselhetetlenné vált. Ennélfogva mindenütt nagyarányú kísérleteket végeztek, hogy megállapítsák a kaliberek hatását, a kalibernek a töltethez, az ágyú súlyához és hosszához való arányát, a fém elosztását* az ágyúban, a lőtávolságot, a visszalökés hatását az ágyútalpra stb. 1730 és 1740 között Belidor irányított ilyen kísérleteket a franciaországi La Fère-ben, Robins Angliában és Papacino d'Antoni Torinóban. Az eredmény a kaliberek nagyfokú egyszerűsítése, az ágyú fémanyagának jobb elosztása, s a töltetek igen lényeges csökkentése volt, oly mértékben, hogy azután a lövedék súlyának 1/3—1/2-ét nyomták. Ezekkel a tökéletesítésekkel lépést tartott a tüzérségi tudomány fejlődése is. Galilei kidolgozta a parabola-elméletet, tanítványa, Torricelli, valamint Anderson, Newton, Blondel, Bernouilli, Wolf és Euler a lövedékek röppályájának, a levegő ellenállásának és az elhajlások okainak további meghatározásával foglalkoztak. A fentebb említett tüzérségi kísérletezők is lényegesen hozzájárultak a tüzérségi tudomány matematikai részének fejlődéséhez.

Nagy Frigyes alatt ismét jelentősen könnyebbé vált a porosz tábori tüzérség. A 14, 16 vagy 18 kalibernél nem hosszabb és a lövedék súlyánál 80—150-szer nehezebb rövid, könnyű ezredágyúk lőtávolsága megfelelőnek bizonyult az akkori csatákban, amelyeket főleg a gyalogsági tűz döntött el. Ennélfogva a király valamennyi 12 fontos ágyúját beolvasztatta és ilyen hosszúságú és súlyú ágyúkat öntetett belőlük. Az osztrákok 1753-ban követték példáját, s ezt tette a többi államok nagy része is; maga Frigyes azonban uralkodása végén ismét ellátta tartalék-tüzérségét hosszú, erős ágyúkkal, mert Leuthennél szerzett tapasz-

* Az ágyúcső ötvözetében szereplő alapanyagok arányáról van szó. — *Szerk.*

talatai meggyőzték ezek nagyobb hatásáról. Nagy Frigyes új fegyvernemet vezetett be azáltal, hogy néhány ütegének tüzéreit lóra ültette, és ezzel életre hívta a lovas tüzérséget, amelynek az volt a rendeltetése, hogy ugyanolyan segítséget nyújtson a lovasságnak, mint a gyalogos tüzérség a gyalogságnak. Az új fegyvernem rendkívül hatékonynak mutatkozott, s igen gyorsan átvette a legtöbb hadsereg, néhány pedig, például az osztrák, külön szekerekre ültette a tüzéreket.

Az ágyúk számaránya a XVIII. század hadseregeiben még mindig meglehetősen nagy. Nagy Frigyesnek 1756-ban 70 000 katonára 206 ágyúja, 1762-ben 67 000 katonára 275 ágyúja, 1778-ban 180 000 katonára 811 ágyúja volt. Ezeket — az ezredágyúk kivételével, amelyek zászlóaljukat követték — különböző méretű, 6—20 lövegből álló ütegekbe szervezték. Az ezredágyúk a gyalogsággal együtt nyomultak előre, míg az ütegek előre kiválasztott állásokból tüzeltek, néha előnyomultak egy második állásba, de itt rendszerint bevárták a csata kimenetelét; mozgékonyságukat tekintve még nem voltak elég tökéletesek és Kunersdorfnál* a csatát azért vesztették el, mert a tüzérséget a döntő pillanatban nem tudták előbbre vonni. Tempelhof porosz tábornok szervezett tábori mozsár-ütegeket is, úgy, hogy a könnyű mozsarakat öszvéreken szállították; de ezeket hamarosan újra megszüntették, miután az 1792—1793-as háborúban használhatatlanoknak bizonyultak. A tüzérségi tudomány elméleti oldalát ebben az időszakban különösen Németországban fejlesztették. Struensee és Tempelhof hasznos műveket írt e tárgyról, de a kor vezető tüzérségi szakembere Scharnhorst volt. Tüzérségi kézikönyve az első átfogó, valóban tudományos elméleti értekezés, míg tiszti kézikönyve, amelyet már 1787-ben közzétett, a tábori tüzérség taktikájának első tudományos kifejtését tartalmazza. Művei, bár sok tekintetben elavultak, mindmáig is klasszikus munkáknak tekinthetők. Az osztrák hadseregben Vega tábornok, a spanyolban Morla tábornok, a poroszban Hoyer és Rouvroy gyarapí-

* 1759. augusztus 12. — *Szerk.*

totta maradandó értékkel a tüzérségi irodalmat. A franciák 1732-ben újjászervezték tüzérségüket Valière rendszere szerint; megtartották a 24, 16, 12, 8 és 4 fontos ágyúkat és bevezették a 8 hüvelykes tarackot. A szerkezeti típusok azonban még mindig nagyon különbözők voltak; az ágyúk 22—26 kaliber hosszúak és mintegy 250-szer nehezebbek, mint a megfelelő lövedék. Végre 1774-ben Gribeauval tábornok, aki az osztrákoknál szolgált a hétéves háborúban és tapasztalta az új porosz és osztrák tüzérség fölényét, elérte, hogy bevezessék új rendszerét. Az ostromtüzérséget végleg különválasztották a tábori tüzérségtől. Az előbbi az összes 12 fontosnál nehezebb és a régi 12 fontos ágyúkból alakult. A tábori tüzérség 12 fontos, 8 fontos és 4 fontos ágyúkból, valamint 6 hüvelykes tarackokból állt; az ágyúk mind 18 kaliber hosszúak voltak és 150-szer annyit nyomtak, mint a lövedék. Töltetüket végleg a lövedék súlyának egyharmadában rögzítették, bevezették a függőleges emelőcsavart, s az ágyú vagy az ágyútalp minden egyes részét pontosan megállapított típus szerint készítették, úgyhogy a raktárakból könnyen pótolni lehetett. Hét keréktípus és három tengelytípus elegendő volt a francia tüzérségnél használt valamennyi ágyútalp és taliga számára. Jóllehet az ágyútaligán alkalmazott lőszerládáit a legtöbb tüzér ismerte, Gribeauval ezt nem vezette be Franciaországban. A 4 fontos ágyúkat elosztották a gyalogság között, s minden zászlóalj kettőt kapott; a 8 és 12 fontosokat külön ütegekbe osztották be mint tartalék tüzérséget, s minden üteghez egy tábori kovácsműhely tartozott. Megszervezték a vonatot és a kézműves századokat, s általában véve ez a Gribeauval-féle tüzérség volt a maga nemében az első modern alapokra helyezett alakulat. Fölötte állt kora minden tüzérségének az ágyúk szerkezetét megszabó arányokban, anyagában és szervezetében, és sok évig mintaképül szolgált.

Hála Gribeauval tökéletesítéseinek, a francia tüzérség a forradalmi háborúkban fölülmúlta a többi tüzérséget és Napóleon kezében csakhamar addig ismeretlen erejű fegyverré vált. Napóleon semmit nem változtatott, kivéve, hogy

az ezredágyúk rendszerét 1799-ben végleg megszüntette, és mivel Európa-szerte töméntelen 6 és 3 fontos ágyút zsákmányolt, ezeket a kalibereket is meghonosította hadseregében. Az egész tábori tüzérséget hat lövegből álló ütegekbe szervezte, a hat közül egy általában tarack volt, a többi ágyú. De míg alig vagy egyáltalán nem történt változás a tüzérség anyagában, óriási volt a változás a taktikájában. Jóllehet az ágyúk száma az ezredlövegek megszüntetésével némileg csökkent, a tüzérség hatását a csatában megnövelte ügyes felhasználása. Napóleon a gyaloghadosztályokhoz csatolt bizonyos számú könnyűágyút arra használta fel, hogy harcot kezdjenek és erejének felfedésére késztessék az ellenséget; a tüzérség zöme viszont tartalékban maradt, amíg meg nem határozták a támadás döntő pontját; akkor egyszerre óriási ütegek alakultak, amelyek mind erre a pontra összpontosították tüzüket és félelmetes ágyúzással előkészítették a gyalogság tartalékainak végső támadását. Friedlandnál* 70 ágyút, Wagramnál 100 ágyút sorakoztatott fel így; Borogyinónál 80 ágyúból álló üteg készítette elő Ney támadását Szemjonovszkoje ellen. Másrészt a tartalék lovasság Napóleon által létrehozott nagy tömegeinek támogatására megfelelő lovas tüzérségi erőre volt szükség. Erre a fegyvernemre ismét igen nagy figyelmet fordítottak, és nagy létszámmal képviseltették a francia hadseregekben s itt határozták meg először gyakorlatilag helyes taktikai felhasználását. Gribeauval tökéletesítései nélkül a tüzérségnek ez az új felhasználása lehetetlen lett volna, s mivel a taktika megváltoztatása szükségessé vált, ezek a tökéletesítések fokozatosan, csekély módosításokkal, utat találtak a kontinens valamennyi hadseregébe.

A brit tüzérség a francia forradalmi háború elején szerfelett elhanyagolt volt és nagyon elmaradt más nemzetek tüzérségétől. Minden zászlóaljnál volt két ezredágyújuk, tartalék tüzérségük azonban nem létezett. Az ágyúkhoz a lovakat egyesével fogták be, s a hajtók mellettük gyalogoltak hosszú ostorral. A lovakat és a hajtókat bérelték. A

* 1807. június 14. — *Szerk.*

*matériel** meglehetősen régimódi szerkezetű volt, s a lövegek, hacsak nem igen rövid távolságra mozogtak, csak lépésben tudtak haladni. A lovas tüzérséget nem ismerték. 1800 után azonban, amikor a tapasztalat megmutatta e rendszer alkalmatlanságát, Spearman őrnagy teljesen átszervezte a tüzérséget. Az ágyútaligákat kettős fogatra rendezték be, az ágyúkat hat lövegből álló ütegekbe csoportosították, s általában bevezették azokat a tökéletesítéseket, amelyeket a kontinensen már egy ideje alkalmaztak. Nem sajnálták a költséget, s a brit tüzérség hamarosan a legelitebb, a legalaposabban és legnagyszerűbben felszerelt tüzérség lett. Nagy gondot fordítottak az újonnan felállított lovas tüzérségre, amely csakhamar kitűnt manővereinek merészségével, gyorsaságával és pontosságával. Ami a *matériel* újabb tökéletesítéseit illeti, ezek a járművek szerkezetére korlátozódtak; a tömbvégződésű ágyútalpat és az ágyútaligával egybekapcsolt lőszerkocsit azóta a kontinens legtöbb országában megtaláljuk.

A tüzérségnek a hadsereg többi alkotórészeihez való aránya ebben az időben valamivel állandóbbá vált. A legnagyobb arányú tüzérsége a porosz hadseregnek volt Pirmasensnél[90] — hét ágyú 1000 főre. Napóleon azt tartotta, hogy 1000 főre teljesen elegendő három ágyú, s ez az arány általános szabállyá vált. Az egy ágyúhoz adandó lövedékek számát is rögzítették; ágyúnként legalább 200 lövedéknek kellett lennie, s ennek 1/4-e vagy 1/5-e kartács volt. A Napóleon bukását követő béke idején valamennyi európai hatalom fokozatosan tökéletesítette tüzérségét. A 3 és 4 fontos könnyű kalibereket mindenütt megszüntették, s a legtöbb ország átvette az angol tüzérség tökéletesített ágyútalpait és lőszerkocsijait. A töltetet csaknem mindenütt a lövedék súlyának 1/3-ában, az ágyú fémanyagát pontosan vagy körülbelül e súly 150-szeresében, a cső hosszát pedig 16—18 kaliberben állapították meg.

A franciák 1827-ben újjászervezték tüzérségüket. A tábori ágyúk méreteit a következőképpen rögzítették: kaliber

* A tüzérség anyagi felszerelése. — *Szerk.*

8 és 12 fontos, hossz 18 kaliber, a töltet az 1/3-a, az ágyúcső fémanyagának súlya pedig a 150-szerese a lövedék súlyának. Átvették az angol ágyútalpakat és lőszerkocsikat, s első ízben alkalmaztak a francia hadseregben lőszerládákat az ágyútaligákon. Kétfajta, 15 és 16 centiméter ürméretű tarackkal egészítették ki a 8, illetve 12 fontos ütegeket. A tábori tüzérségnek ez az új rendszere nagyfokú egyszerűségével tűnt ki. Mindössze két ágyútalp-méret, egy ágyútaliga-méret, egy kerékméret és két tengelyméret volt a francia tábori ütegekben használt összes járművekhez. Ezenkívül szerveztek egy külön hegyi tüzérséget 12 centiméter ürméretű tarackokból.

Az angol tüzérség csaknem kizárólagos kalibere most a 9 fontos, az ágyúcső hossza 17 kaliber, súlya annyiszor 1 1/2 cwt, ahány font súlyú a lövedék, a töltet 1/3-a a lövedék súlyának. Minden ütegben van két 24 fontos 5 1/2 hüvelykes tarack. 6 és 12 fontos lövegeket a legutóbbi orosz háborúban* egyáltalán nem használtak. Két kerékméretet alkalmaznak. Mind az angol, mind a francia gyalogos tüzérségnél a tüzéreket a manőverek alatt az ágyútaligán és a lőszerkocsin szállítják.

A porosz hadsereg ágyúi 6 és 12 fontosak, 18 kaliber hosszúak, súlyuk 145-szöröse, töltetük pedig 1/3-a a lövedék súlyának. A tarackok 5 1/2 és 6 1/2 hüvelyk átmérőjűek. Egy-egy ütegben hat ágyú és két tarack van. Kétféle kereket és tengelyt, egyféle ágyútaligát használnak. Az ágyútalpak Gribeauval-rendszerűek. A gyalogos tüzérségnél, gyors manőverezés céljából, öt tüzér — ennyi elegendő az ágyú kezelésére — az ágyútaliga-ládán és a jobboldali lovakon ül; a többi három úgy követi, ahogy tudja. Ezért a lőszerkocsikat nem kapcsolják az ágyúkhoz, mint a francia és a brit hadseregben, hanem külön oszlopba tömörítik és ütközet alatt lőtávolságon kívül tartják. A tökéletesített angol lőszerkocsit 1842-ben vették át.

Az osztrák tüzérség 6 és 12 fontos ágyúkat használ, amelyek 16 kaliber hosszúak, súlyuk 135-szöröse, töltetük

* A krimi háborúról (1853—1856) van szó. — *Szerk.*

1/4-e a lövedék súlyának. A tarackok hasonlók a poroszokéhoz. Egy üteg hat ágyúból és két tarackból áll.

Az orosz tüzérségnek 6 és 12 fontos ágyúi vannak, hosszuk 18 kaliber, súlyuk 150-szerese, töltetük 1/3-a a lövedék súlyának. A tarackok 5 és 6 hüvelyk ürméretűek. Kaliberüktől és rendeltetésüktől függően 8, illetve 12 löveg alkot egy üteget, ezek fele ágyú, fele tarack.

A szardíniai hadsereg ágyúi 8 és 16 fontosak, megfelelő méretű tarackokkal. A kisebb német hadseregeknek mind 6 és 12 fontos ágyúi vannak, a spanyoloknak 8 és 12 fontosai, a portugáloknak, svédeknek, dánoknak, belgáknak, hollandoknak és nápolyiaknak 6 és 12 fontosai.

Az az előny, amelyet a Spearman őrnagy által végrehajtott átszervezés nyújtott a brit tüzérségnek, valamint ennek nyomán e szolgálatban felkeltett érdeklődés a további tökéletesítés iránt, és az a széles terület, amelyet Nagy-Britannia óriási tengeri tüzérsége kínál a tüzérség fejlődése számára, sok fontos találmányt segített elő. A brit tűzszerek összetétele, akárcsak a lőporuk is, fölötte áll valamennyi többinek, és időzített gyújtásaik pontossága páratlan. A brit tüzérség legfontosabb új találmánya a srapnell (üreges lövedék, amely puskagolyókkal van töltve és repülés közben robban); ezáltal a kartács elérte ugyanazt a röptávolságot, mint a tömör golyó. A franciák, bármennyire ügyesek mint konstruktőrök és szervezők, csaknem az egyetlen hadsereg, amely még nem vette át ezt az új és félelmetes lövedéket; nem tudtak rájönni az időzítő gyúelegy összetételére, márpedig ettől függ minden.

A tábori tüzérségnek egy új rendszerét javasolta Louis Napóleon, s úgy látszik, Franciaországban most az a szándék, hogy ezt bevezessék. Az ágyúk és tarackok jelenleg használatban levő négy különböző kaliberét egy könnyű 12 fontos ágyúval helyettesítik, amelynek hossza 15 1/2 kaliber, súlya 110-szerese, töltete pedig 1/4-e a tömör lövedék súlyának. Ugyanebből az ágyúból lehet kilőni, csökkentett töltettel, a 12 centiméteres gránátot (ugyanazt, amelyet most a hegyi tüzérségnél használnak), ez tehát visszaszorítja a

speciálisan üreges lövedékek kilövésére szolgáló tarackokat. A négy francia tüzériskolában végzett kísérletek igen sikeresek voltak, s azt mutatják, hogy ezek az ágyúk a Krímben észrevehető fölényben lehettek a többnyire 6 fontos ágyúkkal szemben. Az angolok azonban azt állítják, hogy hosszú 9 fontos ágyújuk messzebbre és pontosabban lő, mint ez az új ágyú, és meg kell jegyeznünk, hogy ők alkalmaztak először — de igen hamar újra kivontak a használatból — egy könnyű 12 fontos ágyút, amelynek töltete 1/4-e a lövedék súlyának, s amely nyilván mintául szolgált Louis Napóleonnak. A gránátoknak közönséges ágyúkból való kilövése a poroszoktól ered, ők lőttek ki ostromkor bizonyos célokra 24 fontosokból gránátokat. Mindazonáltal Louis Napóleon ágyújának használhatóságát még a gyakorlatnak kell igazolnia, és minthogy semmi különöset nem közöltek az elmúlt háborúban elért hatásáról, nem kívánható tőlünk, hogy végleges ítéletet mondjunk érdemeiről.

A tömör, üreges és egyéb lövedékek lövegből való kiröpítésének törvényei és kísérleti alapelvei, a lőtávolság, emelkedési szög és töltet megállapított arányai, a kotyogás hatása és az elhajlás egyéb okai, a célba találás valószínűsége, s a hadviselésben esetleg előforduló egyéb körülmények — ezekből áll a tüzérség tudománya.

Habár e tudomány alapelve az a tény, hogy egy *in vacuo* (légüres térben) nem függőleges irányban elhajított súlyos test röptében parabola pályát fog leírni, mégis a levegő ellenállása, amely a mozgó test sebességével együtt nő, igen lényegesen módosítja a parabola-elméletnek a tüzérségi gyakorlatban való alkalmazását. Például azoknál az ágyúknál, amelyek másodpercenként 1400—1700 láb kezdősebességgel röpítik lövedéküket, a röppálya olyannyira eltér az elméleti parabolától, hogy a legnagyobb lőtávolság ezeknél mindössze 20 fok körüli emelkedéssel érhető el, míg a parabola-elmélet szerint 45 foknak kell lennie az emelkedésnek. Gyakorlati kísérletek bizonyos fokú pontossággal meghatározták ezeket az eltéréseket és ily módon lerögzítették, hogy egy-egy ágyúfajtánál, adott töltet és lőtávolság esetén mennyi a

megfelelő emelkedés. De vannak más körülmények is, amelyek befolyásolják a lövedék repülését. Itt van mindenekelőtt a kotyogás, vagyis az a különbség, amellyel a lövedék átmérőjének kisebbnek kell lennie a cső átmérőjénél, hogy megkönnyítse a töltést. Ez a kotyogás először is az erő csökkenését idézi elő, és másodszor függőleges vagy vízszintes elhajlásokat okozó szabálytalanságot a lövedék irányában.

Ezenkívül figyelembe kell venni a töltet súlyának vagy a felhasználás pillanatában való állapotának elkerülhetetlen egyenlőtlenségét, a lövedék excentricitását, vagyis azt, hogy a lövedék súlypontja nem esik egybe mértani középpontjával, ami különböző elhajlásokat okoz aszerint, hogy mi e pontok viszonylagos helyzete a tüzelés pillanatában; és sok más okot, amely látszólag azonos röpülési feltételek mellett eltérő eredményeket idéz elő.

Láttuk, hogy a tábori ágyúknál csaknem általánosan a lövedék súlyának 1/3-át nyomó töltetet és 16—18 kalibernyi hosszúságot fogadtak el. Ilyen töltettel nullpontos beállításnál (ha az ágyú vízszintesre van állítva) a lövedék körülbelül 300 yard távolságra érinti a földet, az emelkedési szög növelésével pedig ezt a lőtávolságot 3000—4000 yardra lehet növelni. Ilyen lőtávolságnál azonban elvész a találat minden valószínűsége, s a tényleges és hatékony gyakorlatban a tábori ágyúk lőtávolsága nem haladja meg az 1400—1500 yardot, de ezen a távon is alig minden hatodik vagy nyolcadik lövés célbatalálására lehet számítani. A döntő távolság, amelyen a löveg hozzájárulhat a csata kimeneteléhez, golyóknál és gránátoknál 600 és 1100 yard között mozog, s ezen a távolságon a célbatalálás valószínűsége csakugyan sokkal nagyobb. Így kiszámították, hogy egy 6 fontos ágyúból kilőtt lövedékek közül 700 yardon kb. 50%, 900 yardon kb. 35%, 1100 yardon 25% találja el azt a célpontot, amelyet egy oszlopban támadó zászlóalj arcvonala nyújt (34 yard széles, 2 yard magas). A 9 és a 12 fontos ágyú valamivel jobb eredményeket ér el. Franciaországban 1850-ben végzett kísérletek szerint az akkor használatos 8 és 12 fontos ágyúk

a következő eredményeket érték el egy 30×3 méteres célpont (lovas szakasz) ellen:

	500 m	600 m	700 m	800 m	900 m
12 fontos, találat	64%	54%	43%	37%	32%
8 fontos, találat	67%	44%	40%	28%	28%

Habár a célpont másfélszer olyan magas volt, a gyakorlati eredmények mögötte maradtak a fentebb említett átlagnak.

Tábori tarackoknál a töltet a lövedék súlyához képest jóval kisebb, mint az ágyúknál. Ennek oka a löveg rövidsége (7—10 kaliber), s annak szükségessége, hogy nagy emelkedési szögben tüzeljenek vele. A nagy emelkedési szögben elsütött tarack rúgása, amely lefelé éppúgy hat, mint hátrafelé, nehéztöltet használata esetén annyira igénybe venné az ágyútalpat, hogy néhány lövés után tönkremenne. Ezért használnak a kontinens legtöbb tüzérségénél ugyanahhoz a tábori tarackhoz többféle töltetet, s így a tüzér a töltet és az emelkedés különböző kombinációjával érhet el egy adott lőtávolságot. Ahol ez nem így történik, például a brit tüzérségnél, ott az emelkedés szükségképpen igen alacsony, s alig haladja meg az ágyúét. A brit 24 fontos tarack lőtávolság-táblázata 2 1/2 fontos töltet és négy fokos emelkedés esetén nem mutat többet, mint 1050 yardot; ugyanez az emelkedés a 9 fontos ágyúnál 1400 yard lőtávolságot eredményez. A német hadseregek legtöbbjében egy sajátos rövid tarackot használnak, amely 16—20 fokos emelkedést is elér, s ily módon hatása a mozsáréhoz hasonló; töltete szükségképpen csak kicsiny; az az előnye a közönséges hosszú tarackkal szemben, hogy gránátjai behatolnak fedett állásokba, a terep domborulatai mögé stb. Ez az előny azonban kétes értékű mozgó célpontokkal, például csapatokkal szemben, bár nagy fontosságú ott, ahol a közvetlen tüzelés elől fedett cél mozdulatlan; közvetlen tüzelésre pedig ezek a tarackok rövidségüknél (6—7 kaliber) és kis töltetüknél fogva teljesen alkalmatlanok. Ahhoz, hogy a kívánt cél (közvetlen tüzelés vagy gránát-bombázás) által megszabott emelkedési szöggel

különböző lőtávolságokat érjenek el, a töltetek sokféleségére van szükség; a porosz tábori tüzérségnél, amelyben még használják ezeket a tarackokat, nem kevesebb, mint 12 különböző töltet fordul elő. Egyébként a tarack igen tökéletlen löveg, s minél előbb szorítja ki egy hatékony tábori gránát-ágyú (shell-gun), annál jobb.

Az erődökben, ostromkor és hadihajókon használt nehézlövegek különfélék. A legutóbbi orosz háborúig nemigen használtak ostromhoz nehezebb ágyút 24 fontosnál, legfeljebb néhány 32 fontosat. Szevasztopol ostroma* óta azonban az ostromágyúk és a hajóágyúk azonosak, vagy jobban mondva a nehéz hajóágyúk tüze az árkokra és földerődítésekre váratlanul annyira hatásosabbnak bizonyult a szokásos könnyű ostromágyúk tüzénél, hogy ezentúl az ostromháborút nagymértékben az igen nehéz hajóágyúk fogják eldönteni.

Mind az ostrom, mind a tengeri tüzérségnél rendszerint különböző típusúak az ágyúk ugyanazon a kaliberen belül. Vannak könnyű- és rövid, de hosszú és nehézágyúk is. Minthogy itt kevésbé számít a mozgékonyság, az ágyúkat sajátos célokból gyakran 22—25 kaliber hosszúra készítik, s ezek közül néhány, nagyobb hosszúsága miatt gyakorlatilag ugyanolyan pontos, mint a vontcsövű puska. Ebben az ágyúfajtában a legjobbak egyike a 24 fontos porosz rézágyú, amely 10 láb 4 hüvelyk, azaz 22 kaliber hosszú és 60 cwt súlyú; ostromba, ellenséges ütegek elhallgattatásánál nincs hozzá fogható. De a legtöbb feladat megoldására teljesen elegendőnek tekintik a 16—20 kaliber hosszúságot, s minthogy a kaliber méretét általában többre becsülik, mint a maximális pontosságot, a 60 cwt-nyi vas vagy ágyúfém rendszerint hasznosabban alkalmazható egy 16—17 kaliber hosszú, nehéz 32 fontos ágyúban. Az új, 9 lábnyi, 50 cwt súlyú, hosszú, 32 fontos vaságyúnak — a brit haditengerészet egyik legremekebb ágyújának — mindössze 16 1/2 kaliber a mérete. Valamennyi 131 ágyúval felszerelt nagy hajó hosszú, 68 fontos, 112 cwt-os, forgatható ágyújának mérete 10 láb 10 hüvelyk, azaz nem sokkal több mint

* A város ostroma 1854 októberétől 1855 szeptemberéig tartott. — *Szerk.*

16 kaliber; egy másik forgatható ágyú, a 98 cwt súlyú, hosszú, 56 fontos ágyú mérete 11 láb, azaz 17 1/2 kaliber. Még manapság is nagyszámú kevésbé hatékony ágyú kerül a haditengerészet fegyverzetébe: mindössze 11—12 kaliber hosszú, fúrt csövű (bored-up) ágyúk és 7—8 kaliber hosszú carronade-ok.

Van azonban egy másfajta hajóágyú is, amelyet Paixhans tábornok vezetett be körülbelül 35 évvel ezelőtt, s amely azóta mérhetetlenül fontossá vált: a gránátágyú. Ez a lövegfajta az idők folyamán jelentősen tökéletesedett, s a francia gránátágyú közelíti még meg legjobban a feltaláló által szerkesztettet: ez ugyanis megtartotta a henger alakú lőporkamrát. Az angoloknál a lőporkamra vagy egy rövid csonka kúp, amely csak igen kevéssé csökkenti a cső átmérőjét, vagy egyáltalán nincs lőporkamra; az ágyú hossza 10—13 kaliber és kizárólag üreges lövedék kilövésére szolgál: a fentebb említett hosszú 68 és 56 fontosak azonban egyaránt lőnek ki tömör lövedéket és gránátot.

Az Egyesült Államok tengerészetében Dahlgren kapitány a gránátágyúk egy új fajtáját javasolta, az igen nagy kaliberű (11 és 9 hüvelyk átmérőjű) rövid ágyúkat; ezt részben elfogadták több új fregatt fegyverzeténél. Értéküket még nem igazolta a tapasztalat; a gyakorlatban válik majd el, vajon az ilyen óriási gránátok félelmetes hatása elérhető-e a pontosság feláldozása nélkül, amelynek meg kell sínylenie a hosszú távolságokon megkövetelt nagy emelkedési szöget.

Az ostrom- és hajóágyúk töltetei ugyanolyan változóak, mint szerkezetük és feladataik. Ahhoz, hogy kőfalon rést üssenek, a legnehezebb töltet szükséges, s ez néhány igen nehéz és erős ágyúnál a lövedék súlyának felére rúg. Egészben véve azonban a negyedrész súlyt lehet ostrom-célokra az átlagtöltetnek tekinteni, s ez olykor egyharmadra növekszik, máskor meg egyhatodra csökken. Hajókon általában háromféle töltetet használnak minden ágyúhoz; a nagy töltetet távolsági célokra, az ellenség üldözésekor stb.; a középtöltetet a rendes tengeri ütközeteknél közepes távolságra; a csökkentettet közelharcra és láncos golyók kilövésére.

A hosszú 32 fontosnál a töltetek a lövedék súlyának 5/16-ával, 1/4-ével és 3/16-ával egyenlők. Rövid, könnyű ágyúknál és gránátágyúknál ezek az arányok természetesen még inkább csökkennek; az utóbbinál azonban az üreges lövedék súlya nem is éri el a tömör lövedékét.

Ágyúkon és gránátágyúkon kívül nehéztarackok és mozsarak is megtalálhatók az ostrom és tengeri tüzérségnél. A tarackok rövid lövegek, amelyek ágyútalpra vannak szerelve és az a rendeltetésük, hogy 12—30 fokos emelkedési szögben hajítsanak gránátokat. A mozsarak állványra szerelt még rövidebb lövegek, rendeltetésük, hogy általában 20 fokot meghaladó, 60 fokig is növelhető emelkedési szögben hajítsanak gránátokat. Mindkettő lőporkamrás löveg; vagyis a tölténykamra — a csőnek a töltet befogadására rendeltetett része — kisebb átmérőjű, mint a furat, azaz maga a cső. A tarackok kalibere ritkán haladja meg a 8 hüvelyket, a mozsaraké azonban 13, 15 és még több hüvelyk is. A mozsárból kilőtt gránát röppályája a töltet kicsinysége (a gránát súlyának 1/20—1/40 része) és a nagy emelkedési szög miatt a levegő ellenállásától kevésbé befolyásolt, s a parabolaelmélet itt a gyakorlati eredményektől való lényeges eltérés nélkül alkalmazható a tüzérségi számításokban. A mozsárból kilőtt gránátok rendeltetése vagy az, hogy robbanással hassanak és mint gyújtóbombák a gyujtócsőből kilövellt lángsugarakkal tűzbe borítsák a gyúlékony tárgyakat, vagy az, hogy súlyukkal is fejtsenek ki hatást, áttörve boltozatos és másképpen megerősített tetőket. Az utóbbi esetben a nagyobb emelkedési szöget kedvelik, mert ez biztosítja a legmagasabb röppályát és a legnagyobb esési sebességet. A tarackból kilőtt gránátok rendeltetése az, hogy először ütőerejükkel, azután pedig robbanásukkal hassanak. A nagy emelkedési szög és a gránát kis kezdősebessége — s ennélfogva a levegő kisebb ellenállása — következtében a mozsár messzebbre hajítja lövedékét, mint bármely más lövegfajta, s mivel a cél, amelyre lő, rendszerint egész város, nincs szükség nagy pontosságra, tehát előfordul, hogy nehézmozsarak hatótávolsága 4000 yardra és még messzebbre terjed; ilyen

távolságról bombázták az angol—francia mozsárnaszádok Szveaborgot.

E különböző fajta lövegeknek, lövedékeknek és töltetek-nek ostromnál való alkalmazását „Ostrom" címszó alatt tárgyaljuk; a tengerészeti tüzérség tevékenysége a tengerészet elemi taktikájának csaknem teljes harci részét alkotja, s ezért nem ide tartozik; ily módon csak az marad még hátra, hogy a tábori tüzérség felhasználásáról és taktikájáról szóljunk néhány szót.

A tüzérségnek nincsenek fegyverei a közelharcra; minden ereje tüzének távolsági hatásában összpontosul. Sőt, csak addig harcképes, ameddig állásban van; mihelyt lövegeit a taligához kötik vagy elszállítás végett hozzákapcsolják a hosszabbítót, időlegesen harcképtelenné válik. E két okból mindhárom fegyvernem közül ez szorul leginkább védelemre; támadóereje csakugyan igen korlátozott, mivel a támadás előrehaladó mozgás, és csúcspontja acél összecsapása acéllal. A tüzérség kritikus pillanata ezért az előrenyomulás, állásának elfoglalása és a működésre való felkészülés ellenséges tűzben. A tűzvonalba való előremozgását, előzetes mozdulatait a terep tárgyaival és idomaival vagy a csapatok vonalával rejteni kell. Ily módon olyan állást kell elérnie, amely párhuzamos az általa elfoglalandó vonallal, s azután egyenesen kell előnyomulnia állásába az ellenséggel szemben, hogy ne tegye ki magát oldaltűznek.

Az állás megválasztása rendkívül fontos mind az üteg tűzhatása, mind az ellenséges tűznek reá való hatása szempontjából. Az első fontos feladat úgy elhelyezni az ágyúkat, hogy a lehető legeredményesebben tüzelhessenek az ellenségre; a második: elérni azt, hogy az ellenséges tűztől védve legyenek. A jó állásnak szilárd és sima talajt kell biztosítania az ágyúkerekek és az ágyútalp emelőkarja számára; ha a kerekek nem állnak egyenesen, nem lehet jól lőni; és ha az emelőkar belefúródik a talajba, az ágyútalpat csakhamar összetöri az ágyú rúgásának ereje. Azonkívül szabad kilátást kell nyújtania az ellenségtől megszállt terepre és a lehető legnagyobb mozgási szabadságot kell biztosítania.

Végül az elöl — az üteg és az ellenség között — elterülő terepnek kedvezőnek kell lennie a mi fegyvereink hatása számára és lehetőleg kedvezőtlennek az ellenség fegyverei számára. A legkedvezőbb a szilárd és sík terep, amely a visszapattanás előnyét nyújtja, s lehetővé teszi, hogy a rövidre lehullott lövedék az első visszapattanás után elérje az ellenséget. Bámulatos, mennyire befolyásolja a tüzérség eredményességét a terep jellege. Laza terepen a lövedék, ha súrolja a földet, utána eltérül vagy szabálytalan ugrásokat végez, ha nem fúródik mindjárt a földbe. Sokat számít az is, hogy milyen irányban futnak a barázdák a felszántott földön, különösen kartács- és srapnelltüzelésnél; ha keresztbe futnak, a legtöbb lövedék elfullad bennük. Ha a terep közvetlenül előttünk laza, hullámos vagy egyenetlen, de távolabb az ellenség felé sík és kemény, ez kedvez a mi tüzelésünknek és véd bennünket az ellenségétől. Igen előnytelen öt foknál erősebb lejtőn le- vagy felfelé tüzelni, vagy egyik domb csúcsáról a másiknak a csúcsára lőni.

Ami az ellenséges tűztől való biztonságunkat illeti, ezt igen kis tárgyak is növelhetik. Egy vékony sövény, amely alig takarja állásunkat, néhány cserje vagy magasan álló gabona megakadályozhatja az ellenség pontos célzását. Egy kis meredek földhányás, amely mögött ágyúink rejlenek, felfogja legveszedelmesebb lövedékeit. Egy töltés kitűnő mellvéd, de a legjobb védelem egy enyhe terepdomborulat teteje, amely mögé annyira visszahúzzuk ágyúinkat, hogy az ellenség csak a csőtorkolatokat látja; ebben a helyzetben minden lövedék, amely előtte a földnek csapódik, magasan fejünk fölé fog pattanni. Még jobb, ha körülbelül két láb mély állást tudunk ásni ágyúinknak a dombhátba, kiegyengetve hátrafelé a lejtőt, úgy, hogy a domb egész külső lejtőjét uraljuk. A franciák Napóleon alatt rendkívül ügyesen helyezték el ágyúikat, s ezt a művészetet tőlük sajátították el a többi nemzetek. Az ellenséget illetőleg úgy kell megválasztani az állást, hogy mentes legyen oldal- vagy hosszirányú tűztől (enfilading fire); saját csapatainkat illetőleg nem szabad akadályoznia ezek mozdulatait. A szokásos térköz, ágyú és

ágyú között vonalban 20 yard, de nem szükséges szigorúan ragaszkodni ezekhez a gyakorlótéri szabályokhoz. Mihelyt a tüzérség állásban van, az ágyútaligákat szorosan ágyúik mögött helyezik el, míg a lőszerkocsik egyes hadseregeknél fedezékben maradnak. Ahol a tüzérek szállítására használják a lőszerkocsikat, ott ezeknek is meg kell kockáztatniuk, hogy az ellenség lőtávolságába kerüljenek.

Az üteg az ellenséges erők azon része ellen irányítja tüzét, amely pillanatnyilag leginkább fenyegeti állásunkat; ha gyalogságunk rohamra készül, akkor vagy az ellenség tüzérségére tüzel, ha ezt még el kell hallgattatni, vagy gyalogságának tömegeire, ha kiteszik magukat az ágyútűznek; ha azonban az ellenség egy része éppen rohamra indul, erre kell célozni, nem törődve a ránk tüzelő ellenséges tüzérséggel. Tüzérség ellen tüzünk akkor a leghatékonyabb, amikor az nem tud válaszolni, vagyis amikor az ágyúk a taligához vannak kötve, mozgásban vannak vagy éppen lekapcsolják őket. Ilyen pillanatokban néhány jó lövés nagy zavart kelt.

Az a régi szabály, hogy a tüzérség — hacsak nincsen erre égetően szükség — ne közelítsen meg gyalogságot 300 yardon, azaz a kézifegyverek lőtávolságán belül, most nemsokára elavul. Ahogy a modern muskéták lőtávolsága nő, a tábori tüzérség, ha hatékony akar lenni, nem maradhat továbbra is a muskéta lőtávolságán kívül; s egy ágyú taligájával, lovaival és tüzéreivel együtt bizony elég nagy csoportot alkot ahhoz, hogy csatárok a Minié- vagy Enfield-puskával 600 yardról rálőjenek. A régi nézet, hogy aki sokáig akar élni, tüzérnek álljon be, úgy látszik nem igaz többé, mert nyilvánvaló, hogy a jövőben a tüzérség elleni harc leghatékonyabb módja a bizonyos távolságból leadott csatártűz lesz; és hol az a csatatér, amelyen 600 yardon belül nem található kitűnő fedezék csatárok számára minden lehetséges ágyúállással szemben?

A gyalogság előnyomuló vonalaival vagy oszlopaival szemben a tüzérség eddig mindig előnyben volt; néhány hatékony kartácslövés vagy egy-két tömör lövedék, amely

végig szánt egy mély oszlopon, erkölcsileg rettenetes hatású. Minél közelebb jut a támadás, annál hatékonyabbá válik tüzelésünk; és még az utolsó pillanatban is könnyen visszavonhatjuk ágyúinkat ilyen lassú ellenfél elől; jóllehet még kérdés, vajon a *chasseurs de Vincennes* (vincennes-i vadászok) *pas gymnastique-ben* (futólépésben) előnyomuló vonala nem üt-e rajtunk, mielőtt a taligához kötnénk a löveget.

Lovassággal szemben a hidegvér biztosít előnyt a tüzérségnek. Ha ez utóbbi 100 yard távolságig visszatartja kartácsait, és azután jól irányzott sortüzet ad, akkor a lovasság jó messzire lesz tőle, mire a füst eloszlik. Mindenesetre a legrosszabb taktika volna az ágyúkat a taligához kötni és menekülést megkísérelni, mert a lovasság biztosan utolérné az ágyúkat.

Tüzérség és tüzérség között a terep, a kaliberek, az ágyúk száma és ezek felhasználása dönti el a harcot. Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy bár a nagy kaliber hosszú lőtávolságra kétségtelenül előnyösebb, mihelyt a távolság csökken, a kisebb kaliber hatása megközelíti a nagyét és rövid távon csaknem egyenlő azzal. Borogyinónál Napóleon tüzérsége főleg 3 és 4 fontosokból állt, míg az oroszoknak nagyszámú 12 fontosa volt; a kis francia bodzapuskák mégis döntően felülkerekedtek.

Ha a tüzérség gyalogságot vagy lovasságot támogat, mindig ennek szárnyán kell állást foglalnia. Ha a gyalogság előrenyomul, a tüzérség félütegekben vagy szakaszokban a csatárokkal egy vonalban vagy inkább előttük halad; mihelyt a gyalogos tömegek szuronyrohamra készülnek, a tüzérség előreüget, 400 yardnyira megközelítve az ellenséget, és gyors kartácstűzzel előkészíti a rohamot. Ha a rohamot visszaverik, a tüzérség ismét tüzet nyit az üldöző ellenségre, amíg visszavonulásra nem kényszeríti, ha pedig sikerül a roham, a tüzérség tüze nagyban hozzájárul a siker betetőzéséhez — ilyenkor az ágyúk fele tüzel, amíg a másik fele előrenyomul.

A lovas tüzérség mint a lovasságot támogató fegyvernem, amely némileg kiegészíti a lovasságot az abból természetszerűen teljesen hiányzó védelmi elemmel, most az egyik

legkedveltebb fegyvernem, és a tökély magas fokát érte el valamennyi európai hadseregben. Jóllehet arra szánták, hogy a lovasságnak megfelelő terepen és a lovassággal együtt fejtsen ki tevékenységet, nincs olyan lovas tüzérség a világon, amely ne volna felkészülve arra, hogy átvágtasson olyan vidéken, amelyen saját lovassága csak rendjének és összetartozásának feláldozásával követhetné. Minden ország lovas tüzérsége a hadsereg legmerészebb és legügyesebb lovasaiból áll, s különösen büszkék, amikor nagygyakorlatokon átrobognak akadályokon, ágyúkon, mindenen, ami előtt a lovasság megtorpan.

A lovas tüzérség taktikájának az alapja a merészség és a hidegvér. Gyorsaság, váratlan megjelenés, élénk tüzelés, készenállás arra, hogy azonnal felkerekedjenek, s olyan úton haladjanak, amely a lovasságnak túlsagosan nehéz — ezek a jó lovas tüzérség fő tulajdonságai. Az állás gondos megválasztására ebben az állandó helyváltoztatásban nem sok lehetőség van; minden állás jó, ha közel van az ellenséghez és nincs útjában a lovasságnak; s éppen a lovas összecsapások e dagályában és apályában kell a tüzérségnek, az előnyomuló és visszavonuló hullámokat követve, minden pillanatban bizonyságot tennie nagyobb lovas-tudományáról és lélekjelenlétéről, azáltal, hogy kikászálódik ebből a háborgó tengerből bármifajta terepen át, olyanon át is, amelyen nem minden lovasság meri vagy akarja követni.

Állások támadásában és védelmében a tüzérség taktikája megegyezik. A fő mindig az, hogy arra a pontra kell tüzelni, amelyről védelem esetén a legközelebbi és legközvetlenebb veszély fenyeget, illetve amelyről támadás esetén előnyomulásunk a leghathatósabban akadályozható. A tüzérség feladatai közé tartozik az anyagi akadályok lerombolása is, és itt a különböző kaliberű és fajtájú lövegeket természetük és hatásuk szerint alkalmazzák: a tarackokat épületek felgyújtására, a nehézágyúkat kapuk, falak és barikádok szétlövésére.

Mindezek a megjegyzések arra a tüzérségre vonatkoznak, amelyet minden hadseregben a hadosztályhoz csatolnak

De a legnagyobb eredményt nagy és döntő csatákban a tartaléktüzérséggel érik el. Ez az ütközet nagyobbik felében nem látható; hátul, lőtávolon kívül tartják, s csak akkor hozzák előre tömegesen a legfontosabb pontra, amikor elérkezett a végső csapás ideje. Mérföldnyi, vagy még hosszabb félhold alakban felállva pusztító tüzét egy viszonylag kis pontra összpontosítja. Ha nem találkozik egyenlő erejű tüzérséggel, félórai gyors tüzeléssel eldönti a csatát. A süvöltő golyók záporában az ellenség kezd összeroppanni; az érintetlen gyalogos-tartalékok előnyomulnak — egy utolsó, elkeseredett, rövid harc, és a győzelem teljes. Így készítette elő Napóleon Macdonald előnyomulását Wagramnál, s az ellenség ellenállása megtört, mielőtt az oszlopban előnyomuló három hadosztály akár csak egy puskalövést is leadott vagy szuronyharcba ment volna. S csak e nagy napok óta beszélhetünk a tábori tüzérség taktikájáról.

A megírás ideje: 1857 október—november.
A megjelenés helye: New American Cyclopaedia, II. köt. 1858.
Eredeti nyelve: angol.

ERŐDÍTÉS

Ezt a tárgyat néha felosztják védelmi erődítésre, amelynek célja egy adott helységet állandóra vagy csak rövid időre védhetővé tenni, és támadó erődítésre, amely az ostromlás szabályait tartalmazza. Mi azonban itt három részben fogjuk tárgyalni, s ez: az *állandó erődítés*, azaz annak módja, hogy egy helységet, béke idején, olyan védelmi állapotba helyezzünk, amely a támadó ellenséget szabályszerű ostromra kényszeríti; az *ostromlás* művészete és a *tábori erődítés*, azaz ideiglenes erődítmények építése egy adott pont megerősítésére, amely a hadjárat sajátos körülményei között pillanatnyilag jelentőségre tett szert.

I. ÁLLANDÓ ERŐDÍTÉS

Az erődítés legrégibb formája, úgy látszik, a karósánc, amely egészen a XVIII. század végéig még a törökök nemzeti rendszere volt, s amelyet az indokínai félszigeten a burmaiak még most is gyakran alkalmaznak. Ez függőlegesen, egymáshoz közel a földbe vert karók kettős vagy hármas sorából áll, amely falat alkot a megvédendő város vagy tábor körül. Dárius a szkiták elleni hadjáratában, Cortez Mexikóban Tabascónál és Cook kapitány Új-Zélandban — mind ilyen karósáncokba, paliszádokba ütköztek. Néha a karók sorai közé földet töltöttek; máskor a karókat fonat kötötte és tartotta össze. A következő lépés az volt, hogy a karósánc

helyett kőfalat emeltek. Ez az építmény nagyobb tartósságot biztosított, ugyanakkor alaposan megnehezítette a támadást; s Ninive és Babilon napjaitól a középkor végéig valamennyi civilizáltabb nemzetnél kizárólag a kőfal volt az erődítés eszköze. A falakat oly magasra építették, hogy még létrával is nehéz volt átmászni rajtuk; amellett elég vastagoknak kellett lenniük, hogy a faltörő kosnak sokáig ellenálljanak, és hogy a védők szabadon mozoghassanak tetejükön, egy vékonyabb lőréses kőmellvéd fedezete alatt. A lőréseken át nyilakat és más lövedékeket lehetett lőni vagy hajítani a támadókra. A védelem erősítésére a mellvédet csakhamar úgy építették, hogy kiugorjon a fal elé, s tartó kövei között lyukak voltak, hogy az ostromlottak láthassák a falak tövét, s fentről közvetlenül elérhessék lövedékeikkel az ellenséget, amikor idáig merészkedik. Kétségtelen, hogy már régtől fogva alkalmazták az árkot is, amely az egész falat körülvette és megközelítésének fő akadálya volt. Végül a kőfalak védhetőségét a legmagasabb fokra fejlesztették azáltal, hogy bizonyos távolságokon tornyokat építettek, amelyek kiemelkedve a falból, oldalvédelmet nyújtottak a két-két torony közötti térségben támadó csapatokra hajított lövedékekkel. Ezek a tornyok, minthogy a legtöbb esetben magasabbak voltak a falnál és keresztmellvéd választotta el őket annak tetejétől, uralkodtak felette és egy-egy kis erődöt alkottak, amelyet külön kellett elfoglalni, amikor magáról a fő falról már elűzték a védőket. Ha ehhez még hozzáadjuk, hogy egyes városokban, különösen Görögországban, a falakon belül valamely kiemelkedő magaslaton egyfajta fellegvár (akropolisz) volt, amely a belső erődítés és második védelmi vonal feladatát látta el, megjelöltük a kőfal-korszak erődítési rendszerének leglényegesebb pontjait. A XIV. századtól a XVI. század végéig azonban a tüzérség megjelenése alapvetően megváltoztatta az erődített helyek megtámadásának módját. Ettől az időszaktól kelteződik az az óriási erődítési irodalom, amely számtalan rendszert és módszert nyújtott; ezek egy részét többé-kevésbé széles körben gyakorlatilag is alkalmazták, másokon viszont — s nem mindig a legkevésbé

elméseken — átsiklottak mint merőben elméleti furcsaságokon, amíg aztán a későbbi korszakokban termékeny eszméiket újra elő nem szedték szerencsésebb utódok. Ez volt a sorsa, mint látni fogjuk, éppen annak a szerzőnek, aki — ha szabad így mondanunk — híd a régi kőfal-rendszer és az új, földsáncokból álló rendszer között, amelyeket csak az ellenség által távolból nem látható helyeken burkolt kő. A tüzérség alkalmazásának első következményeként megvastagodtak a falak és megnőtt a tornyok átmérője, magasságuk rovására. Ezeket a tornyokat most *rondelláknak* nevezték, s úgy építették őket, hogy elég nagyok legyenek több ágyú befogadására. Hogy lehetővé tegyék az ostromlottaknak ágyú használatát a falon is, földsáncot emeltek a fal mögé, így biztosítva a szükséges szélességet. Csakhamar látni fogjuk, hogy ez a földsánc fokozatosan háttérbe szorítja a falat és egyes esetekben teljesen feleslegessé is teszi.

Albrecht Dürer, a híres német festő a tökéletesség legmagasabb fokáig fejlesztette ezt a rondella-rendszert. A fal vonalát bizonyos távolságokon megszakító rondellákat teljesen független erődökké tette a kazamatákban elhelyezett ütegekkel, amelyek tűzzel árasztották el az árkot; a kő mellvédekből nála csak három lábnyi fedetlen (az ostromló számára látható és közvetlen tüzének kitett); s hogy teljessé tegye az árok védelmét, *caponnière*-eket, az ostromlók szeme elől rejtett, fedett folyosókat javasolt az árok fenekére, minden oldalon lőrésekkel, hogy tüzet zúdíthassanak az árokba a sokszög legközelebbi sarkáig.

E javaslatoknak csaknem mindegyike új találmány volt; s bár a maga korában, a kazamatákat kivéve, egy sem aratott tetszést, látni fogjuk, hogy a legutóbbi és legfontosabb erődítési rendszerek valamennyit elfogadták és továbbfejlesztették a modern kor megváltozott körülményeinek megfelelően.

Körülbelül ugyanebben az időben a megnagyobbodott torony alakján olyan változtatásokat végeztek, hogy azt lehet mondani, ettől kelteződnek a modern erődítési rendszerek.

A kerek alaknak megvolt az a hátránya, hogy sem a kötőfal (kurtina — a két torony közötti falrész), sem a legközelebbi szomszédos tornyok nem hathattak tüzükkel a közbeeső torony előtti valamennyi pontra; a fal közelében voltak holt terek, ahol az ellenségben, ha már odáig ért, nem tehetett kárt az erőd tüze. Ennek elkerülésére a tornyot szabálytalan ötszöggé változtatták, amelynek egyik oldala az erőd belseje, négy pedig a nyílt terület felé fordult. Ezt az ötszöget bástyának nevezték. Minden ismétlés és félreérthetőség elkerülése végett nyomban rátérünk az egyik ilyen rendszeren alapuló bástyavédelem leírására, és műszavaira, amelyek megmutatják majd a védelem minden lényeges sajátosságát.

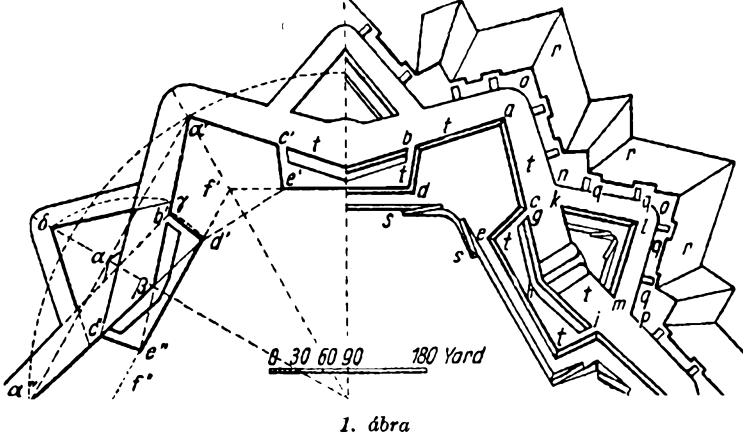

1. ábra

Az 1. ábra a Vauban első rendszere szerint megerősített hatszög három oldala. A baloldal csupán a körvonalat mutatja, ahogy ez az erődítmény mértani ábrázolásánál szokásos; a jobboldal részletesen feltünteti a sáncokat, a várteret stb. A sokszög egész *f' f''* oldalát nem összefüggő sánc alkotja; mindegyik végén a *d' f'* és *e'' f''* részek nyitva maradnak, s az így keletkező közt a *d' b' a' c' e'* ötszögű bástya

zárja be. Az *a' b'* és *a' c'* vonalak a bástya homlokzatai, a *b' d'* és *c' e'* vonalak a szárnyai. A homlokzatok és szárnyak találkozópontjait vállpontoknak nevezik. Az *a' f'* vonalat, amely a kör középpontjából a bástya szögéig megy, a fővonalnak nevezik. Az *e'' d'* vonal — amely a hatszög eredeti vonalának része — a kötőfal. Ily módon minden sokszögnek annyi bástyája van, ahány oldala. A bástya lehet vagy feltöltött, ha az egész ötszög fel van töltve földdel a sánc *terrepleins*jének* (annak a helynek, amelyen az ágyúk állnak) magasságáig, vagy földszintes (üres), ha a sánc közvetlenül az ágyúk mögött lejt befelé. Az első ábrán *d b a c e* feltöltött bástya; jobbra a következő, amelynek csak a fele látható, földszintes. A bástyák és kötőfalak együtt az enceinte-et, azaz a vár fő részét alkotják. Itt a terrepleinen először is a mellvédet látjuk, amelyet elöl úgy képeztek ki, hogy a védőket oltalmazza, azután meg a feljárókat a belső lejtőn *(s s)* amelyeken át fenntartják az összeköttetést az erődítmény belsejével. A sánc elég magas ahhoz, hogy fedezze a város házait közvetlen tűzzel szemben, a mellvéd pedig elég vastag, hogy huzamosabb ideig ellenálljon a nehéztüzérségnek. Az egész sáncot körülveszi az árok *t t t t*, s ebben különféle külső erődítmények vannak. Először a ravelin vagy demilune** *k l m*, a kötőfal előtt egy háromszögű építmény két oldallal — *k l* és *l m* —; mindegyiknek sánca és mellvédje van, amely védi a tüzérségtől. Minden építmény nyított hátát toroknak nevezik; így a ravelinben *k m*, a bástyában *d e* a torok. A ravelin mellvédje mintegy 3—4 lábbal alacsonyabb a vár fő részének mellvédjénél, úgyhogy az utóbbi uralkodik rajta és ágyúi szükség esetén ellőhetnek felette. A kötőfal és a ravelin között az árokban egy hosszú és keskeny elkülönített építmény van, a tenaille*** *g h i*, amelynek fő rendeltetése, hogy oltalmazza a kötőfalakat a romboló tűztől. Ez az építmény tüzérség számára alacsony és túlságosan keskeny, s mellvédje csupán arra szolgál, hogy

* Gátút. — *Szerk.*
** Vagy lunette — félholderőd. — *Szerk.*
*** Ollós erőd. — *Szerk.*

az ellenség sikeres rohama esetén a védő gyalogság az árokból oldaltűz alá vehesse a lunette-et. Az árkon túl van a fedett út, *n o p*, amelyet a belső oldalon az árok, a külsőn pedig a vártér belső lejtője *r r r* határol, amely vártér a legmagasabb belső határvonalától vagy tarajától *(crête)* nagyon fokozatosan lejt a mezőre. A vártér taraja megint 3 lábbal vagy többel alacsonyabb a ravelinnél, úgyhogy az erőd összes ágyúi ellőhetnek felette. E földerődítmények lejtői közül a vár fő részének és az árokban levő külső erődítményeknek a külső lejtőjét (escarpe), valamint az árok külső lejtőjét (a fedett úttól lefelé), azaz a contre-escarpe-ot általában kővel burkolják. A fedett út kiugró s beszögellő sarkai nagy, tágas, védett helyeket alkotnak, amelyeket place d'armes-oknak neveznek; ezeket kiugrónak *(o)* vagy beszögellőnek *(n p)* mondják, aszerint, hogy milyen sarokban vannak. Hogy a fedett utat hosszirányú tűz ellen védjék, hellyelközzel harántgátakat, azaz kereszt-mellvédeket építenek, csak kis átjárókat hagyva a vártérhez legközelebb levő végén. Néha egy kis építményt húznak fel, hogy fedezzék a tenaille-ból az árkon át a ravelinba való közlekedést; ennek neve *caponnière*, s egy keskeny gyalogösvényből áll, amelyet mindkét oldalon mellvéd oltalmaz, a mellvédek külső felülete fokozatosan lejt, mint a vártér. Ilyen caponnière van az 1. ábrán a *g h i* tenaille és a *k l m* ravelin között.

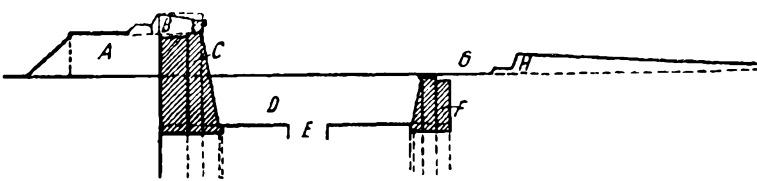

2. ábra

A 2. ábrán adott keresztmetszet világosabbá teszi majd ezt a leírást. *A* a vár főrészének terrepleinje, *B* a mellvéd, *C* az escarpe kőburkolata, *D* az árok, *E* a *cunette*, egy kisebb

és mélyebb árok, amelyet a nagyobb árok közepén ástak, *F* a contre-escarpe kőburkolata, *G* a fedett út, *H* a vártér. A mellvéd és a vártér mögött látható lépcsőfok neve banquette, és lövőállásul szolgál a gyalogságnak, amely fellép rá és az oltalmazó mellvéd felett tüzel. A rajzon könnyen megfigyelhető, hogy a bástyák szárnyain elhelyezett ágyúk végigpásztázzák a szomszédos bástyák előtti egész árkot. Ily módon az *a' b'* homlokzatot a *c'' e''* szárny tüze fedezi, az *a' c'* homlokzatot pedig a *b d* szárnyé. Másrészt két szomszédos bástya belső homlokzata fedezi a köztük levő ravelin homlokzatait, tűz alatt tartva a ravelin előtti árkot. Ily módon nincs olyan része az ároknak, amelyet ne védene oldaltűz; ez az az eredeti nagy lépés, amellyel a bástyarendszer új korszakot nyit az erődítés történetében.

Nem tudjuk, ki találta fel a bástyákat, sem azt, hogy pontosan mikor építették először őket; csak annyi bizonyos, hogy Olaszországban szerkesztették meg, és hogy San Micheli 1527-ben két bástyát emelt Verona sáncán. A korábbi bástyákra vonatkozó közlések mind kétesek. A bástyás erődítési rendszerek különböző nemzeti iskolákat képviselnek; elsőnek természetesen azt kell említenünk, amely feltalálta a bástyákat; az olasz iskolát.

Az első olasz bástyák magukon viselik eredetük bélyegét; nem egyebek sokszögű tornyoknál, illetve rondelláknál. Ezek alig változtatták meg az erődítés korábbi jellegét, kivéve az oldaltűz tekintetében. Az enceinte kőfal maradt, amely ki van téve az ellenség közvetlen tüzének; a mögéje felhúzott földsánc főleg arra szolgált, hogy helyet adjon az ágyúknak és kezelőinek, s belső lejtőjét ugyancsak kő burkolta, mint a régi városfalaknál. Csak jóval később készült a mellvéd földből, de még akkor is egész külső lejtője, fel a tetejéig, kővel volt burkolva és hathatott rá az ellenség közvetlen tüze. A kötőfalak meglehetősen hosszúak voltak: 300 és 550 yard között. A bástyákat igen kicsire építették, nagyobb fajta rondella méretére, és szárnyaik mindig merőlegesen futottak a kötőfalakra. Minthogy az erődítésben szabály, hogy a legjobb oldaltűz mindig az oldalba támadandó

vonalra merőleges irányból jön, világos, hogy a régi olasz bástyaszárnynak főleg nem a szomszédos bástya rövid, távoli homlokzatát, hanem a kötőfal hosszú egyenes vonalát kellett fedeznie. Ahol a kötőfal túlságosan hosszú volt, közepére egy lapos, tompaszögű bástyát építettek, amelyet platformnak *(piata forma)* neveztek. A szárnyak nem a vállpontra épültek, hanem kissé beljebb a homlokzatok sánca mögé, a vállpontok tehát a szárnyak elé nyúltak, hogy fedezhessék azokat. Minden szárnynak két ütege volt; az egyiket alacsonyabbra, a másikat kissé hátrább, magasabbra helyezték el; néha még kazamatát is vágtak a szárny escarpe-falában az árok fenekével egy szintben. Vegyük hozzá még az árkot, s megvan minden, ami az eredeti olasz rendszert alkotta; itt nem volt ravelin, sem tenaille, sem fedett út, sem vártér. De ezt a rendszert csakhamar tökéletesítették. A kötőfalakat rövidebbre, a bástyákat nagyobbra építették. A sokszög belső oldalának hosszát (*f' f''*, 1. ábra) 250—300 yardban rögzítették. A bástyaszárnyakat meghosszabbították, a sokszög oldalának 1/6-ára, illetve a kötőfal hosszának 1/4-ére. Ily módon, ámbár továbbra is merőlegesen futottak a kötőfalra és más fogyatékosságaik is voltak, mégis mint látni fogjuk, kezdtek nagyobb védelmet nyújtani a legközelebbi bástya homlokzatának. A bástyákat feltöltötték és közepükön gyakran cavalier-t állítottak fel, azaz a bástyával párhuzamos homlokzatú és szárnyú építményt, amelynek sánca és mellvédje azonban annyival magasabb, hogy a bástya mellvédje felett ellőhessenek róla. Az árok igen széles és mély volt. A contre-escarpe rendszerint párhuzamosan haladt a bástya homlokzatával; mivel azonban a contre-escarpe-nak ez az iránya a szárnynak a vállponthoz legközelebb levő részét megakadályozta abban, hogy az egész árkot láthassa és oldalozhassa, ezt elvetették és a contre-escarpe-ot úgy húzták meg, hogy meghosszabbítása átmenjen a legközelebbi bástya vállpontján. Akkor már építettek fedett utat (először a milánói fellegvárban, a XVI. század második negyedében — ezt elsőnek Tartaglia írta le 1554-ben). Itt gyülekeztek és ide vonultak vissza a kirohanó csapatok, és mondhatni,

hogy a fedett út bevezetésétől kelteződik az erődítmények védelmében a támadó harcmozdulatok tudományos és erélyes alkalmazása. Hasznosságának növelésére bevezették a place d'armes-okat, amelyek nagy helyet nyújtottak és beszögellő sarkaik ugyancsak jól fekvő oldaltüzet árasztottak a fedett útra. Hogy még inkább megnehezítsék a fedett út megközelítését, sánckaró-sorokat vertek le a vártéren, egy-két yardnyira annak tarajától, de ebben az elhelyezésben az ellenséges tűz ezeket csakhamar lerombolta; ezért a XVII. század közepe táján a francia Naudin javaslatára a vártér mögé rejtve a fedett útra helyezték át. A kapuk a kötőfal közepéből nyíltak; védelmükre félhold alakú építményt emeltek az előttük levő árok közepére; de ugyanazon okból, amelyből a tornyok bástyákká alakultak át, a félhold (demilune) csakhamar háromszögű építménnyé — a mostani ravelinné — változott. Ez eleinte igen kicsiny erődítmény volt, de megnőtt, mihelyt észrevették, hogy nemcsak hídfőül szolgál az árok túlsó oldalán, hanem az ellenséges tűztől fedezi is a bástyaszárnyakat és a kötőfalakat, kereszttüzet ad a bástyák fő részei előtt és hatékony oldalvédelmet nyújt a fedett útnak. Még mindig igen kicsire építették őket, úgyhogy homlokzatuk mértani meghosszabbítása a courtine-point-en (a kötőfal végpontján) metszette a vár fő részét. Az olasz erődítési mód fő fogyatékosságai a következők:

1. A szárny rossz iránya. A ravelinek és fedett utak megjelenése után a kötőfal egyre kevésbé lett támadási célpont; most főleg a bástyák homlokzatait ostromolták. Hogy ezeket jól fedezhessék, a homlokzatok mértani meghosszabbításának azon a ponton kellett volna metszenie a kötőfalat, ahol a legközelebbi bástya szárnya kezdődött, s ennek a szárnynak merőlegesnek vagy majdnem merőlegesnek kellett volna lennie erre a meghosszabbított vonalra (amelyet védelmi vonalnak neveznek). Csak ebben az esetben lehetett volna hatékony oldaltűzzel végigsöpörni az egész árkot és a bástya előtti részt. Valójában a védelmi vonal nem volt merőleges a szárnyakra és nem is a courtine-point-en találkozott a kötőfallal, hanem azt hosszának 1/4-énél, 1/3-ánál vagy

felénél metszette. Ily módon a szárny közvetlen tüze inkább a szemben levő szárny őrségében tehetett kárt, mint a legközelebbi bástya ostromlóiban.

2. Nyilvánvalóan nem volt alkalmas további védelemre, mihelyt az enceinte-et áttörték és akár egyetlen egy ponton is sikeresen megrohamozták.

3. A kis ravelinek nem fedezték kellően a kötőfalakat és szárnyakat, és csak gyenge oldaltüzet kaptak ezektől.

4. A nagy emelkedésű sánc, amely mindenütt kővel volt burkolva vagy borítva, a legtöbb esetben 15—20 láb magas kőfalat tett ki az ellenség közvetlen tüzének, és így ezt a kőfalat természetesen hamar lerombolták. Látni fogjuk, hogy csaknem két évszázadba telt, míg megtagadták ezt a hagyományt és meggyőződtek a burkolatlan sánc előnyéről; még azután is ragaszkodtak hozzá, hogy Németalföld bebizonyította a kőburkolat használhatatlanságát. Az olasz iskolához tartozó legjobb mérnökök és szerzők a következők: San Micheli (meghalt 1559), aki megerősítette a görögországi Napoli di Romaniát, valamint Candiát és felépítette a Lido erődöt Velence közelében; Tartaglia (1550 körül); Alghisi da Carpi, Girolamo Maggi és Giacomo Castriotto, akik a XVI. század vége táján írtak erődítésről. Az urbinói Paciotto építette Torino és Antwerpen fellegvárát (1560—1570). Az erődítéssel foglalkozó későbbi olasz írók, Marchi, Busca, Floriani, Rosetti sok tökéletesítést vezettek be, de ezek egyike sem volt eredeti. Többé-kevésbé ügyes plagizátorok voltak csupán; elgondolásaik legnagyobb részét a német Daniel Specklétől vették át, a többit pedig a németalföldiektől. Valamennyien XVII. századbeliek, és teljesen háttérbe szorította őket az erődítéstudománynak az a gyors fejlődése, amely ebben az időben Németországban, Németalföldön és Franciaországban végbement.

Az olasz erődítési rendszer hibáit Németországban hamar felfedezték. Az első ember, aki a régi olasz iskola fő hibájára, a kis bástyákra és a hosszú kötőfalakra rámutatott, egy Franz

nevű német mérnök volt, aki V. Károlynak megerősítette Antwerpen városát. A terv megtárgyalására összehívott tanácskozáson nagyobb bástyák és rövidebb kötőfalak mellett szállt síkra, de Alba herceg és a többi spanyol tábornok, aki a régi kipróbált olasz rendszerben bízott, leszavazta. Más német erődítmények azzal tűntek ki, hogy átvették a Dürer elvén alapuló kazamatás galériákat; ezek közé tartozik például Küstrin, amelyet 1537 és 1558 között erősítettek meg, és Jülich, amelyet néhány évvel később erősített meg egy János mester *(Meister Johann)* néven ismert mérnök.

De az, aki először rázta le teljesen az olasz iskola béklyóit és lefektette azokat az elveket, amelyeken minden későbbi bástyaerődítési rendszer alapult, Daniel Speckle, Strasbourg város mérnöke volt (meghalt 1589). Fő elvei:

1. Az erődítmény annál erősebb, minél több oldala van az enceinte-et alkotó sokszögnek, mivel a különböző oldalak így nagyobb segítséget nyújthatnak egymásnak; ezek szerint minél inkább megközelíti a megvédendő erődítmény körvonala az egyenes vonalat, annál jobb. Ezt az elvet tehát, amelyet Cormontaigne, matematikai tudományának nagy fitogtatásával, eredeti felfedezésként tüntetett fel, Speckle 150 évvel korábban igen jól ismerte.

2. A hegyesszögű bástyák rosszak; a tompaszögűek is; a kiugró szögnek derékszögnek kell lennie. A hegyes kiugró szögek ellenzése indokolt volt (a megengedhető legkisebb kiugró szöget most általánosan 60°-ban állapították meg), de korának a derékszögű kiugrók iránti előszeretete a tompa kiugró ellen is hangolta, amely valójában igen előnyös és elkerülhetetlen olyan sokszögeknél, melyeknek számos oldala van. Úgy látszik, hogy ez tényleg csak a kor előítéleteinek tett engedmény volt, mert annak alaprajzain, amit ő erődítési módszere legjavának tekintett, csupa tompaszögű bástyát látunk.

3. Az olasz bástyák túlontúl kicsik; a bástyának nagynak kell lennie. Következésképpen Speckle bástyái nagyobbak, mint Cormontaigne-éi.

4. Cavalier-k szükségesek minden bástyán és minden

kötőfalon. Ez a kor ostromlási módszerének következménye volt, amelyben nagy szerepet játszottak a lövészárkokban felállított magas cavalier-k. De Speckle elgondolása szerint a cavalier-k feladata több volt, mint hogy a lövészárkok hasonló építményeinek ellenálljanak; igazi *coupure*-ök, amelyekről előre gondoskodtak a bástyán, második védelmi vonalat alkotva, miután az enceinte-et áttörték és rohammal bevették. A cavalier-knek állandó coupure-ökké való átalakításában az érdem Speckléé, bár általában Vaubannak és Cormontaigne-nek tulajdonítják.

5. A bástyaszárny legalább egy részének, de inkább az egész bástyaszárnynak merőlegesnek kell lennie a védelmi vonalra, a szárnyat pedig arra a pontra kell építeni, ahol a védelmi vonal keresztezi a kötőfalat. Így tehát ezt a fontos elvet is, amelynek felfedezése állítólag Pagan francia mérnök egyik legnagyobb dicsősége, 70 évvel Pagan előtt nyilvánosan kimondották.

6. Kazamatás galériák szükségesek az árok védelméhez; következésképpen Speckle a bástya homlokzatán és szárnyain is helyezett el kazamatákat, de csak gyalogság számára; ha tüzérség befogadására is elegendő nagyságúra építette volna őket, e tekintetben elérte volna a fejlődés legújabb vívmányait.

7. Hogy hasznos legyen, a ravelinnek a lehető legnagyobbnak kell lennie; ennek megfelelően Speckle ravelinje a legnagyobb, amit valaha javasoltak. Mármost Vaubannak Pagant meghaladó tökéletesítései részben, Cormontaigne-nek Vaubant meghaladó tökéletesítései pedig majdnem kizárólag a ravelin fokozatos megnagyobbításában álltak; de Speckle ravelinje jóval nagyobb Cormontaigne-énél is.

8. A fedett utat, amennyire csak lehet, meg kell erősíteni. Speckle volt az első, aki felismerte a fedett út óriási fontosságát, és ennek megfelelően meg is erősítette. A vártér és a contre-escarpe taraját *en crémaillère* (a fűrész fogaihoz hasonló alakban) formálta, hogy a hosszirányú tüzet hatástalanná tegye. Cormontaigne Specklének ezt az ötletét is kölcsön vette; de megtartotta a harántgátakat (rövid sáncok

a fedett úton keresztben, hosszirányú tűz ellen), amelyeket Speckle elvetett. A modern mérnökök általában arra a következtetésre jutottak, hogy Speckle terve jobb Cormontaigne-énál. Speckle ezenkívül elsőnek helyezett el tüzérséget a fedett út place d'armes-jain.

9. Egyetlen kőfalrészt sem szabad kitenni az ellenség szemének és közvetlen tüzének, úgyhogy csak akkor állíthassa fel faltörő ütegeit, amikor a vártér tarajára érkezett. Ezt az igen fontos elvet, jóllehet Speckle már a XVI. században hirdette, általában nem fogadták el Cormontaigne-ig; még Vauban is kőfalának jókora részét kitárta (lásd C-t a 2. ábrán).

Speckle módszerének ez a rövid vázlata nemcsak hogy magában foglalja, hanem világosan ki is fejezi minden modern bástya-erődítés alapelveit, és rendszere — amely még most is igen jó védőművekre adhat lehetőséget —, figyelembe véve a kort, amelyben Speckle élt, igazán csodálatra méltó. A modern erődítés egész történetében nincs egyetlen híres mérnök sem, akire ne lehetne rábizonyítani, hogy legjobb elgondolásai közül néhányat a bástya-védelem e nagy eredeti forrásából merített. Speckle gyakorlati mérnöki ügyessége megmutatkozott Ingolstadt, Schlettstadt, Hagenau, Ulm, Colmar, Basel és Strasbourg erődjének felépítésében, amelyeket mind az ő irányításával erősítettek meg.

Körülbelül ugyanebben az időszakban Németalföld függetlenségi harca az erődítés egy másik iskoláját hozta létre. A holland városokat, melyeknek régi kőfalától nem lehetett azt remélni, hogy ellenálljon szabályos támadásnak, meg kellett erősíteni a spanyolokkal szemben; de sem idő, sem pénz nem volt az olasz rendszer magas kőbástyáinak és cavalier-inak felállítására. A terep jellege azonban más lehetőségeket kínált: minthogy a talaj alig emelkedik a tenger szintje fölé, a csatorna- és gátépítésben jártas hollandok a vízre bízták védelmüket. Rendszerük pontosan az ellenkezője volt az olasznak: széles és sekély, 14—40 yard átmérőjű vizesárkok; alacsony sáncok minden kőburkolat nélkül, de egy még alacsonyabb előretolt sánctól *(fausse-braie)* fedezve,

az árok erősebb védelme végett; számos külső erődítmény az árokban, olyanok, mint a ravelin, a félhold (a bástya kiugrója előtti ravelin), az ouvrage à cornes és ouvrage couronne;* és végül a terep egyenetlenségeinek az olaszokénál jobb felhasználása. Az első város, amelyet kizárólag földerődítményekkel és vizes árkokkal erősítettek meg, Breda volt (1533). Később a holland módszert többször tökéletesítették: az escarpe egy keskeny sávját kővel burkolták, mivel a vizesárkokon télen, amikor befagytak, könnyen átkelt az ellenség; torlaszokat és zsilipeket építettek az árokban, hogy beengedjék a vizet abban a pillanatban, amikor az ellenség kezd aknát ásni a száraz fenéken; és végül zsilipeket és gátakat emeltek a vártér lába körüli vidék rendszeres elárasztására. Erről a régebbi holland módszerről Marolois (1627), Freitag (1630), Völker (1666), Melder (1670) írnak. Speckle elveinek a holland módszerre való alkalmazását kísérelte meg Scheither, Neubauer, Heidemann és Heer (valamennyi 1670 és 1690 között, és valamennyi német).

A különböző erődítési iskolák közül a francia volt a legnépszerűbb; elveit több — ma is létező — erődítményen alkalmazták, mint valamennyi más iskoláét együttvéve. S ennek ellenére nincs még egy iskola, amely ennyire szegény lenne eredeti gondolatokban. Az egész francia iskolában nincs egy új védőmű, nincs egy új elv, amelyet ne az olaszoktól, a hollandoktól vagy a németektől kölcsönöztek volna. Nagy érdeme azonban a franciáknak, hogy az erődítés művészetét pontos matematikai szabályokra vezették vissza, hogy a különböző vonalak arányait szimmetrikusan elrendezték, és hogy a tudományos elméletet a megerősítendő hely változó feltételeire alkalmazták.

A Bar-le-Duc-i Errard (1594), akit a francia erődítés

* Az ouvrage à cornes bástyafront (a fő árok elé előretolt két fél bástyából, egy kötőfalból és egy ravelinből áll; minden oldalon egy egyenes sánc- és árokvonal zárja le), amely úgy csatlakozik az enceinte bástyáinak homlokzataihoz, hogy azok tüze teljes oldalvédelmet nyújtson neki. Az ouvrage couronne két ilyen előretolt frontból (egy bástya, a szárnyain két fél bástyával) áll; a kettős ouvrage couronne-nak három frontja van. Mindezeknél az erődítményeknél ahhoz, hogy az enceinte uralkodjon felettük, a sáncnak legalább annyival alacsonyabbnak kell lennie az enceinte sáncánál, mint a ravelin sánca. Az ilyen külső erődítmények alkalmazását, amelyek persze kivételek voltak, a terep jellege szabályozta. — *Engels jegyzete.*

atyjának szoktak nevezni, semmiféle igényt nem tarthat erre az elnevezésre; a szárnyak nála hegyes szöget alkotnak a kötőfallal, s ezáltal még kevésbé hatékonyak, mint az olasz bástyák szárnyai. Jelentékenyebb név Pagan (1645). Ő volt az első, aki Franciaországban meghonosította és népszerűsítette Specklének azt az elvét, hogy a szárnyaknak merőlegeseknek kell lenniük a védelmi vonalra. Bástyái tágasak; a homlokzatok, szárnyak és kötőfalak hossza közti arányok igen jók; a védelmi vonal sohasem hosszabb 240 yardnál, úgyhogy az egész árok, kivéve a fedett utat, a szárnyakról a muskéta lőtávolságán belül van. Ravelinje nagyobb az olaszokénál és torkában *reduit*, azaz belső erődítés van, amely lehetővé teszi az ellenállást akkor is, amikor a ravelin sáncát már elfoglalták. Pagan a bástyák homlokzatait az árokban elhelyezett különálló keskeny építménnyel, az úgynevezett contre-garde-dal fedezi, amelyet már a hollandok is használtak (valószínűleg a német Dillich építette először). Bástyái a homlokzaton kettős sáncúak, a második coupure-ül szolgál; de a két sánc közti árkot semmiféle oldaltűz nem éri. Aki a francia iskolának első helyet szerzett Európában, az Vauban (1633—1707), Franciaország marsallja volt. Jóllehet katonai dicsősége tulajdonképpen az erődítmények ostromával kapcsolatos két nagy találmányán (felpattanó lövés és a várfallal párhuzamos ostromárkok) alapul, mégis általában inkább erődítmények építőjeként ismerik. Amit a francia iskoláról mondtunk, az a legnagyobb mértékben érvényes Vauban módszerére is. Építményeiben a formák oly gazdag változatosságát látjuk, amilyen csak összeegyeztethető a bástya rendszerrel; de semmi eredeti nincs bennük, még kevésbé látunk kísérletet a bástyától eltérő megoldások alkalmazására. De a részletek elrendezése, a vonalak aránya, a körvonalak, valamint az elméletnek a hely mindig változó követelményeire való alkalmazása oly szellemes, hogy elődeinek műveihez képest tökéletesnek tűnik, s ezért azt lehet mondani, hogy a tudományos és rendszeres erődítés vele kezdődik. Vauban ugyan egyetlen sort sem írt erődítési módszeréről, de az általa épített nagyszámú francia erődítményből mérnök honfitársai

próbálták levezetni azokat az elméleti szabályokat, amelyeket követett, és ily módon három módszert állapítottak meg, amelyeket Vauban első, második és harmadik rendszerének neveznek.

Az 1. ábra az első rendszert mutatja legegyszerűbb alakjában. A fő méretek a következők: a sokszög külső oldala az egyik bástya csúcsától a legközelebbi bástya csúcsáig 300 yard (átlagban); e vonal közepén van egy $\alpha\beta$ merőleges, amely 1/6-a az előbbinek; a β-án halad át a''-ból és a'-ból a védelmi vonal: a'' d' és a' e''. Az a'' a' vonal $\frac{2}{7}$-e, az a'' és a' pontokból kiindulva, a védelmi vonalra mérve, az a'' c'' és a' b' homlokzatokat adja. A c'' és b' vállpontokból c'' d', illetve b' e'' sugárral a védelmi vonalak között körívek vannak, s ez adja a b' d' és c'' e'' szárnyakat. Az e'' d' a kötőfal. Az árok: a bástya csúcsa előtti, 30 yard sugarú körív, meghosszabbítva a szomszédos bástyák vállpontjából a körívre húzott érintőkkel, adja a contre-escarpe-ot. A ravelin: a kötőfal e'' pontjából $e''\gamma$ sugárral (γ a szemközti homlokzaton, 11 yarddal a vállpont mögött levő pont) meghúzzuk a $\gamma\delta$ körívet, amíg nem keresztezi az α β merőleges meghosszabbítását — ez adja a ravelin csúcsát; a most leírt körív húrja adja a homlokzatát, amely a ravelin csúcsától addig folytatódik, amíg el nem éri a fő árok contre-escarpe-ját alkotó érintő meghosszabbítását. A ravelin torkát ugyancsak ez a vonal határozza meg, úgyhogy az egész árok szabadon marad a szárnyak tüze számára. A kötőfal előtt, és csakis itt, Vauban megtartotta a holland fausse-braie-t; ezt már az olasz Floriani is megtette előtte, és az új építményt *tenaille*-nak *(tenaglia)* nevezte el. Homlokzatai a védelmi vonalak irányát követték. A ravelin előtti árok 24 yard széles, a contre-escarpe a ravelin homlokzataival párhuzamos és a csúcsa lekerekített.

Ily módon Vauban elérte, hogy bástyái tágasak legyenek és a szárnyak kiugró szögei a muskéta lőtávolságán belül maradjanak; de mihelyt egyetlen bástya homlokzatán rést ütöttek, egyszerűségük lehetetlenné tette a vár további védelmét. Szárnyai nem olyan jók, mint Speckléei vagy Paganéi,

amelyek hegyes szöget alkottak a védelmi vonalakkal; de Vauban megszüntette a két és három sor fedezetlen ágyút, amely a legtöbb olasz és korábbi francia szárnyon szerepelt és sohasem volt túlságosan előnyös. A tenaille-nak az volt a rendeltetése, hogy gyalogsági tűzzel erősítse az árok védelmét és fedezze a kötőfalat a vártér tarajáról jövő közvetlen réstörő tűztől; de ennek igen gyatrán felelt meg, mivel a beszögellő place d'armes-on (*n*, 1. ábra) felállított réstörő ütegek szabadon láthatták a kötőfalnak a szárnyhoz legközelebb levő darabját, *e*-nél. Ez nagy gyengeség, mivel egy itt ütött rés lehetővé teszi a bástyán második védelmi vonalként előkészített összes coupure-ök megkerülését. Adódik pedig ez abból, hogy a ravelin még mindig túlságosan kicsi. A fűrészfogak (crémaillères) nélkül, de harántgátakkal épített fedett út sokkal silányabb Speckléénél; a harántgátak nemcsak az ellenséget, hanem a védelmet is megakadályozzák abban, hogy hosszirányú tűz alatt tartsa a fedett utat. A különböző erődítmények közti összeköttetés egészében véve jó, de energikus kirohanásokra mégsem elegendő. A körvonalak a még ma is általánosan elfogadott méretűek. De Vauban még ragaszkodott ahhoz a rendszerhez, amelyben a sánc egész külső oldalát kővel borították, úgyhogy ez a kőburkolat legalább 15 láb magasan fedezetlen volt. Ezt a hibát Vauban sok erődítményében elkövették, s ha már elkövették, csak óriási költségekkel lehetett orvosolni, úgyhogy kiszélesítették a bástyák homlokzatai előtti árkot és földből contre-garde-okat építettek a kőburkolat fedezésére. Élete nagyobbik részében Vauban az első módszerét követte; de 1680 után két másik módszert alkalmazott, hogy lehetővé tegye a további védelmet, miután a bástyán rést ütöttek. Ezért kölcsön vette Castriotto egy elgondolását, aki azt javasolta, hogy a régi torony- és falerődítést olyképpen modernizálják, hogy különálló, elszigetelt bástyákat helyezzenek a tornyok elé az árokba. Vauban második és harmadik módszere megegyezik ebben. A ravelint szintén megnagyobbította, így a kőfalat kissé jobban fedezte; a tornyokat ellátta ugyan kazamatákkal, de rosszul; és megmaradt az a hiba is, hogy a kötőfalon a bástya

és a tenaille között rést lehetett ütni, s ez részben illuzórikussá tette a különálló bástya használhatóságát.

Vauban mégis igen erősnek tartotta második és harmadik módszerét. Amikor átnyújtotta XIV. Lajosnak Landau erődítményének tervrajzát (második rendszer), ezt mondta: „Felség, íme egy vár, amelynek elfoglalásához egész művészetem sem lenne elegendő." Landau mindazonáltal mégis elesett, mégpedig már Vauban életében háromszor (1702, 1703, 1704), és halála után rövid idővel ismét (1713).

Vauban hibáit Cormontaigne hozta helyre, akinek módszere a bástya-rendszer tökélyének tekinthető. Cormontaigne (1696—1752) mérnök-tábornok volt. Nagyobb bástyái lehetővé tették állandó coupure-ök és második védelmi vonalak építését; ravelinjei majdnem olyan nagyok voltak, mint Speckléei, és teljesen fedezték a kötőfalnak azt a részét, amelyet Vauban védtelenül hagyott. A nyolc- és több oldalú sokszögekben ravelinjeit oly messzire előre tolta, hogy tüzük a legközelebbi bástyát ostromló ellenség építményeinek hátát támadhatta, mihelyt az elérte a vártér tarajáit. Hogy ezt elkerülje, az ellenségnek két ravelint kellett elfoglalnia, mielőtt egy bástyán rést üthetett. A nagy ravelinek e kölcsönös támogatása annál hatékonyabbá vált, minél inkább megközelítette a megvédendő vonal az egyenest. A beszögellő place d'armes-ot reduit-vel erősítette meg. A vártér taraját *en crémaillère* (fűrész alakúra) formálta, mint Speckle, de a harántgátakat megtartotta. A körvonalak igen jók, és a kőburkolatot mindig elöl elhelyezett földsáncok fedezik. Cormontaigne-nel lezárul a francia iskola, amennyiben ezen olyan bástya-védőművek építését értjük, amelyeknek külső erődítményeik vannak az árokban. Ha a bástya-erődítés 1600 és 1750 között végbement fokozatos fejlődését és Cormontaigne által lefektetett végső eredményeit összehasonlítjuk Speckle fentebb ismertetett elveivel, kiviláglik a német mérnök csodálatos zsenije; mert bár az árokban levő külső erődítmények száma rendkívül megnőtt, e 150 év alatt egyetlen egy fontos elvet sem fedeztek fel, amelyet Speckle világosan és érthetően ki ne mondott volna már. Cormontaigne halála után a mézières-i hadmérnöki iskola (1760 körül) több

kisebb ponton módosította rendszerét, amelyek közül a legfontosabb, hogy visszatértek Speckle ama régi szabályához, mely szerint a szárnyaknak merőlegesen kell a védelmi vonalakra futniuk. De a legfőbb, amiről a mézières-i iskola nevezetes, az, hogy ők építettek először külső erődítményeket a fedett úton túl. A támadásnál különösen veszélyeztetett frontokon: a vártér lábánál, a bástya fővonalán, lunette-nek nevezett különálló ravelint helyeztek el és ezzel először közelítették meg az állandó megerősített táborok modern rendszerét. A XIX. század elején Bousmard, egy francia emigráns, aki a porosz hadseregben szolgált és akit 1806-ban Danzignál megöltek, még megpróbált tökéletesíteni Cormontaigne rendszerén. Elgondolásai elég bonyolultak, s a leginkább figyelemre méltó az, hogy ravelinjét, amely igen nagy, szinte annyira előre helyezi a vártér lábához, hogy ez bizonyos fokig az imént leírt lunette helyét és funkcióját tölti be.

Coehoorn báró, egy holland mérnök, kortársa Vaubannak, akivel nemegyszer méltó ellenfélként került szembe várháborúban, tovább fejlesztette a régi holland erődítési módszert. Rendszere a vizes és száraz árkok leleményes kombinálásával, a kitörések jelentős megkönnyítésével, az erődítmények közti remek összeköttetéssel, s a ravelinjeiben és bástyáiban levő ügyes reduit-kkel és coupure-ökkel még Cormontaigne rendszerénél is erősebb védelmet nyújtott. Coehoorn — Speckle nagy csodálója — az egyetlen neves mérnök, aki volt annyira becsületes, hogy elismerje, mi mindent köszönhet Specklének.

Láttuk, hogy már a bástyák bevezetése előtt Albrecht Dürer caponnière-eket használt az oldaltűz fokozására. Sőt, megerősített négyszögében az árok védelmét teljesen ezekre a caponnière-ekre bízta; az erőd sarkain nincsenek tornyok; sima négyszög ez, amelynek csak kiugró szögei vannak. Abból a törekvésből, hogy az enceinte-et a körvonalával teljesen egybeeső sokszöggé tegyék oly módon, hogy csupa kiugró szöge legyen, befelé néző pedig egy se, s hogy az árkot caponnière-ekkel oldalazzák, megszületett az úgynevezett sokszögerődítés, s e rendszer atyjának Dürert kell tekintenünk. Más-

felől a csillag alakú enceinte, amelyben a kiugró és a befelé néző szögek szabályosan váltakoznak, és amelyben minden vonal egyszerre szárny is, homlokzat is, a befelé néző szöghöz legközelebb eső résszel oldalazva a legközelebbi vonal árkát, és a kiugró szöghöz legközelebb eső résszel uralkodva a mező felett — ez a körvonal alkotja a tenaille erődítést. A régebbi olasz iskola hívei és több képviselője a régebbi német iskolának ezt a formát javasolták, de csak jóval később fejlődött ki. Georg Rimpler (a német császár mérnöke, aki 1683-ban elesett Bécsnek a törökök elleni védelmében) rendszere egyfajta közbeeső fok a bástya- és a tenaille-rendszer között. Amit ő közbenső bástyának nevez, valójában nem más, mint egy kész tenaille-vonal. Erélyesen állást foglalt a nyílt ütegek ellen, amelyeket elöl csak föld mellvéd oltalmaz, és amellett volt, hogy az ütegeket, ahol csak lehet, kazamatákban állítsák fel; különösen a szárnyakon, itt ugyanis két-három sor jól fedett ágyú sokkal nagyobb hatást ér el, mint a két vagy három sor ágyú nyílt szárnyütegekben, amelyek soha nem működhetnek egyszerre. Ragaszkodott ahhoz is, hogy helyezzenek el ütegeket, illetve *reduite*-eket a fedett út place d'armes-jaiban — amit Coehoorn és Cormontaigne is átvett tőle — és kiváltképpen létesítsenek egy kettős vagy hármas védelmi vonalat az enceinte kiugró szögei mögött. Ebben a tekintetben rendszere figyelemre méltóan megelőzte korát; egész enceinte-je önálló erődítményekből állt, amelyeket mind külön-külön kellett elfoglalni, és nagy védelmi kazamatákat használt olyan módon, hogy szinte minden alkalmazásuk részletében a legújabb németországi építményekre emlékeztet.

Kétségtelen, hogy Montalembert ugyanannyit köszönhet Rimplernek, mint a XVII. és XVIII. századi bástya-rendszer Specklének. Az a szerző, aki először fejtette ki tüzetesen a tenaille-rendszer előnyeit a bástya-rendszerrel szemben, Landsberg volt (1712); de túlságosan messzire mennénk, ha kitérnénk érveire vagy leírnánk erődítési sémáját. A Rimplert és Landsberget követő tehetséges német mérnökök hosszú sorából megemlíthetjük a mecklenburgi Buggenhagen ezredest (1720), aki feltalálta a kiserőd-harántgátakat, vagyis az

üreges és kazamatás harántgátakat, amelyekből muskétával tüzeltek, valamint a württembergi Herbort őrnagyot (1734), aki feltalálta a védő épületeket — azaz nagy barakokat a kiugró erődítmények torkában, amelyek ívelt lövéstől védenek — lőréses kazamatákkal az enceinte felőli oldalon, s laktanyákkal és raktárakkal a város felőli oldalon. Mindkét konstrukciót most igen gyakran alkalmazzák.

Láttuk tehát, hogy a német iskola, szinte csak az egy Speckle kivételével, kezdettől fogva ellenezte a bástyákat, amelyeket főleg tenaille-okkal igyekezett helyettesíteni, s hogy ugyanakkor megkísérelte egy jobb belső védelmi rendszer megteremtését, főleg kazamatás galériák alkalmazásával, amelyeket a neves francia mérnökök viszont a legnagyobb képtelenségnek tartottak. De Franciaország egyik leghíresebb mérnöke, Montalembert márki (1713—1799), lovassági vezérőrnagy, dobszóval, lengő zászlókkal átállt a német iskola táborába, nagy megrökönyödésére az egész francia mérnökkarnak, amely a mai napig is ócsárolja minden egyes leírt szavát. Montalembert hevesen bírálta a bástya-rendszer fogyatékosságait; azt, hogy oldalazó tüze hatástalan; hogy az ellenség csaknem biztos lehet abban, ha lövései nem találják el az egyik vonalat, feltétlenül kárt tesznek egy másikban; hogy nem nyújt kellő védelmet ívelt lövéssel szemben, s a kötőfal teljesen használhatatlan, ha onnan akarnak tüzelni; hogy nem lehet jó és nagy coupure-öket létesíteni a bástyák torkában, amit az a tény bizonyít, hogy kora egyetlen erődjében sem volt meg egyike sem az iskola teoretikusai által javasolt sokféle állandó coupure-nek; s hogy a külső erődítmények gyengék, rossz az összeköttetésük és nem támogatják egymást. Montalembert ezért előnyben részesítette vagy a tenaille- vagy a sokszög-rendszert. Mindkét esetben a vár fő része kazamaták sorából állt egy vagy két sor ágyúval. A kazamaták kőfalát a közvetlen tűztől egy föld contre-garde vagy *couvre-face* fedezte, amely körbefutott s előtte egy második árok volt; ezt az árkot a couvre-face befelé néző szögeiben levő kazamaták oldalazták, amelyeket a beszögelő place d'armes-okon elhelyezett reduit vagy lunette mellvédje fedezett.

Az egész rendszer azon az elven alapult, hogy a kazamaták ágyúiból a vártér vagy a couvre-face tarajának elérése pillanatában olyan elsöprő tüzet kell zúdítani az ellenségre, hogy sehogyse tudja felállítani faltörő ütegeit. A francia mérnökök egyhangú elítélő véleményével szemben Montalembert azt állította, hogy a kazamaták képesek erre, sőt később összeállított olyan kör- és tenaille-erődítményrendszereket, amelyekben minden földsáncot mellőztek, s az egész védelmet magas kazamatákban négy-öt sorosan felállított ütegekre bízták. E kazamaták kőfalát csupán ütegeik tüzének kellett védelmeznie. Így például körrendszerében 348 ágyú tüzének koncentrálását tervezi az erődtől 500 yardnyira levő bármely pontra, abban a reményben, hogy ilyen óriási tűzfölény lehetetlenné teszi ostromütegek felállítását. E tekintetben nem akadtak követői, kivéve parti erődök tengerre néző frontjának építésénél; s hogy erős kazamata-falakat hajóágyúkkal nem lehet szétlőni, azt elég jól megmutatta Szevasztopol bombázása. Szevasztopol, Kronstadt, Cherbourg pompás erődjei és a portsmouthi kikötő (Anglia) bejáratánál levő új ütegek, s csaknem valamennyi modern erőd, amely kikötőt védelmez hajóhaddal szemben, mind Montalembert elve szerint épültek. A linzi (Ausztria) Miksa-bástyáknak és Köln különálló erődjei reduit-jeinek részben fedetlen kőfalát Montalembert kevésbé szerencsés terveiből másolták le. Meredek magaslatok megerősítésénél (pl. a poroszországi Ehrenbreitstein) szintén elfogadták néha a fedetlen kő-erődöket, de hogy milyen ellenállást képesek ezek kifejteni, ezt a gyakorlat dönti majd el.

A tenaille-rendszert — legalábbis tudomásunk szerint — sohasem alkalmazták a gyakorlatban, a sokszög-rendszert azonban igen kedvelik Németországban és a legtöbb modern építménynél érvényesítik, a franciák viszont makacsul ragaszkodnak Cormontaigne bástyáihoz. Az enceinte a sokszögrendszerben általában sima földsánc, kőburkolatú escarpe-pal és contre-escarpe-pal, a medencék közepén nagy caponnière-ekkel és a sánc mögött nagy védő barakkokkal, amelyeket a sánc fedez, hogy coupure-ül szolgáljanak. Hasonló védő barakkokat állítottak fel coupure-ként sok bástya-erődítmény-

ben is a bástyák torkának lezárására; a sánc contre-garde-ul szolgál a kőfalnak távoli tűztől való megvédésére.

De Montalembert összes javaslatai közül a legnagyobb sikert a különálló erődítmények érték el, s új korszakot nyitottak nemcsak az erődítésben, hanem az erődök ostromában és védelmében, sőt az általános stratégiában is. Montalembert azt javasolta, hogy a fontos helyen levő nagy erődöket vegyék körül uralkodó magaslatokra épített kis erődök egyes vagy kettős láncolatával; ezek, bár látszólag elszigeteltek, tüzükkel támogathatják egymást, s mivel megkönnyítik a nagy kitöréseket, lehetetlenné teszik az erőd ágyúzását és szükség esetén egy hadsereg megerősített táborául szolgálnának. Már Vauban létesített állandó megerősített táborokat az erődök ágyúinak védelme alatt, de ezek erődítése hosszú megszakítatlan vonalakból állt, s ha egyetlen ponton áttörték őket, az összes az ellenség kezére került. A Montalembert-féle megerősített táborok azonban sokkal nagyobb ellenállásra voltak képesek, mert minden egyes erődítményt külön kellett megvívni, s az ellenség, amíg legalább hármat-négyet el nem foglalt, nem kezdhetett magának az erődnek az ostromához. Sőt, bármelyik ilyen erődítmény ostromát bármely percben megszakíthatta a helyőrség, helyesebben az erődítmények mögött táborozó hadsereg, s ily módon lehetővé vált az aktív tábori harc és a szabályos erőd-hadviselés kombinálása, amelynek nagymértékben erősítenie kell a védelmet.

Amikor Napóleon sok száz mérföldre vitte seregeit ellenséges országokban és soha nem törődött az erődökkel, melyek mind a régi elvek szerint épültek, s amikor a szövetségesek viszont (1814—1815-ben) egyenesen Párizs felé vonultak és szinte figyelemre sem méltatva otthagyták hátukban azt a hármas erőd-övet, amellyel Vauban látta el Franciaországot — nyilvánvaló lett, hogy elavult az az erődítési rendszer, amely külső erődítményeit csak a fő árokig vagy legfeljebb a vártér lábáig vitte. Az ilyen erődök már nem vonzották a modern idők nagy hadseregeit. Kártevő eszközeik nem terjedtek túl ágyúik lőtávolságán. Szükségessé vált tehát, hogy új eszközöket találjanak a betörő modern hadseregek

lendületes mozgásának megtörésére, s ezért nagymértékben alkalmazták Montalembert erődítményeit. Kölnt, Koblenzet, Mainzot, Rastattot, Ulmot, Königsberget, Poznant, Linzet, Peschierát és Veronát sorra átalakították nagy, megerősített táborrá, amely 60 000—100 000 embert is befogad, de szükség esetén sokkal kisebb helyőrséggel is védhető. Ugyanakkor a megerősítendő hely taktikai előnyeit háttérbe szorították stratégiai meggondolások; most ezek döntötték el az erődök elhelyezését. Csak olyan helyeket erősítettek meg, amelyek közvetlenül vagy közvetve megállíthatták egy győztes hadsereg előnyomulását, s amelyek, magukban véve is nagy városok lévén, előnyösek lehettek a hadseregnek, mivel egész tartományok erőforrásainak központjai voltak.

Szívesen választottak nagy folyóknál, különösen két jelentékeny folyó találkozásánál levő helyeket, mivel ezek a támadó sereget erőinek megosztására kényszerítették. Az enceinte-et amennyire csak lehetett leegyszerűsítették, s az árokban levő külső erődítményeket csaknem teljesen megszüntették; elegendő volt, ha az enceinte védelmet nyújtott a szabályostól eltérő támadással szemben. A harc fő területe a különálló erődítmények körül volt, s ezeket nem annyira sáncaik ágyútüzével, mint az erőd helyőrségének kirohanásaival kellett védeni. A legnagyobb e terv szerint épített erőd Párizs; egyszerű bástyás enceinte-je van bástyás erődítményekkel, amelyek csaknem mind négyszögletesek. Az egész erődítésben nincs egyetlen külső erődítmény, még ravelin sem. Kétségtelen, hogy Franciaország védelmi erejét 30%-kal növelte ez az új óriási megerősített tábor, amely elég nagy ahhoz, hogy akár három megvert hadseregnek is menedéket nyújtson. E tökéletesítéssel a különböző erődítési módszerek sokat vesztettek jelentőségükből; most ami a legolcsóbb, az a legjobb, mivel a védelem már nem a passzív rendszeren alapul, azon, hogy bevárják a falak mögött, amíg az ellenség megkezdi az ostrommunkálatokat és akkor ágyúzzák, hanem az aktív rendszeren, azon, hogy a helyőrség összpontosított erejével támadásba mennek át az ostromlók szükségképpen megosztott erői ellen.

II. OSTROM

Az ostromlás művészetében a görögök és a rómaiak bizonyos tökéletességet értek el. Faltörő kossal próbáltak rést ütni a várfalakon, amelyeket jól fedett aknák oltalma alatt közelítettek meg vagy szükség esetén egy olyan építménnyel, amely nagyobb magassága folytán uralkodott a falak és a tornyok felett és lehetővé tette az ostromló oszlopok biztonságos közeledését. A lőpor kiszorította ezeket a szerkezeteket. Minthogy az erődöknek most alacsonyabb sáncaik voltak, de tüzük nagy távolságra hatott, a megközelítés futóárkokban történt, amelyek cikcakkos vagy görbe vonalban vezettek a vártér felé, különböző helyeken ütegeket állítottak fel, hogy lehetőleg elhallgattassák az ostromlottak ágyúit és ledöntsék falaikat. Mihelyt elérték a vártér tarajáť, magas sánc-cavalier-t állítottak fel, hogy uralkodó helyzetbe kerüljenek a bástyákkal és azok cavalier-ivel szemben, s azután réstörő tűzzel befejezzék az áttörést és előkészítsék a rohamot. Rendszerint a kötőfal volt az a pont, amelyet támadtak. De ebben a támadási módban nem volt rendszer, amíg Vauban be nem vezette a párhuzamos ostromárkokat felpattanó tüzelésre és nem szabályozta az ostrom folyamatát oly módon, amelyet ma is alkalmaznak és még mindig Vauban-féle támadásnak nevezneк. Az ostromlók, miután elegendő erővel minden oldalról körülzárták a várat és kiválasztották a támadási frontokat, éjszaka (az ostrommunkálatokat főleg éjszaka végzik) megkezdik az első párhuzamos ostromárok ásását mintegy 600 yardnyira a vártól. Az ostromlott sokszög oldalaival párhuzamos ostromárkot a várnak legalább három oldala és frontja körül meghúzzák; az ellenség felőli oldalon felhányt és az árok oldalán sánckassal (földdel töltött fűzfakosarakkal) feldúcolt föld egyfajta mellvédet alkot a vár tüzével szemben. Ebben az első párhuzamos ostromárokban helyezik el a felpattanó lövedékkel dolgozó ütegeket a támadási frontok hosszú vonalainak végigsöprésére. Ha az ostrom tárgya bástyás hatszög, felpattanó tüzelésű ütegek kellenek két bástya és három ravelin homlokzatának végigsöpréséhez — egy-egy

üteg minden homlokzat ellen. Ezek az ütegek úgy lőnek, hogy lövedékeik éppen átröpüljenek az erődítmények mellvédje fölött, s végighaladjanak a homlokzatok egész hosszán, oldalba kapva ezeket, egyaránt fenyegetve ágyút és embert. Hasonló ütegeket állítanak fel a fedett út elágazásainak végigsöprésére, de kiegészítik mozsarakkal és tarackokkal, hogy gránátokat dobjanak a bástyák és ravelinek belsejébe. Mindezeket az ütegeket föld mellvédek fedezik. Ugyanakkor két vagy több helyen cikcakkos futóárkokat ásnak a várerőd felé, ügyelve arra, hogy ne kapjanak hosszirányú tüzet a városból; s mihelyt a vár tüze alábbhagy, megkezdik a második párhuzamos ostromárok ásását, mintegy 350 yardnyira az erődítményektől. Ebben a párhuzamos ostromárokban állítják fel az ágyúkat elhallgattató ütegeket. Ezek arra szolgálnak, hogy teljesen szétrombolják a tüzérséget és a lőréseket a vár homlokzatain; nyolc homlokzatot kell tehát támadni (két bástyát meg a ravelinjeiket, valamint a csatlakozó ravelinek belső homlokzatait), mindegyikhez van egy üteg, a megtámadott homlokzattal párhuzamosan felállítva, s minden lőrés pontosan szembenéz a vár egy lőrésével. A második párhuzamos ostromárokból újabb cikcakkok indulnak a város felé; 200 yardnál megépítik a fél párhuzamos* árkot, tovább növelve a mozsárütegekkel felszerelt cikcakkokat; és végül a vártér lábánál megássák a harmadik párhuzamos ostromárkot. Ide nehéz mozsárütegeket helyeznek el. Eddigre a vár tüzelése csaknem teljesen elnémul, s a futóárkokat — a felpattanó lövések elleni védekezésül különféle görbe és szögletes vonal formájában — a vártér tarajáig vezetik, s ezt a két bástya és a ravelin csúcsával szemben érik el. Ezután a kiugró place d'armes-ban logement-t alakítanak ki, azaz ostromárkot és mellvédet, hogy gyalogsági tűzzel végigsöpörjék a vár árkát. Ha az ellenség aktív és merész a kirohanásaiban, szükségessé válik egy negyedik párhuzamos ostromárok, amely összeköti a vártéren keresztül a kiugró place d'armes-okat. Máskülön-

* Fele olyan hosszú, mint az előzőek. — *Szerk.*

ben egy futóárkot vezetnek a harmadik párhuzamos ostromároktól a befelé néző place d'armes-okig és a vártér tetejéig, vagyis befejezik egy árok építését a vártér tarajáu a fedett úton végig. Azután ebben a *couronnement*-ban felállítják az ellenütegeket, hogy elhallgattassák a szárny tüzelését, amely végigsöpri az árkot, ezután pedig a faltörő ütegeket a bástyák és a ravelin csúcsa és homlokzata ellen. Az áttörendő pontokkal szemben aknát ásnak, amely a futóárokból a vártéren és a contre-escarpe-on át a várárokba vezet; a contre-escarpe-ot felrobbantják és új futóárkot ásnak a várárkon át a rés lábához; ezt az árkot arról az oldalról, ahonnan a szárny hosszirányú tüze fenyeget, mellvéddel fedezik. Mihelyt az áttöréssel és a várárkot átszelő futóárok ásásával elkészültek, megindul a roham.

Ez az eljárás száraz árok esetén; vizes árkon át töltést kell építeni rőzséből, s ezt ugyancsak mellvéddel kell fedezni a csatlakozó bástya szárnyának oldalán. Ha a bástya elfoglalása után kiderül, hogy mögötte további erődítmény vagy coupure van, akkor logement-t kell létrehozni, a résnél új ütegeket állítanak fel, új rést ütnek, újabb futóárkot ásnak a várárkon át, s ismét rohamba indulnak. Egy Vauban első módszerével épült bástyás hatszög átlagos ellenállását ilyen ostrommal szemben 19—22 napra becsülik, ha nincsenek coupure-jei, és 27—28 napra, ha el van látva ezekkel. A Cormontaigne módszerével épült vár körülbelül 25, illetve 35—37 napig tarthatott ki.

III. TÁBORI ERŐDÍTÉS

A tábori erődítmények építése ugyanolyan régi keletű, mint a hadseregek létezése. Az ókoriak még sokkal járatosabbak voltak ebben, mint modern hadseregeink; a római légiók, ellenség közelében, minden éjszakára megerősítették táborukat. A XVII. és XVIII. században ismét azt látjuk, hogy igen gyakran létesítenek tábori erődítményeket és Nagy Frigyes háborúiban az előőrsök rendszerint készítettek

könnyen profilozott redanokat.* Mindazonáltal akkor is — és most még inkább ez a helyzet — a tábori erődítmények építése arra szorítkozott, hogy megerősítettek néhány állást, amelyet bizonyos eshetőségekre számítva a hadjárat folyamán előre kiválasztottak. Így például Nagy Frigyes tábora Bunzelwitznél, Wellington vonalai Torres Vedrasnál, a francia vonalak Weissenburgnál, és az osztrák erődítmények Verona előtt 1848-ban.[91] Ilyen körülmények között a tábori erődítmények jelentősen befolyásolhatták egy-egy hadjárat kimenetelét, mivel lehetővé tették, hogy a gyengébb hadsereg sikerrel ellenálljon az erősebbnek. Korábban a megerősített vonalak összefüggőek voltak, mint például a Vauban-féle állandó megerősített táborokban; ezeknek azonban megvolt az a hibájuk, hogy ha egy ponton áttörték és megszállták, az egész vonal tarthatatlanná vált; ezért most a táborok mindenütt egy vagy több sor különálló redouteból** tevődnek össze, amelyek oldalról védik egymást tüzükkel és lehetőséget nyújtanak a hadseregnek arra, hogy a közökön át rátámadjon az ellenségre, mihelyt a redoute-ok tüze megtörte az ellenséges roham lendületét. Ez a tábori erődítmények fő felhasználási módja; de alkalmazzák őket egyenként is mint hídfőket, hogy védjék egy híd bejáratát vagy elzárjanak egy fontos átjárót az ellenség kisebb csapatai elől. Mellőzzük mindazokat a fantasztikusabb erődítményformákat, amelyek ma már elavultak, de meg kell jegyeznünk, hogy az ilyen építményeknek a toroknál nyitott vagy zárt erődítményekből kell állniuk. Az első vagy redan lesz (két mellvéd, az ellenség felé néző szögben találkozva, előtte árokkal) vagy lunette (redan, rövid szárnyakkal). Ezt az utóbbit a toroknál le lehet zárni sánckerítéssel. A most használt fő zárt tábori erődítmény a négyszögletes redoute, egy szabályos vagy szabálytalan négyszög, amelyet árok és mellvéd vesz körül. A mellvédet ugyanolyan magasra építik, mint az állandó erődítésnél (7—8 láb), de nem olyan vastag,

* Éksánc (tompa- vagy derékszögben találkozó két mellvéd) — *Szerk.*
** Zárt kiserodok. — *Szerk*

mivel csak tábori tüzérségnek kell ellenállnia. Minthogy ezek az erődítmények az oldalaikat saját tüzükkel nem védelmezhetik, úgy kell őket elhelyezni, hogy puskalőtávolságon belül egymást oldalazzák. Hogy ezt hatékonnyá tegyék és az egész vonalat erősítsék, a most legáltalánosabban elfogadott séma szerint a megerősített tábor felállítása a következő: egy vonal négyszögletes redoute, amelyek oldalazzák egymást, és egy vonal egyszerű redan, amelyeket a redoute-ok térközei előtt helyeznek el. Ilyen tábort állítottak fel a magyarok Komárom alatt, a Dunától délre, 1849-ben, és két napon át védték egy jóval erősebb hadsereggel szemben.

A megírás ideje: 1859 május—június eleje.
A megjelenés helye: New American Cyclopaedia, VII. köt. 1860.
Eredeti nyelve: angol.

HAJÓHAD

Hajóhad a gyűjtőneve valamely uralkodó vagy nemzet hadihajóinak. Az ókor hajóhadai, bár gyakran igen sok hajóból állottak, a maiakhoz képest jelentéktelenek voltak a hajók mérete, mozgató ereje és támadó képessége tekintetében. Fönicia és Karthágó, Görögország és Róma tengerjáró hajói lapos fenekű bárkák voltak, nem bírták a vihart; nyílt tengeren a heves szélroham elpusztította őket; a partok mentén csigalassúsággal haladtak, éjszakára horgonyt vetve valamilyen védett helyen vagy kis öbölben. Görögországból Itáliába vagy Afrikából Szicíliába átkelni veszélyes vállalkozásnak számított. A hajókat, minthogy alkalmatlanok voltak arra, hogy elviseljék a modern hadihajóinknál megszokott vitorlák nyomását, csak kis vitorlavászonnal szerelték fel, az evezőkre bízva, hogy lomhán előrevigyék őket a hullámokon. Az iránytűt még nem találták fel, a szélességi és hosszúsági fokokat nem ismerték; a terepjelek és a sarkcsillag a hajózás egyedüli útmutatói. A támadó hadviselés eszközei ugyancsak nem a leghatékonyabbak. Íjak és nyilak, hajítódárdák, nehézkes ballisták és katapulták (hajítógépek) az egyetlen fegyverek, amelyek némi távolságra használhatók. Tengeren komoly kárt tenni az ellenségben nem lehetett, amíg a két harcoló hajó nem került közvetlen érintkezésbe. Ezért a tengeri harcnak csak két módja volt lehetséges: úgy manőverezni, hogy hajónk hegyes, erős, vasveretű orra teljes erővel nekivágódjék az ellenséges hajó

oldalának és elsüllyessze azt; vagy oldalunkkal az ellenség oldalához kerülni, összekapcsolni a két hajót és megrohanni az ellenséget. Az első pún háború* után, amely véget vetett a karthágóiak tengeri fölényének, nincs az ókori történelemben egyetlen olyan tengeri ütközet sem, amely szakmai szempontból valamennyire is érdekes volna, és a római uralom hamarosan megszüntette további tengeri küzdelmek lehetőségét a Földközi-tengeren.

Modern hajóhadaink valódi szülőhazája az Északi-tenger. Körülbelül abban az időben, amikor a közép-európai teuton törzsek nagy tömege elindult, hogy letiporja a hanyatló római birodalmat és új életre keltse Nyugat-Európát, az északi partokon élő testvéreik, a frizek, a szászok, az angelek, a dánok és a normannok megkezdték a tengerre szállást. Hajóik kiugró gerincű és merész vonalú erős, szilárd tengeri járművek voltak, többnyire csakis a vitorlákra bízták magukat és még a zord Északi-tenger közepén sem kellett félniük a szélvihartól. Ilyenfajta hajókon keltek át az angolszászok az Elba és az Odera torkolatától Britannia partjaira, s ilyeneken kalandoztak a normannok is az egyik oldalon Konstantinápolyig, a másikon Amerikáig. Olyan hajók építésével, amelyek át merték szelni az Atlanti-óceánt, a hajózás teljes forradalmon ment át; és még a középkor leáldozása előtt Európa összes partjain meghonosították az új, éles fenekű tengeri hajókat. Azok a hajók, amelyeken a normannok vállalkoztak kirándulásaikra, valószínűleg nem voltak nagyméretűek, talán egy esetben sem haladták meg a 100 tonna térfogatot, s egy vagy legfeljebb két árbocosak voltak, első és hátsó kötélzettel.

Hosszú ideig mind a hajóépítés, mind a hajózás látszólag egy helyben topogott; az egész középkor folyamán a hajók kicsinyek voltak, s a normannok és a frizek merész szelleme tovatűnt. Ami tökéletesítés történt, az az olaszoknak és a portugáloknak köszönhető, most ugyanis ezek lettek a legmerészebb hajósok. A portugálok felfedezték az Indiába vezető tengeri utat; két külföldi szolgálatban álló olasz,

* I. e. 264—241. — *Szerk.*

Kolumbus és Cabot kelt át a normann Leif kora óta elsőnek az Atlanti-óceánon.

A hosszú tengeri utazások most szükségszerűvé váltak és nagy hajókat követeltek meg; ugyanakkor annak szükségessége, hogy a hadihajókat, sőt a kereskedelmieket is nehéztüzérséggel fegyverezzék fel, ugyancsak a méret és az űrtartalom növelése irányában hatott.

Ugyanazok az okok, amelyek állandó hadseregeket hoztak létre a szárazföldön, most állandó hajóhadakat hoztak létre a tengeren; s voltaképpen csak ettől az időtől fogva beszélhetünk hajóhadról. A gyarmati vállalkozások korában, amely ekkor kezdődött az összes tengerjáró nemzeteknél, nagy hadiflották is alakultak az új gyarmatok és kereskedelmük védelmére. Olyan időszak következett, amely gazdagabb volt tengeri harcokban és termékenyebb a tengeri fegyverzet fejlődését illetően, mint bármely előző korszak.

A brit hajóhad alapját VII. Henrik rakta le, aki megépítette első hajójaként a „The Great Harry"* nevű hajót. Utódja állandó reguláris flottát alakított, amely állami tulajdonban volt, s legnagyobb hajója a „Henry Grace de Dieu"** nevet viselte. Ennek a hajónak, a legnagyobbnak, amelyet addig építettek, 80 ágyúja volt, részben a két rendes sima ágyúfedélzeten, részben pótemelvényeken a hajó elején és a farán. Négyárbocosra építették; űrtartalmát különbözőképpen adják meg: 1000 és 1500 tonna között. Az egész brit flotta VIII. Henrik halálakor mintegy 50 vitorlásból állt, összesen 12 000 tonna űrtartalommal, s 8000 matróz, illetve tengerész katona legénységgel. Ennek az időszaknak nagy hajói nehézkes alkotmányok; mély derekúak, azaz toronymagasságú előfedélzettel és tattal készültek, ami rendkívül rossz egyensúly-viszonyokat teremtett.

A következő nagy hajó, amelyről tudunk, az 1637-ben épült „Sovereign of the Seas",*** amelyet később „Royal

* „A nagy Harry." — *Szerk.*
** „Henrik Isten kegyelméből". — *Szerk.*
*** „Tengerek uralkodója." — *Szerk.*

Sovereign"-nek* neveztek el. Ez az első hajó, amelynek fegyverzetéről viszonylag pontos adataink vannak. Volt három sima fedélzete, egy előfedélzete, egy hátsó fedélzete, egy tatfedélzete és egy felső kabinja; alsó fedélzetén 30 ágyú volt, 42 és 32 fontosak; a közép fedélzetén 30 ágyú, 18 és kilenc fontosak; a felső fedélzetén 26 könnyebb ágyú, valószínűleg hat és három fontosak. Ezeken kívül volt 20 vadászágyúja (chase gun) és 26 ágyúja az előfedélzetén és a hátsó fedélzetén. De reguláris békeállományában ezt a fegyverzetet 100 ágyúra csökkentették, mivel a teljes mennyiség nyilvánvalóan túlságosan sok volt számára. A kisebb hajókra vonatkozólag értesüléseink igen hiányosak.

1651-ben a hajóhadat hat osztályba sorolták; de ezek mellett továbbra is fennmaradt a be nem osztott hajók számos fajtája, a naszádok, pontonok (hulk), később pedig bombázók, korvettek, gyújtóhajók és jachtok. 1677-ből fennmaradt az egész angol hajóhad jegyzéke; eszerint a legnagyobb első osztályú három fedélzetű hajónak 26 db 42 fontos, 28 db 24 fontos, 28 db kilenc fontos, 14 db hat fontos és négy db három fontos ágyúja volt; a legkisebb két fedélzetű hajónak (ötödik osztály) pedig 18 db 18 fontosa, nyolc db hat fontosa és négy db négy fontosa, illetve összesen 30 ágyúja. Az egész flotta 129 hajóból állt. 1714-ben a hajók száma 198 volt; 1727-ben 178; 1744-ben 128.

Később, ahogy a hajók száma gyarapodott, méretük is nagyobbodott, s az űrtartalommal együtt a fegyverzet súlya is növekedett. Az első olyan angol hajót, amely megfelel a modern fregattnak, Sir Robert Dudley már a XVI. század végén megépítette; mégis teljes 80 év telt el, amíg ezt a hajó osztályt, amelyet először a dél-európai nemzetek bocsátottak vízre, a brit hajóhadban általánosan elfogadták. A fregattok sajátos tulajdonságát, a gyorsaságot Angliában jó ideig nem értékelték kellőképpen. A brit hajókat általában túlterhelték ágyúkkal, úgy hogy az alsó lőnyílások csak három lábnyira voltak a vízszinttől, s ezért viharos tengeren nem lehetett kinyitni őket, hajózási képességük pedig szintén

* „Királyi uralkodó." — *Szerk.*

erősen romlott. Mind a spanyolok, mind a franciák az ágyúk számához viszonyítva növelték az űrtartalmat; ennek következtében hajóik nagyobb kaliberű ágyúkat és kiadósabb készleteket vihettek, úszóképességük nagyobb volt és jobban vitorláztak. A XVIII. század első felében az angol fregattoknak legalább 44 db 9—12 fontos és néhány 18 fontos ágyúja volt, körülbelül 710 tonna űrtartalomra. 1780 táján 38 ágyút hordozó (legtöbbjük 18 fontos), 946 tonnás fregattokat építettek; a fejlődés itt szemmel látható. A kor hasonló fegyverzetű francia fregattjai átlagosan 100 tonnával nagyobbak voltak. Ugyanabban az időben (a XVIII. század derekán) a kisebb hadihajókat a modern módszer szerint pontosabban osztályokba sorolták: korvettekre, briggekre, brigantinokra és szkúnerekre. 1779-ben feltaláltak (valószínűleg Melville brit tábornok) egy löveget, amely alaposan megváltoztatta a legtöbb hajóhad fegyverzetét. Ez igen rövid, nagy kaliberű ágyú volt, alakjában a tarackra emlékeztetett, de arra szántak, hogy tömör lövedéket hajítson kis töltettel, rövid távolságra. Minthogy ezeket az ágyúkat először a skóciai Carron vasművek készítette, carronade-nak nevezték el. Ennek az ágyúnak a lövedéke, jóllehet távolra hatástalan volt, közelharcban szörnyű pusztítást végzett a hajók gerendázatában; csökkentett sebessége folytán (amely a kisebb töltet következménye) nagyobb rést ütött, sokkal jobban összetörte a gerendázatot, s sok és igen hatásos szilánkot szórt szét. A carronade-ok viszonylag kis súlya is elősegítette, hogy helyet találjanak néhánynak a hajók tatfedélzetén és előfedélzetén; és már 1781-ben a brit hajóhad 429 hajója rendes ágyúállományán felül 6—10 ilyen ágyúval volt ellátva. Amikor a francia és az amerikai háború[92] tengeri csatáiról szóló beszámolókat olvassuk, nem szabad elfelejtenünk, hogy a britek egy-egy hajó ágyúinak számát közölve soha nem vették bele ebbe a carronade-okat, úgy hogy például egy 36 ágyúsnak mondott brit fregatt valójában, a carronade-okat hozzá számítva, 42 vagy még több ágyúval is rendelkezhetett. Az a fémtöbblet, amelyet a carronade-ok adtak a brit hajók sortüzének, hozzájárult sok közelharc

eldöntéséhez a francia forradalmi háború idején. De mindennek ellenére a carronade csupán kisegítő megoldás volt a 80 évvel ezelőtti, viszonylag kisméretű hadihajók tűzerejének növelésére. Mihelyt a hajók mérete minden osztályban megnövekedett, a carronade-okat ismét félredobták, s ma már úgyszólván eltűntek.

A hadihajók építése terén a franciák és a spanyolok határozottan megelőzték az angolokat. Hajóik nagyobbak és sokkal jobb vonalúak voltak, mint a briteké; különösen fregattjaiknál tapasztalható fölény mind méretük, mind hajózási tulajdonságaik tekintetében; s az angol fregattokat hosszú éveken át az 1782-ben zsákmányolt „Hebe" francia fregattról másolták. A hajók meghosszabbodása arányában a hajó orrán és farán levő toronymagasságú építmények — előfedélzet, tatfedélzet és tat — magassága csökkent, s ezáltal a hajók hajózási tulajdonságai annyira javultak, hogy fokozatosan kifejlődtek a viszonylag elegáns vonalú és gyors járatú mai hadihajók. Az ágyúk számának szaporítása helyett ezeken a nagyobb hajókon a kalibert növelték — ezáltal megnövelve minden egyes ágyú súlyát és hosszát —, hogy lehetővé tegyék teljes töltet alkalmazását és a legnagyobb vízszintes lőtávolság elérését; ez pedig az alapja volt annak, hogy nagy távolságokra is tüzet nyithassanak. A kis — 24 fonton aluli — kaliberek eltűntek a nagyobb hajókról és a megmaradó kalibereket egyszerűsítették, úgyhogy egy hajó fedélzetén ne legyen több két-, legfeljebb háromféle kalibernél. A sorhajókon az alsó fedélzet, amely a legerősebb volt, a felső fedélzetekkel azonos kaliberű, de hosszabb és nehezebb ágyúkkal volt felszerelve, hogy legalább egy sor ágyú a lehető legnagyobb távolságra is használható legyen.

1820 körül Paixhans francia tábornok a hajófegyverzet szempontjából nagy fontosságú felfedezést tett. Nagy kaliberű ágyút szerkesztett, amely a zárnál keskeny üreggel volt ellátva a lőpor behelyezésére, s ezekből a „gránátágyúkból" *(canons obusiers)* üreges lövedékeket kezdett lőni, kis emelkedéssel. Eddig üreges lövedéket hajók ellen csak a parti ütegek tarackjaiból röpítettek, jóllehet Németországban már

régóta lőttek gránátokat vízszintesen, rövid 24 fontos, sőt 12 fontos ágyúkból is, erődítmények ellen. Hogy a gránát milyen romboló hatással van a hajók farészeire, azt Napóleon nagyon jól tudta; Boulogne-ban az angliai expedícióra készülő legtöbb ágyúnaszádját felszerelte tarackokkal. és azt a szabályt állította fel, hogy hajókat olyan lövedékekkel kell támadni. amelyek becsapódásuk után robbannak. Mivel Paixhans gránátágyúja csaknem vízszintesen hajította gránátjait, lehetőség nyílt arra, hogy a hajókat olyan ágyúkkal szereljék fel, amelyek a találat ugyanolyan valószínűségével használhatók tengeren, hajók egymás közti harcában, mint a régi, golyót hajító ágyúk. Az új ágyút csakhamar minden hajóhadnál bevezették, és különböző tökéletesítések után most lényeges része minden nagy hadihajó fegyverzetének.

Nem sokkal azután, hogy Fulton alkalmazta a gőzt kereskedelmi hajók hajtására, megtörténtek az első kísérletek hadihajókon való alkalmazására is. A folyami gőzöstől a parti gőzösig és fokozatosan az óceánjáróig lassú volt az út; ugyanilyen mértékben késett a gőzhajtású hadihajók fejlődése is. Ameddig a lapátkerekes hajó volt az egyetlen gőzös, ez indokolt is volt. A lapátok és a gép egy része ki voltak téve az ellenség tüzének és egyetlen szerencsés találat használhatatlanná tette őket; a hajó oldalterének legjobb részét foglalták el; s a gép, a lapátkerék meg a szén súlya annyira csökkentette a hajó kapacitását, hogy sok, hosszú ágyúból álló nehézfegyverzetről szó sem lehetett. Ezért a lapátkerekű gőzös sohasem válhatott sorhajóvá; de nagyobb sebessége folytán felvehette a versenyt a fregattokkal, amelyeknek az a feladata, hogy az ellenség szárnyain cirkáljanak, s learassák a győzelem gyümölcseit vagy fedezzék a visszavonulást. A fregatt pontosan olyan méretű és fegyverzetű, hogy bátran nekivághat önálló cirkálásnak, jobb hajózási tulajdonságainál fogva pedig idejében kitérhet az egyenlőtlen küzdelem elől. A gőzhajó jóval felülmúlta a fregatt hajózási tulajdonságait, de jó fegyverzet nélkül nem tölthette be hivatását. Rendes sortűz-harcról nem lehetett szó; ágyúinak száma, helyszűke miatt, szükségképpen mindig kisebb volt

a vitorlás fregattéinál. Ha valahol, hát itt helyénvaló volt a gránátágyú. A gőzfregatt fedélzetén levő ágyúk kisebb számát ellensúlyozta fémsúlyuk és kaliberük. Ezeket az ágyúkat eredetileg csakis gránátok hajítására szánták, de újabban már olyan nehezek, különösen a vadászágyúk (a hajó orrán és tatján), hogy teljes töltettel, tömör lövedéket is tekintélyes távolságra tudnak hajítani. Sőt az ágyúk számának csökkentése lehetővé teszi forgótornyok és sínek elhelyezését a fedélzeten, melyek segítségével valamennyi vagy a legtöbb ágyú úgy állítható, hogy majdnem minden irányba tüzelhet. E berendezéssel a gőzfregatt támadó ereje szinte megkettőződik, s egy 20 ágyús gőzfregatt legalább annyi ágyút tud bevetni, mint egy 40 ágyús vitorlás fregatt, amelynek egy-egy oldalán csak 18 ágyúja van. Ily módon a nagy, modern, lapátkerekes gőzfregatt igen félelmetes hajó; ágyúinak nagyobb kalibere és lőtávolsága, sebességével párosulva, lehetővé teszi, hogy harcképtelenné tegye ellenfelét olyan távolságról, amelyről vitorlás hajó aligha viszonozhatja eredményesen tüzelését; fémsúlya pedig pusztító erővel nyom a latban, ha előnyös neki kierőszakolni a küzdelmet. Mégis megmarad az a hátránya, hogy egész hajtóberendezése ki van téve a közvetlen tűznek és nagy célpontot nyújt.

Kisebb hajóknál — korvetteknél, hírhajóknál és más könnyű járműveknél, amelyek tengeri csatában nem jönnek számításba, de az egész hadjárat alatt igen hasznosak — a gőz kezdettől nagyon előnyösnek bizonyult és a legtöbb hajóhadat sok ilyen lapátkerekes hajóval gyarapították. Ugyanez volt a helyzet a szállítóhajókkal. Ahol partraszállást terveztek, a gőzösök nemcsak hogy az átkelés tartamát a minimumra csökkentették, hanem lehetővé tették azt is, hogy valószínű pontossággal kiszámítsák, mikor érkeznek meg valamely adott helyre. A csapattestek szállítása most igen egyszerűvé vált, különösen mivel minden hajós országnak nagy kereskedelmi gőzösflottája van, amely szükség esetén igénybe vehető szállításra. Éppen ezekből a meggondolásokból kiindulva kockáztatta meg közismert röpiratában Joinville herceg azt az állítást, mely szerint a gőz

annyira megváltoztatta a tengeri hadviselés feltételeit, hogy egy angliai invázió Franciaország részéről nem lehetetlenség többé. Mégis, ameddig a döntő akciót végrehajtó hajók, a sorhajók kizárólag vitorlások maradtak, a gőz csak kis változást idézhetett elő azokban a feltételekben, amelyek között a nagy tengeri csatákat vívták.

A hajócsavar feltalálása volt elhivatva arra, hogy megteremtse az eszközt a tengeri hadviselés teljes forradalmasításához és hogy az összes hadiflottákat gőzflottákká változtassa át. Teljes 13 év múlt el a csavar feltalálása óta, amíg megtették az első lépést ebben az irányban. A franciák, akik hajótervezésben és építésben mindig az angolok előtt jártak, itt is az elsők voltak. 1849-ben építette meg végül Dupuy de Lôme francia mérnök az első csavargőzös sorhajót, a 100 ágyús, 600 lóerős „Napoléon"-t. Ezt a hajót úgy tervezték, hogy ne kizárólag a gőzre legyen utalva; a csavar — nem úgy, mint a lapátkerék — lehetővé tette, hogy megtartsák a vitorlás hajó vonalait és kötélzetét, s hogy a hajót tetszés szerint csak gőz, csak vitorla, vagy a kettő együtt hajtsa. Vitorláihoz folyamodva, mindig takarékoskodhatott szenével szükség esetére és ennélfogva sokkal kevésbé függött a szenelő-állomások közelségétől, mint a régi lapátkerekes gőzös. Ezért és mivel gőzereje túl gyenge volt ahhoz, hogy egy lapátkerekes gőzös teljes sebességét nyújtsa, a „Napoléon"-t és a többi ilyen típusú hajót segédmotoros hajónak nevezték; azóta azonban már építettek olyan sorhajókat, amelyeknek van elég gőzereje ahhoz, hogy megadja a hajócsavarral lehetséges maximális sebességet. A „Napoléon" sikerén felbuzdulva csakhamar csavaros sorhajókat építettek mind Franciaországban, mind Angliában. Az orosz háború (1853—1856) újabb lökést adott a hajóépítés e radikális változásának; s amikor rájöttek, hogy a legtöbb jó építésű sorhajó nagyobb nehézségek nélkül ellátható csavarral és gépekkel, a hajóhadaknak gőzflottákká való átalakulása már csupán idő kérdésévé lett. Ma már egyetlen tengeri nagyhatalom sem gondol nagy vitorlás hajók építésére; csaknem valamennyi újabban épített hajó csavargőzös, kivéve néhány

lapátkerekest, amelyek bizonyos célokra még szükségesek: s még 1870 előtt a vitorlás hadihajók majdnem annyira elavultak lesznek, mint napjainkban a rokka és a sima csövű puska.

A krími háborúban két új haditengerészeti eszköz született. Az első a gőzhajtású ágyúnaszád vagy mozsárnaszád, amelyet az angolok eredetileg Kronstadt tervbe vett megtámadásához építettek; ez négy-hét láb merülésű kis hajó, amely egy vagy két nehéz messzehordó ágyúval vagy egy nehézmozsárral van felfegyverezve. Az ágyúkat általában keskeny és kanyargó vizeken, a mozsarakat megerősített tengeri fegyverraktárak nagy távolságból való bombázásakor használták. Ezek a hajók kitűnően beváltak és kétségtelenül fontos szerepet játszanak majd az elkövetkező tengeri hadjáratokban. A mozsárnaszád, ahogy ez Szveaborgnál* bebizonyosodott, teljesen megváltoztatja a támadás és a védelem viszonyát erődök és hajók között, mivel a hajóknak olyan erőt adott az erődök büntetlen bombázására, amellyel azelőtt sohasem rendelkeztek. A mozsárhajók gránátjai 3000 yard távolságból eltalálhatnak akkora célpontot, mint egy város, maguk viszont felületük kicsinysége miatt teljes biztonságban vannak. Ezzel szemben az ágyúnaszádok, ha a parti ütegekkel összhangban működnek, erősítik a védelmet és ellátják a tengeri hadviselést az eddig hiányzó könnyű csatározó erőkkel.

A második újítás a vasfalú, golyóálló úszó üteg, amelyet először a franciák építettek meg parti erődítmények támadására. Csupán Kinburnnél** próbálták ki, de még e kis erőd roskatag mellvédeivel és berozsdásodott ágyúival szemben sem ért el jelentősebb sikert. Mindazonáltal a franciák, úgy látszik, annyira meg voltak elégedve vele, hogy azóta is folytatják kísérleteiket páncélhajókkal. Olyan ágyúnaszádokat építettek, melyeknek előfedélzetén afféle golyóálló acélmellvéd van az ágyú és a legénység oltalmazására: de ha az úszó ütegek nehézkesek voltak és vontatni kellett őket,

* 1855. augusztus 9—11. — *Szerk.*
** 1855. október dereka. — *Szerk.*

ezeknek az ágyúnaszádoknak az orra állandóan vízben volt és egyáltalán nem voltak hajózásra alkalmasak. A franciák megépítettek mégis egy páncélozott gőzfregattot — „La Gloire"* a neve —, amely állítólag golyóálló, igen gyors járású és a vihart is állja. Nagyon merész nyilatkozatokat tettek arra vonatkozóan, hogy ezek a golyóálló fregattok valószínűleg forradalmat idéznek majd elő a tengeri hadviselésben. Azt mondták, hogy a sorhajók elavultak és hogy a nagy tengeri csatákat ezek az egyetlen ágyúüteggel ellátott, minden oldalon golyóálló páncéllal borított fregattok fogják eldönteni, amelyekkel szemben egyetlen fából készült háromfedélzetes hajó sem képes helytállni. Nem szándékunk itt ezen vitatkozni, de annyit mondhatunk, hogy sokkal könnyebb feltalálni és a hajók fedélzetére helyezni olyan vontcsövű ágyúkat, amelyek elég nehezek a vas- és acéllemezek áttörésére, mint olyan hajókat építeni, amelyeknek fémburkolata elég vastag ahhoz, hogy ellenálljon ezen ágyúk lövedékeinek, illetve gránátjainak. Ami a „Gloire"-t illeti, még az sem biztos, hogy állja a vihart, széntároló képességéről pedig azt mondják, hogy három napnál tovább nem tudja gőzzel járni a tengert. Hogy brit versenytársa, a „Warrior"** mit tud, azt majd meglátjuk. Kétségtelen, hogy a fegyverzet és a szénkészlet csökkentésével és az építési mód megváltoztatásával létrehozható olyan hajó, amely nagy és közepes távolságból érkező lövedékekkel szemben teljesen golyóálló és egyszersmind jó gőzhajó is; de igen kétséges, hogy korunkban, amikor a tüzérségi tudomány olyan gyors léptekkel halad, érdemes-e egyáltalán ilyen hajókat szerkeszteni. Az a forradalom, amelyet most a vontcsövű ágyú idéz elő a tüzérségben, sokkal fontosabbnak látszik a tengeri hadviselés szempontjából, mint bármi, ami páncélhajókkal elérhető. Minden vontcsövű ágyú, amely megérdemli ezt a nevet, nagy lőtávolságra olyan pontosságot biztosít, hogy a tengeren való tüzelésnek ilyen távolságban való eredménytelensége úgy látszik hovatovább a múlté már. Azonkívül

* „Dicsőség." — *Szerk.*
** „Harcos." — *Szerk.*

a vontcsövű ágyú a hosszúkás lövedék és kisebb töltet folytán módot nyújt az oldalsó ágyúk kaliberének és súlyának tekintélyes csökkentésére; vagy pedig, ha a kaliber változatlan marad, sokkal nagyobb lesz az eredmény. Egy 56 cwt-és vontcsövű 32 fontos löveg hosszúkás lövedéke nemcsak súlyban, hanem átütőerőben, röptávolságban és pontosságban is felülmúlja egy 113 cwt-és sima csövű 10 hüvelykes ágyú gömbölyű lövedékét. Minden hajó támadóereje legalább megháromszorozódik, ha vontcsövű lövegekkel van felfegyverezve. Azonkívül mindig az volt a nagy kívánalom, hogy olyan használható perkussziós gránátot találjanak fel, amely éppen a hajóoldal átütésének pillanatában robban. A gömbölyű lövedék forgása ezt lehetetlenné tette; a gyújtószerkezet nem mindig volt a kellő helyzetben, amikor a gránát becsapódott, s akkor nem robbant. De a vontcsövű löveg hosszúkás lövedéke, amely hosszanti tengelye körül forog, mindig a csúcsával csapódik be, s a gyújtófejen levő egyszerű gyutacs abban a pillanatban robbantja a gránátot, amelyben az behatol a hajó oldalába. Nem valószínű, hogy bármely eddig épített páncélhajó büntetlenül dacolhat egy kétfedélzetes hajó két ilyen sortüzével; nem is beszélve már az olyan gránátokról, amelyek áthatolnak az oldalfalakon és a fedélzetek között robbannak. A vontcsövű lövegek lényegében véget kell hogy vessenek az olyan közelharcoknak, amelyekben a carronade-ok hasznosak lehettek; a manőverezés ismét visszanyeri fontosságát; s minthogy a gőz most a harcoló hajókat függetleníti a széltől és az árapálytól, a tengeri hadviselés a jövőben jobban megközelíti majd a szárazföldi csaták módszerét és taktikáját.

A modern hajóhadak hadihajóit különböző osztályokba sorolják, az elsőtől a hatodik osztályig, de minthogy ezek a besorolások változnak, meg önkényesek is, jobb a megszokott módon sorhajókra, fregattokra, korvettekre, briggekre, szkúnerekre stb. csoportosítani őket. A sorhajók a legnagyobb hadihajók, s az a rendeltetésük, hogy nagyobb csatákban a harcvonalat alkossák és az ellenséges hajókra kilőtt fém súlyával eldöntsék a küzdelmet. Ezek vagy három- vagy

kétfedélzetesek; azaz három vagy két fedett, ágyúkkal felfegyverzett fedélzetük van. E fedélzeteket alsó, középső és fő vagy felső fedélzetnek nevezik. A felső fedélzetet, amely korábban csak a tatfedélzetnél és az előfedélzetnél volt fedett, most a hajó orrától a faráig összefüggő, nyitott fedélzet fedi. Ezen a nyitott fedélzeten, amelynek részeit még mindig tatfedélzetnek és előfedélzetnek nevezik (a hajó közepén levő rész elnevezése ejtőlépcső), ugyancsak van tüzérség, többnyire carronade-ok; s így valójában egy kétfedélzetes hajónak három, egy háromfedélzetesnek pedig négy sor ágyúja van. A legnehezebb ágyúkat természetesen az alsó fedélzeten helyezik el; s minél magasabban vannak az ütegek a vízszint fölött, annál könnyebbek az ágyúk. Minthogy a kaliber többnyire ugyanaz, ezt az ágyú súlyának csökkentésével érték el; ennek következtében a felső fedélzeten levő ágyúk csak csökkentett töltetet bírnak el, miért is csak rövidebb távolságra lehet őket használni. Az egyetlen kivétel ez alól a szabály alól a hajó orrán és farán elhelyezett vadászágyú, amely még ha az előfedélzetre vagy a tatfedélzetre állítják is, a lehető leghosszabb és legnehezebb, mivel a legnagyobb távolságra kell hatnia. Ennélfogva az angol sorhajók orr- és farágyúi vagy nyolc, illetve tíz hüvelykes gránátágyúk, vagy 56 fontos (átmérő 7,7 hüvelyk), illetve 68 fontos (átmérő 8,13 hüvelyk) tömör lövedékű ágyúk, amelyek közül egy az előfedélzeten forgótornyon van elhelyezve. Az angol hajóhadban egy elsőosztályú hajónak rendszerint hat farágyúja és öt orrágyúja van; a többi fegyverzete a következő: (Lásd a túloldali táblázatot.)

A kisebb sorhajók fegyverzete ugyanezen elv szerint van elrendezve. Összehasonlítás kedvéért közöljük egy francia első osztályú hajó fegyverzetét is: alsó fedélzet — 32 db hosszú 30 fontos ágyú, középső fedélzet — négy db 80 fontos gránátágyú és 30 db rövid 30 fontos ágyú, felső fedélzet — 34 db 30 fontos gránátágyú, előfedélzet és tatfedélzet — négy db 30 fontos gránátágyú és 16 db 30 fontos carronade; összesen 120 ágyú. A francia 80 fontos gránátágyú kalibere 0,8 hüvelykkel nagyobb a nyolc hüvelykes angol ágyúénál;

Helye	Fajtája	Súlya	Hossza	Száma
Alsó fedélzet	8 hüvelykes gránátágyú	65 cwt	9 láb	4
Alsó fedélzet	32 fontos ágyú	56 cwt	9 láb 6 hüvelyk	28
Középső fedélzet	8 hüvelykes gránátágyú	65 cwt	9 láb	2
Középső fedélzet	32 fontos ágyú	50 cwt	9 láb	32
Felső fedélzet	32 fontos ágyú	42 cwt	8 láb	34
Elő fedélzet	32 fontos ágyú	45 cwt	8 láb 6 hüvelyk	6
és tatfedélzet	32 fontos carronade	17 cwt	4 láb	14
			Összesen:	120

a 30 fontos gránátágyú és a 30 fontos ágyú kalibere valamivel nagyobb az angol 32 fontosénál, úgy hogy a fémtöbblet a franciák oldalán van.

A legkisebb sorhajón most 72 ágyút találunk; a legnagyobb fregatton 61-et. A fregattnak csak egy — ágyúkkal felszerelt — fedett fedélzete van, s fölötte egy másik nyitott (előfedélzet és tatfedélzet), amelyen ugyancsak vannak ágyúk. A fegyverzet az angol hajóhadban általában 30 ágyú (vagy valamennyi gránátágyú, vagy részben gránátágyúk, részben hosszú 32 fontosak) az ágyúfedélzeten, és 30 rövid 32 fontos az előfedélzeten meg a tatfedélzeten, egy forgótoronyra szerelt nehéz forgóágyú a hajó orrán. Minthogy a fregattokat többnyire különálló feladatokra küldik, amelyeknél mindig előfordulhat, hogy segítség nélkül szembe kell szállniuk ugyanolyan küldetésben járó ellenséges fregattokkal, a legtöbb hajós nemzetnél fontos volt, hogy e hajókat minél nagyobbakra és erősebbekre építsék. Egyetlen hajóosztályban sem olyan figyelemre méltó a méretbeli növekedés, mint ennél. Az Egyesült Államok, minthogy olcsó hajóhadra volt szüksége, amely azonban elég erős ahhoz, hogy tiszteletet parancsoljon, elsőnek ismerte fel, mekkora előnyt nyújt a nagy fregattokból álló flotta, melynek minden egyes tagja fölényben van a más nemzetek által ellene küldhető

bármely fregattal szemben. Kihasználták az amerikai hajóépítőknek a gyors járású hajók gyártásában való fölényét is, és a legutóbbi Anglia elleni háború (1812—1814) sok jól vívott csatában megmutatta, milyen félelmetes ellenfelek voltak ezek az amerikai fregattok. Mind a mai napig is az Egyesült Államok fregattjait tekintik e hajóosztály mintaképeinek, jóllehet a méretbeli különbség más hajóhadakhoz képest korántsem olyan feltűnő, mint 30—40 évvel ezelőtt.

A következő osztályba tartozó hadihajókat korvetteknek nevezik. Ezeknek csak egy sor ágyújuk van, egy nyitott fedélzeten elhelyezve; de a nagyobbját ellátták előfedélzettel és tatfedélzettel is (amelyeket azonban nem köt össze a hajó közepén összefüggő fedélzet), s ezeken még néhány ágyú áll. Az ilyen korvettek tehát majdnem megfelelnek annak, ami a fregatt volt 80 évvel ezelőtt, amikor a hajó két magas végét még nem kötötte össze sima fedélzet. Ezek a korvettek még elég erősek ahhoz, hogy ugyanolyan kaliberű ágyúkat hordozzanak, mint a nagyobb hajók. Ugyancsak háromárbocosak, s minden árboc négyszögletes vitorlájú. A kisebb hajóknak, a briggeknek és a szkúnereknek 20—6 ágyújuk van. Csak kétárbocosak, a briggeken négyszögletes vitorlákkal, a szkúnereken csonka vitorlákkal. Ágyúik kalibere szükségképpen kisebb, mint a nagyobb hajókon és rendszerint nem haladja meg a 18—24 fontosakat, lefelé pedig a 12—9 fontosokig terjed. Ilyen kis támadó erejű hajókat nem lehet olyan helyre küldeni, ahol komoly ellenállás várható. Az európai vizeken általában kiszorítják őket a kis gőzhajók, s ténylegesen csak ott használhatók — például Dél-Amerika, Kína stb. partjain —, ahol erőtlen ellenfelekkel kerülhetnek szembe és ahol csupán arra hivatottak, hogy egy erős hajós nemzet zászlaját képviseljék. A fenti adatok csak a jelenleg elfogadott fegyverzetet jelzik, de kétségtelen, hogy ezt a következő 10 év alatt minden tekintetben megváltoztatja majd a vontcsövű hajóágyúk általános alkalmazása.

A megírás ideje: 1860 november.
A megjelenés helye: New American Cyclopaedia, XII. köt. 1861.
Eredeti nyelve: angol.

ÜTKÖZET

Két ellenséges katonai alakulat összecsapását ütközetnek nevezzük, ha ezek az alakulatok a két fél fő hadseregei, vagy legalábbis önállóan működnek a maguk külön hadszínterén.

A lőpor bevezetése előtt minden ütközetet valójában közelharc döntött el. A görögöknél és a makedónoknál az előreszegezett lándzsájú zárt falanx rohama és az ezt követő rövid kard-tusa hozta meg a döntést. A rómaiaknál a három vonalban elrendezett légió támadása lehetővé tette a roham megismétlését a második vonallal és a döntő harcmozdulatot a harmadikkal. A római vonal tíz vagy 15 yardra megközelítette az ellenséget, ráhajította *pilumait*, ezeket az igen súlyos dárdákat, s utána karddal támadott. Ha az első vonalat megállították, a második előrenyomult az elsőnek a térközein át, s ha az ellenállást még ez sem törte le, a harmadik vonal, vagyis a tartalék rontott rá az ellenség centrumára vagy egyik szárnyára.

A középkorban a nagyobb csatákat a lovagokból álló páncélos lovasság rohamának kellett eldöntenie, amíg a tüzérség és a kézi tűzfegyverek megjelenése vissza nem állította a gyalogság túlsúlyát. Ettől kezdve a fő tényező az ütközetben az volt, hogy melyik hadseregnek van nagyobb számú vagy jobb szerkezetű tűzfegyvere, amíg azután a XVIII. században valamennyi európai hadsereg el nem látta gyalogságát muskétákkal, és tűzfegyvereik minősége tekintetében

körülbelül egy szintre nem kerültek. Ekkor az adott idő alatt, átlagos pontossággal kilőtt lövedékek száma vált a döntő tényezővé. A gyalogságot hosszú vonalban, három embernyi mélységben állították fel; a legaprólékosabb gonddal képezték ki, hogy biztosítsák a szilárdságot és a gyors tüzelést, egész a percenkénti öt lövésig. A hosszú vonalak egész idő alatt tüzelve lassan közeledtek egymáshoz, a tüzérség pedig kartáccsal támogatta őket. Végül az egyik fél csapatai az elszenvedett veszteségek következtében meginogtak, s ezt a pillanatot a másik fél felhasználta szuronyrohamra, amely általában döntőnek bizonyult.

Ha a két hadsereg közül az egyik már az ütközet kezdete előtt elfoglalta állásait, a másik rendszerint hegyes szögben próbálta megtámadni, hogy egyik szárnyát átkarolja és azután bekerítse. Ily módon ennek a szárnynak és a centrum legközelebbi részének rendjét a támadók túlereje megbontotta és sűrű tömegbe zsúfolta, majd erre irányította nehéztüzérségének tüzét. Nagy Frigyesnek ez a kedvenc manővere különösen jól bevált Leuthennél. Néha a lovasságot is bevetették a megingott ellenséges gyalogság ellen, s nemegyszer nagyszerű sikerrel; de általában a gyalogsági vonalak gyors tüzelése hozta meg a döntést — s ez a tüzelés oly hatékony volt, hogy e korszak csatái a modern idők legvéresebb csatái lettek. Nagy Frigyes Kolinnál* 18 000 katonájából 12 000-et veszített, Kunersdorfnál** pedig 30 000-ből 17 000-et, ezzel szemben a napóleoni hadjáratok legvéresebb ütközetében, Borogyinónál az oroszok vesztesége halottakban és sebesültekben nem érte el csapataik létszámának felét.

A francia forradalom és Napóleon teljesen megváltoztatta a csaták arculatát. A hadsereget körülbelül 10 000 fős hadosztályokban szervezték meg, gyalogságból, lovasságból és tüzérségből vegyesen; s már nem kizárólag vonalban harcoltak, hanem oszlopban és csatárláncban is. Ebben az alakzatban már nem volt szükséges, hogy csakis nyílt síkságot

* 1757. június 18. — *Szerk.*
** 1759. augusztus 12. — *Szerk.*

válasszanak csatatérül; erdőket, falvakat, tanyákat, minden átszegdelt terepet igen szívesen vettek.

Amióta ezt az új alakzatot valamennyi hadsereg átvette, az ütközet egészen más jelleget öltött, mint a XVIII. században. Akkoriban, jóllehet a hadsereg általában három vonalba rendeződött, egy támadás vagy legfeljebb két-három, egymást gyorsan követő támadás döntötte el a csata sorsát; most az ütközet eltarthat egész napon át, sőt két-három napig is, s ez idő alatt egymást követhetik, változó sikerrel, a támadások, ellentámadások és csapatmozdulatok.

Az ütközetet manapság rendszerint a támadó fél előőrse kezdi meg oly módon, hogy csatárokat küld ki, akiket támogat. Mihelyt ezek nagyobb ellenállásba ütköznek, amint ez védelemre kedvező terepen általában megtörténik, a könnyűtüzérség — amelyet csatárok alakulatai és kis lovassági egységek fedeznek —, valamint az előhad zöme állást foglal. Ezt rendszerint ágyúzás követi, tetemes mennyiségű lőszert elpazarolva, hogy megkönnyítsék a felderítést és az ellenséget ereje felfedésére késztessék. Közben egymás után beérkeznek a hadosztályok, s ezeknek az ellenség intézkedéseiről addig befutott értesülések szerint jelölik ki harci állásaikat. A támadásra kedvező pontokon csatárokat küldenek előre, s ahol szükséges, vonalgyalogsággal és tüzérséggel támogatják őket; oldaltámadásokat készítenek elő, csapatokat vonnak össze, hogy megtámadjanak fontos pontokat az ellenség fő hadállása előtt, miközben az is megteszi megfelelő intézkedéseit. Egyes manővereket hajtanak végre, hogy veszélyeztessék a védekező állásban levőket vagy a fenyegető támadást ellentámadással visszarettentsék.

A hadsereg fokozatosan megközelíti az ellenséget, végleg meghatározzák a támadási pontokat, s a tömegek előnyomulnak addig elfoglalt fedett állásaikból. Most érvényesül a vonalgyalogságnak és a tüzérségnek a megtámadandó pontokra irányított tüze; ezután következik a rohamra kijelölt csapatok előnyomulása, néha pedig kisebb méretű lovasrohamra is sor kerül. Ekkor kezdődik a harc a fontos pontokért; elfoglalják és visszafoglalják őket, mivel mindkét fél

sorjában friss csapatokat küld előre. Az ilyen pontok közötti területek most csatatérré válnak a felfejlődött gyalogsági vonalak számára és néha szuronyrohamok számára, amelyek azonban szinte soha nem eredményeznek tényleges kézitusát, míg a falvakban, tanyákon, árkokban stb. elég gyakori a szurony tényleges használata. Azonkívül ezen a nyílt terepen a lovasság előrevágtat, valahányszor alkalom kínálkozik erre, a tüzérség viszont folytatja a tüzelést és előnyomul új állásokba.

Miközben a csata így hullámzik, világosabbá válik a két küzdő sereg szándéka, hangulata és mindenekelőtt ereje; egyre több csapat vesz részt a harcban és hamarosan megmutatkozik, melyik félnek vannak erősebb érintetlen egységei tartalékban a végső és döntő támadásra. Vagy a támadó fél eddig sikereket ért el és most megkockáztatja, hogy tartalékát nekiindítsa a védekező fél centrumának, illetve szárnyának, vagy pedig a támadást eddig visszaverték és nem *lehet friss csapatokkal megújítani; ebben az esetben a védekező* fél bevetheti tartalékait és egy erőteljes rohammal a visszaverést a támadó vereségévé változtathatja. A legtöbb esetben a döntő támadás az ellenség frontjának valamelyik szakasza ellen irányul, hogy áttörje vonalát. A kiválasztott szakaszra minél több tüzérséget összpontosítanak; a gyalogság zárt tömegekben nyomul előre, s mihelyt rohama sikeresnek bizonyul, az így keletkezett résbe lovasság tör be, felfejlődik jobbra és balra, oldalba és hátba támadja az ellenséges vonalat és — ahogy mondani szokták — felgöngyölíti két szárnya felé. Az ilyen támadásba azonban, hogy valóban döntő legyen, nagy erővel kell belelendülni, de csak akkor, amikor az ellenség már bevetette utolsó tartalékait; ellenkező esetben az elszenvedett veszteségek aránytalanul túlszárnyalnák az igen sovány eredményeket, sőt az ütközet elvesztését is okozhatnák.

A legtöbb esetben a parancsnok inkább félbeszakítja a csatát, ha abban nagyon kedvezőtlen fordulat következik be, mintsem hogy bevesse utolsó tartalékait, s inkább bevárja ellenfelének döntő rohamát. Ezt a szervezet és a taktika

jelenlegi állapotában a legtöbb esetben viszonylag csekély veszteséggel teheti, hiszen egy jól vívott csata után általában az ellenség erői is kimerültek. A tartalékok és a tüzérség hátrább új állásokat foglalnak el, s ezek védelme alatt a csapatok fokozatosan elszakadnak az ellenségtől és visszavonulnak. Az üldözés élénkségétől függ azután, hogy a visszavonulás rendben mehet-e végbe vagy sem. Az ellenség a lovasságát fogja az elszakadni próbáló csapatok ellen küldeni, ezért az utóbbiak támogatására lovasságnak kell kéznél lennie.

Ha azonban a visszavonuló fél lovasságát megfutamították és gyalogságát sikerült utolérni, mielőtt még hatótávolságon kívül kerülhetett volna, a zűrzavar általánossá válik, s a hátvédnek új védelmi állásában kemény harcokat kell kiállnia, hacsak nem közeledik már az éjszaka, amint ez ilyenkor általában lenni szokott.

Ez a modern ütközet szokásos sablonja, feltéve, hogy a két fél ereje és vezetése körülbelül egyenlő. Ha az egyik oldalon határozott fölény mutatkozik, az ügy jóval rövidebb lefolyású, s olyan kombinációkra kerül sor, amelyeknek megszámlálhatatlan változata van; de a civilizált népek hadseregei között vívott modern ütközetek jellege nagyjából mindenütt olyan, amilyennek fentebb leírtuk.

A megírás ideje: 1857 szeptember.
A megjelenés helye: New American Cyclopaedia, II. köt. 1858.
Eredeti nyelve: angol.

TÁMADÁS

A támadás (attack) általános stratégiai értelemben a kezdeményezés megragadását jelenti valamely csatározásban, küzdelemben, csatában vagy szabályos ütközetben; mindezekben az egyik félnek szükségszerűen támadó, a másiknak védekező műveletekkel kell kezdenie. Általában a támadást tekintik a sikeresebbnek, s ezért védekezésben levő, azaz szigorúan védelmi jellegű háborút vívó hadseregek gyakran kezdeményeznek támadó hadjáratokat és még védekező hadjáratokban is végeznek támadó műveleteket. Ilyen esetben a cél az, hogy a védekező hadsereg a hadművelet helyének és színterének megváltoztatásával megzavarja az ellenség számításait, eltávolítsa őt hadműveleti bázisától, s más időpontban, más helyen kényszerítse küzdelemre, mint ahogy azt esetleg várta és előkészületeiben számításba vette, ami talán éppenséggel előnytelen neki.

A szigorúan védekező hadjáratban alkalmazott támadó műveletekre és közvetlen támadásokra a két legnevezetesebb példa Napóleon két csodálatos hadjáratában fordult elő: az 1814-esben, amely elbai száműzetésével ért véget, és az 1815-ösben, amely a waterlooi vereséggel* és Párizs feladásával fejeződött be. Mindkét rendkívüli hadjáratban a hadvezér, aki szigorúan egy megtámadott ország védelmében cselekedett, minden oldalról és minden alkalommal támadta ellenségeit; és noha általában véve mindig jóval gyengébb

* 1815. június 18. — *Szerk.*

volt ellenfeleinél, mindig módot talált arra, hogy a támadási ponton erősebb és általában győztes legyen. A két hadjárat szerencsétlen kimenetele mitsem von le elgondolásuk vagy részleteik helyességéből. Mindkettő olyan okokból szenvedett vereséget, amelyek teljesen függetlenek e hadjáratok tervétől vagy végrehajtásától — politikai és stratégiai okokból, amelyek közül a legfőbb az, hogy a szövetségesek óriási anyagi fölényben voltak és hogy egyetlen nemzet, amelyet egy negyed évszázad háborúi kimerítettek, nem állhatott ellen az ellene fegyvert ragadó egész világ támadásának.

Azt szokták mondani, hogy amikor két hadsereg szemtől szemben áll egymással a csatatéren, azé a hadseregé a döntő fölény, amely megragadja a kezdeményezést vagy más szóval *támad*. Úgy látszik azonban, hogy azokat, akik ezt a nézetet vallják, elkápráztatták néhány hadvezérnek és egy-két nagy katonanemzetnek a ragyogó tettei, akik sikereiket a legnagyobb szabású támadásoknak köszönhetik. Ez a felfogás jelentős módosításra szorul.

Epameinondasz, Nagy Sándor, Hannibal, Caesar és végül, de nem utolsósorban I. Napóleon hangsúlyozottan támadó hadvezérek voltak, és valamennyiüknek nagy győzelmei — ahogy többnyire a nagy veréségeik is — olyan akcióknak tudhatók be, amelyekben övék volt a kezdeményezés. A franciák mindent csaknem ellenállhatatlan rohamuk hevességének köszönhetnek, valamint gyors felfogásuknak, amely képessé teszi őket arra, hogy sikereiket kihasználják és az ellenség kudarcait helyrehozhatatlan pusztulássá változtassák. A védekezésben azonban korántsem állnak ilyen jól.

A világ legnagyobb csatáinak története szemmel láthatóan azt mutatja, hogy ahol a megtámadott hadsereg állóképessége eléggé szilárd és szívós ahhoz, hogy töretlenül ellenálljon addig, ameddig a támadók tüzelése nem kezd gyengülni, s nem következik be náluk a kimerülés és a csüggedés, ami után magához ragadhatja a kezdeményezést és támadhat, ott a védekező akció a legbiztosabb. De csak kevés hadsereg vagy emberfajta van, amelyet bízvást fel

lehet használni ilyen fajta ütközet megvívására. Még a rómaiak is, bár fallal körülvett városok védelmében nagyszerűek, támadó hadműveletek csatáiban pedig bámulatra méltók voltak, a védekezésben sohasem szereztek hírnevet. Történelmükben egyetlen olyan ütközet sincs, amelyben egész napi váltakozó sikerű, védekező harc után a végén ők támadtak és győztek volna. Ugyanez általában jellemző a francia hadseregekre és hadvezérekre is. Ezzel szemben a görögök legsikeresebb csatáik közül sokat, mint például a marathónit, a thermopülaiit, a plataiaiit* és sok mást, de különösen a legutóbbit azon haditerv alapján vívták, hogy felfogják a rohamot, amíg az meg nem gyengül, s akkor megtámadják a kimerülőben levő és meglepett támadókat. Ugyanez volt sok korszakban az angolok és nagymértékben a svájciak meg a németek rendszere, s általában sikeresnek bizonyult ezeknél a csapatoknál, mint később az amerikaiaknál is. A crécyi, poitiers-i, azincourt-i, waterlooi, aspern és esslingi** csatákat és még sok mást, túlságosan sokat, mintsem hogy itt felsorolhatnók, pontosan e szerint az elv szerint vívták; s hozzátehetnénk még, hogy az 1812—1814-es háborúban az amerikaiak sikeresen visszavágtak az angoloknak, akik szinte állandóan támadták őket, mégpedig — szokásuk ellenére — oszlopban, azzal a módszerrel, amely oly értékesnek bizonyult a franciák ellen, s amely még újabban is bevált az oroszok ellen.

Ha két hadsereg szemtől szemben áll egymással a csatatéren, hogy megküzdjenek, a támadás szokásos módjai a következők:

Először is — és ez a legegyszerűbb — a közvetlen párhuzamos támadás, amikor a támadó fél az arcvonal egész hosszában, az egyik szárnytól a másikig egyszerre bocsátkozik harcba és puszta erejével küzdi végig.

Másodszor a szárnytámadás vagy mindkét szárnyon egyidejűleg, vagy először az egyiken, majd a másikon, egymás után, a centrumot visszatartva. Ez volt Napóleon ked-

* l. e 490, 480, 479. — *Szerk.*
** 1346, 1356, 1415, 1815, 1809. — *Szerk.*

venc csatamódja, amellyel az ellenséget arra kényszerítette, hogy centrumát szárnyainak erősítése végett gyengítse, miközben ő a saját centrumát egyelőre nem bocsátotta harcba, hanem óriási lovassági tartalékokkal megerősítette, míg végül rohamot nem indított a legyengült centrum ellen és pusztító csapással be nem fejezte az ütközetet.

Harmadszor a centrális támadás, amikor a szárnyakat tartják vissza tartalékban. Ez valamennyi támadás közül a leghibásabb, ritkán alkalmazzák és mondhatni, sohasem sikeres. Ha egy hadsereg ebbe a pozícióba kényszerül, rendszerint bekerítik és megsemmisítik, ahogy ez történt a támadó római hadsereggel Cannaenél. Ezzel szemben ez a pozíció nagyszerű a védelem szempontjából.

Negyedszer a ferde támadás, amelyet Epameinondasz talált fel és fényes sikerrel alkalmazott Leuktránál és Mantineiánál. Ez abból áll, hogy az ellenség egyik szárnyát támadjuk meg egyik — titokban és folyamatosan erősített — szárnyunkkal, centrumunkat és másik szárnyunkat pedig visszatartjuk, de úgy manőverezünk, hogy állandóan támadással fenyegetjük a védekező felet, s megakadályozzuk abban, hogy saját gyönge pontját megerősítse, amíg csak ezzel el nem késik. Ez volt a kedvenc módszere az osztrák Clerfaytnek, aki folyton megverte vele a törököket, és Nagy Frigyesnek, aki azt szokta mondani, hogy legragyogóbb győzelmeinél „csupán újra megharcolta Epameinondasz csatáit".

Érdemes megemlíteni, hogy a görögök, általában a franciák is, csakúgy mint az oroszok és az osztrákok, legfényesebb csatáikat oszloptámadással nyerték meg; az oszlop, ha nem tudják feltartóztatni és megállítani, áttöri a centrumot és mindent elsöpör maga előtt. A rómaiak, az angolok és az amerikaiak, csaknem változatlanul, akár támadásról, akár védekezésről van szó, vonalban harcoltak és ma is így harcolnak. Ebben az alakzatban centrumukkal mindig szembe tudtak szállni a támadó oszloppal és meg tudták állítani, míg szárnyaik előnyomulásával át nem karolták az ellenség oldalait és meg nem semmisítették azt.

Meg kell jegyeznünk, hogy valahányszor az angolok eltértek a nemzeti támadó harcrendjüknek nevezhető két sor mélységű vonaltól, és oszlopban támadtak, mint Fontenoynál* és Chippewanél,** vereséget szenvedtek. Majdnem elvitathatatlan az a következtetés, hogy az oszlopban való centrális támadás gyökerében hibás, ha szilárd, még meg nem rendült csapatok ellen irányul, ámbár biztos sikerrel jár, ha az ellenség fizikailag és fegyelmében gyengébb, különösen, ha szellemében demoralizált.

Egy redoute vagy tábori erődítmény megtámadásakor, ha azt csak gyalogság védi, a támadók mindjárt rohamra indulhatnak; ha ágyú is védi, akkor először ágyúval el kell hallgattatni a védelem e fegyverét. A tüzet úgy kell irányítani, hogy lerombolja a sáncker ítést, használhatatlanná tegye a lövegeket, átszakítsa a mellvédet és ezáltal a védőket ágyúiknak az erődítmény belsejébe való visszavonására kényszerítse. Miután a támadó tüzérség ily módon megtette a magáét, a könnyűgyalogság, főleg lövészek, körülveszik az erődítmény egy részét, tüzüket a mellvéd tarajára irányítva, s ezzel arra kényszerítve a védőket, hogy vagy egyáltalában ne mutatkozzanak, vagy legalábbis kapkodva lőjenek. A lövészek fokozatosan összpontosítják tüzüket és támadó oszlopokat alakítanak, élükön fejszével felszerelt és létrákat vivő katonákkal. Az első sor katonáit ellátják rőzsével is, amely egyaránt szolgál pajzsul meg az árok feltöltésére. Az erődítmény ágyúit most visszahozzák és a rohamozó oszlopok ellen irányítják, a támadó lövészek pedig megkettőzik tüzelésüket, különösen a védelem tüzéreire célozva, akik esetleg megkísérlik újra tölteni lövegeiket. Ha a támadóknak sikerül elérnie az árkot, fontos, hogy együttműködjenek a rohamnál, s minden oldalról egyszerre vessék magukat az erődítményre. Ezért az árok peremén egy kis ideig várnak a megbeszélt jelre. A mellvédre másztukban tarackok gránátjaival, legurított kövekkel és fatörzsekkel kerülnek szembe, a mellvéd tetején pedig a védők szuronnyal vagy puska-

* 1745. május 11. — *Szerk.*
** 1814. július 5. — *Szerk.*

tussal fogadják őket. A helyzeti előny még mindig a védőké, de a támadó szellem nagy erkölcsi fölényt ad az ostromlóknak; s ha az erődítményt oldalról nem védik más erődítmények, ezen a ponton már nehéz, bár nem példa nélkül álló dolog visszaverni egy bátor rohamot.

Ideiglenes erődítmények megtámadhatók rajtaütéssel vagy nyílt előretöréssel is, s mindkét esetben a parancsnok első kötelessége az, hogy kémek vagy felderítés révén a lehető legpontosabban tájékozódjon az erődítménynek, helyőrségének, védőműveinek és segélyforrásainak jellegéről.

A támadásnál a gyalogság gyakran a saját erőforrásaira van utalva, s akkor a saját gazdag találékonyságára kell építenie: fatorlaszokat felgyújtani égő rőzsével, kis árkokat feltölteni szénanyalábokkal, sánckerítéseket megmászni létrákon, lövész szakasz védelme alatt, eltorlaszolt ajtókat vagy ablakokat szétrobbantani egy zacskó lőporral — ilyen eszközök határozott és merész alkalmazásával a gyalogság általában le tud küzdeni bármely szokásos akadályt.

A megírás ideje: 1857 július—augusztus.
A megjelenés helye: New American Cyclopaedia, II. köt. 1858.
Eredeti nyelve: angol.

ARMADA

A spanyol armada az a nagy hajóhad, amelyet II. Fülöp spanyol király 1588-ban küldött Anglia meghódítására, hogy ezzel

„az Urat szolgáljuk és visszatérítsünk egyházába igen sok bűnbánó lelket, akiket az eretnekek, szent katolikus vallásunk ellenségei elnyomnak, s szektáiknak és a boldogtalanságnak vetnek alá" *(„Expeditio Hispanica in Angliam Vera Descriptio"* A. D. 1588).*

Ennek a hajóhadnak a legteljesebb leírását egy könyv adja, amelyet körülbelül abban az időben tettek közzé, amikor a flotta Fülöp parancsára kifutott, mégpedig a következő címmel: „La Felicisima Armada que el Rey Don Phelipe nuestro Señor mando juntar en el Puerto de Lisboa 1588. Hecha por Pedro de Pax Salas".** E mű egy példányát megszerezték lord Burleigh számára, úgyhogy az angol kormány eleve ismerte ennek az expedíciónak minden részletét. (Ez a példány, amely 1588 márciusáig tartalmaz feljegyzéseket, most a British Museumban található.) A könyv tudósít arról, hogy a hajóhad 65 galeoneból és nagy hajóból, 25 darab 300—700 tonnás *urcasból*, 19 darab 70—100 tonnás tenderből, 13 kis fregattból, négy galeasseból és négy galeereből,[93] összesen 130 hajóból állott, amelyeknek együttes

* „Az Anglia elleni spanyol expedíció igaz leírása". — *Szerk.*

** „A legboldogabb armada, amely urunk, Fülöp király parancsára 1588-ban Lisszabon kikotójében összegyűlt. Leírta Pedro de Pax Salas. — *Szerk.*

tonnatartalma 75 868* tonna volt. A hajók 2431 lövegéből 1497 bronzból készült, legtöbbjük teljes ágyú (negyvennyolcfontos), csatakígyó (hosszú harminc- és húszfontos) stb. A lőszer 123 790 ágyúgolyóból és 5175 cwt puskaporból állt, ami ágyúnként körülbelül 50 golyót jelentett négy és fél fontnyi átlagtöltettel. A hajók legénységén, a 8052 tengerészen felül még 19 295 katonát, valamint 180 papot és szerzetest szállítottak. A fedélzeten voltak öszvérek, szekerek stb. is, hogy a tábori tüzérséget partraszállás után szállítani tudják. Az egész hajóhadat a fenti forrás szerint hat hónapra ellátták élelemmel. Ennek a maga korában páratlan hajóhadnak a flamand partokhoz kellett vitorláznia, ahol védelme alatt a pármai herceg vezetésével egy további, 30 000 gyalogosból és 4000 lovasból álló hadseregnek kellett elindulnia lapos fenekű hajókon, amelyeket erre a célra építettek és a Keleti-tengerről érkező matrózok kezeltek. Együttesen kellett azután Anglia ellen vitorlázniuk.

Angliában Erzsébet királynő nagy erőfeszítésekkel eredetileg 30 hajóból álló flottáját 180 különböző nagyságú hajóra növelte, ezek azonban méretüket tekintve általában elmaradtak a spanyol hajók mögött. De 17 500 matróz szolgált fedélzetükön, tehát legénységük száma jóval több volt, mint a spanyol flottáé.

Anglia katonai erőit két hadsereg alkotta: az egyik 18 500 főnyi, Leicester gróf parancsnoksága alatt állott, s ennek azonnal szembe kellett szállnia az ellenséggel; a másik 45 000 főnyi volt, s a királynő személyes védelmét szolgálta. A British Museum egyik Részletek a spanyol armada ellen felállított angol haderőről (MS. Reg. 18th c. XXI.) című kézirata szerint ezenkívül 2000 főnyi gyalogságot vártak Németalföldről.

Az armadának május elején kellett volna elhagynia Lisszabont, ámde Santa Cruz tengernagynak és altengernagyának halála késleltette az indulást. Most Medina Sidonia herceget, ezt a tengeri hadviselésben teljesen járatlan embert nevezték ki a hajóhad főparancsnokává; altengernagya, Mar-

* Valószínűleg sajtóhiba 57 868 helyett. — *Szerk.*

tinez de Ricalde azonban tapasztalt tengerész volt. Amikor a hajóhad 1588. május 29-én elhagyta Lisszabont, hogy Corunnában élelmet vegyen fel, egy erős vihar szétszórta, és bár négy kivételével valamennyi hajó megérkezett Corunnába, mégis alaposan megrongálódtak és javításra szorultak. Amikor Angliában olyan hírek terjedtek el, hogy a hajóhad teljesen harcképtelen, a kormány elrendelte saját hajói leszerelését; lord Howard tengernagy azonban ellene szegült e parancsnak, Corunnához hajózott, meggyőződött az igazságról és visszatérése után folytatta a háborús előkészületeket. Amikor csakhamar ezután jelentették neki, hogy az armada feltűnt a látóhatáron, felszedette a horgonyokat és követte az armadát a Csatornán felfelé, nyugtalanítva a spanyol hajókat, valahányszor erre alkalma nyílt. A spanyolok, lehetőleg szorosan egymás mellett hajózva, időközben a flandriai partokhoz vitorláztak. A különböző kisebb ütközetekben, amelyekre sor került, az angolok több emberrel ellátott, mozgékonyabb hajóikkal, valamint jobb tengerészeti tudásukkal mindig győzelmet arattak a kevesebb matrózzal rendelkező nehézkes, és katonákkal túlzsúfolt spanyol galeonék felett. Azonkívül a spanyol tüzérség kiszolgálása igen rossz volt, az ágyúk csaknem mindig túl magasra voltak beállítva. Calais magasságában az armada horgonyt vetett és várta a pármai herceg hajóhadát a flamand kikötőkből; csakhamar azonban az a hír érkezett, hogy a herceg hajói, amelyek minden ütközetre alkalmatlanok, nem hagyhatják el a kikötőket, amíg az armada nem kel át a tengerszoroson és nem űzi el az angol és holland blokádhajórajt. Ezért az armada ismét felszedte a horgonyt, de amikor az egyik oldalon az angol flotta, a másik oldalon a holland flotta között Dunkerque látóközelébe ért, szélcsend állt be. Lord Howard gyújtóhajókat készített elő és amikor augusztus 7-én éjjel újból szél kerekedett, nyolc gyújtóhajót az ellenségre eresztett. Ezek teljes pánikot keltettek a spanyol hajóhadban. Egyes hajók felszedték a horgonyt, mások elvágták köteleiket és a széllel sodródtak; az egész flotta összezavarodott, több hajó egymásnak futott és harcképtelenné vált.

Reggelre még korántsem állt helyre a rend és a különböző rajok messzire szét voltak szóródva. Ekkor lord Howard, aki a nemesség és a gentry által felszerelt hajók, valamint a lord Byron vezette blokádhajóraj révén erősítést kapott, és akit sir Francis Drake kitűnően támogatott, reggel 4 órakor megtámadta az ellenséget. A csata vagy helyesebben vadászat (hiszen a támadó angolok szemmel láthatóan minden tekintetben fölényben voltak) egész a sötétség beálltáig elhúzódott. A spanyolok bátran harcoltak, de nehézkes hajóik alkalmatlanok voltak a parti vizeken való manőverezésre és a mozgóharcra. Teljesen megverték őket és súlyos veszteségeket szenvedtek.

Minthogy a pármai herceg szállítóhajóival való egyesülés most meghiúsult, szó sem lehetett arról, hogy az armadával egymagában partra szálljanak Angliában. Kiderült, hogy a hajókon levő élelmiszer nagyobb részét elfogyasztották, és minthogy most lehetetlenné vált, hogy eljussanak Spanyol-Flandriába, nem maradt más hátra, mint visszatérni Spanyolországba és újabb élelmet felvenni. (Lásd „Különböző írországi értesülések arról a veszteségről és ínségről, amelyet a spanyol flotta Írország partjain szenvedett", London 1588 — Emanuel Fremosa vallomása, aki Ricalde tengernagy 1100 tonnás „San Juan" nevű zászlóshajóján szolgált.) Minthogy a csatornán való áthajózást az angol hajóhad ugyancsak elzárta, nem maradt más hátra, mint hogy Skóciát körülhajózva térjenek haza. Az armadát az üldözéssel megbízott Lord Seymor flottája csak kevéssé szorongatta, mivel rosszul volt ellátva lőszerrel és ezért nem kockáztathatott meg támadást. De miután a spanyolok körülhajózták az Orkney-szigeteket, szörnyű viharok támadtak és az egész hajóhadat szétszórták. Egyes hajók egészen a norvég partokig sodródtak, s ott a sziklákra futottak; mások elsüllyedtek az Északi-tengeren vagy Skócia, illetve a Hebridák partjainak szikláin szenvedtek hajótörést. Rövid idővel később Írország nyugati partjain újabb viharok lepték meg az armadát és több mint 30 hajó elpusztult. Akik a legénységből szárazföldre tudtak menekülni, többségükben lemészároltattak; mintegy 200 em-

bert az alkirály parancsára kivégeztek. Az egész hajóhadból alig 60 hajó — rendkívül megrongálódva és éhínségtől sújtva — érte el Santandert körülbelül szeptember közepén, s ezek után végleg le is mondtak egy angliai invázió tervéről.

A megírás ideje: 1857 augusztus—szeptember.
A megjelenés helye: New American Cyclopaedia, II. köt. 1858.
Eredeti nyelve: angol.

ASPERN

Aspern és Essling — város és falu a Dunától északra, az első körülbelül fél, a második körülbelül két league-re Bécs alatt a Morvamező széles síkságán, amely a folyamtól a Bisamberg erdős magaslatáig húzódik — a franciák és osztrákok között 1809. május 21-én és 22-én vívott kétnapos gyilkos csatáról és Napóleon császár első vereségéről nevezetes, akit Károly főherceg itt megvert és visszavonulásra kényszerített.

A hadjárat elején Napóleon a nagy hadsereggel Tirolon át vette útját, az Innen és az Isaron fölfelé; Eggmühlnél* legyőzte a főherceget és Regensburgnál, amelyet rohammal elfoglalt, a Dunán át Csehország hegyeibe űzte; ezzel az osztrák hadsereg és a főváros közé ékelődött; akkor, miután a császári tábornok figyelmének elterelésére kiküldte Davout-t 40 000 emberrel, lefelé vonult a Dunán és meghódította Bécset; ezalatt tábornokai, Eugène Beauharnais és Macdonald az olasz oldalról győzelmesen előrenyomultak Dalmácián, Krajnán és a Muravölgyön át — ahol Jellasicsot súlyosan megverték —, hogy egyesüljenek főparancsnokukkal. Eközben Károly főherceg, aki eggmühli veresége óta lassan haladt a Duna északi partján lefelé — abban a reményben, hogy kedvező alkalmat lel sikerrel kecsegtető csatára és közvetlenül a főváros kapui előtt megmenti a birodalmat —, hadseregével a Bisambergen foglalt állást, szemben Lobau

* 1809. április 22. — *Szerk.*

szigetével és egy másik kis szigetecskével, amelyek itt négy ágra osztják a Dunát.

A főherceg 100 000 ember élén állt és minden órában várta, hogy egyesülni fog fivérével, János főherceggel és ennek 40 000 főnyi seregével, amely 60 000 főre nőtt volna, ha János, ahogy kifejezetten megparancsolták neki, Linznél egyesül Kolowrattal és ezáltal uralgó állást foglal el Napóleon hátában és fő összekötő vonalában.

Napóleon 80 000 kitűnő, bevetésre kész katonát koncentrált saját főparancsnoksága alatt, köztük a császári gárdát és Bessières tartaléklovasságát, s az volt a szándéka, hogy átkel a Dunán és csatát kezd a főherceggel, abban a reményben, hogy erősítéseinek megérkezése előtt megsemmisíti.

Ezért 68 nagy sajkán és 9 óriási tutajon álló, igen szilárd hidat vert a jobbpartról Lobau szigetére és egy könnyebb pontonhidat Lobau szigetéről a Morvamezőre félúton Aspern és Essling között; és 21-én reggel nagy sietséggel és gonddal megkezdte csapatai átszállítását. Az osztrák parancsnok a hegyen levő állásából figyelte ezt a meggondolatlan manővert, mellyel a császár a maga óriási seregét egy széles és sebes folyamon egyetlen hídon hozta át, amely a valamennyi fegyvernembeli katonáknak csak lassú és fokozatos felvonulást engedhetett hosszú és keskeny átjáróján — ami körülményes a lovasságnak, még körülményesebb a tüzérségnek — és amely, ha a hadsereget visszavonulásra kényszerítik, aligha nyújtott lehetőséget arra, hogy a sereget biztonságba helyezzék. Amikor Károly főherceg ezt észrevette, elhatározta, hogy haladéktalanul kihasználja az alkalmat, a fél francia sereget megsemmisíti az északi parton, mialatt a hadsereg másik része még a hídon halad, vagy a déli parton áll. Parancsot adott Kolowratnak, Nordmannak és a folyó mentén feljebb álló többi parancsnokló tiszteknek, hogy tartsanak készen súlyos teherrel és gyújtószerekkel megrakott ladikokat, hogy adott időben szétrombolják a hidakat, és közben nagy hadseregét látókörön kívül tartotta; lovasságának és az előőrsöknek megparancsolta, hogy csak

látszatra fejtsenek ki ellenállást és azután vonuljanak vissza a Massena vezette előnyomuló franciák elől. Tizenkét órára az ellenfél manővere eléggé előrehaladt — már több mint 40 000 francia volt az északi parton —, Károly főherceg tehát joggal beavatkozhatott.

Ekkor 80 000 emberével, köztük 14 000 főnyi kiváló lovassággal, 288 löveg által támogatva a Bisamberg erdős magaslatairól rávetette magát az ellenségre, és a Napóleon szárnyában levő két helységet, Aspernt és Esslinget választotta támadásának fő pontjaivá. A két erős, többnyire kőépületekből álló, kertfalakkal és sok sövénnyel körülvett helység közötti központi térséget erős osztrák ütegek szállták meg, amelyeket főleg lovasság és hátul Hohenzollern gyalogsága fedezett. A harc a két szárnytámadás alatt félelmetes volt, a támadások dühe és a védelem makacssága szinte példátlan a hadtörténelemben. Mindkét helységet többször elfoglalták és visszahódították, és az osztrák tüzérség oly rettentő pusztítást végzett a francia vonalakban, hogy Napóleon nagy lovasrohamot parancsolt, hogy lehetőleg elfoglalja az ütegeket. A kitűnő francia gárdavértesek szokásos féktelen bátorságukkal támadtak, megfutamították az osztrák lovasságot és elfoglalták volna az ágyúkat; ezeket azonban gyorsan visszavonták és a gyalogság négyszögeket alkotott, amelyek, mint később Waterloónál, ellenálltak a szilárd alakzatuk áttörésére tett minden kísérletnek, végül is visszaverték a francia lovasságot és arra kényszerítették, hogy rendjét megbontva és megtizedelve visszavonuljon saját vonalaihoz.

Közben Aspernt a császáriak elfoglalták; centrumuk lassan, de ellenállhatatlanul tért hódított a vértesek hősiessége ellenére is, akik bár egyre kevesebben, de újra meg újra támadtak és egymaguk óvták meg a francia vonalakat az ellenséges áttöréstől.

Az éjszaka rövid időre megszakította a küzdelmet; de a franciák szabályszerű csatában döntő vereséget szenvedtek; balszárnyukat megkerülték, centrumukat csaknem a hidakig visszanyomták; és habár jobbszárnyukon Esslinget Lannes

bátorsága folytán tartották, a falut körülzárták az osztrákok, akik a halott franciák között, fegyvereiken aludtak és csak a napfelkeltére vártak, hogy újra támadjanak.

Egész éjjel újabb csapatok vonultak át a hidakon és özönlöttek a Morvamezőre, s napfelkeltekor Napóleonnak az előző nap veszteségei után teljes 70 000 embere volt a csatatéren, miközben Davout további 30 000 ember élén megkezdte az átkelést. A csata a két vitatott helység ellen indított újabb támadásokkal kezdődött; Esslinget a császáriak elfoglalták, Aspernt pedig a franciák visszahódították. Mindkét helység elkeseredett, egész napon át tartó harcok színhelye volt, s mindkettő közelharcban többször gazdát cserélt, de végül az osztrákok kezén maradt, akik estefelé a két helységen át előretolták tüzérségüket és kereszttüzüket hatékonyan a franciák hátába helyezték át. De e véres összecsapások alatt Napóleon, aki jelentős erősítés révén kikerült a defenzívából, kedvenc manőveréhez folyamodott, a centrum elleni lehengerlő támadáshoz. Megparancsolta, hogy Lannes és Oudinot egy több mint 20 000 gyalogosból álló óriási oszlop élén, amely előtt 200 ágyú haladt és amelyet hatalmas lovas erők követtek, egyenesen támadja meg az osztrák centrumot ott, ahol a vonalak a leggyengébbeknek látszottak, Hohenzollern balszárnya és Rosenberg jobbszárnya között. Először úgy látszott, hogy ez a dühödt támadás igen sikeres; az osztrák vonalakat áttörték és nagy rést ütöttek Hohenzollern és Rosenberg között, amelybe a lovasság rémítő hevességgel nyomult be és könnyedén átvágta magát a reussi herceg messze hátul álló tartalékaiig. Már-már elterjedt a hír, hogy a csata elveszett; de Károly főherceg úrrá tudott lenni a súlyos helyzeten; a tartalék gránátosait gyorsított menetben előrehozták és sakktáblaszerűen négyszögekben állították fel; Liechtenstein herceg nagyszámú dragonyosai vágtában felzárkóztak és a bátor herceg, kezében a Zachhadtest zászlajával, ismét felvette a harcot.

A Lannes vezette óriási oszlop nem tudott tovább előnyomulni, kénytelen volt megállni és tűzharcot kezdett a négyszögekkel; minthogy képtelen volt felfejlődni, az ütegek

koncentrált tüze fél puskalövésnyi távolságból összelőtte. Hiába rohamozta meg a lovasság a szuronyt szegező négyszögeket, egyiket sem sikerült megingatni vagy áttörni, míg végül az osztrák tartalék dragonyosai hangos kiáltással előretörtek és ők támadták meg a francia vérteseket, szétugrasztották és rendetlen futásban gyalogságukig visszaűzték őket, s teljessé tették a zűrzavart. Közvetlenül e visszacsapás után Hohenzollern hat magyar gránátos ezreddel a centrum jobb oldalán áttörte a francia vonalakat és az egészet maga előtt kergette Esslingen túlra, amelyet Aspernnel együtt véglegesen meghódítottak a császáriak. Mialatt az osztrák centrum most a francia hadsereget, amely már teljes visszavonulásban volt Lobau szigetére, példátlan erőfeszítései ellenére maga előtt űzte, az osztrák ütegek ezekből a helységekből gyilkos hatású kereszttűz alá vették a hidakat úgy, hogy minden lövés nagy pusztítást végzett az emberek és lovak összezsúfolt tömegében.

Hogy a franciákat még veszélyesebb helyzetbe hozzák, az osztrákok időközben gyújtósajkákkal és tutajokkal szétrombolták a szigetet a déli parttal összekötő hidat és pillanatnyilag lehetetlenné tettek minden kijutást a szigetről. Mindazonáltal a francia hátvéd példátlan kitartással sakkban tartotta az osztrákokat egészen éjfélig; s amikor az utolsó ellenséges erők is visszavonultak a csatatérről a szigetre, az osztrák ütegek dörgése elcsitult és a holtfáradt tüzérek e példátlan és győzelmes nap erőfeszítéseitől kimerülve, lövegeik mellett elaludtak.

A győzők 7000 franciát temettek el a csatatéren; 29 793-at sebesültként, illetve fogolyként Bécsbe vittek. Lannes és Saint-Hilaire súlyosan megsebesült és néhány nappal később meghalt. A császáriak oldalán 87 magasabb rangú tiszt és 4200 katona esett el, 16 300-an sebesültek meg. De a közvetlenül a főváros kapui előtt és csaknem látótávolában kivívott győzelem teljes volt; az ellenség megtörve, legyőzve és elcsüggedve Lobau kis szigetén szorult össze és ha János főherceg az asperni vereség utáni reggelen az adott parancsnak megfelelően 60 000 főnyi friss csapattal felvonul

a franciák hátában, nem lett volna nehéz megjósolni az eredményt.

Napóleon órája azonban még nem érkezett el, s a népeknek még négy további évig kellett szenvedniük, míg a harcias óriás végső bukása, a lipcsei és a waterlooi csatatéren, visszaadta elvesztett szabadságukat.

A megírás ideje: 1857 július—augusztus.
A megjelenés helye: New American Cyclopaedia, II. köt. 1858.
Eredeti nyelve: angol.

BOROGYINO

Borogyino falu Oroszországban a Kolocsa balpartján, körülbelül két mérföldnyire ennek a Moszkva folyóba torkolásától. Erről a faluról nevezték el az oroszok azt az 1812-es nagy csatát, amely eldöntötte Moszkva birtokát; a franciák a Moszkva folyó melletti vagy mozsajszki csatának nevezik. A csatatér a Kolocsa jobbpartján van. Az orosz jobbszárnyat ez a folyó fedezte a Moszkvával való találkozásától Borogyinóig; a balszárnyat en potence* egy patak és egy szakadék mögé vonták vissza, amely az Utyicánál levő szélső balszárnytól Borogyinóig terjed. E szakadék mögött két domb volt, amelyet befejezetlen redoute-ok, illetve lunette-ek koronáztak; a centrumhoz legközelebb levőt Rajevszkij-redoute-nak nevezték, a dombon távolabb balra levő hármat Bagratyion-lunette-eknek. E két domb között egy másik szakadék húzódik, amelyet egy mögötte levő faluról Szemjonovszkojénak neveznek, s amely az orosz balszárnytól az első szakadék felé fut és a Kolocsa elérése előtt körülbelül 1000 yardnyira egyesül vele. A Moszkvába vezető főút Borogyino mellett halad el, a régi út Utyicán át Mozsajszkba az orosz állás mögött húzódik. Ezt a körülbelül 9000 yardnyi vonalat mintegy 130 000 orosz tartotta és az ő kezükben volt a centrum előtt fekvő Borogyino is. Az orosz főparancsnok Kutuzov tábornok volt. Csapatai két hadseregre oszlottak; a nagyobbik Barclay de Tolly vezénylete alatt a jobbszár-

* Derékszögben. — *Szerk.*

nyat és a centrumot tartotta, a kisebbik Bagratyion vezetésével a balszárnyon állt. Az állást igen rosszul választották meg; hiszen egy eredményes támadás a balszárnyuk ellen egyben a jobbszárny és a centrum teljes megkerülését is jelentette, és ha a franciák elérik Mozsajszkot, mielőtt az orosz jobbszárny visszavonul — ami teljesen lehetséges volt —, akkor az oroszok reménytelenül elvesztek volna. De Kutuzovnak nem maradt más választása, miután a Barclay által kiválasztott kitűnő állást Carevo Zajmiscsenél elutasította.

A franciák, akiket Napóleon személyesen vezetett, körülbelül 125 000-en voltak; miután az oroszokat az új naptár szerint 1812. szeptember 5-én (a régi naptár szerint augusztus 26-án) ezek balszárnyán kiverték néhány könnyű sáncból, 7-én csatához álltak fel. Napóleon terve Kutuzov tévedésein alapult; csak az orosz centrumot tartotta szem előtt, és erőit a balszárny ellen koncentrálta, amelyet le akart gyűrni, hogy azután utat törjön Mozsajszk felé. Ennek megfelelően Eugène alkirály azt a parancsot kapta, hogy indítson látszattámadást Borogyino ellen; ezután Ney és Davout támadja meg Bagratyiont és a róla elnevezett lunette-eket, mialatt Poniatowski megkerüli az oroszok szélső balszárnyát Utyicánál. Mihelyt a csata teljesen kibontakozik, Eugène alkirály keljen át a Kolocsán és támadja meg a Rajevszkij-lunette-et. Ily módon az egész valóban megtámadott front nem haladta meg az 5000 yardot és ez lehetővé tette, hogy a front minden yardjára 26 embert állítsanak, ami addig soha nem látott mélységű csatarend volt, s az oroszoknak a tüzérségi tűz következtében szenvedett szörnyű veszteségeit is ennek kell tulajdonítanunk. A reggeli szürkületben Poniatowski előnyomult Utyica ellen és bevette azt, de ellenfele, Tucskov ismét kiverte onnan. Minthogy Tucskov később kénytelen volt egy hadosztályt Bagratyion támogatására küldeni, a lengyelek visszafoglalták a falut. Hat órakor Davout megtámadta a Bagratyion-sáncok balszárnyát. A tizenkétfontos ágyúk pusztító tüzében nyomult előre, amelyekkel csak három- és négyfontosokat tudott szembeállítani. Egy félórával később Ney megtámadta e lunette-ek jobbszárnyát. Ezeket bevették, majd vissza-

foglalták, s elkeseredett, de döntés nélküli harc következett. Bagratyion azonban igen jól tudta, hogy mit jelentenek az ellene bevetett nagy erők a háttérben álló hatalmas tartalékkal és francia gárdával együtt. Nem volt semmi kétsége a valódi támadási pont felől. Ezért összeszedte valamennyi rendelkezésre álló csapatát, kért egy hadosztályt a Rajevszkij-hadtestből, egy továbbit a Tucskov-hadtestből, valamint gárdistákat és gránátosokat a hadsereg tartalékából és kérte Barclayt, hogy Baggehuffwud egész hadtestét küldje hozzá. Ezeket a több mint 30 000 főre rúgó erősítéseket nyomban elindították; csak a tartalékseregből 17 gárda és gránátos zászlóaljat és két üteg tizenkétfontos ágyút kapott Bagratyion. Ezek azonban 10 óra előtt nem lehettek a helyszínen, Davout és Ney pedig már ez előtt megindították támadásukat a sáncok ellen, bevették őket és az oroszokat a Szemjonovszkoje-szakadékon túlra űzték. Bagratyion előreküldte vérteseit; nagyon heves, rendszertelen harc következett, amelyben az oroszok visszaszereztek némi területet, amikor erősítéseik megérkeztek, de újra a szakadék mögé űzettek, amikor Davout bevetette tartalékhadosztályát. Mindkét fél szörnyű veszteségeket szenvedett; csaknem valamennyi tábornok elesett vagy megsebesült, Bagratyion maga is halálos sebet kapott. Most végre Kutuzov beavatkozott a csatába és megparancsolta Dohturovnak, hogy vegye át a balszárny parancsnokságát, saját vezérkari főnökének, Tollnak pedig, hogy a helyszínen vizsgálja meg a védelmi intézkedéseket. Röviddel 10 óra után a 17 gárda és gránátos zászlóalj és Vaszilcsikov hadosztálya megérkezett Szemjonovszkojéba. A Baggehuffwud-hadtestet felosztották, egy hadosztályt Rajevszkijhez, egy másikat Tucskovhoz, a lovasságot pedig a jobbszárnyra küldték. Közben a franciák folytatták támadásaikat. A vesztfáliai hadosztály előrenyomult az erdőben a szakadék felső része felé, miközben Friant tábornok átkelt e szakadékon, de nem tudta ott megvetni a lábát. Az oroszok most (fél 11 órakor) erősítést kaptak — megérkeztek a tartalékseregből való Borozgyin-vértesek és a Korf-lovasság egy része —, de már túlságosan kimerültek voltak, semhogy

támadásba indulhattak volna. Körülbelül ugyanebben az időben a franciák hatalmas lovas rohamot készítettek elő. Az orosz centrumban Eugène Beauharnais reggel 6 órakor bevette Borogyinót, átkelt a Kolocsán és visszaűzte az ellenséget. De gyorsan megfordult és feljebb újra átkelt a folyón, hogy az olasz gárdistákkal, Broussier hadosztályával (olaszok), Gérard és Morand hadosztályaival, valamint Grouchy lovasságával megtámadja Rajevszkijt és a nevét viselő redoute-ot. Borogyino megszállva maradt. Beauharnais csapatainak átkelése késedelmet okozott; támadása aligha kezdődhetett meg 10 óra előtt. A Rajevszkij-redoute-ot Paszkevics hadosztálya tartotta megszállva, amelyet balszárnyán Vaszilcsikov támogatott és amely tartalékként rendelkezett Dohturov hadtestével. A redoute-ot 11 óra tájban a franciák bevették, Paszkevics hadosztályát teljesen felmorzsolták és megfutamították. De Vaszilcsikov és Dohturov újra visszafoglalta a redoute-ot; Jenő württembergi herceg hadosztálya idejében érkezett meg és most Barclay megparancsolta Ostermann hadtestének, hogy új tartalékként foglaljon állást hátul. Ezzel a hadtesttel az orosz gyalogság utolsó bevethető egységét lőtávolba hozták; most már csak hat gárdazászlóalj maradt tartalékban. Eugène Beauharnais 12 óra körül másodszor indult rohamra a Rajevszkij-redoute ellen, amikor a Kolocsa balpartján orosz lovasság jelent meg. A támadást leállították és csapatokat küldtek előre a lovasság ellen. De az oroszok sem Borogyinót nem tudták bevenni, sem a Vojna-szakadék mocsaras terepén nem tudtak átkelni és kénytelenek voltak visszavonulni Zadokba; csak annyit értek el, hogy bizonyos fokig keresztülhúzták Napóleon számításait.

Közben Ney és Davout, akik a Bagratyion-dombon álltak, a Szemjonovszkoje-szakadékon át erős tűz alatt tartották az orosz tömegeket. Egészen váratlanul a francia lovasság megmozdult. Szemjonovszkojétól jobbra Nansouty teljes sikerrel támadta az orosz gyalogságot, amíg Sievers lovassága oldalba nem kapta és vissza nem üzte őt. A baloldalon Latour-Maubourg 3000 lovasa két oszlopban tört

előre; az első oszlopot két szász vértesezred vezette és ez kétszer átnyargalt három orosz gránátos zászlóaljon, amelyek éppen négyszögbe formálódtak; de a francia lovasságnak ezt a részét ugyancsak oldalba támadta az orosz lovasság. Egy lengyel vértesezred betetőzte az orosz gránátosok szétverését, de ezt is visszakergették a szakadékba, ahol a két oszlop, két vesztfáliai vértesezred és egy lengyel ulánusezred visszaverte az oroszokat. Amikor ezáltal biztosítva volt a talaj, Ney és Davout gyalogsága átkelt a szakadékon. Friant megszállta Szemjonovszkojét, s az itt harcoló megmaradt oroszokat — gránátosokat, gárdistákat és sorkatonákat — végleg visszaűzték, és vereségüket a francia lovasság tetőzte be. Kis, rendezetlen csoportokban Mozsajszkba menekültek és csak késő éjszaka lehetett őket összegyűjteni; csak a három gárdaezred őrizte meg némileg rendjét. Ily módon a francia jobbszárny, miután legyőzte az orosz balszárnyat, már 12 órakor közvetlenül az orosz centrum hátában foglalt állást; ekkor Davout és Ney kérlelték Napóleont, hogy saját taktikájához híven tegye teljessé a győzelmet és vesse be a gárdát Szemjonovszkojénál az oroszok hátában. Napóleon azonban vonakodott, és Ney meg Davout, akiknek csapatai súlyosan megrendültek, nem mertek erősítések nélkül előretörni.

Orosz részről, miután Eugène Beauharnais lemondott a Rajevszkij-redoute megtámadásáról, Jenő württembergi herceget Szemjonovszkojébe küldték és Ostermannak is ebbe az irányba kellett megváltoztatnia arcvonalát, hogy Szemjonovszkoje felé fedezze a Rajevszkij-domb hátát. Amikor Sorbier, a francia tüzérség parancsnoka látta ezeket a friss csapatokat, előrehozatta a gárdatüzérség 36 tizenkétfontosát és Szemjonovszkoje előtt 85 lövegből álló üteget alakított. Mialatt ezek a lövegek az orosz tömegeket lőtték, Murat előrehozatta Montbrun eddig érintetlenül maradt lovasságát és a lengyel ulánusokat. Ezek rajtaütöttek Ostermann kibontakozóban levő csapatain és igen veszélyes helyzetbe hozták őket, amíg Kreutz lovassága vissza nem verte a francia lovasokat. Az orosz gyalogsag a tüzérségi tűz következtében további veszteségeket szenvedett, de egyik fél sem mert

előrenyomulni. Időközben körülbelül 2 óra lett, amikor Eugène Beauharnais, aki a balszárnyán levő ellenséges lovasság felől biztonságban érezte magát, újra megtámadta a Rajevszkij-redoute-ot. Mialatt a gyalogság frontálisan támadta a redoute-ot, Szemjonovszkojéból lovasságot küldtek a hátába. Kemény harc után a redoute a franciák kezében maradt és valamivel 3 óra előtt az oroszok visszavonultak. Mindkét részről általános ágyúzás következett ugyan be, de az aktiv harc véget ért. Napóleon még mindig vonakodott bevetni gárdáját, s az oroszok háborítatlanul visszavonulhattak. Az oroszok összes csapataikat bevetették, a két első gárdaezred kivételével, de még ezek is a tüzérségi tűz következtében 17 tisztet és 600 katonát vesztettek. Az oroszok összvesztesége 52 000 fő volt, nem számítva a könnyen sebesülteket és a megfutamítottakat, akik hamarosan visszataláltak egységeikhez; de a csata utáni napon az orosz hadsereg csak 52 000 főből állt. A franciák ugyancsak minden csapatukat harcba vetették a gárda kivételével (14 000 főnyi gyalogság, 5000 főnyi lovasság és tüzérség); tehát jóval hatalmasabb erőket vertek meg. Azonkívül tüzérségük gyengébb volt, mert többnyire három- és négyfontosokból állt, míg az orosz lövegek egynegyede tizenkétfontos, a többi pedig hatfontos volt. A franciák 30 000 embert vesztettek; 40 löveget zsákmányoltak és csak körülbelül 1000 foglyot ejtettek. Ha Napóleon bevetette volna gárdáját, Toll tábornok szerint az orosz hadsereg szétverése biztos lett volna. De Napóleon nem kockáztatta ezt az utolsó tartalékot, hadseregének magvát és fő támaszát és talán ezáltal szalasztotta el az alkalmat, hogy Moszkvában békét köthessen.

A fenti leírás az általános jelentésektől eltérő részletekben főleg Toll tábornok emlékiratain alapul, akit fentebb mint Kutuzov vezérkari főnökét említettünk. Ez a könyv foglalja magában a legjobb orosz jelentést a csatáról és nélkülözhetetlen annak helyes értékeléséhez.

A megírás ideje: 1858 január.
A megjelenés helye New American Cyclopaedia. III. kot. 1858.
Eredeti nyelve: angol.

ALMA

Az Alma kis folyó a Krímben; a Bahcsiszaraj közelében levő magaslatokról folyik nyugati* irányban és a Kalamita-öbölbe torkollik Jevpatorija és Szevasztopol között. E folyó déli partját, amely a torkolat vidékén igen meredeken emelkedik és az egész szemközti parton uralkodik, választotta Mensikov herceg a legutóbbi orosz—török háborúban védelmi állásul, amelyben a Krímben éppen partra szálló szövetséges hadseregek támadását fel akarta fogni.

A parancsnoksága alatt álló erő 42 zászlóalj, 16 lovas század, 100 kozák** és 96 löveg, összesen 35 000 fő volt. A szövetségesek 1854. szeptember 14-én valamivel az Almától északra szálltak partra, 28 000 francia (4 hadosztály), 28 000 angol (5 gyalogos hadosztály és 1 lovas hadosztály) és 6000 török. Tüzérségük pontosan ugyanolyan erős volt, mint az oroszoké, mégpedig 72 francia és 24 angol löveg. Az orosz állás látszólag elég erős volt, valójában azonban sok gyenge pontot nyújtott. Arcvonala közel öt mérföldre nyúlt el, túl hosszú volt Mensikov csekélyszámú csapatának. A jobbszárny teljesen fedezetlen volt, míg a bal (minthogy a szövetséges hajóhadak tüze uralkodott a parton) nem vezethette ki az állást a tengerig és ezért ugyanabban a fogyatékosságban szenvedett. A szövetségesek terve ezen a tényálláson alapult. Az orosz arcvonalat látszattámadásokkal

* Az angol eredetiben: keleti. — *Szerk.*
** Valószínuleg 1000 kozák. — *Szerk.*

akarták lekötni, miközben a franciák a hajóhad öt egységének fedezete alatt megkerülik az orosz balszárnyat, az angolok pedig tüzérségük oltalma alatt a jobbszárnyat karolják át.

20-án megtörtént a támadás. A hajnali szürkületben kellett volna végrehajtani, de az angolok lassú mozdulatai miatt a franciák nem mertek ez előtt az időpont előtt átkelve előrenyomulni. A franciák szélső jobbszárnyán Bosquet hadosztálya átkelt a folyón, amely csaknem mindenütt sekély volt, és a legcsekélyebb ellenállás nélkül megmászta a déli part meredek magaslatait. Nagy fáradsággal sikerült 12 löveget is felvinni a fennsíkra. Bosquet-tól balra Canrobert átvitte hadosztályát a folyón és az kezdett felfejlődni a fennsíkon, miközben Napóleon herceg hadosztálya megtisztította Almatamak* falu kertjeit, szőlőit és házait az orosz lövészektől.

Mindezekkel a támadásokkal, amelyeket 29 zászlóaljjal indítottak, Mensikov a maga első és második vonalában csak kilenc zászlóaljat állított szembe, melyek támogatására csakhamar még további hét érkezett. Ennek a 40 ágyú és hat huszárszázad által támogatott 16 zászlóaljnak kellett felfognia a franciák nagy túlerejű támadásának fő lökését, amelyet csakhamar Forey hadosztályának hátralevő kilenc zászlóalja is támogatott. Ily módon Saint-Arnaud összes csapatait bevetették, kivéve a törököket, akik tartalékban maradtak. Az eredmény nem maradhatott sokáig kétséges. Az oroszok lassan engedtek és amennyire lehetett, rendezetten visszavonultak.

Közben az angolok megkezdték támadásukat. Négy órakor Bosquet ágyúinak tüze a fennsík magaslatáról, az orosz állás balszárnyán, mutatta, hogy a csata javában folyik; körülbelül egy órával később az angol csatárok vonala megtámadta az oroszokét. Az angolok letettek arról a tervükről, hogy átkarolják az orosz jobbszárnyat, mivel az orosz lovasság, amely a kozákok nélkül is kétszer olyan erős volt, mint a briteké, oly jól fedezte ezt a szárnyat, hogy még az angol balszárnyat is fenyegette. Ezért lord Raglan elhatározta,

* Az angol eredetiben: Alma. — *Szerk.*

hogy frontálisan támadja az előtte álló oroszokat. Megtámadta az oroszok centrumát, amikor is az első vonalban Brown könnyűhadosztálya és Evans hadosztálya állt; a cambridge-i herceg és England tábornok két hadosztalya alkotta a második vonalat, míg a tartalék (Cathcart hadosztálya) a lovasságtól támogatva a balszárny mögött következett. Az első vonal felfejlődött, megtámadta az arcvonala előtt levő két falut és átkelt az Almán, miután elűzte az oroszokat. Itt a jelentések eltérnek egymástól. Az angolok határozottan állítják, hogy könnyűhadosztályuk elérte azt a mellvédet, amely mögött az oroszok felállították nehéztüzérségüket, de azután visszaverték őket. Az oroszok kijelentik, hogy a könnyűhadosztály valójában soha nem jutott át a folyón, s még kevésbé fel a meredeken, amelyen ezt a mellvédet felállították. Mindenesetre a második vonal szorosan követte az elsőt, felfejlődött, újra oszlopokba kellett formálódnia, hogy átkeljen az Almán és megmássza a magaslatokat, majd újból felfejlődött és néhány sortűz után támadott. Különösen a cambridge-i herceg hadosztálya (gárdisták és felföldiek) ment a könnyűhadosztály segítségére. Bár Evans lassan nyomult előre, nem verték vissza, úgyhogy England hadosztálya, amely mögötte haladt, alig nyújthatott neki valami támogatást. A mellvédet a gárdisták és felföldiek bevették és az oroszok rövid, de heves harc utan feladták az állást. Itt 18 orosz zászlóalj állt szemben ugyanannyi angol zászlóaljjal, és ha egy-egy angol zászlóalj 50 fővel nagyobb is volt egy orosznál, az oroszok ezt fölényben levő tüzérségükkel és állásuk erősségével bőségesen ellensúlyozták. Az angol tüzérségi tűz azonban, amelyet általában igen öldöklőnek ismernek, ez alkalommal különösen az volt. A legtöbb bevetett csapat Minié-puskával volt felszerelve, és golyóik, amelyek becsapódáskor egész sorokat ölnek meg egyszerre, a mély orosz oszlopokban különösen pusztítóan hatottak. Az oroszok, akik hat zászlóaljon kívül egész gyalogságukat bevetették, és akiknek semmi reményük nem volt arra, hogy az előretörő áradatot feltartóztathatják, megszakították a csatát; a lovasság és a könnyűtüzérség a kisszámú tartalékgyalogsággal

együtt fedezte a háborítatlan visszavonulást. Az angolok ebben a csatában határozottan jobban harcoltak az összes többi csapatnál, de ezt a maguk szokásos nehézkes módján tették, manőverezve, felfejlődve, oszlopot alkotva és újból felfejlődve, szükségtelenül, ellenséges tűzben, idővel és emberélettel is fizetve ezért. E csata eredménye a szövetségesek számára az volt, hogy vitathatatlan birtokába kerültek a Krím nyílt területeinek, míg az oroszok erősítések nélkül maradtak, és hogy megnyílt az út előttük Szevasztopol felé. Az előbbi előny semmit sem hozott a szövetségeseknek, a másodikat azonban késedelem nélkül kihasználták.

A megírás ideje: 1857 július—augusztus.
A megjelenés helye: New American Cyclopaedia, I. köt. 1858.
Eredeti nyelve: angol.

BLÜCHER

Gebhard Leberecht von Blücher, Wahlstatt hercege, porosz tábornagy, 1742. december 16-án született a mecklenburg-schwerini Rostockban és 1819. szeptember 12-én halt meg a sziléziai Krieblowitzban. 1754-ben mint fiatal fiút Rügen szigetére küldték és ott titokban belépett egy svéd huszárezredbe zászlósként, hogy II. Frigyes porosz király ellen harcoljon. Az 1758-as hadjáratban foglyul esett, s egy évi fogság és a svéd szolgálatból való elbocsátása után rábeszélték, hogy lépjen be a porosz hadseregbe. 1771. március 3-án lovassági törzskapitánnyá nevezték ki. Amikor 1778-ban a megüresedett őrnagyi posztra őhelyette von Jägerfeld kapitányt, von Schwedt őrgróf törvénytelen fiát nevezték ki, ezt írta II. Frigyesnek:

„Felség, von Jägerfeldet, akinek nincs más érdeme, mint hogy von Schwedt őrgróf fia, előnyben részesítették velem szemben. Kérem Felségedtől elbocsátásomat."

Válaszul II. Frigyes megparancsolta, hogy vessék börtönbe, amikor azonban Blücher a valamely okból elhúzódó büntetés ellenére vonakodott levelét visszavonni, a király jóváhagyta kérését a következő megjegyzéssel: „Von Blücher kapitány mehet a pokolba". Blücher ekkor visszavonult Lengyel-Sziléziába, csakhamar megházasodott, gazdálkodni kezdett, egy kis birtokot szerzett Pomerániában és II. Frigyes halála után őrnagyként visszalépett egykori ezredébe azzal a hangsúlyozott feltétellel, hogy kinevezését visszamenőleg

1779-ből keltezzék. Néhány hónappal később felesége meghalt. Miután részt vett Hollandia vértelen inváziójában, 1788. június 3-án alezredessé nevezték ki. 1790. augusztus 20-án ezredes lett és azon huszárezred első zászlóaljának parancsnoka, amelybe 1760-ban belépett. 1794-ben a köztársasági Franciaország ellen folytatott pfalzi hadjárat során mint a könnyűlovasság vezetője tűnt ki. 1794. május 28-án, a győztes kirrweileri ütközet után vezérőrnaggyá léptették elő, s a luxemburgi, kaiserslauterni, morschheimi, weidenthali, edesheimi és edenkobeni harcok egyre növekvő tekintélyt biztosítottak neki. Miközben a franciákat szakadatlanul nyugtalanította vakmerő coup de main-ekkel* és sikeres vállalkozásokkal, sohasem mulasztotta el, hogy ne lássa el a főhadiszállást igen jó tájékoztatásokkal az ellenséges mozdulatokról. A hadjárat alatt írt naplója, amelyet szárnysegéde, Goltz gróf 1796-ban közzétett, nehézkes stílusa ellenére az előőrs- és járőrszolgálat klasszikus művének tekinthető. A bázeli béke után Blücher újra megházasodott. Amikor III. Frigyes Vilmos trónra lépett, altábornaggyá nevezte ki Blüchert; ebben a minőségben szállta meg Erfurtot, Mühlhausent és Münstert, amelyek kormányzójává tették meg.

1805-ben Bayreuthnál egy kis testületet hozott össze, hogy megvizsgálja az austerlitzi csata közvetlen kihatásait Poroszországra nézve, nevezetesen Anspach hercegségnek Bernadotte hadteste által való megszállását. 1806-ban ő vezette a porosz élcsapatot az auerstedti csatában.** Rohamát azonban Davout tüzérségének szörnyű tüze megtörte és azt a javaslatát, hogy a rohamot új erőkkel és az egész lovassággal ismételjék meg, a porosz király elvetette. Az auerstedti és jenai kettős vereség után az Elba mentén lefelé vonult vissza, miközben Napóleon a porosz sereg fő részét egyetlen vad hajszában Jenától Stettinig kergette. Visszavonulása közben Blücher felvette különböző hadtestek maradványait, úgyhogy hadserege körülbelül 25 000 főre növekedett. Soult, Bernadotte és Murat egyesült erői elől Lübeckbe való vissza-

* Rajtaütésekkel. — *Szerk.*
** 1806. október 14. — *Szerk.*

vonulása a kevés számú tisztességes epizódok egyike a német megaláztatás e korszakában. Minthogy Lübeck semleges terület volt, igen élesen elítélték, amiért e nyílt város utcáit elkeseredett harc színterévé változtatta és a francia szoldateszka háromnapos fosztogatásának tette ki; de az akkori viszonyok között az volt a legfontosabb, hogy legalább példát mutassanak a német népnek az elszánt ellenállásra. Lübeckből kivetve végül 1806. november 7-én* a ratkaui síkságon kénytelen volt kapitulálni, de nyomatékosan kikötötte, hogy foglalják írásba: a megadást „a fegyver- és élelmiszerhiány" okozta. Amikor becsületszóra szabadon bocsátották, Hamburgba ment, hogy ott fiai társaságában kártyázással, dohányzással és ivással üsse agyon az időt. Miután Victor tábornokkal kicserélték, Pomeránia főkormányzójává nevezték ki; de a Poroszország és Napóleon között 1812. február 24-én** kötött szövetség egyik titkos cikkelye elrendelte Blüchernek a szolgálatból való elbocsátását, éppúgy, mint Scharnhorstét és más kimagasló porosz hazafiakét. Hogy ezt a hivatalos kegyvesztést enyhítse, a király titokban neki adományozta a szép kunzendorfi birtokot Sziléziában.

Azokban az években, amelyek a tilsiti békétől a német szabadságháborúkhoz való átmenet időszakát jellemzik, Scharnhorst és Gneisenau, a „Tugendbund"[94] vezetői, akiknek népi hősre volt szükségük, Blüchert szemelték ki ennek. Hírének a tömegek közti terjesztésével oly jó eredményt értek el, hogy amikor III. Frigyes Vilmos az 1813. március 17-i kiáltványban fegyverbe hívta a poroszokat, elég erősek voltak ahhoz, hogy kikényszerítsék Blüchernek a porosz hadsereg vezénylő tábornokává való kinevezését. A derekasan végigküzdött, de a szövetségesekre szerencsétlen kimenetelű lützeni*** és bautzeni**** csatákban Blücher Wittgenstein parancsnoksága alatt harcolt. A szövetséges hadseregek Bautzenből Schweidnitzbe való visszavonulása alatt Haynaunál*****

* Az angol szovegben november 6. — *Szerk.*
** Az angol szovegben február 21. — *Szerk.*
*** 1813. május 2. — *Szerk.*
**** 1813. május 20—21. — *Szerk.*
***** 1813. május 26. — *Szerk.*

lesben állt, s onnan lovasságával rajtaütött a Maison parancsnoksága alatt álló előretolt francia gárdán, amely ekkor 1500 embert és 11 ágyút vesztett. Ezzel a rajtaütéssel Blücher fokozta a porosz hadsereg harci szellemét és Napóleont a legnagyobb elővigyázatosságra kényszerítette az üldözésben. Blüchernek önálló hadsereg feletti parancsnoksága a trachenbergi fegyverszünet lejártával, 1813. augusztus 10-én kezdődik.[95] A szövetséges uralkodók akkor három hadseregre osztották haderőiket: a Bernadotte parancsnoksága alatt álló északi seregre, amely az Elba alsó folyása mentén állt fel; a főseregre, amely Csehországon át nyomult előre; és a sziléziai hadseregre, amelynek főparancsnoka Blücher volt, akit vezérkari főnökként Gneisenau és főszállásmesterként Müffling támogatott. Ez a két férfiú, aki ugyanebben a rangban az 1815-ös békéig mellette maradt, készítette el összes stratégiai terveit. Müffling kijelentette, hogy

„az öreg Blücher herceg semmit sem értett a hadviseléshez, annyira nem, hogyha jóváhagyásra egy tervet terjesztettek elé, még ha az valami jelentéktelen hadműveletre vonatkozott is, képtelen volt magának tiszta képet alkotni róla és ítéletet mondani arról, hogy a terv jó vagy rossz-e".

Mint Napóleon sok marsallja, ő sem tudott térképet olvasni. A sziléziai hadsereg három corps d'armée-ből* állt; 40 000 oroszból Langeron gróf parancsnoksága alatt, 16 000 főből Sacken báró parancsnoksága alatt és egy 40 000 főnyi porosz hadtestből, amelyet York tábornok vezetett. Blücher helyzete e heterogén hadsereg élén igen nehéz volt. Langeron azelőtt már önállóan parancsnokolt és nem volt ínyére, hogy idegen tábornok alatt szolgáljon, ezenkívül tudta, hogy Blücher titkos parancsot kapott, melynek értelmében csak védekezhetett, de fogalma sem volt arról, hogy augusztus 11-én Barclay de Tollyval Reichenbachnál folytatott megbeszélésén Blücher engedélyt kapott arra, hogy a körülményeknek megfelelően cselekedjék. Így Langeron feljogosítva érezte magát arra, hogy semmibe vegye a parancsokat, valahányszor úgy látszott, hogy a főparancsnok eltér a korábban megbeszélt tervtől, s ebben

* Hadtestből. — *Szerk.*

a lázadó magatartásában York tábornok erőteljesen támogatta.

Az ebből a helyzetből fakadó veszély egyre fenyegetőbbé vált, amíg a Katzbach melletti csata megadta Blüchernek azt a hatalmat hadserege felett, amellyel Párizs kapujáig vitte katonáit. Macdonald marsall, akit Napóleon megbízott, hogy Szilézia belsejébe kergesse vissza a szilézíai hadsereget, augusztus 26-án azzal kezdte a csatát, hogy megtámadta Blücher előőrseit, akik Prausnitztól Kroitschig álltak fel, ott, ahol a Neisse a Katzbachba folyik. Az úgynevezett Katzbach melletti csata valójában négy különböző ütközetből állt.

Az első ütközet az volt, hogy körülbelül nyolc francia zászlóaljat, az ellenséges erők alig 1/10-ét szuronyrohammal elűzték a Neisse jobbpartján levő egyik emelkedés mögötti fennsíkról, s ez olyan eredményekhez vezetett, amelyek egyáltalán nem álltak arányban ez ütközet tulajdonképpeni jelentőségével, mégpedig a következő okokból:

A fennsíkról menekülő csapatokat nem gyűjtötték össze Niedercraynnál és nem hagyták a Katzbach mögött Kroitschnál — ebben az esetben menekülésük semmiféle hatással nem lett volna a francia hadsereg másik részére;

a Sacken és Langeron parancsnoksága alatt a Neisse balpartján álló hadtestek az éj beálltáig több veresége mértek az ellenségre;

Macdonald marsall, aki személyesen parancsnokolt a Neisse balpartján, este 7 óráig csak gyengén védekezett Langeron támadásai ellen és nyomban naplemente után csapatait Goldberg felé meneteltette olyan kimerült állapotban, hogy képtelenek voltak tovább harcolni és az ellenség kezébe kellett kerülniük;

és végül ennek az évszaknak az időjárási viszonyai következtében a heves esőzések azokat a különben jelentéktelen folyókat, amelyeken a menekülő franciáknak át kellett kelniük — a Neissét, a Katzbachot, a Deichselt és a Bobert — sebes folyamokká duzzasztották és az utakat csaknem járhatatlanná tették.

Így történt, hogy a Katzbach melletti, önmagában véve jelentéktelen csata a hegyekben, a sziléziai hadsereg balszárnyán, a Landwehr támogatásával oda vezetett, hogy 18 000—20 000 embert foglyul ejtettek, továbbá több mint 200 löveget és több mint 300 lőszeres, betegszállító és málhás szekeret málhával együtt stb. zsákmányoltak. A csata után Blücher mindent elkövetett, hogy hadseregét az ellenség megfeszített erővel való üldözésére sarkallja, joggal mutatva rá arra, hogy ha „derekasan nekimennek, megtakarítanak egy újabb csatát".

Szeptember 3-án hadseregével átkelt a Neissén és 4-én átvonult Bischofswerdán, hogy Bautzenben gyülekezzen. Ezzel a mozdulattal megmentette a főssereget, amely, miután augusztus 27-én Drezdában megverték és arra kényszerítették, hogy az Érchegységen át visszavonuljon, most egy veszélyes helyzetből kiszabadult. Napóleon ennek következtében kénytelen volt erősítésekkel Bautzenbe előrenyomulni, hogy ott felvegye a Katzbachnál megvert hadsereget és csatába bocsátkozzék a sziléziai hadsereggel. Míg Blücher Délkelet-Szászországban az Elba jobbpartján tartózkodott, ha Napóleon ütközetet kínált fel, mindig kitért ez elől egy sor visszavonulással és előrenyomulással, de harcba bocsátkozott, ha a francia hadsereg egyes különítményeivel állt szemben. Szeptember 22-én, 23-án és 24-én oldalmenetelést hajtott végre az ellenségtől jobbra, és gyorsított menetben előretört az Elba alsó folyásához, az északi hadsereg közelébe. Október 2-án pontonhidat vert az Elbán Elsternél és 3-án reggel átszállította seregét. Ezt a mozdulatot, amely nemcsak bátor, hanem éppenséggel vakmerő volt, mert teljesen feladta vele összekötő vonalait, magasabb politikai okok tették szükségessé, s ez végül a lipcsei csatához vezetett, amelyre, ha Blücher nem lett volna, a lassú és túl óvatos főssereg soha nem merészkedik. A Bernadotte főparancsnoksága alatt álló északi sereg körülbelül 90 000 főre rúgott és ezért igen nagy jelentősége volt annak, hogy ez a sereg Szászországba vonuljon. Blücher azon szoros kapcsolat révén, amelyet Bülowval és Wintzingerodéval, az északi sereg egy részét alkotó porosz

és orosz hadtestek parancsnokaival fenntartott, igen meggyőző bizonyítékokat kapott arról, hogy Bernadotte a franciákkal kacérkodott és hogy lehetetlen őt bármilyen aktivitásra bírni, amíg egy külön hadszíntéren egyedül marad. Bülow és Wintzingerode kijelentette, hogy kész Bernadotte ellenére is cselekedni, de ehhez 100 000 főnyi támogatást kívántak. Ezért határozta el magát Blücher az oldalmenetelésre, amelyhez az uralkodók azon parancsai ellenére is ragaszkodott, hogy balszárnyuk közelében Csehország felé tartson. Ettől a szándékától azok az akadályok sem tántorították el, amelyeket Bernadotte rendszeresen az útjába gördített, még azután is, hogy a sziléziai hadsereg átkelt az Elbán. Mielőtt elhagyta Bautzent, Blücher egy tisztet küldött Bernadottehoz azzal a bizalmas üzenettel, hogy mivel az északi hadsereg túl gyenge ahhoz, hogy egymagában az Elba balpartján operáljon, ő a sziléziai hadsereggel odamegy és október 3-án Elsternél át fog kelni; ezért felszólította Bernadotte-ot, hogy ugyanakkor keljen át az Elbán és vele együtt törjön előre Lipcse felé. Minthogy Bernadotte nem vette figyelembe ezt az üzenetet és az ellenség Elsterrel szemben megszállta Wartenburgot, Blücher először kiűzte a franciákat a városból, és azután megerősített tábort vert Wartenburgtól Bleddinig védekezésül arra az esetre, ha Napóleon összes erőivel rajtaütne. Ezután előrenyomult a Mulde felé. Október 7-én egy megbeszélésen megegyezett Bernadotte-tal, hogy mindkét sereg Lipcsébe vonul. 9-én, mialatt a sziléziai hadsereg felkészült a menetelésre. Bernadotte, miután azt hallotta, hogy Napóleon előrenyomult a meisseni úton, ragaszkodott ahhoz, hogy vonuljanak vissza az Elba mögé és csak azzal a feltétellel egyezett bele abba, hogy a balparton marad, ha Blücher hajlandó vele együtt átkelni a Saalen, hogy a folyó mögött foglaljanak állást. Bár a sziléziai hadsereg ezzel a mozdulattal újra feladta összekötővonalait, Blücher beleegyezett, mert különben az északi hadsereg ténylegesen elveszett volna a szövetségesek számára. Október 10-én az egész sziléziai hadsereg az északi hadsereggel egyesülve a Mulde balpartján állt fel, amelynek hídjai le voltak

rombolva. Most Bernadotte kijelentette, hogy vissza kell vonulni Bernburgba, és Blücher, aki csak azt tartotta szem előtt, hogy visszatartsa őt az Elba jobbpartjára való visszavonulástól, ebbe is beleegyezett azzal a feltétellel, hogy Bernadotte Wettinnél átkel a Saalen és ott állást foglal. Október 11-én, amikor oszlopai éppen a Magdeburg—Halle országúton haladtak át, Blücher azt a hírt kapta, hogy Bernadotte egyértelmű ígérete ellenére nem vert hidat Wettinnél, hanem elhatározta, hogy ezen az országúton vonul végig gyorsított menetben. Napóleon látta, hogy az északi hadsereg és a sziléziai hadsereg kitér az elől a csata elől, amelyet a Dübennél való koncentrációval felkínált nekik, és tudta, hogy ezt a csatát csak az Elbán át való visszavonulással kerülhetik el; ugyanakkor azonban azt is tudta, hogy a főseregg el való találkozásukig már csak négy napi ideje van és akkor két tűz közé fog kerülni; ezért az Elba jobbpartján Wittenbergbe vonult, hogy e megtévesztő manőverrel az északi hadsereget és a sziléziai hadsereget átcsalja az Elbán és azután egy gyors csapást mérjen a főseregre. Bernadotte, aki féltette a svédekkel való összekötő vonalait, valóban parancsot adott hadseregének, hogy egy Akennél épített hídon át késedelem nélkül vonuljon az Elba jobbpartjára és ugyanaznap, október 13-án arról értesítette Blüchert, hogy Sándor cár őt (Blüchert) bizonyos fontos okokból parancsnoksága alá helyezte. Ennélfogva felszólította, hogy kövesse mozdulatait az Elba jobbpartjára. Ha Blücher ez alkalommal kevesebb határozottságot tanúsít és követi az északi hadsereget, a hadjárat elveszett volna, mert akkor a sziléziai és az északi hadsereg, összesen körülbelül 200 000 ember, nem lett volna ott a lipcsei csatában. Azt írta válaszul Bernadotte-nak, hogy összes információi szerint Napóleon egyáltalán nem gondol arra, hogy a háború színterét az Elba jobbpartjára helyezze át, hanem félre akarja vezetni őket. Ugyanakkor könyörgött Bernadotte-nak, hogy mondjon le tervbe vett mozdulatáról, az elbai átkelésről. Miután Blücher eközben újra meg újra felszólította a főseregt, hogy törjön előre Lipcsébe, és azt javasolta, hogy ott találkozik vele,

végül október 15-én megkapta a várvavárt beleegyezést. Nyomban Lipcse felé nyomult, mialatt Bernadotte visszavonult Petersbergbe. Halleból Lipcsébe vonultában október 16-án Blücher Möckernnél heves csatában megverte a Marmont vezette 6. francia hadtestet és 54 löveget zsákmányolt. Bernadotte-nak, aki a lipcsei csata első napján nem volt jelen, haladéktalanul jelentést küldött a harc kimeneteléről. A harc második napján, október 17-én Blücher a hallei kapu közelében levő néhány ház és sánc kivételével elűzte az ellenséget a Parthe jobbpartjáról. 18-án hajnalban Breitenfeldben* értekezletet tartott Bernadotte-tal és Bernadotte kijelentette, hogy nem támadhat a Parthe balpartján, ha Blücher nem ad neki erre a napra 30 000 embert a sziléziai hadseregből. Blücher, aki csak az összérdeket tartotta szem előtt, habozás nélkül beleegyezett ebbe, de azzal a feltétellel, hogy ő maga ennél a 30 000 embernél maradhat és ezzel biztosíthatja erőteljes közreműködésüket a támadásban.

Az október 19-i végleges győzelem után Napóleont Lipcsétől a Rajnáig való egész visszavonulása alatt csak Blücher üldözte komolyan. Mialatt a parancsnokló tábornokok október 19-én a lipcsei piactéren találkoztak az uralkodókkal és az értékes időt egymásnak való bókolásra fecsérelték, Blücher sziléziai hadserege már Lützen felé menetelt, hogy üldözze az ellenséget. Lützentől Weissenfelsbe** vonultában érte őt utol Vilmos porosz trónörökös, hogy átadja neki a porosz tábornagyi kinevezést. A szövetséges uralkodók olyan előnyhöz juttatták Napóleont, amelyet soha többé nem lehetett behozni, hiszen Eisenachtól kezdve Blücher mindig délután érkezett arra a helyre, amelyet Napóleon reggel elhagyott. Amikor éppen Kölnbe akart vonulni, hogy ott átkeljen a Rajnán, visszahívták, hogy zárja körül Mainzot a balparton; a Rajnáig történt gyors előrenyomulása szétszakította a Rajnai Szövetséget és elválasztotta ennek a csapatait a francia hadosztályoktól, ahová még tartoztak. Mialatt a sziléziai hadsereg főhadiszállását Höchstnél verték fel, a fősereg a Rajna

* Az angol szovegben: Brachenfeld. — *Szerk.*
** Az angol szovegben: Weissenberg. — *Szerk.*

felső folyása mentén vonult. Így végződött az 1813-as hadjárat, amelynek sikere csakis Blücher bátor vállalkozószellemének és vasenergiájának köszönhető.

A szövetségesek között nem volt egység a most követendő hadműveleti tervre vonatkozóan; egyesek azt javasolták, hogy maradjanak a Rajnánál és foglaljanak el ott védelmi állást; mások át akartak kelni a Rajnán és Párizsba vonulni. Az uralkodók sok huzavonája után Blücher és barátai győzedelmeskedtek, és az a határozat született, hogy koncentrikus mozgással Párizs ellen kell vonulni; a fősereg Svájcból nyomuljon előre. Bülow Hollandiából, Blücher pedig a sziléziai hadsereggel a Rajna középső folyásától. Az új hadjárathoz Blücher három további hadtestet kapott, nevezetesen Kleistét, a hesseni választófejedelemét és a szász-koburgi hercegét. Miután Langeron hadtestének egy részét otthagyta Mainz körülzárására és elrendelte, hogy az újabb erősítések második hadosztályként kövessék, Blücher 1814. január 1-én három helyen; Mannheimnél, Caubnál és Koblenznél átkelt a Rajnán, Marmont-t a Vogézek és a Saar mögé a Mosel-völgybe kergette, York hadosztályát a moseli erődítmények közé állította és 28 000 főnyi haderővel, amely Sacken hadtestéből és Langeron hadtestének egy hadosztályából állt, Vaucouleurs-ön és Joinville-en át előretört Brienne felé, hogy a baloldalán egyesüljön a fősereggel. Január 29-én Napóleon, akinek hadereje 40 000 főnyi volt, Brienne-nél megtámadta; York hadteste még el volt különülve a sziléziai hadseregtől, a 110 000 főnyi fősereg pedig csak akkor érte el Chaumont-t. Ennélfogva Blücher Napóleon jelentős fölényben levő erőivel találta szemben magát, ez azonban nem támadta őt a szokásos erővel, és egyes lovas csatározásoktól eltekintve nem is akadályozta Blücher visszavonulását Trannes-ba. Miután Napóleon Brienne-t elfoglalta, csapatainak egy részét a környéken hagyta és Dienville-t, La Rothière-t és Chaumênilt* három különböző hadtesttel bevette, január 30-án módjában lett volna számbeli túlerővel rajtaütni Blücheren, mivel ez még mindig várt erősítéseire. Napóleon azonban passzív ma-

* Az angol szövegben: Chamnenil. — *Szerk.*

radt, mialatt a fősereg Bar-sur-Aube-nál koncentrálódott és néhány különítmény megerősítette Blücher jobbszárnyát. A császár inaktivitása az általa létrehozott châtilloni békekongresszus tárgyalásaival magyarázható, amelyekkel időt remélt nyerni. Miután a sziléziai sereg egyesült a fősereggel, a diplomata párt valóban ragaszkodott ahhoz, hogy a békeértekezlet tárgyalásai alatt csak látszatháborút viseljenek. Schwarzenberg herceg egy tisztet küldött Blücherhez, hogy kieszközölje beleegyezését; de Blücher a következő válasszal engedte el a küldöttet:

„Párizsba kell mennünk. Napóleon meglátogatta Európa valamennyi fővárosát, s mi kevésbé udvariasak legyünk? Egyszóval, le kell mondania a trónról; amíg nem döntötték meg, nem lesz nyugtunk."

Nyomatékosan rámutatott arra, milyen előnyös lenne, ha a szövetségesek megtámadnák Napóleont Brienne-nél, mielőtt ez többi csapatait odahozhatja, és felajánlkozott erre a támadásra, ha York távolléte alatt erősítést kaphat. Arra való tekintettel, hogy a hadsereg az Aube sivár völgyében nem állhat meg, és ha nem támad, vissza kell vonulnia, tanácsát elfogadták. A csata mellett döntöttek, de Schwarzenberg herceg csak a württembergi trónörökös hadtestét (40 000 fő), Gyulai hadtestét (12 000 fő) és Wredèét (12 000 fő) bocsátotta Blücher rendelkezésére, ahelyett, hogy a meglevő egyesült erőket bevetették volna az ellenség ellen. Napóleon a maga részéről semmit sem tudott a fősereg megérkezéséről, és nem is sejtett semmit. Amikor február 1-én déli 1 óra tájban jelentették neki, hogy Blücher előrenyomul, nem akarta elhinni. Miután megbizonyosodott a tényről, azzal a gondolattal szállt lóra, hogy kitér a csata elől és ennek megfelelő parancsokat adott Berthier-nek. Amikor azonban Brienne óvárosa és La Rothière között az ifjú gárdához érkezett, amely a csatazaj közeledtére fegyvert ragadott, olyan lelkesedéssel fogadták, hogy azt hitte, élhet az alkalommal és felkiáltott: „L'artillerie en avant!"* Így kezdődött négy óra tájban komolyan kifejlődni a La Rothière-i ütközet. Az első visszacsapás után azonban Napóleon személyesen

* „Tüzérség, előre!" — *Szerk.*

nem vett többé részt a csatában. Minthogy gyalogsága bevette magát La Rothière faluba, a csata hosszú és makacs volt, s Blücher a tartalékait is kénytelen volt előhozni. A franciákat csak éjjel 11 órakor sikerült kiűzni a faluból, amikor Napóleon visszavonulást parancsolt hadseregének, amely 4000—5000 halottat és sebesültet, 2500 foglyot és 53 ágyút vesztett. Ha a szövetségesek, akik csak hat napi menetelésre voltak Párizstól, erőteljesen előretörnek, Napóleon feltétlenül vereséget szenved, tekintve ellenfeleinek óriási számbeli fölényét; de az uralkodók, még mindig aggodalmasan kerülve mindent, ami visszatarthatja Napóleont a békekötéstől a châtilloni kongresszuson, hagyták, hogy Schwarzenberg herceg, a fősereg legfőbb parancsnoka minden ürügyet felhasználjon a döntő harc elkerülésére. Mialatt Napóleon azt parancsolta Marmont-nak, hogy az Aube jobbpartján vonuljon vissza Ramerupt-ba,* ő maga pedig oldalmeneteléssel Troyesba hátrált, a szövetségesek hadserege két részre oszlott. A fősereg lassan Troyes felé nyomult előre, a sziléziai hadsereg pedig a Marne-hoz vonult, ahol Blüchernek számításai szerint találkoznia kellett Yorkkal és a Langeron és Kleist parancsnoksága alatt álló hadtest egy részével, úgyhogy erői összesen 50 000 főre növekedtek volna. Terve az volt, hogy Macdonald marsallt, aki időközben megjelent a Marne alsó folyásánál, Párizsig üldözze, mialatt Schwarzenberg a francia hadsereg fő részét sakkban tartja a Szajnánál. Napóleon azonban, aki látta, hogy a szövetségesek nem tudják kihasználni győzelmüket, és biztos volt abban, hogy eléri a Szajnát, mielőtt még a fősereg messzire jut Párizs irányában, elhatározta, hogy rajtaüt a gyengébb sziléziai hadseregen. Ennélfogva 20 000 embert hátrahagyott Victor és Oudinot vezetésével a fősereg 100 000 katonája ellen, és 40 000 emberrel, Mortier és Ney hadtestével előretört a Marne irányába, Nogent-nél felvette Marmont hadtestét és február 9-én ezekkel az egyesült erőkkel megérkezett Sézanne-ba. Eközben Blücher St. Ouenon és Sommepuis-n át előrenyomult a Párizsba vezető kis úton és február 9-én Vertus városkánál

* Az angol szövegben: Ramern. — *Szerk.*

ütötte fel főhadiszállását. Erőinek elosztása a következő volt: körülbelül 10 000 ember a főhadiszállásán; 18 000 fő York parancsnoksága alatt Dormans és Château-Thierry között volt elhelyezve, hogy üldözze Macdonaldot, aki már az Épernay-ból Párizsba vezető nagy országúton haladt; 30 000 ember Sacken vezetésével Montmirail és La-Ferté-sous-Jouarre között állt, hogy megakadályozza Sebastiani lovasságának tervbe vett egyesülését Macdonalddal és La-Ferté-sous-Jouarre-nál elvágja az utóbbinak az útját; Olszufjev orosz tábornok 5000 emberével Champaubert-ben volt elszállásolva. Ez a hibás elosztás, amely által a sziléziai hadsereg nagy területen szét volt húzva en échelon,* a Blücher befolyásoló egymásnak ellentmondó motívumokból fakadt. Egyrészt szerette volna elvágni Macdonald útját és megakadályozni Sebastiani lovasságával való egyesülését; másrészt fel akarta venni Kleist és Kapcevics hadtestét, amelyek Châlons-ból előretörtek és 9-ére vagy 10-ére volt várható a velük való egyesülés. Az egyik motívum visszatartotta, a másik előre hajtotta. Február 9-én Napóleon Champaubert-nél rajtaütött Olszufjeven és megverte. Blücher az időközben megérkezett Kleisttel és Kapceviccsel, de ezek lovasságának nagyobb része nélkül előretört a Napóleon által különítményként kiküldött Marmont ellen és követte azt visszavonulásában La Fère-Champenoise-ba, de amint Olszufjev vereségéről értesült, még aznap éjjel két hadtesttel visszatért Bergères-be, hogy fedezze a Châlons-ba vezető utat. Sacken sikeres harc után 10-én Trilport-nál átkergette Macdonaldot a Marne-on, amikor azonban aznap este arról értesült, hogy Napóleon Champaubert-be vonult, 11-én visszasietett Montmirail-ba. Mielőtt elérte, Vieux Maisons-nál fel kellett vennie a harcot Napóleon császárral, aki Montmirail-ból előretört ellene. Sacken nagy veszteségekkel vereséget szenvedett, még mielőtt York egyesülhetett volna vele; csak ezután találkozott a két tábornok Viffort-nál és február 12-én visszavonultak Château-Thierry-be. Ott Yorknak igen veszteséges hátvédharcot kellett vívnia, majd visszatért Oulchy-la-Ville-be.

* Lépcsőzetesen. — *Szerk.*

Napóleon megparancsolta Mortier-nek, hogy üldözze Yorkot és Sackent a Fismes felé vezető úton, és 13-án Château-Thierryben maradt. Blücher nem tudva, hol van York és Sacken és milyen eredménnyel járt a harcuk, 11-én és 12-én nyugodtan figyelte Bergères-ből, hogyan áll fel Marmont vele szemben Etoges-nál. Amikor 13-án hírt kapott tábornokai vereségéről, abban a feltevésben, hogy Napóleon a főserég keresésére indult, engedett a kísértésnek, hogy halálos csapást mérjen Marmont-ra, akit Napóleon utóvédjének tartott. Champaubert-be előrenyomulva Marmont-t Montmirail-ba szorította, ahol ez 14-én egyesült Napóleonnal, aki most a maga részéről Blücher ellen fordult. Napóleon délben Vauchamps-nál találkozott Blücherrel, akinek 20 000 embere volt, de úgyszólván semmi lovassága, megtámadta, a lovassággal megkerülte oszlopait és nagy veszteségekkel visszavetette Champaubert-be. E helységből visszavonulva a sziléziai hadsereg komolyabb veszteség nélkül a sötétség beállta előtt elérhette volna Etoges-t, ha Blücher nem leli kedvét a megfontoltan lassú visszavonulásban. Ezért menetelés közben állandóan támadták, és csapatainak egyik különítményét, Ágost porosz herceg hadosztályát Etoges-on való átvonulása közben e város mellékutcáiból újra szorongatták. Blücher körülbelül éjfélkor érte el bergères-i táborát, néhány órai pihenés után elindult Châlons-ba, február 15-én délben megérkezett oda, s 16-án és 17-én egyesült York és Sacken csapataival. A champaubert-i, montmiraili, Château-Thierry-i, vauchamps-i és etoges-i ütközetek 15 000 emberbe és 27 ágyúba kerültek Blüchernek; a stratégiai hibákért, amelyek e vereségekre vezettek, csakis Gneisenau és Müffling a felelős.

Napóleon és Ney Marmont-t és Mortier-t hagyták Blücherrel szemben, s ők maguk gyorsított menetben visszatértek a Szajnához, ahol Schwarzenberg visszaűzte Victort és Oudinot-t, akik a Yères-en át visszavonultak és ott felvették Macdonald 12 000 emberét, valamint némi Spanyolországból érkezett erősítést. 16-án a szövetségeseket meglepte Napóleon váratlan megérkezése, akit 17-én csapatai is követtek. A mar-

sallokkal való egyesülése után Napóleon Schwarzenberg ellen sietett, akit a Nogent, Montereau és Sens közötti nagy háromszögben elhelyezkedve talált. Amikor Napóleon egymás után támadta meg és verte meg a Schwarzenberg parancsnoksága alatt álló Wittgenstein, Wrede tábornokokat és a württembergi trónörököst, Schwarzenberg herceg kereket oldott, visszavonult Troyes-ba és azt üzente Blüchernek, csatlakozzék hozzá, hogy közösen csatát kezdhessenek a Szajnánál. Blücher, aki közben új erősítéseket kapott, azonnal eleget tett ennek a hívásnak, február 21-én megérkezett Mérybe és ott 22-én egész nap várta a rendelkezéseket az ígért csatára vonatkozóan. Este megtudta, hogy Napóleonnak Liechtenstein herceg útján fegyverszünetet ajánlottak fel, és Napóleon erre merev elutasítással válaszolt. Blücher nyomban egy tisztet küldött bizalmas üzenettel Troyes-ba, és könyörgött Schwarzenberg hercegnek, kezdjen csatát, sőt felajánlotta, hogy ezt egyedül is megteszi, a főserég csak tartalék legyen. De Schwarzenberget az a hír, hogy Augereau egészen Svájcig visszakergette Bubna tábornokot, még jobban megrémítette és már elrendelte a visszavonulást Langres-ba.

Blücher rögtön megértette, hogy egy Langres-ba való visszavonulás a Rajna mögé való visszavonuláshoz vezetne, és hogy Napóleont a csüggedt főserég üldözésétől elvonja, elhatározta, hogy újra a Marne felé vonul egyenesen Párizs irányában. Most számíthatott arra, hogy ott 100 000 főnyi hadsereget hoz össze; hiszen Wintzingerode mintegy 25 000 emberrel elérte Reims környékét, Bülow pedig 16 000 emberrel Laont és még várták a Kleist-hadtest hátralevő részét Erfurtból és a Langeron-hadtest hátralevő részét St. Priest vezetésével Mainzból. Blüchernek ez a második elválása a főseregtől volt az, ami a helyzetet Napóleon ellen fordította. Ha Napóleon az előrenyomuló sziléziai hadsereg helyett a visszavonuló főseregét követi, akkor a hadjárat vesztesei a szövetségesek lettek volna. Blücher előnyomulásának egyetlen nehéz feladatát — azt, hogy átkeljen az Aube-on, mielőtt Napóleon követheti — február 24-én

Anglure-nél pontonhíddal megoldotta. Napóleon megparancsolta Oudinot-nak és Macdonaldnak, hogy körülbelül 25 000 emberrel kövessék a fősereget és ő Neyjel és Victorral együtt 26-án Herbisse-ből a sziléziai hadsereg üldözésére indult. Blücher közlésére, hogy a főseregnek már csak két marsallal van dolga, Schwarzenberg befejezte visszavonulását, bátorságra kapott, Oudinot és Macdonald ellen fordult, s 27-én és 28-án megverte őket. Blüchernek az volt a szándéka, hogy lehetőleg egy Párizshoz közeli ponton koncentrálja seregét. Marmont még mindig Sézanne-nál, Mortier pedig Château-Thierrynél állt csapataival. Blücher előrenyomulása alatt Marmont visszavonult és 26-án La-Ferté-sous-Jouarre-nál egyesült Mortier-val, hogy onnan vele együtt Meaux-ba menjen vissza. Minthogy Blüchernek az a kísérlete, hogy két nap alatt átkeljen az Ourcq-on és erősen előretolt arcvonallal a két marsallt csatára kényszerítse, meghiúsult, most kénytelen volt az Ourcq jobbpartján vonulni. Március 2-án elérte Oulchy-le-Château-t, 3-án reggel értesült Soissons kapitulációjáról, amelyet Bülow és Wintzingerode elértek, s e nap folyamán átkelt az Aisne-en és Soissons-nál koncentrálta egész hadseregét. Napóleon, aki La-Ferté-sous-Jouarre-nál két napi gyorsított menettel Blücher után kelt át a Marne-on, előretört Château-Thierry és Fismes irányában, miután áthaladt a Vesle-en és március 6-án, azt követően, hogy hadseregének egy különítménye visszafoglalta Reimst, Berry-au-Bac-nál átkelt az Aisne-en. Blüchernek eredetileg az volt a szándéka, hogy Napóleont az Aisne-en való átkelésekor a folyó mögött támadja meg és evégett összevonta csapatait. Amikor észrevette, hogy Napóleon Fismes és Berry-au-Bac felé vette az irányt, hogy balról a sziléziai hadsereg mellett haladjon el, elhatározta, hogy Napóleont Craonne-ból oldalba támadja, mihelyt ez elhagyja Berry-au-Bac-ot, úgyhogy Napóleon kénytelen lett volna egy hegyszorossal a hátában harcolni. Miután erőit már felállította, a jobbszárnyat az Aisne-nél, a balt a Lette-nél, félúton Soissons és Craonne között, feladta ezt a kitűnő tervet is, mert értesülései szerint Wintzingerode hagyta, hogy Napóleon 6-án háborítatlanul

áthaladjon Berry-au-Bac-on, sőt egy különítményt előretoljon a Laon felé vezető úton. Blücher úgy találta, hogy csakis Laonnál kell felvennie a döntő harcot. Hogy feltartóztassa Napóleont, aki Corbenyn át a reimsi országúton ugyanolyan gyorsan elérhette Laont, mint a szileziai hadsereg Craonne-ból, Blücher Voroncov hadtestét az Aisne és a Lette között a magas craonne-i fennsíkon állította fel, 10 000 lovast pedig Wintzingerode vezetésével kiküldött, hogy törjenek előre Festieux-n át Corbenybe és essenek neki Napóleon szárnyának és hátának, mihelyt Napóleon megtámadja Voroncovot. Minthogy Wintzingerode a megparancsolt manővert nem hajtotta végre, Napóleon 7-én elűzte Voroncovot a fennsíkról, de 8000 katonát vesztett, míg Voroncov 4700 főnyi veszteséggel menekült meg és rendezetten vissza tudott vonulni.

Blücher 8-án Laonnál koncentrálta csapatait, ahol a csatának el kellett döntenie a két hadsereg sorsát. Nem beszélve Blücher számbeli fölényéről, a szileziai hadsereg 20 000 lovasa különösen jól tudott kibontakozni a laoni széles síkságon. Maga Laon egy magános hegy fennsíkján terül el, amelynek oldalai 12, 16, 20 és 30 fokos lejtők, a lábánál pedig négy falu van és mind a védelem, mind a támadás szempontjából igen előnyös. Ezen a napon a Napóleon vezette francia balszárnyat visszaverték, a Marmont parancsnoksága alatt álló jobbszárnyat pedig az éj beálltakor táborában meglepték és olyan megsemmisítő vereséget mértek rá, hogy a marsall csak Fismes-nél tudta megállítani csapatait. Napóleon, aki mindössze 35 000 főnyi szárnyával teljesen elszigetelődött és bezsúfolódott egy rossz állásba, kénytelen volt meghátrálni a jóval nagyobb számú győzelemittas csapatok elől. A következő napon azonban Blücher lázrohamban és szemgyulladásban megbetegedett és Napóleon továbbra is ugyanabban az állásban maradt kihívó magatartással. Ez azokat, akik most a hadműveleteket vezették, annyira megfélemlítette, hogy nemcsak saját csapataik már megkezdett előnyomulását állították le, hanem lehetővé tették Napóleonnak, hogy az éjszaka beálltakor nyugodtan visszavonuljon Soissons-ba. Ámde a

laoni csata fizikailag és erkölcsileg mégis megtörte Napóleon erőit. Hiába próbálta március 13-án a St. Priest kezére jutott Reims váratlan elfoglalásával helyreállítani tekintélyét. Helyzete most oly világos volt, hogy még Schwarzenberg is helyt mert állni vele szemben, amikor Napóleon 17-én és 18-án Arcis-sur-Aube-nál a fősereg ellen tört előre, jóllehet Napóleon 25 000 katonájával csak 80 000-et tudott szembeállítani, s elfogadta a csatát, amely 20-ától 21-ig húzódott. Amikor Napóleon megszakította az ütközetet, a fősereg Vitry-ig követte és ott a hátában egyesült a sziléziai hadsereggel. Napóleon kétségbeesésében utolsó menedékként egy St. Dizier-be való visszavonuláshoz folyamodott, azt hitte, hogy maroknyi katonájával veszélyeztetheti a szövetségesek hatalmas seregét azáltal, hogy elvágja fő összekötő vonalukat és Langers és Chaumont között elállja visszavonulásuk útját. Erre a mozdulatra a szövetségesek Párizs felé való előnyomulással válaszoltak. Március 30-án sor került a Párizs előtti csatára, amelyben a sziléziai hadsereg a Montmartre-t ostromolta.

Bár Blücher a laoni csata óta még nem gyógyult meg, lovon, ellenzővel a szemén rövid időre megjelent a csatatéren. De Párizs kapitulációja után betegségére hivatkozva lemondott a parancsnokságról; a valódi ok azonban nyíltan kimutatott franciagyűlölete volt, amely ellenkezett azzal a diplomatikus magatartással, melyet a szövetséges uralkodók tanúsítandónak véltek. Így március 31-én magánemberként lépett be Párizsba.

Az egész 1814-es hadjárat alatt a szövetségesek hadseregében egyedül ő képviselte a támadás elvét. A La Rothière-i csatával megszégyenítette a châtilloni békéltetőket; Méry-nél tanúsított elszántságával megmentette a szövetségeseket a katasztrofális visszavonulástól és a laoni csatával ő döntötte el Párizs első kapitulációját.

Az első párizsi béke után elkísérte Sándor cárt és Frigyes Vilmos porosz királyt angliai látogatásukra, amelyen a nap hőseként ünnepelték. Elhalmozták Európa összes katonai érdemrendjeivel; a porosz király az ő számára alapította a

vaskereszt-rendet,* az angol régensherceg az arcképét adományozta neki, az oxfordi egyetem pedig a jogok doktora akadémiai fokozatával tisztelte meg.

1815-ben megint ő döntötte el a Napóleon elleni utolsó hadjáratot. Bár most már 73 éves volt, a június 16-i Ligny melletti szerencsétlen csata után ragaszkodott ahhoz, hogy megfutamított hadseregét újjáformálja és a győztes nyomában maradjon; ez tette lehetővé, hogy Blücher június 18-án este megjelenjen a waterlooi csatatéren — olyan hőstett volt ez, amelynek nincs párja a hadtörténetben. Ahhoz, ahogyan a menekülő franciákat e csata után Waterlootól Párizsig üldözte, csak az a rendkívüli üldözés fogható, amellyel Napóleon a poroszokat Jenától Stettinig kergette. Blücher most hadserege élén vonult be Párizsba és azt sem mulasztotta el, hogy Müfflinget, főszállásmesterét Párizs katonai főkormányzójává nevezze ki. Ragaszkodott ahhoz, hogy Napóleont lőjék agyon, a Jenai-hidat** robbantsák fel és azokat a kincseket, amelyeket a franciák a különböző fővárosokban raboltak, adják vissza eredeti tulajdonosaiknak. Első követelését Wellington hiúsította meg, a másodikat a szövetséges uralkodók, csak az utolsót valósították meg. Blücher három hónapig maradt Párizsban, s igen gyakran látták őt a rouge-et-noir*** játékasztaloknál. A Katzbach melletti csata évfordulóján meglátogatta szülővárosát, Rostockot, ahol a lakosok közadakozásból emlékművet állítottak fel tiszteletére. Halálakor az egész porosz hadsereg nyolcnapos gyászt tartott. „Le vieux diable",**** ahogy Napóleon nevezte, „Előre marsall", ahogy a sziléziai hadseregbeli oroszok emlegették, mindenekelőtt lovassági tábornok volt. Ezen a területen kitűnt, mert ez csak taktikai követelményeket támasztott és nem kívánt stratégiai tudást. A legnagyobb mértékben osztozott a Napóleon és a franciák elleni általános gyűlöletben, s a nép kedvelte plebejus szokásaiért, természetes, józan

* Blücher a vaskereszt-rend külön, sugarakkal körülvett nagykeresztjét kapta. — *Szerk.*

** A Szajnán. — *Szerk.*

*** Rulett. — *Szerk.*

**** „A vén ördög." — *Szerk.*

emberi eszéért, faragatlan viselkedéséért és durva beszédéért, amely persze megfelelő alkalomkor tüzes ékesszólásba csapott át. Mintakatona volt. Minthogy a csatában példát adott bátorságból és az erőfeszítéseknél fáradhatatlanságból; minthogy egyénisége magával ragadta az egyszerű katonákat; minthogy vakmerő bátorságával a terep iránti kitűnő érzék, a nehéz helyzetekben való gyors határozóképesség, a védekezésben való szívósság egyesült, amely felért a támadásban mutatott energiájával, és minthogy elég okos volt ahhoz, hogy egyszerűbb kombinációknál maga is megtalálja a helyes utat, a bonyolultabbaknál pedig Gneisenaura bízza magát, ő volt a legmegfelelőbb tábornok az 1813—1815-ös hadműveletekre, amelyek részben reguláris, részben felkelő háború jellegét öltötték.

A megírás ideje: 1857 szeptember—október.
A megjelenés helye: New American Cyclopaedia, III. köt. 1858.
Eredeti nyelve: angol.

BEM

Bem József lengyel tábornok 1795-ben a galíciai Tarnowban született és 1850. december 10-én halt meg. Életének szenvedélye az Oroszország elleni gyűlölet volt. Amikor Napóleon győzelmeivel és kiáltványaival felkeltette a Lengyelország feltámadásában való hitet, Bem belépett a varsói kadétalakulatba és a Pelletier tábornok által vezetett tüzériskolában kapott katonai kiképzést. Ennek az iskolának az elhagyásakor a lovas tüzérség hadnagyává nevezték ki és ebben a minőségben teljesített szolgálatot Davout és Macdonald parancsnoksága alatt az 1812-es hadjáratban. Danzig védelmében való részvételéért a becsületrend keresztjét kapta és az erőd megadása után visszatért Lengyelországba. Minthogy Sándor cár nagy előszeretettel viseltetett a lengyel nemzet iránt, újjászervezte a lengyel hadsereget, és Bem 1815-ben tüzértisztként belépett e hadseregbe, de egyik feljebbvalójával vívott párbaja miatt csakhamar elbocsátották a szolgálatból.

Később azonban katonai szakoktatónak nevezték ki a varsói tüzériskolába és századossá léptették elő. Ő vezette be a Congrève-röppentyűt a lengyel hadseregben, és az ezzel kapcsolatos kísérletekről egy eredetileg franciául közzétett, majd németre lefordított műben számolt be. Bem kötekedő és engedetlen volt, s az 1820 és 1825 közötti években többször haditörvényszék elé állították, börtönnel büntették, szabadon bocsátották, ismét bezárták és végül Kockba, egy távoli

lengyel faluba küldték, ahol szigorú rendőri felügyelet alatt, elfásultan tengődött.

A lengyel hadseregből Bemet csak Sándor halálakor bocsátották el, és Konstantin, akinek figyelmét a pétervári felkelés kötötte le, szem elől tévesztette őt. Miután Bem elhagyta Orosz-Lengyelországot, visszavonult Lembergbe, ahol felügyelő lett egy nagy szeszfőzdében és könyvet írt a gőznek alkohollepárlásra való alkalmazásáról.

Amikor 1830-ban kitört a varsói felkelés, Bem csatlakozott hozzá; néhány hónap múlva tüzérőrnagy lett és 1831 májusában* részt vett az osztrolenkai csatában, ahol feltűnt ügyessége és kitartása, amellyel a túlerőben levő orosz ütegek ellen harcolt. Amikor a lengyel hadsereg támadásait a Nareven átkelt orosz csapatok ellen végleg visszaverték, összes ágyúival végrehajtott merész előretöréssel fedezte a visszavonulást. Ekkor ezredessé, röviddel ezután tábornokká nevezték ki és a lengyel tüzérség főparancsnoka lett. Amikor az oroszok Varsót ostromolták, Bem bátran harcolt, de mint parancsnok azt a hibát követte el, hogy 40 ágyúját nem vetette be, és hagyta, hogy az oroszok elfoglalják Wolát, a védelem legfontosabb pontját. Varsó eleste után Bem a hadsereg megmaradt részével Poroszországba emigrált, arra unszolta a katonákat, hogy ne tegyék le fegyverüket a poroszok előtt, s ezáltal egy véres és szükségtelen harcot provokált, amelyet akkoriban fischaui csatának neveztek.

Bem ezután elhagyta a hadsereget, Németországban lengyel emigránsokat segélyező bizottságokat szervezett és ezzel kapcsolatban Párizsba ment. Rendkívüli egyénisége következtében, amelyben az exakt tudományok iránti buzgó hajlam nyughatatlan tettvággyal egyesült, mindig kész volt kalandos vállalkozásokba bocsátkozni, melyeknek kudarca ellenségeinek használt. Így miután 1833-ban saját felelősségére eredménytelenül próbált egy lengyel légiót felállítani Don Pedro javára, árulónak bélyegezték és egyik kiábrándult honfitársa Bourges-ban, ahol Bem a légiójába próbálta toborozni a lengyeleket, rálőtt. 1834 és 1848 között beutazta

* 1831. május 26-án; az angol szövegben: júniusban. — *Szerk.*

Portugáliát, Spanyolországot, Hollandiát, Belgiumot és Franciaországot. Amikor 1848-ban Lengyelország osztrák megszállta részében az első forradalmi tünetek mutatkoztak, Lembergbe, majd onnan október 14-én Bécsbe sietett; minden, ami itt a védőművek megerősítése és a forradalmi hadak megszervezése terén történt, Bem személyes erőfeszítéseinek köszönhető. Amikor egy általa vezetett kitöréskor október 25-én a bécsi garde mobile rendetlenül megfutamodott, keserű szemrehányásokban tört ki, amelyekre az árulás hangos vádjával feleltek. Ezek a vádak képtelenségük ellenére olyan hatást keltettek, hogy Bemet haditörvényszék elé állították volna, ha nem félnek a lengyel légió felkelésétől. Miután október 28-án figyelemre méltóan védelmezte a Jägerzeilen emelt nagy barikádot és miután a bécsi magisztrátus tárgyalásokat kezdett Windischgrätz herceggel, Bem eltűnt. A bizalmatlanság, amelyet rejtélyes menekülése még csak fokozott, Bécsből elkísérte Pestre is, és amikor a magyar kormánynak azt az okos tanácsot adta, hogy ne engedélyezze egy külön lengyel légió felállítását, egy Kolodjecki nevű lengyel pisztollyal rálőtt a vélt árulóra, s a lövés súlyosan megsebesítette Bemet.

Az erdélyi háború, amelynek vezetésével a magyar kormány megbízta Bemet, saját éleselméjűségére utalva azonban, hogy hadsereget találjon ehhez — ez Bem katonai pályafutásának legfontosabb szakasza és világos fényt vet hadvezéri művészetének sajátos jellegére. Első hadjáratát 1848 december vége felé kezdte meg mintegy 8000 főnyi csapattal, amely rosszul volt felfegyverezve, amelyet sietve toboroztak össze és amely a legkülönfélébb elemekből állt — kiképzetlen magyar újoncokból, honvédekből, bécsi menekültekből és egy kis csoport lengyelből —, egy tarka tömeggel, amely erdélyi előrenyomulása során állandóan hozzáözönlő székelyekkel, szászokkal, szlávokkal és románokkal erősödött. Mintegy két hónap múlva Bem befejezte hadjáratát, legyőzve a 20 000 főnyi osztrák hadsereg élén álló Puchnert, a 6000 főnyi orosz segédcsapat fölött parancsnokoló Engelhardtot, valamint Urbant és szabadcsapatait. Miután az utóbbit arra

kényszerítette, hogy Bukovinába meneküljön, a másik kettőt pedig, hogy Havasalföldre vonuljanak vissza, megtisztította egész Erdélyt, kivéve Károlyváros kis erődjét. Bátor rajtaütéseivel, merész manővereivel, erőltetett meneteivel és azzal a nagy bizalommal, amelyet személyes példájával csapataiban kelteni tudott, biztos helyek ügyes kiválasztásával és azáltal, hogy a döntő pillanatban mindig tüzérségi támogatást nyújtott, ebben az első hadjáratában a partizánháború és hegyi kisháború elsőrendű tábornokának bizonyult. Mesternek mutatkozott abban is, hogyan kell egy hadsereget igen gyorsan felállítani és megfegyelmezni; de minthogy megelégedett a szervezettség első nyers formáival, és elhanyagolta azt, hogy válogatott csapatokból egy magot képezzen, ami pedig mindenekelőtt szükséges volt, rögtönzött hadserege az első komoly nehézségeknél álomként eltűnt. Erdélyi fellépése alatt jó hírt szerzett magának azzal, hogy megakadályozta a magyar kormánybiztosok értelmetlen és oktalan kegyetlenkedéseit. Az egymás ellen harcoló nemzetiségek megbékéltetésének politikája segítette őt abban, hogy haderőit néhány hónap alatt 40 000—50 000 főre növelje, s jó lovassággal és tüzérséggel rendelkezzen. Ha néhány csodálatos manővere ellenére a bánáti hadjárat, amelyet ezzel a számszerűleg erős hadsereggel indított, nem hozott tartós eredményt, figyelembe kell vennünk, hogy a tehetségtelen magyar tábornokkal* való együttműködés következtében meg volt kötve a keze. Erős orosz csapatoknak Erdélybe való betörése és a magyarok ezt követő vereségei Bemet visszaszólították első hadjáratának színhelyére. Miután hiába próbált moldvai terület megtámadásával elterelő manővert végrehajtani az ellenség hátában, visszatért Erdélybe és ott július 31-én** Segesvárnál a Lüders vezette háromszorta erősebb orosz csapatok teljesen megfutamították. Ő maga is csak úgy kerülte el a fogságot, hogy hirtelen egy mocsárba ugrott, s onnan néhány menekülő magyar huszár szabadította ki. Miután összeszedte hadserege maradványait, augusztus 5-én rohammal másodszor is

* Vécsey Károly tábornok. — *Szerk.*
** Az angol szövegben: július 29. — *Szerk.*

elfoglalta Nagyszebent, de erősítés hiányában csakhamar újra fel kellett adnia a várost. Augusztus 7-én egy szerencsétlen ütközet után ismét visszatért Magyarországra, ahová időben érkezett, hogy átélje a temesvári döntő csata* elvesztését.

Miután hiába kísérelte meg, hogy a megmaradt magyar csapatokkal Lugosnál utoljára ellenállást fejtsen ki, visszatért Erdélybe, ott tartotta magát a túlerővel szemben, amíg azután augusztus 19-én kénytelen volt török területre menekülni. Hogy új működési lehetőséget teremtsen magának Oroszország ellen, Bem felvette a mohamedán vallást, és a szultántól Amurát néven pasai rangot kapott, valamint parancsnokságot a török hadseregben; de az európai hatalmak tiltakozására Bemet száműzték Aleppoba. Ott 1850 novemberében sikerült elnyomnia a mohamedán népességnek a keresztény lakosok elleni véres kilengéseit; körülbelül egy hónappal később heves lázban, minden orvosi segítséget elutasítva, meghalt.

A megírás ideje: 1857 szeptember.
A megjelenés helye: New American Cyclopaedia, III. köt. 1858.
Eredeti nyelve: angol.

* 1849 augusztus 9 — *Szerk.*

JEGYZETEK

[1] Ezzel a címmel közöljük ebben a kötetben Engels Hogyan „forradalmasítja" Eugen Dühring úr a tudományt, avagy Anti Dühring című könyve (először cikksorozat formájában jelent meg 1877—1878 ban, külön könyv formájában pedig 1878 ban) második részének három fejezetét. Ebben a három fejezetben megbírálja Dühringnek, a német kispolgári vulgáris eklektikus filozofusnak „eroszakelméletét" és Dühring elméletével szemben kifejti a történelmi materializmus legfontosabb tételeit.

Engels a dialektikus és a történelmi materializmus álláspontjáról kiindulva feltárja a gazdasági élet és a politika közötti kapcsolatot, s bemutatja a gazdaság meghatározó szerepét, valamint a politikai felépítménynek a gazdasági alapra gyakorolt aktív visszahatását. Engels rávilágít arra, hogy a hadsereg és a hajóhad miképpen függ a gazdasági feltételektől, s elemzi a fegyveres erők és a haditechnika fejlődésének anyagi alapjait.

Engels felvázolja a hadügynek a középkortól a XIX század hetvenes éveiig végbement fejlődését, s ezzel mélyrehatóan általánosítást nyújt a háborúk történetéről, összefoglalja a legfontosabb eredményeket, amelyeket abban az időben a marxista tudomány ezen a téren elért.

Gyűjteményünkben Engelsnek ezt az összefoglalását többi katonai műve elé bocsátottuk.

[2] A 13 északamerikai angol gyarmat forradalmi, felszabadító függetlenségi háborújáról van szó, amely 1775 től 1783-ig tartott. E háború fő oka a kialakuló amerikai burzsoá nemzetnek az a törekvése volt, hogy kivívja önállóságát és felrobbantsa a kapitalizmus fejlődésének azokat az akadályait, amelyeket az Angliától való gyarmati függőség az útjába állított. A háború első éveiben az angolok voltak fölényben, de 1777 ben a saratogai győzelem után az amerikai csapatoknak sikerült megfordítaniuk a háború menetét. Az észak amerikai gyarmatok számára kedvező volt, hogy ellentétek támadtak Anglia és több európai hatalom között. Az Anglia ellen folyó háborúba 1778 ban Franciaország, 1779 ben

Spanyolország, s 1780-ban Hollandia is bekapcsolodott. Az északamerikai gyarmatokat nagyban segítette Oroszország politikája is. Oroszország 1780-ban Hollandiával, Dániával, Svédországgal, Poroszországgal, Ausztriával és más államokkal megkototte a fegyveres semlegesség támogatására vonatkozó szerzodéseket, amelyek értelmében fegyveres védelemben részesítették az Angliával hadban állo országok kikotőibe induló semleges kereskedelmi hajókat. 1781. október 19-én az angolok fő erői Yorktown mellett kapituláltak, és Anglia csakhamar kénytelen volt békét kotni (végleges formában Versailles-ban, 1783. szeptember 3-án), amelyben elismerte egykori gyarmatainak fuggetlenségét, s ezek az egykori gyarmatok új államot alapítottak: az Amerikai Egyesult Államokat.

A fuggetlenségi háborúban dontő szerepuk volt az amerikai farmerek, munkások és városi kispolgárok tomegeinek. Ők alkották a zomét az amerikai milíciának, amelynek kiképzése és szervezettsége a háború elején még igen gyenge lábon állt, de harci szellem és harcászat tekintetében felulmúlta Anglia zsoldos hadseregét (e hadsereg nagyobbára a német fejedelemségekben toborzott zsoldosokból állott). A győzelem gyumolcseit azonban az amerikai ultetvényesek és a nagyburzsoázia élvezte, s az Egyesult Államokban olyan rendszert teremtettek, amely fenntartotta a dolgozok kíméletlen kizsákmányolását, a déli államokban pedig a négerek rabszolgaságát.

[3] A XVIII. század végi francia polgári forradalom nyomán konfliktus támadt a forradalmi Franciaország és az európai feudális-abszolutista államok kozott. Igen ádáz ellensége volt a francia forradalomnak az angol arisztokrácia és nagyburzsoázia is. 1791-ben Anglia és Oroszország támogatásával megszuletett Poroszország és Ausztria ellenforradalmi koalíciója, amely 1792-ben hadba lépett Franciaországgal. 1793-ban nyíltan csatlakozott a koalícióhoz Anglia, Hollandia, Spanyolország, Nápoly, Szardínia és tobb kisebb német és olasz állam is. A koalíciós seregeknek Franciaország teruletére való betorését a Francia Koztársaság ellen szótt belső osszeesküvések és lázadások kísérték. A koalíció csapatai és a belső ellenforradalom ellen vívott háborúban hallatlan mértékben megmutatkozott a néptomegek hazafias és forradalmi szelleme. 1793. augusztus 23-an a Nemzeti Konvent rendeletileg bevezette az általános hadkotelezettséget, s ezzel megvetette az alapját a nagytomegű fegyveres erők burzsoá rendszerének. A forradalmi seregek, amelyek jelentos része a haza védelmének eszméitol fűtött önkéntesekből állott, 1793—1794 folyamán súlyos csapásokat mértek az ellenségre, s tobb frontszakaszon az ellenség teruletére vitték át a hadműveleteket.

Miután 1794 nyarán megbukott a jakobinus forradalmi kormány és a nagyburzsoázia jutott hatalomra, Franciaország háborúi egyre inkább hódító háborúkká váltak. Ez legvilágosabban Napoleon 1799-ben végrehajtott ellenforradalmi államcsínyje után mutatkozott meg. A fegyveres erők szervezetében, a harcászatban és a hadászatban

végrehajtott haladó változtatásokat Napóleon felhasználta és a francia nagyburzsoázia hódító politikájának szolgalatába állította.

[4] Ez a megállapítás a hadugy fejlodésének a francia—porosz háborút kozvetlenul koveto években lehetseges perspektiváira vonatkozik, s ezért nem értelmezhető úgy, mintha Engels tagadná annak lehetoségét, hogy a kesobbiekben a fegyveres harc ujabb eszkozei jelenhetnek majd meg. A XIX. század nyolcvanas és kilencvenes éveiben Engels világosan latta, hogy újabb háborúk fenyegetnek, sokkal nagyobb arányúak, mint a francia—porosz háború, mindaddig, míg a proletár világforradalom nem végez a militarizmussal. Ezzel kapcsolatban utal a haditechnika további fejlődésének tendenciájára, bár teljes egészében természetesen nem láthatta elore, milyen méreteket olt ez a fejlódés az imperializmus korszakában.

[5] A harmincéves háború (1618—1648) Csehországnak az osztrák Habsburgok elnyomása ellen felkelésével kezdődott. Ez a felkelés volt a jel ahhoz az egész Európára kiterjedő harchoz, amely a feudális-katolikus reakció tábora (a pápa, a spanyol és az osztrák Habsburgok, a németországi katolikus fejedelmek) és a francia királyok — a Habsburgok vetélytársai — támogatását élvezó protestáns országok (Csehország, Dánia, Svédország, a polgári Hollandia, tobb német állam, amely hont adott a reformációnak, Erdély stb.) kozott dúlt. Ez a háború, amely első szakaszában a feudális-abszolutista Európa reakciós eróivel szemben ellenallás jellegét viselte, csakhamar, kulonosen 1635 után, az egymással vetélkedo kulfoldi hódítók németországi betoréseinek sorozatává változott.

A háború első — cseh — szakaszában (1618—1624) a néhány protestáns fejedelem támogatását élvezó felkelt csehek és a katolikus császári tábor kozott folyt a harc, s azzal végzodott, hogy a csehek vereséget szenvedtek es egész Németországban fokozodott a reakció. 1625-ben, mivel Franciaország segítséget nyújtott a spanyol és az osztrák Habsburgok ellen, szerződés jott létre Anglia, Hollandia és Dánia kozott. Amikor megkezdodott a második — dán — szakasz (1625—1629), a harminceves háború kiterjedt egész Európára. A dán csapatokat azonban a Wallenstein és Tilly parancsnoksága alatt álló császári katolikus seregek leverték. 1630-ban Svédország is bekapcsolódott a háborúba azzal a szándékkal, hogy a protestáns fejedelemségek védelme urugyén gyokeret verjen a Balti-tenger déli partvidékén. A háboru svéd szakasza (1630—1634) azzal kezdodott, hogy Gusztáv Adolf svéd király hadserege tobb gyozelmet aratott Tilly és Wallenstein seregei folott, de 1634-ben a császár és Spanyolország egyesult erói mégis leverték a svédeket. 1635-ben Franciaország is nyíltan Svédország és a protestáns fejedelmek melle állt. A haború elhúzódó francia—svéd szakasza csak 1648-ban ért véget a vesztfáliai béke megkotésével, amely megerősítette Németország politikai szétforgácsoltságát.

[6] 1848. június 23-án Párizsban hatalmas arányu proletárfelkelés robbant ki. A június 26 ig tartó felkelés során az 1848 as forradalmi időszak leg-

súlyosabb harcaira került sor a burzsoázia és a proletariátus között, miután az 1848 februárjában megszületett francia polgári köztársaság folyton újabb és újabb kísérleteket tett a munkások által kiharcolt minimális vívmányok semmivé tételére. A burzsoázia által tudatosan előidézett felkelés közvetlen oka az volt, hogy feloszlatták az 1848 márciusában létesített nemzeti műhelyeket, s ezáltal munkások tízezrei vesztették el kenyerüket.

7 Lamarque tábornok 1832. június 5-i temetése a polgári ellenzék tüntetésévé alakult, s ezen mintegy 200 000 ember vett részt. Csapatok vonultak fel a tüntetők ellen, s ez robbantotta ki az 1832. június 5-i és 6-i véres zavargásokat.

8 A „Rend" jelszavával léptek fel 1848 júniusában az ellenforradalmivá lett osztályok a munkásság ellen. „A júniusi napokban valamennyi osztály és párt a *rend pártjává* egyesült a proletárosztállyal, mint az *anarchia pártjával*, a szocializmus, a kommunizmus pártjával szemben." (Marx: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. Marx—Engels. Válogatott művek. 1949. I. kot. 233. old.)

9 A nemzeti műhelyekben foglalkoztatott munkások száma március derekától április közepéig 14 000-ről 60 000-re emelkedett és május folyamán már meghaladta a 100 000-et. Minthogy ezekben a műhelyekben főképpen forradalmár munkások kerültek össze, vagy legalábbis olyan munkások, akik igen fogékonyak voltak a forradalmi agitáció iránt, Emile Thomas, a műhelyek igazgatója fékentartásukra rendkívül szigorú szervezetet vezetett be. Igazgatókat, aligazgatókat, pénztárosokat és felügyelőket állított élükre, a munkásokat csapatokba, brigádokba és századokba osztotta be, katonai sorakozókat rendszeresített és szigorú büntetéseket szabott ki.

10 Cavaignac mint francia tiszt, majd kormányzó aktívan részt vett azokban a hódító hadjáratokban, amelyeket a francia burzsoázia 1830-tól Algériában az ország leigázása végett folytatott. A francia betolakodók a legbrutálisabb eszközökkel próbálták elfojtani az algériai lakosság makacs és kitartó ellenállását.

11 Garde mobile (tenyleges polgárőrség) — főleg lumpenproletár fiatalokból álló 24 ezer főnyi fegyveres testület, az ideiglenes kormány hozta létre 1848. február 25-i rendeletével, a forradalmi tömegek elleni harc végett.

12 Arról a nemesi-monarchista összeesküvésről van szó, amely 1795. október 5-én (vendémiaire 13-án) lázadást robbantott ki a konvent, a hatalomra jutott francia nagyburzsoázia fő politikai támasza ellen.

13 Az 1848 februári forradalom után a „szociális köztársaság" követelésével fellépő munkásokat nevezték voroskoztársaságiaknak. Velük szemben álltak a trikolor köztársaságiak, a National című lap körül csoportosuló „tiszta" vagy burzsoá republikánusok.

14 Garde républicaine (köztársasági gárda) — 1848. május 16-án alakult a francia kormány rendeletére, a párizsi munkások május 15-i akciója után. A 2600 főnyi garde républicaine, amely ellenforradalmi tisztek

vezénylete alatt állott, rendőri szolgálatot látott el Párizsban és a rendőrfonoknek volt alárendelve.

15 Emberi és Polgári Jogok Társasága — a júliusi monarchia idején alakult kispolgári titkos szervezet, amelyet Barbès, Huber és mások vezettek. A társaság a fővárosnak és a vidéknek számos demokrata klubját egyesítette és céljául az Emberi és Polgári Jogok 1793-as jakobinus deklarációjának megvalósítását tekintette. Sok más kispolgári szervezettől eltérően nem mondott le az ellenforradalom elleni fegyveres harcról, s egyes tagjai a párizsi júniusi felkelés élére álltak. Így például Kersausie, volt tiszt, a társaság akcióbizottságának elnöke dolgozta ki a felkelés tervét.

16 Congrève-roppentyú — 9—24 cm átmérőjű, gyújtótoltettel ellátott vaslemezhuvely.

17 L'Independance Belge című belga polgári napilapról van szó, amelyet 1831-ben alapítottak Brusszelben; a XIX. század 40-es éveiben a liberálisok sajtószerve volt.

18 1808 végén és 1809 elején Saragosa városa hősiesen helytállt a napóleoni csapatokkal szemben. Miután a franciák rohammal elfoglalták a város erődítményeit, a város lakossága még heteken át védekezett az újonnan megépített belső erődítményekben, s minden ház valóságos kis eröddé lett.

19 A francia nemzetgyűlés 1848. június 24-i ülése (vo. „Compte rendu des séances de l'Assemblée nationale", II. kot. Párizs 1849).

20 A francia nemzetgyűlés 1848. június 25-i ülése (vo. „Compte rendu des séances de l'Assemblée nationale", II. kot. Párizs 1849).

21 Garde municipale (városi gárda) — lovas rendőrség, az 1830-as júliusi forradalom után alakították és a népi felkelések leverésére használták fel; a párizsi rendőrfőnöknek volt alárendelve. Az 1848 februári forradalom után feloszlatták.

22 A Louvier-szigetet, amelyet a Szajna jobbpartjától egy keskeny folyamág választott el, 1843-ban összekötötték a szárazfölddel; ez alkotta a Boulevard Morland és Quai Henri IV. közötti térséget.

23 Lásd 21. jegyzet.

24 Praetoriánus gárda a római császárok testőrsége, amelyet Augusztus császár alapított; magasabb volt a zsoldja és rövidebb a szolgálati ideje, mint a többi csapatnak, s gyakran ők döntötték el, ki legyen a császár.

25 Lazzaronek — a deklasszált lumpenproletariátus megvető elnevezése Nápoly és Szicília királyságában. A reakciós monarchista körök több ízben is felhasználták őket a demokratikus és liberális mozgalom ellen. Jelen esetben arról van szó, hogy a lazzaronek 1848. május 15-én Nápolyban részt vettek annak a népi felkelésnek a leverésében, amely II. Ferdinánd királynak és klikkjének az alkotmány ellen intézett ellenforradalmi támadásai miatt robbant ki.

26 Az 1830 júliusi és az 1848 februári polgári forradalomról van szó. A júliusi forradalom arra vezetett, hogy megbukott az 1815-ben helyre-

állított Bourbon-monarchia, amely a nagybirtokra támaszkodott. A forradalom eredményeképpen polgári alkotmányos monarchia (az úgynevezett júliusi királyság) jött létre, az Orléans-dinasztiával az élen. Ennek a monarchiának a fő támasza a finánctburzsoázia volt. Az 1848 februári forradalom győzelme után polgári koztársaságot létesítettek (az úgynevezett második koztársaságot), amelynek ideiglenes kormányában a burzsoázia és a kispolgárság valamennyi rétege képviselve volt.

27 Az 1848 júniusi párizsi forradalom leverése után a reakciós erők Európaszerte fokozták a forradalmi mozgalom elnyomását. Ilyen jellegű volt Poroszországban az a kísérlet is, hogy a polgárorséget, amely magatartásánál fogva, kozvetve a néptomegekkel szemben, a porosz junkerek érdekeit képviselte, a junkerek kozvetlen befolyása alá vonják és maga a burzsoázia ellen használják fel. A polgárőrség — torvénytervezetét 1848. július 7-én terjesztették a porosz nemzetgyűlés elé és 1848. október 12-én fogadták el.

28 Kormányzati prezidens — egy-egy porosz kozigazgatási terulet legfőbb hivatalnoka.

29 A hű Eckart kozépkori német mondahós, a megbízható, odaadó or jelképe.

30 Kiegyező gyűlés — így nevezte Marx és Engels az 1848 as porosz alkotmányozó nemzetgyűlést, mert a forradalom vívmányainak megvédése és továbbfejlesztése helyett azt tekintette feladatának, hogy „kiegyezzen a koronával" egy alkotmányban.

31 Marx itt egy bibliai mondást alkalmaz (Zsolt., 42, 2.).

32 Marx a porosz király és a porosz kormány magatartására céloz; az 1848 márciusi napokban ugyanis látszólag engedtek a nemzeti fuggetlenséget surgető lengyel haladó erők jogos koveteléseinek és ígéretet tettek egy „nemzeti átszervezésre". Az ilyen irányú tárgyalásokkal időt nyertek ahhoz, hogy később, 1848 április—májusában, Posen nagyhercegség lengyel nemességének poroszbarát magatartására támaszkodva porosz csapatokkal a legbrutálisabban leverjék a haladó lengyel erők felkelését.

33 Heine: „Die Harzreise" („Berg—Idylle"),

34 Az olaszországi osztrák uralom ellen irányuló milánói felkelés kitorése (1848. március 18.) után Károly Albert szardíniai—piemonti király seregeivel hadműveleteket kezdett az osztrák csapatok ellen. Így akarta meggátolni azt, hogy a forradalmi népi harc egy fuggetlen olasz koztársaság kikiáltására vezessen. Károly Albert ezért arrol is lemondott, hogy a harcolni akaró forradalmi tomegeket megszervezze.

Két hadjáratban — az egyik 1848 márciusától augusztusáig tartott és fegyverszunettel ért véget, a másik 1849 márciusa és augusztusa kozott zajlott le — az osztrákok megverték a szardíniai csapatokat.

35 Miután a magyar hadsereg legyőzte és Magyarországról kiűzte az osztrák ellenforradalmi csapatokat, az osztrák kamarilla az orosz cárhoz fordult katonai segítségért a magyar forradalom leveréséhez. A porosz kormány

átengedte területén az oroszokat, akik előtt a magyar hadsereg maradványai súlyos harcok után 1849. augusztus 13-án Világosnál letették a fegyvert.

36 Engels Wellingtont konzervatív-arisztokrata politikusként jellemzi, aki makacs ellenállás után bizonyos elengedhetetlen engedményeket tett a burzsoáziának, s politikai taktikáját összehasonlítja katonai taktikájával, a parancsnoksága alatt álló angol hadseregnek Torres Vedras (Portugália) erődítményébe való 1810. évi visszavonulásával.

37 1848. április 10-én Londonban katonaságot vontak össze, amikor a chartisták tüntetést terveztek, s a parlament elé készültek felvonulni, hogy átadjanak egy petíciót kétmillió aláírással. Nagyarányú tüntetés helyett mindössze 30 000 ember gyűlt össze; a chartisták konvenciója lemondta a felvonulást, s a parlament a petíciót visszautasította. A chartista mozgalmat ezáltal megsemmisítő csapás érte.

38 1848. április 16-án a nemzetőrség a városháza előtt szétkergette a párizsi munkások békés tüntetését. 1848. május 15-én tüntető párizsi munkások behatoltak a nemzetgyűlésbe és feloszlatását követelték. A nemzetőrség fegyveres erővel beavatkozott, a tüntetés több vezetőjét, köztük Blanquit is, letartóztatták.

39 Bomba király — II. Ferdinánd, Nápoly és Szicília királyának gúnyneve.

40 Lásd 34. jegyzet.

41 Célzás Kossuthra, aki 1851-ben angliai agitációja idején azzal próbálta megnyerni a polgári közönség rokonszenvét és pénzét, hogy szüntelenül azt hangoztatta, Magyarország forradalmi kormánya a törvény talaján áll, a király viszont törvénytelenül jár el.

42 Kossuth agitációját főképpen a liberális angol free traderek támogatták, akiknek az élén Cobden állott.

43 Lancaster-iskola — Joseph Lancaster, angol kvéker (kvékerek — szigorú önmérsékletet hirdető vallásos szekta), a kölcsönös oktatás egyik feltalálója és terjesztője. — A kölcsönös oktatás lényege az volt, hogy az alsóbb tagozatok tanulóit, a tanítók felügyelete mellett, a felsőbb tagozatok tanulói oktatták.

44 John Hampden, az angol alsóház egyik ellenzéki vezére a XVII. század harmincas és negyvenes éveiben, több ízben is megtagadta a király által kirótt egyik adó megfizetését, mert ellentetben állott a Magna Chartával. Hampdennek ez a magatartása 1637-ben elindította az angol társadalom széles rétegeiben az abszolútizmussal szembeni ellenzék erősödését.

Az észak-amerikai angol gyarmatok függetlenségi háborújának előjátéka az volt, hogy az amerikaiak tiltakoztak az angol kormány által önkényesen bevezetett gyarmati adók és vámok ellen, s passzív ellenállást tanúsítottak ezekkel szemben; megtagadták a bélyegilletékek lerovását és bojkottálták az angol árukat.

45 A német nemzetgyűlést 1848. május 18-án nyitották meg Frankfurt am Mainban. Fő célja Németország politikai szétforgácsoltságának fel-

számolása és egy egész Németországra érvényes alkotmány kidolgozása lett volna. Ámde a nemzetgyulés nem lett az ország forradalmi egyesítésének igazi szervévé. Liberális tobbségének gyávasága és ingadozása, a kispolgári baloldali elemek határozatlansága és kovetkezetlensege folytán egyszerű vitaklubbá fajult, amely parlamenti fecsegéseivel elvonta a tomegeket a forradalmi harctól. A gyülésnek nem volt semmilyen tényleges hatalma, mert lemondott az osszném et fegyveres erők létesítéséről. A német államok kormányai nem sokat torődtek a gyúléssel, szintúgy az általa alakított kozponti kormánnyal sem, amelynek élére János osztrák főherceget állították, német „birodalmi kormányzóvá" nevezvén ki őt. A frankfurti gyűlés rendkívul gyengének bizonyult az ellenforradalmi erők támadása idején, s kizárólag a kozvetítő szánalmas szerepére szorítkozott: képviselőket kuldott ki (pél dául Olmutzbe az osztrák császárhoz a bécsi októberi felkelés leverése idején), hogy megegyezésre jusson a monarchista korokkel. A baloldali kisebbségnek csupán néhány tagja vett részt a forradalmi harcokban. A frankfurti gyűlés 1849 nyarán feloszlott.

46 1849 március végén a frankfurti nemzetgyűlés befejezte a német birodalmi alkotmány kidolgozását. A császári koronát a porosz királynak ajánlották fel, de ez visszautasította és megtagadta az alkotmány elismerését. Peldáját más német uralkodók is kovették. A frankfurti gyűlés és a monarchista ellenforradalmi tábor kozotti konfliktusok során népi felkelések tortek ki Szászországban, a Rajna-vidéken, Badenben és Pfalzban. A felkelők a birodalmi alkotmány mellett szálltak síkra és a frankfurti gyűlés tobbségének akarata ellenére forradalmi jelleget adtak az alkotmány elfogadásáért vívott harcuknak. Ez a harc a felkelők vereségével végződott, s ez volt Németországban az 1848—1849-es burzsoá demokratikus forradalom utolsó szakasza.

47 Idstedti utkozet — 1850. július 24—25-én a dán hadsereg Idstedtnél (schleswigi helység) szétverte a Willisen parancsnoksága alatt álló schleswig-holsteini seregeket. Ez volt az utolsó szakasza annak a felszabadító háborúnak, amelyet Schleswig és Holstein 1848 óta a dán uralom ellen vívott. A háborúban Poroszország is részt vett, hogy segítség urugyén a német szovetség tobbi állama után Schleswiget es Holsteint is bekebelezze.

48 Ennek a befejezetlenul maradt munkának az indítéka Techownak, egy Londonban élő egykori porosz tisztnek, az 1848—1849-es forradalom részvevőjének „forradalmi" kiáltványa volt. Techow úgy vélte, hogy „megszervezheti" a forradalmat, mint az ellenforradalmi hatalmak ellení háború tisztán katonai kérdését. Marx buzdítására Engels valószínűleg 1851 szeptembere és decembere kozott foglalkozott e forradalomcsinálás bírálatával. Louis Bonaparte 1851. december 2-i államcsínyje a munka kozzétételét feleslegessé tette.

Az írás először a Neue Zeit 1914—1915-os 33. évfolyamában jelent meg.

[49] Célzás a felkelő csapatok nagy részének az 1849-es baden—pfalzi felkelés idején tanúsított magatartására.

[50] 1830 áprilisában Franciaország uralkodó osztálya háborút indított Algéria meghódítása, s egyben a belföldi elégedetlen tömegek figyelmének elterelése céljából. A háború évekig elhúzodott. Az algériai lakosság makacs ellenállást tanúsított a francia betolakodokkal szemben, s ebben a kis háború módszereit alkalmazta. Kis háborún kis csapategységek fegyveres összetűzéseit értették rajtaütéseket, orvtámadásokat, kisebb helyörségek kifustolését — anélkül, hogy erősebb csapategységek nagyobb utkozeteket vívtak volna egymással. A kis háborút rendszerint az ellenséges hadsereg hatában folytattak.

[51] A porosz hadsereg sematizmusával és pedantériájával Engels Gyalogság című cikkében behatóbban foglalkozik. Lásd e kötetben

[52] Konskripció — a hadkoteles férfiaknak törvényileg szabályozott besorozása katonai szolgálatra. Amikor a korosztályokba osztott férfiak elérték a szolgálattétel idejét, sorshúzás útján választották ki a törvényileg megállapított létszámot. Azok, akik a sorsolás alapján mentesultek, tartalékba kerultek és a nemzetőrségben az országon belül teljesítettek szolgálatot. 1815 tol a katonakotelesek helyettesíthették magukat a konskripcio alá nem eső önkéntes helyettesek által, a megváltást is lehetővé tették.

Porosz Landwehr — ez a rendszer Poroszországban a tényleges hadsereg mellett önálló milícia-szerű hadseregként az 1813 as felszabadító háborúk során alakult ki. Poroszország uralkodó osztalya később saját céljaira használta fel. A Landwehr első korosztálya a katonai szolgálatbol leszerelteket és a tényleges szolgálatra be nem hívott 26—32 éves férfiakat olelte fel, a második korosztály a 32—39 éveseket. Az utóbbit háború esetén helyőrségi szolgálatra és megszálló csapatoknak szánták. Az első korosztalyt vasárnaponként, valamint tavasszal és ősszel behívták gyakorlatra, a második korosztályt békeidőben nem hívták be.

Svájci milícia — ez a rendszer az általános hadkotelezettségen alapult. A polgárok kotelesek foglalkozásuk mellett részt venni katonai kiképzésben, s mindenkor készenlétben állni katonai szolgálat teljesítésére.

Levée en masse — ez a forma a francia forradalmi háborúk idején keletkezett. Általános mozgósítás volt, amelynek során csaknem az egész férfilakosságot fegyverbe szolították az ellenséges betoréssel szembeni honvédelemre.

[53] Ezt a tételt Engels később maga is tobb helyutt korrigálta. 1887-ben például Sigismund Borkheim Zur Erinnerung an die deutschen Mordspatrioten 1806—1807 című munkájához írt bevezetőjében zseniálisan előrelátva egy eljovendő világháború lefolyását és eredményeit, annak tartamát három-négy évre becsulte.

[54] Ez a gondolat szorosan összefuggott Marxnak és Engelsnek a proletárforradalomról szóló tanításával. Marx és Engels azt az akkoriban helyes nézetet vallotta, hogy a forradalom csak akkor gyozhet, ha tobb országban egyidejűleg vívjak meg.

55 A mostani vorosok — Engels itt az 1848 és 1852 kozotti időszak koztársasagi demokratáira gondol.

56 New York Daily Tribune — amerikai polgári lap, amely 1841-től 1924-ig jelent meg. A hatvanas évek elejéig az ultetvényes rabszolgatartok oligarchiájaval szembeszálló északi államokbeli demokrata burzsoá korok nézeteit képviselte. 1851-től 1862 márciusáig a lapban Marx és Engels számos cikke és tudósítása is megjelent. A hatvanas években a lap elvesztette demokrata jellegét és csakhamar a reakciós, agresszív burzsoázia szócsovévé vált

57 1800 junius 14-én Napoleon Marengónál dontó gyozelmet aratott az osztrákokon. Elószor biztosnak látszott az osztrákok gyozelme, de aztán Desaix és Kellermann parancsnoksága alatt friss tartalékokat vetettek be, s ez a franciák javára dontotte el a csatat Ezzel a győzelemmel Napóleon biztosította magának csaknem egesz Felso-Olaszországot.

58 A Poroszország es a Svájci Koztársaság kozott Neuchâtel (Neuenburg) kanton korul 1856 végén—1857 elején kitort konfliktusrol van szo A konfliktust csak 1857 májusában III Napoleon kozvetitésével sikerult rendezni. IV. Frigyes Vilmosnak le kellett mondania Neuchâtelre valo dinasztikus igényeirol.

59 Az 1796—1797. évi hadjáratban Bonaparte tábornok, akit az Észak-Olaszországba való betorésre osszevont francia seregek élére állitottak, dontó csapást mér a szovetséges osztrák és piemonti (szardíniai) csapatokra. Bonaparte tobb sikeres csatája után a szardíniai király kénytelen volt fegyverszunetet kotni, s Bonaparte az osztrákok ellen vethette be osszes eroit. 1796 májusában a franciák elfoglalták Milánót és kiszorították az osztriákokat Lombardiából. Tobb sikeres utkozet után Bonaparte seregei a Juli Alpokon át Bécs ellen vonultak Az osztrák kormány kénytelen volt targyalásokba bocsatkozni és a Bonaparte diktálta feltételekkel aláírni a campoformiói békét.

60 A tiroli parasztoknak 1809-ben Andreas Hofer vezetése alatt a napóleoni csapatok ellen indított felkeleserol és szabadságharcáról, valamint a spanyol népnek 1808-tol 1813-ig a francia megszállók ellen vivott partizánharcárol van szó.

61 A karlista felkelést Spanyolországban 1833 ban a katolikus papság, a foldesurak és a katonatisztek reakciós abszolutista korei robbantották ki, amelyek a burzsoáziának es liberális foldesuraknak az érdekében reformokat bevezeto Mária Krisztina régenssel szemben a trónkoveteló Don Carlost támogatták.

Az észak-kaukázusi hegyi torzseknek a cári Oroszország elleni háborúját a XIX. század huszas éveinek végén a cárizmus gyarmatosító politikája és a cári kormány támogatását élvezo helyi foldesurak elnyomó magatartása robbantotta ki.

62 Angliának Kína ellen 1839—1842-ben vivott hódító háborujáról van szó Az angol gyarmatosítóknak az szolgált urugyul Kína megtámadására

hogy a kínai kormány intézkedéseket tett az angolok ópiumcsempészése ellen. Ezért nevezték ezt a háborút ópiumháborúnak (első).

63 1856 októberében az angol gyarmatosítók újra megkezdték a hadműveleteket Kína ellen. A háborút az robbantotta ki, hogy a kínai hatóságok elfogtak egy angol lobogó alatt hajózó kínai csempészhajót. Az angol gyarmati hatóságok ennek az urugynek a felhasználásával súlyos követeléseket támasztottak Kínával szemben, s ezeket Kanton barbár bombázásával is alátámasztották. Ezt a háborút, amelyben az angolokat a francia gyarmatosítók is segítették, második ópiumháborúnak nevezték. Az 1860-ban kirobbantott harmadik ópiumháború következtében aztán Kína ténylegesen félgyarmati országgá vált.

64 1851-ben Kínában nagyarányú antifeudális, felszabadító parasztmozgalom bontakozott ki, amely taiping-felkelés néven került be a történelembe. A felkelést 1864-ben a legkegyetlenebb módon elfojtották az angol—francia—amerikai intervenciós csapatok és a Mandzsudinasztia buntető serege.

65 Az 1806—1812-es orosz—török háborút Törökország robbantotta ki a napóleoni Franciaország ugynokeinek buzdítására. Amikor Napóleon 1807-ben békét kotott Oroszországgal, kénytelen volt formálisan beszuntetni a Törökországnak nyújtott segítséget. 1811-ben Kutuzovot nevezték ki a moldvai orosz hadsereg parancsnokává, s az ő hadisikerei 1812-ben rákényszerítették Törökországot a bukaresti béke megkötésére. Ily módon meghiúsult Napóleonnak az a terve, hogy oroszországi betorésénél felhasználja a török hadsereget.

Az 1828—1829-es orosz—török háborút Oroszország robbantotta ki abban a törekvésében, hogy vezető szerephez jusson a Balkán-félszigeten. Ez a háború a drinápolyi békével ért véget, amelynek értelmében Oroszország kezére kerult a Duna torkolata és tobb észak-kaukázusi helység. Törökország kénytelen volt elismerni Görögország autonómiáját, valamint nagyobb önállóságot adni Moldvának, Havasalföldnek és Szerbiának.

66 *Oltenitánál* 1853. november 4-én az oroszok Dannenberg tábornok tehetségtelensége miatt csatát vesztettek. *Cetateánál* 1854. január 6-án az oroszok, megfutamítva a torokoket, nagy veszteségeket szenvedtek. *Kars* török erőd hosszú ostroma idején (1855 június—november) az oroszok szeptember 29-én megrohamozták az erődot, de a roham kudarccal végződott az ostromlók erejének elégtelensége, valamint annak következtében, hogy az ostromlottak előre tudtak a készülő rohamról. A helyőrség csak november 24-én adta meg magát. Az *Ingur* folyónál 1855. november 6-án az orosz csapatok nagy veszteségeket szenvedtek a túlerőben levő torokoktől és visszavonultak Mingréliából.

67 1857 májusában Indiában hatalmas nemzeti felkelés tort ki az angol uralom, az angol gyarmatosítók garázdálkodásai ellen. A nép elégedetlensége a szipoj csapatokra is átterjedt.

68 Inkermani utkózet (Szevasztopol mellett) — az orosz hadsereg és az angol—francia csapatok 1854. november 5-i csatája, amellyel az orosz

parancsnokság meg akarta akadályozni Szevasztopol rajtautésszerű megtámadását és rá akarta kényszeríteni a szovetségeseket az erőd koruli ostromzár feloldására. A csata a szevasztopoli helyőrség hosi kirohanása ellenére az oroszok vereségével végződött, de súlyos veszteségeket okozott a szovetségeseknek is és hosszú ostromra kényszerítette őket.

69 Miután Aud, amelyet az angolok már 1856-ban vazallus királyságból kozvetlen angol birtokká változtattak, az indiai felkelés egyik fő góca lett, Canning, India fokormányzója proklamációjával elkobozta mindazoknak az audi foldbirtokosoknak a foldjait, akiknek valami kozuk volt a felkeléshez. E rendszabály célszerűtlenségét azonban csakhamar az angol gyarmatositók is felismerték, s rugalmasabb politikához folyamodtak, igyekezve maguk mellé állítani a helyi arisztokrácia áruló elemeit.

70 Az elso angol—szikh háború (1845—1846) csatáiról van szó.

71 Makedóniai Nagy Sándor halála után, i. e. 323-ban, birodalmát hadvezérei felosztották egymás kozott, s tobb rabszolgatartó államot alakítottak. Az egyik ilyen állam a Szeleukidák királysága volt, amely felolelte Szíriát, Palesztínát, Mezopotámiát, Orményországot, s torzsek és népek laza konglomerátuma volt.

72 Szamnit háborúk (i. e. 343—341, 327—304 és 298—290) — a rómaiak háborúi a szamnitok ellen (itáliai torzsek egy csoportja a Középső-Appenninok hegyvidékén), abban az időszakban, amikor Róma Közép-Itália uralmáért harcolt. A szamnitok feletti győzelem fontos állomás volt a római rabszolgatartó állam megszilárdulásában és az itáliai torzseknek Róma uralma alatt való egyesítésében.

73 Pún háborúk (i. e. 264—241, 218—201 és 149—146) — a két legnagyobb ókori rabszolgatartó állam — Róma és Karthágo — háborui a Foldkozi-tenger nyugati térségei feletti uralomért, újabb teruletekért es rabszolgákért. Az első pún háború eredményeként Karthágo kénytelen volt átengedni Rómának Szicíliát és a kornyező szigeteket, a második háborúban elvesztette hajóhadát, osszes nem afrikai birtokait (Hispania stb.) és óriási hadisarcot fizetett Rómának. Miután a rómaiak így megtorték Karthágo hatalmát, a harmadik pún háború eredményeképpen felszámolták a karthágoi államot, Karthágo városát pedig lerombolták.

74 Engelsnek a gyalogság középkori hanyatlására vonatkozó megjegyzése főképpen a nyugat-európai országokra vonatkozik. A keleti teruleteken a gyalogság a kozépkorban mindvégig fontos szerepet játszott. Ennek egyik magyarázata az, hogy az itt élő népek nagy tomegei aktívan részt vettek a tatár—mongol, a német, a svéd és más hódítók elleni felszabadító háborúkban.

75 Laupennél (Bern kozelében) 1339. június 21-én a szabad parasztokból álló svájci gyalogság vereséget mért az osztrák, az elzászi és a savoyai feudálisok szovetséges lovagi hadseregére. Ez a csata nagy jelentőségű volt a svájci kantonok szabadságharcában.

[78] Malplaquet-nél (belgiumi falu) 1709. szeptember 11-én utkozott ossze Villars tábornagy francia hadserege Savoyai Jenő és Marlborough egyesult osztrák—angol—holland csapataival. A francia seregek vereséget szenvedtek és kénytelenek voltak visszavonulni, noha a szovetségeseket a csatában sokkal nagyobb veszteségek érték, mint oket.

[77] Jenánál és Auerstedtnél 1806. oktober 14-én a porosz csapatok sulyos vereséget szenvedtek a franciáktol, a napóleoni Franciaorszag es a porosz—angol—orosz—sved koalíció kozotti háború idején. A ket városnál ugyanazon a napon elszenvedett vereseg oka a feudális Porosz ország válsága, az elavult Nagy Frigyes fele vonaltaktika tarthatatlan saga, a porosz parancsnoksag tehetetlensége volt

[78] Lexington és Concord mellett (Massachusetts allam) 1775 április 19-én az angol reguláris csapatok vereséget szenvedtek a szétszort alakzatban harcoló amerikai felkelóktol. Ez a csata nyitotta meg az eszak amerikai angol gyarmatok fuggetlenségi háborujat

[79] A trebiai csata i. e. 218 decemberében folyt le a második pun háboru idején, amikor Hannibal karthágói hadvezer az Alpokon átkelve varatlanul megjelent Észak-Itáliában.

[80] A cannae i csata (i. e. 216 augusztusában) a második pun háboru leg nagyobb, és az egész okor egyik legjelentosebb csatája volt, amelyben Hannibal bekerítette és felkoncolta a számbeli folényben levo romai seregeket. (Vo. 73. jegyzet.)

[81] Parthia — ókori ázsiai birodalom, a romaiak félelmetes ellenfele, kiterjedt a mai Iránra, Irakra, Örményországra stb.

[82] A novarai csatában (Észak-Itália) a milánói herceg svájci zsoldos csapatai 1513. június 6-án vereséget mertek a francia csapatokra. E vereség kovetkeztében kudarcot vallott XII. Lajos francia király 1513. evi itáliai hódító hadjárata.

[83] Első sziléziai háború — az osztrák orokosodési háboru része, amely a Poroszország és Ausztria kozott 1740-től 1742-ig lezajlott hadmuveleteket oleli fel, II. Frigyes sziléziai betorésétől az osztrákokkal valo első kulonbéke megkotéséig.

[84] A wurzburgi csatában (Bajorország, 1796. szeptember 2—3.) a Francia Koztársaságnak az első Franciaország-ellenes koalícióval vivott háborúja idején az osztrák csapatok Károly főherceg parancsnoksága alatt vereséget mértek Jourdan tábornok francia hadseregére, s ez kénytelen volt a Rajna mogé visszavonulni. Az osztrákok győzelmeben donto szerepe volt a nagyszámú lovasságnak.

[85] Lutzennél (Szászország) 1813. május 2-án I. Napóleon hadserege megutkozott az orosz—porosz szovetséges seregekkel. A csata egyik felnek sem hozott dontő sikert.

[86] Balaklavánál (Krím) 1854. október 25-en az orosz csapatok súlyos szárnycsapást mértek az angol—torok seregekre.

[87] Arról a csatáról van szó, amelyet 451-ben a catalaunumi mezon, a mai Châlons mellett vivtak meg az európai népek (romaiak, gallok, germánok) a hunokkal.

88 A simacsovű ágyúk idején a kalibert az ágyúgolyó súlyával fejezték ki. Ezt a kaliber-meghatározást később átvitték a henger alakú lovedéket lövő vontcsovű ágyúkra is. Ez esetben a kaliber nem a henger alakú lovedék súlyát, hanem a vele azonos átmérőjű golyó súlyát fejezi ki.

89 A fornovói csatában (Észak-Itália) 1495. július 6-án az észak-itáliai feudális államok megtámadták VIII. Károly francia király hadseregét, amely az Appenninokon át visszatérőben volt Franciaországba, olaszországi hódító háborújából. A csatát az erős tüzérséggel rendelkező franciák nyerték meg.

90 Pirmasensnél 1793. szeptember 14 én a Francia Koztársaság elleni első európai koalíció háborúja idején a porosz seregek vereséget mértek a moseli francia hadseregre. Ebben az utkozetben a poroszok sikeresen felhasználták nagy létszámu tüzérséguket.

91 Bunzelwitzi megerősített tábor — tábori erődítés Szileziában, amely II. Frigyes porosz király parancsára készult 1760-tól a hétéves háboru idején (1756—1763), II. Frigyes hadserege 1760—1762-ben tobb izben védelmi állást foglalt ebben a táborban az orosz és az osztrák csapatokkal szemben. A Torres Vedrasnál (Portugália, a Tajo és az atlanti tengerpart kozott) Wellington parancsára megerosített vonalnak fontos szerepe volt abban, hogy az egyesult angol—portugál—spanyol csapatoknak sikerult 1811 márciusaban visszavonulásra kényszeríteni Massena tábornagy francia csapatait. Az elzaszi Weissenburg (vagy Vissenbourg) elotti erodítményeket még a XVII. század elején építették, majd a század kozepén Cormontaigne hajtott rajtuk végre tokéletesítéseket. A Francia Koztársaságnak a koalíció ellen vívott háborújában tobbszor gazdát cseréltek, amíg 1793 december végén a moseli francia hadsereg Hoche tábornok parancsnoksága alatt végleg el nem foglalta óket.

92 Angliának a forradalmi, majd a napóleoni Franciaország elleni háborujáról (1793—1815) és az Amerikai Egyesult Államok elleni háborújáról (1812—1814) van szó.

93 Galeone — háromárbocos hadihajó; tender — kis kirakohajo, készleteket szállító hajó; fregatt — gyorsjárású, háromárbocos, teljes vitorlázatú hadihajó; galeasse — igen nagy, magas evezős hadihajó, tobb száz fonyi legénységgel; galeere — nagyobb evezős hadihajó.

94 „Tugendbund" (Erényszovetség) — Poroszország egyik hazafias egyesulete, amely 1806-ban alakult, miután Poroszország vereséget szenvedett a napóleoni Franciaországtól; a liberális nemesség és a burzsoá értelmiség képviselőit tomorította Az egyesuletnek az volt a célja, hogy propagálja a Napóleon ellen felszabadító háború eszméjét és Poroszországban támogassa a mérsékelt liberális reformokat. Napóleon követelésére a porosz király 1809-ben a Tugendbundot betiltotta, hiszen őt is igen aggasztotta ennek az egyesuletnek a tevékenysége. Az egyesulet mindamellett titokban folytatta működését a napóleoni háborúk végéig.

95 Arról a fegyverszunetrol van szó, amelyet Oroszország és Poroszország 1813 június 4-én I. Napóleonnal kotott. A fegyverszunet idején I. Sándor, III Frigyes Vilmos és Bernadotte tanácskozást tartott a trachenbergi kastélyban (Szilézia), s ezen a szovetségesek osszeegyeztették a további hadműveletekre vonatkozó terveiket. A fegyverszunet alatt folytatott béketárgyalások meghiúsulása után Ausztria hivatalosan is csatlakozott a Napóleon ellení koalícióhoz. 1813 augusztusában újra megkezdodtek a hadmúveletek

NÉVMUTATÓ

Abd el-Mumen (1094—1163) az Almohádok dinasztiájának első kalifája; Észak-Afrikában és Dél-Spanyolországban uralkodott. 383.

Ageszilaosz (i. e. kb. 422—360) spártai király és hadvezér. 275.

Ailianosz (Aelianus) (i. sz. II. sz.) gorog katonai író; Rómában élt és a gorogok taktikájáról írt. 381.

Alba, Ferdinand Alvarez herceg (1507—1582) spanyol hadvezér és államférfi. 296, 420.

Albrecht, II. Ausztria hercege, más néven *Osztrák Albert* (1298—1358). 221.

Alison, Sir Archibald (1792—1867) angol történész. 108.

Amurát basa lásd *Bem.*

Anderson, Robert (megh. kb. 1696) angol matematikus, jómódú londoni selyemgyáros, aki a saját költségére sokat kísérletezett ágyúkkal. 391.

Antoni (d'Antoni), Alessandro Vittorio Papacino de (1714—1786) olasz matematikus és fizikus. A torinói tüzérségi iskola igazgatója. 391.

Auerswald, Rudolf von (1795—1866) porosz államférfi, 1848 júniusától szeptemberéig miniszterelnok és kulugyminiszter. 130.

Augereau, Pierre-François Charles, Castiglione hercege (1757—1816) Franciaország marsallja. 500.

Augustus, Cajus Julius Caesar Octavianus (i. e. 63—i. sz. 14) romai császár és hadvezér. 287.

Ágost Frigyes Vilmos Henrik, Poroszország hercege (1779—1843) porosz hadvezér. 499.

Bacon, Roger (kb. 1214—1294) angol filozofus es termeszetbuvár 382

Baggehuffwud, Karl Fjodorovics (1761—1812) orosz tábornok 478.

Bagratyion, Pjotr Ivanovics (1765—1812) orosz tábornok, hadvezér. 477, 478.

Bakunyin, Mihail (1814—1876) orosz forradalmár, anarchista 142.

Barclay de Tolly, Mihail, herceg (1761—1818) orosz tábornagy. 476, 477, 478, 479, 489.

Bassermann, Friedrich Daniel (1811—1855) német mérsékelt polgári politikus, a frankfurti nemzetgyulés tagja. 133.

Bastide, Jules (1800—1879) francia államférfi és publicista 66.

Beauharnais, Eugene, herceg (1781—1821) francia tábornok, itáliai alkirály. 470, 478, 480, 481.

Bebutov, Vaszilij Oszipovics herceg (1792—1858) orosz tábornok, a kaukázusi hadsereg parancsnoka a krími háboruban. 217.

Bedeau, Marie-Alphonse (1804—1863) francia tábornok. 67.

Belidor, Bernard Forest de (kb 1695—1761) francia hadmérnok, a La Fère-i tüzérségi iskola professzora 391.

Belisarius (kb. 505—565) kelet római hadvezér, Justinianus korában. 328.

Bem, József (1794—1850) lengyel forradalmár és tábornok, az 1848-i bécsi októberi felkelés részvevoje, 1848—49-ben a magyar forradalmi hadsereg egyik parancsnoka, majd Torokországban élt Amurat basa néven. 92, 93, 95, 122, 506, 507, 508, 509, 510.

Bernadotte, Jean-Baptiste-Julius (kb. 1764—1844) Franciaország marsallja, 1810-tól Svédország trónorokose Károly János néven, 1813-ban a szovetségesek északi hadseregének parancsnoka. 487, 489, 491, 492, 493, 494.

Bernoulli (Bernoulli), Johann (1667—1748) svájci matematikus és fizikus. 391.

Berthier, Louis-Alexandre, Neufchâtel hercege (1753—1815) Franciaország marsallja. 496.

Bessières, Jean-Baptiste, Isztria hercege (1768—1813) Franciaország marsallja. 471.

Biringuccio, Vannoccio (1480—1540) olasz kémikus és kohászati szakember. 386.

Bixio, Jacques-Alexandre (1805—1865) francia politikus, polgári republikánus, az alkotmányozó nemzetgyülés alelnoke. 67.

Bizot, Michel-Brice (1795—1855) francia tábornok, a francia müszaki csapatok parancsnoka a krími háboruban. 204.

Blondel, Jacques-François (1617—1686) francia epitész es hadmérnok, a tuzérségi tudomány teruletén is dolgozott. 391.

Blum, Robert (1807—1848) német polgári forradalmár, a baloldal vezere a frankfurti nemzetgyülésben 128.

Blucher, Gebhard Leberecht, herceg (1742—1819) porosz tábornagy. 364, 486—503.

Bodenstedt, Friedrich von (1819—1892) nemet kolto es iró, a 40 es években utazást tett a Kaukázusban és Kis Ázsiában 216.

Bonaparte, tábornok lásd *Napóleon, I.*

Bonaparte lásd *Napóleon, III.*

Bonaparte, Jerôme-Napoleon Joseph-Charles-Paul (ifjabb) (1822—1891) Jerôme Bonaparte fia, francia tábornok. 199.

Bonaparte, Louis lásd *Napóleon III.*

Bosquet Pierre-Jean-François (1810—1861) francia tábornok, a krimi háborúban hadosztalyparancsnok. 483

Bouchotte, Jean-Baptiste-Noël (1754—1840) francia tábornok, 1793-ban hadügyminiszter. 154, 175.

Bousmard, Henry-Jean-Baptiste de (kb. 1749—1807) francia erődítményépítő mérnök. 428.

Böckh, August (1785—1867) német filológus és régész. 273.

Braunschweig, Karl Wilhelm Ferdinand, herceg (1735—1806) 1792—93-ban a porosz csapatok főparancsnoka. 150.

Brea, Jean-Baptiste-Fidèle (1790—1848) francia tábornok. 68.

Broussier, Jean Baptiste (1766—1814) francia tábornok. 479.

Brown, Sir George (1790—1865) angol tábornok, a krími háborúban hadosztályparancsnok. 484.

Bubna-Littitz, Ferdinand, gróf (1768—1825) osztrák tábornok és diplomata. 500.

Buggenhagen (XVIII. sz.) mecklenburgi erődépítő mérnök. 429.

Bureau-fivérek: *Jean* (megh. 1463) és *Gaspard* (megh. 1469) francia hadmérnökök. 384.

Bülow, Friedrich Wilhelm gróf (1755—1816) porosz tábornok. 103, 491, 492, 500, 501.

Bülow, Heinrich von (1760—kb. 1807) porosz katonai író. 103.

Burleigh, William Cecil, lord (1520—1598) angol államférfi. 465.

Busca, Antonio (1625—1686) olasz erődépítő mérnök. 419.

Byron, lord az angol tengeri haderő egy egységének parancsnoka 1588-ban, a spanyol armada elleni harcban. 468.

Cabot, John (Caboto Giovanni) (kb. 1425—1498) olasz tengerjáró az angolok szolgálatában. 441.

Caesar, Julius (kb. i. e. 100—44) római hadvezér és államférfi. 285, 286, 287, 327, 352, 355, 460.

Cambridge, George William Frederick Charles, herceg (1819—1904) angol tábornok, a krími háborúban hadosztályparancsnok. 484.

Campbell Clyde, Colin, báró (1792—1863) angol tábornok, az indiai felkelés alatt az angol csapatok főparancsnoka. 247, 250, 251, 253, 257.

Camphausen, Ludolf (1803—1890) porosz államférfi, 1848 március—júniusában miniszterelnök. 130.

Canning, Charles John, gróf (1812—1862) angol politikus, 1856-tól India főkormányzója. 218, 252.

Canrobert, Fran ois-Certain (1809—1895) Franciaország marsallja, 1854 szeptemberétől 1855 májusáig a krími háborúban a francia hadsereg főparancsnoka. 200, 205, 208, 209, 483.

Cape (megh. 1858) az angol hadsereg tisztje, az indiai felkelés idején. 350.

Carnot, Lazare-Nicolas (1753—1823) francia politikus és katonai szakértő, 1793-tól mint a jóléti bizottság tagja, 1795-től mint a direktórium tagja felelős a hadügyekért. I. Napóleon alatt egy ideig hadügyminiszter. 150, 154, 155, 175.

Carpi, Alghisi da, Galasso (meghalt kb. 1573-ban) olasz erődépítő mérnök. 419.

Castriotto, Giacomo (megh. kb. 1562) olasz erődépítő mérnök. 419, 426.
Cathcart, Sir George (1794—1854) angol tábornok, a krími háború idején hadosztályparancsnok. 484.
Cavaignac, Louis-Eugène (1802—1857) francia tábornok, burzsoá republikánus politikus, a párizsi júniusi forradalom dején katonai diktátor. 52, 54, 57, 62, 64, 65, 66, 67, 70, 71, 72, 112, 145, 159.
Chenu Jean Charles (1808—1879) katonaorvos, zoológus. 149.
Chrzanowski, Adalbert (1788—1861) lengyel tábornok, 1849-ben a szardíniai hadsereg főparancsnoka. 85.
Clausewitz, Carl von (1780—1831) porosz tábornok és katonai író. 108.
Clairfayt, Karl Joseph von Croix gróf (1733—1798) osztrák tábornagy. 462.
Coehoorn, Menno van (1641—1704) németalföldi szolgálatban álló erődépítő mérnök. 428, 429.
Collado, Luis (XVI. sz.) spanyol katonai író és hadmérnök. 386.
Conde, José Antonio (1765—1820) spanyol történetíró és arabológus. 382.
Congreve, Sir William (1772—1828) angol tiszt és tüzérségi mérnök. 506.
Cook, James (1728—1779) angol tengerjáró. 410.
Cordova, Consalvo, Fernandez de, herceg (1443—1515) spanyol hadvezér. 332.
Cormontaigne, Louis de (1695—1752) francia tábornok és erődépítő mérnök. 420, 421, 422, 426, 428, 429, 431, 436.
Cortez, Fernando (1485—1547) spanyol felfedező, felfedezte és meghódította Mexikót. 410.
Cromwell, Oliver (1599—1658) angol hadvezér és politikus az angol polgári forradalomban. 360.
Csorich de Monte Creto, Anton, báró (1795—1864) osztrák altábornagy. 93.
Curzon, Robert (1810—1873) angol utazó és író, 1843—44-ben a Törökország és Perzsia közti határt megállapító bizottság tagja. 216.
Dahlen, Hermann, báró (1828—1887) osztrák tiszt, 1848—49-ben parancsnokként harcol a magyar forradalmi csapatok ellen. 90, 94.
Dahlgren, John Adolf (1809—1870) amerikai tengernagy. 402.
Damesme, Edouard-Adolphe (1807—1848) francia tábornok, a párizsi júniusi felkelés idején a garde mobile parancsnoka. 53, 67.
Danton, Georges-Jacquss (1759—1794) a jakobinusok jobbszárnyának vezetője a francia forradalomban. 137.
Dareiosz I. Hüsztaszpész (i. e. kb. 521—kb. 585) perzsa király. 268, 410.
Davout, Louis-Nicolas, Auerstaedt hercege (1770—1823) Franciaország marsallja. 470, 477, 478, 479, 480, 487, 506.
Delvigne, Henri-Gustave (1799—1876) francia tiszt, kidolgozott egy puskamodellt amelyet róla neveztek el. 307, 340.
Dembinszky, Henrik (1791—1864) lengyel tábornok, parancsnok a magyar szabadságharcban. 94, 102.
d'Erlon lásd *Drouet*

Dillich, Wilhelm (kb. 1575—1655) német katonai író, az erődítésről írt. 424.

Doblhoff-Dier, Anton báró (1800—1872) 1848 márciustól októberig osztrák államkancellár. 117.

Dohturov, Dmitrij Szergejevics (1756—1816) orosz tábornok. 478, 479.

Dornès, Auguste (1799—1848) francia politikus, mérsékelt republikánus, az alkotmányozó nemzetgyűlés tagja. 67.

Drake, Sir Francis (1545—1596) angol tengernagy. 468.

Dreyse, Johann Nikolaus (1787—1867) a gyújtotűs puska feltalálója, fegyvergyáros. 346.

Dronke, Ernst (1822—1891) tagja a Kommunisták Szovetségének, a Neue Rheinische Zeitung szerkesztőségi tagja. 100.

Drouet, Jean-Baptiste, Erlon grófja (1765—1844) Franciaország marsallja. 377.

Dudley, Sir Robert (1573—1649) angol matematikus, mérnok, hajóépítőmester. 442.

Dumouriez, Charles-François (1739—1823) francia tábornok, 1793 ig az egyik forradalmi hadsereg parancsnoka. 145, 150, 151.

Dundas, Sir James Whitley (1785—1862) angol tengernagy, a krími háborúban az angol flotta főparancsnoka. 188, 189.

Dupuy de Lôme, Stanislaus-Charles-Henri-Laurent (1816—1885) francia hajóépítő mérnok. 447.

Duhring, Eugen (1833—1921) német filozófus és nemzetgazdász. 11, 15, 16, 17, 18, 22—37, 38, 43, 49.

Durer, Albrecht (1471—1528) német festő, grafikus, építész, tanulmányokat írt az erődítésről. 412, 420, 428.

Duvivier, Franciade-Fleurus (1794—1848) francia tábornok. 53, 67, 68, 73.

Eduard, walesi herceg (Fekete herceg) (1330—1376) az angol hadsereg parancsnoka a százéves háború idején.

Ellenborough, Edward Law gróf (1790—1871) angol politikus. 252.

Engelhardt, Anton Jevsztratyevics (1796—1872) orosz tábornok. 508.

Engels, Frigyes (1820—1895) 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 102, 103, 104, 106, 145, 147, 149.

England, Sir Richard (1793—1883) angol tábornok, hadosztályparancsnok a krími háborúban. 719.

Epameinondasz (kb. i. e. 420—362) thébai államférfi és hadvezér. 275, 321, 341, 460.

Errard, Jean, de Bar-le-duc (1554—1610) francia erődépítő mérnok. 423

Erzsébet (1533—1603) Anglia királynője. 466.

Eudes (Eudo) Aquitania hercege (kb. 688—735). 356.

Euler, Leonhard (1707—1783) német matematikus, fizikus és csillagász. 391.

Evans, Sir George de Lacy (1787—1870) angol tábornok, a krími háborúban hadosztályparancsnok. 484.

Farnèse Alexander, párma herceg (1547—1592) spanyol hadvezér. 466.

Fekete herceg lásd *Eduard.*

Ferdinánd, I. (1793—1875) Ausztria császára, V Ferdinánd néven magyar király (1835—1848). 90, 116, 118.

Ferdinánd, II. (gúnyneve Bomba király) (1810—1859) Nápoly és Szicília királya. 74, 110.

Ferdinánd, IV. (1285—1312) Kasztília és Leon királya 383

Ferenc, I. (1494—1547) Franciaország királya. 294, 334, 385

Flamininus, Titus Quinctius (i. e. II sz.) római hadvezér és államférfi. 285.

Floriani, Pietro Pablo (1585—1638) olasz erődépítő mérnok. 419, 425.

Forey, Elie-Frédéric (1804—1872) francia tábornok, a krími háborúban hadosztályparancsnok 483.

Franz (XVI. sz.) német erődépítő mérnok. 419

Freitag, Adam (XVII. sz.) németalföldi erődépítő mérnok. 423

Fremosa, Emanuel, tengerész a spanyol armadában. 468

Friant, Louis gróf (1758—1829) francia tábornok. 478, 480.

Frigyes, II., Nagy Frigyes, az oreg Fritz, (1712—1786) porosz király 103, 155, 162, 167, 222, 300, 301, 303, 304, 306, 352, 360, 361, 363, 371, 375, 391, 392. 436, 455. 462, 486.

Frigyes Vilmos, I (1688—1740) porosz király, II. Frigyes apja. 366.

Frigyes Vilmos, II (1744—1797) porosz király. 150.

Frigyes Vilmos, III. (1770—1840) porosz király. 487, 488, 503.

Frigyes Vilmos, IV (1795—1861) porosz király. 44.

Frobel, Julius (1805—1893) német kispolgári demokrata, a frankfurti nemzetgyűlés tagja. 128.

Frundsberg, Georg von (1473—1528) német zsoldosvezér. 295

Fulton, Robert (1765—1815) amerikai hajóépítő mérnök. 445

Fulop II. (i. e. kb. 382—336) Makedónia királya. 277, 279, 350.

Fulop II. (1527—1598) spanyol király. 465.

Fülöp V. (i. e. kb. 221—179) Makedónia királya. 285.

Galilei, Galileo (1564—1642) olasz fizikus, matematikus és csillagász. 391.

Gérard, Etienne Maurice gróf (1773—1852) Franciaország marsallja 479.

Gneisenau, August Wilhelm Anton, Neithardt grófja (1760—1831) porosz táborszernagy. 488, 489, 499, 505.

Goltz Karl Heinrich Friedrich, gróf (1772—1822) porosz tábornok 487.

Görgey Artúr (1818—1916) tábornok, a magyar forradalmi hadsereg főparancsnoka. 92, 93, 94, 95, 102, 125 148, 149.

Gotz, Christian (1783—1849) osztrák tábornok a magyar forradalmi hadsereg elleni háborúban. 93, 156.

Graecus, Marchus (IX század) bizánci író 382

Grant, Sir Hope (1808—1875) angol tábornok 257.

Gribeauval, Jean-Baptiste (1715—1789) francia tábornok, tüzérségi főfelügyelő, tüzérségi mérnök 306, 389, 393, 394, 396

Grouchy, Emmanuel márki (1766—1847) Franciaország marsallja 479.

Gusztáv Adolf (1594—1632) Svédország királya, hadvezér. 297, 298, 337, 341, 359, 388, 389.

Gyorgy, IV. (1762—1830) Nagy-Britannia királya. 504.

Gyulai Ignác, marosnémeti és nádaskai gróf (1763—1831) osztrák tábornok. 496.

Hamilkar (megh. i. e. 229) karthágói hadvezér, Hannibal atyja. 352.

Hampden, John (1594—1643) angol politikus a polgári forradalom idején. 131.

Hannibal (i. e. 247—183) karthágói hadvezér és államférfi. 280, 352, 353, 354, 460.

Hansemann, David Justus (1790—1864) német nagytőkés, a rajnai liberális burzsoázia egyik vezére; 1848 márciusától porosz pénzügyminiszter és júniustól szeptemberig miniszterelnök. 83, 130.

Hartmann, Georg (1489—1564) nürnbergi vikárius, matematikus és mechanikus. 386.

Hasdrubal (meghalt i. e. 207-ben) karthágói hadvezér, Hannibal fivére. 354, 355.

Havelock, Sir Henry (1795—1857) angol tábornok, hadtestparancsnok a szipoj-felkelés idején. 241.

Hazed (Chand Bardai) (1200 körül) indiai költő. 382.

Heer, Christoph (XVII. sz.) német matematikus és erődépítő mérnök. 423.

Heidemann (XVII. sz.) német erődépítő mérnök. 423.

Henrik, IV. (1553—1610) Franciaország királya. 296, 297.

Henrik, VII. (kb. 1456—1509) Anglia királya. 441.

Henrik, VIII. (1491—1547) Anglia királya. 441.

Henrik, XXIV. Reuss-Kostritz herceg (1787—1856) osztrák tábornok. 473.

Herbort, Johann Anton (XVIII. sz.) német erődépítő mérnök. 430.

Hérodotosz (i. e. kb. 480—kb. 425) görög történetíró. 268.

Hofstetter, Gustav von (1818—1874) svájci tiszt és katonai író. 147.

Holmes, angol parancsnok a szipoj-felkelés idején. 258.

Homérosz (i. e. kb. IX—VII. sz.) görög költő. 270.

Howard, Charles lord (1536—1624) angol tengernagy, az angol flotta parancsnoka a spanyol armada elleni harcban. 467, 468.

Hoyer, Johann Gottfried von (1767—1848) porosz tábornok és katonai író. 392.

Huser, Johann Hans Gustav Heinrich von (1782—1857) porosz tábornok. 36.

Ilinszki, Alexander, Szkenderbég (kb. 1810—kb. 1861) lengyel tiszt, 1848—1849-ben részt vett a magyar szabadságharcban, majd török tábornok 207.

Iphikratész (meghalt kb. i. e. 353) athéni hadvezér. 275, 321, 322.

István, osztrák főherceg (1817—1867) 1847—1848 Magyarország nádora. 89.

János Jozsef Fábián Sebestyen (1782—1859) osztrák főherceg, hadvezér, 1848-ban német birodalmi kormányzó, 471, 474.
Jagerfeld, von (XVIII. sz.) porosz tiszt. 486.
Jellasics de Buzim, Franz báró (1746—1810) osztrák altábornagy. 470.
Jellasics de Buzim, Joseph gróf (1801—1859) osztrák tábornok, Horvátország bánja. 89, 90, 94, 95, 116, 118, 119, 121, 123, 124.
Jenő Frigyes Károly Pál Lajos, wurttembergi herceg (1788—1857) orosz tábornok. 479.
Johann (János mester) (XVI. sz.) német erődépítő mérnok. 420.
Joinville, François-Ferdinand-Philippe-Louis Marie, Orléans hercege (1818—1900) francia altengernagy 446.
Jomini, Henry báró (1779—1869) francia tábornok és katonai író. 109.
Jones, Sir Harry David (kb. 1792—1866) angol tábornok. 204.
Jugurtha (i. e. kb 160—kb. 104) Numidia királya. 282.
Justinianus (kb. 482—565) bizánci császár. 355
Kapcevics, Pjotr Mihajlovics (1772—1840) orosz tábornok. 498.
Károly Albert (1798—1849) Szardínia királya. 87, 156.
Károly, V. (1500—1558) német császár és spanyol király. 386, 420.
Károly, VII. (1403—1461) Franciaország királya. 293, 384.
Károly, VIII. (1470—1498) Franciaország királya. 294, 384, 385.
Károly, XII. (1682—1718) Svédország királya. 300, 360.
Károly Lajos János (1771—1847) osztrák főherceg, hadvezér. 226, 470, 471, 472, 473.
Kersausie, Joachim-René-Théophile Guillard de (1798—1874) francia tiszt és forradalmár. 49, 51, 58.
Khabriász (megh. i. e. kb. 357) athéni hadvezér. 275.
Kinkel, Gottfried (1815—1882) a badenpfalzi felkelés részvevője. 100.
Kleist, Friedrich Heinrich Ferdinand Emil, Nollendorf grófja (1762—1823) porosz táborszernagy. 495, 497, 498, 500.
Kleomenész (kb. i. e. 254—kb. 220) spártai király. 274.
Kmety Gyorgy (Izmail basa) (1810—1865) magyar, később torok tábornok. 214.
Kolowrat-Krakowsky, Johann Karl, gróf (1748—1816) osztrák tábornagy. 471.
Kolumbus Kristóf (1451—1506) spanyol tengerjáró. 441.
Konstantyin Pavlovics (1779—1831) orosz nagyherceg, hadvezér. 507.
Korf, Fjodor Karlovics báró (1774—1826) orosz tábornok. 478.
Korzakov, Alekszandr Mihajlovics (1753—1840) orosz tábornok. 224.
Kossuth Lajos (1802—1894) a magyar nemzeti szabadságmozgalom vezére. 88, 89, 90, 91, 102, 149.
Kotze, Friedrich (1739—1799) osztrák tábornagy. 223.
Kreutz, Ciprian (kb. 1777—1850) orosz tábornok. 480.
Krisztina lásd *Mária Krisztina*
Ktesziasz (i. e. V. sz. második fele—IV. sz. eleje) görög történetíró 381.
Kuhlwetter, Friedrich von (1809—1884) 1848 júliusától szeptemberéig porosz belügyminiszter. 83.

Küntzel, H. (XIX. sz.) porosz erődépítő mérnök. 147.
Kutuzov, Mihail Illarionovics, szmolenszki herceg (1745—1813) orosz tábornagy. 476, 477, 478, 480.
Lafayette, Marie-Joseph-Paul márki (1757—1834) francia tábornok és államférfi. 152.
Lajos, XII. (1462—1515) Franciaország királya. 385.
Lajos, XIV. (1638—1715) Franciaország királya. 389, 427.
Lajos, XV. (1710—1774) Franciaország királya. 306.
Lajos Fülöp (1773—1850) francia király. 83.
La Marmora, Alfonso (1804—1878) olasz tábornok és államférfi. 86.
Lamarque, Maximilien gróf (1770—1832) francia tábornok. 51.
Lamartine, Alphonse-Marie-Louis de Prat de (1790—1869) francia költő és politikus, 1848-ban külügyminiszter. 60, 67.
Lamoricière, Louis-Christophe-Léon, Juchault de (1806—1865) francia tábornok, 1848 júniusától decemberéig hadügyminiszter. 53—67, 68.
Landsberg (1670—1746) szász tábornok és erődépítő mérnök. 429.
Langeron, Andrault gróf (1763—1831) orosz tábornok. 489, 490, 495, 497, 500.
Lannes, Jean, Montebello hercege (1769—1809) Franciaország marsallja. 473, 474.
La Rochejaquelein, Henri-Auguste-Georges Du Vergier gróf (1805—1867) francia politikus. 71.
La Roche-Aymon, Antoine-Charles-Etienne-Paul gróf (1772—1849) francia tábornok és katonai író. 367.
Latour, Theodor Baillet gróf (1780—1848) osztrák tábornok, 1848 áprilisától októberéig hadügyminiszter. 90, 118.
Latour-Maubourg, Marie-Victor de Fay gróf (kb. 1768—1850) francia tábornok. 479.
Lawrence, Sir John Laird Mair (1811—1879) angol politikus, 1863-tól 1868-ig indiai alkirály. 259.
Lecourbe, Claude-Jasques (1759—1815) francia tábornok. 224.
Leicester, Robert Dudley gróf (1531—1588) angol politikus és hadvezér. 466.
Leif, Erikson (X. sz. vége. XI. sz. eleje) skandináv tengerjáró. 441.
Lelewel, Joachim (1786—1861) lengyel történész, az 1830-as lengyel felkelés egyik vezére. 97.
Liebig, Justus (1803—1873) német kémikus. 237.
Liechtenstein, Johann Joseph herceg (1760—1826) osztrák tábornagy. 473, 500.
Lipót, dessaui herceg (1676—1747) porosz tábornagy. 340.
Liprangyi, Pavel Petrovics (1796—1864) orosz tábornok. 191.
Lorenz (1814—1879) osztrák tüzértiszt. 346.
Louis Napoleon lásd *Napóleon, III.*
Lüders, Alekszander Nyikolajevics (1790—1874) orosz tábornok. 509.
Lükurgosz (i. e. IX. sz.) spártai törvényhozó. 273.
Lyons, Edmund lord (1790—1858) angol tengernagy. 189.

Macdonald, Etienne-Jacques-Joseph-Alexandre, Taranto hercege (1765—1840) Franciaország marsallja. 224, 409, 470, 490, 497, 498, 499, 506.

Machiavelli, Niccolo (1469—1527) olasz politikus, történész és író. 294, 385.

Maggi, Girolamo (megh. kb. 1572) olasz katonai író; az erődítésről írt. 419.

Mago (i. e. III. sz.) Hannibal fivére, karthágói hadvezér. 354.

Maison, Nicolas-Joseph márki (1771—1840) Franciaország marsallja. 489.

Malatesta, Pandolfo, Rimini hercege (kb. 1480—1530) 386.

Malkowski, Ignatz (1784—1854) osztrák tábornok. 91, 92, 93.

Manteuffel, Otto Theodor báró (1805—1882) 1848—50-ben porosz belügyminiszter, 1850—58-ban miniszterelnök. 130.

Maun Singh, az indiai Aud tartomány királya. 257, 259.

Maun Singh, a gwaliori felkelők vezére. 259.

Marchi, Francesco (szül. 1506) olasz erődépítő mérnök. 419.

Mária Krisztina spanyol királyné (1806—1878) 1833—40-ig régens. 227.

Marius (i. e. kb. 156—86) római hadvezér és államférfi. 282, 324, 326, 327.

Marlborough, John Churchill, herceg (1650—1722) angol hadvezér és államférfi. 222.

Marmont, Auguste-Frédéric-Louis Viesse de, Raguza hercege (1774—1852) Franciaország marsallja. 495, 497, 498, 499, 501, 502.

Marolois, Samuel (XVII. sz.) francia erődépítő mérnök. 423.

Martell Károly (688—741) frank herceg és hadvezér. 356.

Marx, Jenny, szul. von Westphalen (1814—1881) Marx Károly felesége. 99.

Marx Károly (1818—1883) 5, 6, 7, 8, 10, 11, 49, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 145, 147, 149.

Masséna, André, Rivole hercege (kb. 1758—1817) Franciaország marsallja. 223, 224, 472.

Medina Sidonia, Alfonso, Perez de Guzman herceg (1550—1615) a spanyol armada főparancsnoka. 466.

Melder (XVII. sz.) holland erődépítő mérnök. 423.

Melville, Robert (1723—1809) angol tábornok. 443.

Memnon (i. e. IV. sz.) perzsa hadvezér. 270.

Mensikov, Alekszandr Szergejevics herceg (1787—1869) orosz tengernagy és államférfi. 1855 márciusáig Krímben az orosz hadsereg főparancsnoka. 482, 483.

Messenhauser, Wenzel (1813—1848) osztrák tiszt, a bécsi nemzetőrség parancsnoka. 122.

Metellus (i. e. II. sz.) római consul és hadvezér. 282.

Metternich, Clemens Wenzel Lothar herceg (1773—1859) osztrák államférfi. 115.

Mieroslawski, Ludwig von (1814—1878) lengyel forradalmár, 1849-ben a badeni forradalmi hadsereg parancsnoka. 143.

Miklós, I. Oroszország cárja. 156, 168, 358.
Miltiadész (megh. i. e. 489) athéni hadvezér és államférfi. 276.
Minié, Claude-Etienne (1804—1879) francia tiszt, kidolgozott egy puskatípust, amelyet róla neveztek el. 307, 346, 406, 484.
Mohamed (kb. 570—632) az izlám alapítója. 382.
Montalembert, Marc-René márki (1714—1800) francia tábornok és erődépítő mérnök. 429, 430, 431, 432, 433.
Montbrun, Louis-Pierre gróf (1770—1812) francia tábornok. 480.
Montecuccoli, Raimund gróf (1609—1680) osztrák hadvezér és katonai író. 108.
Morand, Louis gróf (kb. 1770—1835) francia tábornok. 479.
Móric, orániai herceg, nassaui gróf (1567—1625) Németalföld helytartója és katonai író. 359.
Morla, Tomás de (1752—1820) spanyol tábornok és katonai író. 392.
Mortier, Edouard-Adolphe-Casemir-Joseph, Trevise hercege (1768—1835) Franciaország marsallja. 497, 499, 501.
Mosle, Johann Ludwig (1794—1877) a frankfurti nemzetgyűlés tagja. 128.
Murat, Joachim (1771—1815) nápolyi király, Franciaország marsallja. 364, 375, 377, 480, 487.
Müffling, Friedrich Ferdinand Karl, báró, eredetileg *Weiss* (1775—1851) porosz táborszernagy, katonai író. 489, 499, 504.
Nana Sahib (kb. 1825—kb. 1859) az indiai felkelés vezére. 255.
Nansouty, Etienne-Marie-Antoine gróf (1768—1815) francia tábornok. 479.
Napier, Sir William Francis Patrick (1785—1860) angol tábornok és katonai író. 105, 108, 365.
Napóleon, I. (1769—1821) Franciaország császára. 54, 103, 105, 144, 147, 148, 150—157, 162, 164, 166, 167, 171, 172, 175, 177, 179, 200, 201, 224, 227, 304, 306, 308, 314, 345, 346, 362, 365, 374, 376, 393, 394, 395, 409, 432, 445, 455, 459, 460, 470, 471, 472, 473, 475, 477, 479, 480, 481, 487—506.
Napóleon, III. Napóleon Lajos (1808—1873) Franciaország császára. 199, 252, 308, 397, 398.
Napóleon herceg 483.
Narses (kb. 478—kb. 573) kelet-római hadvezér. 355.
Nassau, Moritz von lásd *Móric orániai herceg* 295, 296, 390.
Naudin (XVII. évszázad) francia erődépítő mérnök. 418.
Nesselrode, Karl Vasziljevics gróf (1780—1862) orosz államférfi, 1816-tól 1856-ig külügyminiszter. 156.
Neubauer (XVII. sz.) német erődépítő mérnök. 423.
Newton, Sir Isaac (1643—1727) angol fizikus, matematikus és csillagász. 391, 392.
Ney, Michel Elchingen hercege (1769—1815) Franciaország marsallja. 394, 477, 478, 479, 480, 497, 499.
Niel, Adolphe (1802—1869) Franciaország marsallja. 200, 204.

Nolan, Louis Eduard (1820—1854) angol tiszt és katonai író. 234
Nordmann, Armand von (1759—1809) osztrák tábornok. 471.
Nugent, Laval, Westmeath grófja (1777—1862) osztrák tábornagy. 90, 92.
Olszufjev, Szahar Dimitrijevics (megh. 1835) orosz tábornok. 498.
Omer basa (Latas Mihály) (1806—1871) torok hadvezér. 207, 208, 209, 215, 216, 217.
Ostermann, Alekszandr Ivanovics gróf (1772—1857) orosz tábornok. 480.
Osztrák Albert lásd *Albrecht.*
Oudinot, Nicolas-Charles-Viktor, Reggio hercege (1767—1847) Franciaország marsallja. 159, 473, 497, 499, 501.
Pache, Jean-Nicolas (1746—1823) francia politikus, 1792-ben hadügyminiszter. 154, 175.
Paccíotto, Francesco (1521—1591) olasz erődépítő mérnök. 419.
Pagan, Blaise-François gróf (1604—1664) francia erődépítő mérnök. 421, 424, 425.
Paixhans, Henri-Joseph (1783—1854) francia tábornok; kidolgozott egy lövegmodellt, amelyet róla neveztek el. 402, 444, 445.
Palmerston, Henry John lord (1784—1865) angol államférfi, 1852-től 1855-ig belügyminiszter. 207, 208, 252.
Paravey, Charles-Hippolyte de (1787—1871) francia orientalista, tüzértiszt és mérnök. 381
Pármai herceg lásd *Farnése.*
Paszkevics, Ivan Fjodorovics herceg (1782—1856) orosz tábornok és hadvezér. 156, 168, 479.
Pedro, Don (1798—1834) Brazília császára (I. Pedro). 507.
Peel, Sir Robert (1788—1850) angol államférfi. 105.
Pelletier, Jean Baptiste báró (1777—1862) francia tábornok. 506.
Perczel Mór (1811—1899) a magyar forradalmi hadsereg tábornoka. 95, 118, 121, 123.
Periklész (i. e. kb. 500—429) athéni államférfi. 276.
Perrot, Benjamin-Pierre (1791—1865) francia tábornok. 57.
Philostratos (megh. kb. i. e 520) görög filozófus és író. 381.
Polubiosz (kb. i. e. 201—120) görög történetíró. 324.
Poniatowski, Joseph Anton, herceg (1762—1813) lengyel tábornok, Franciaország marsallja. 477.
Pszammetikhosz, I. (i. e. kb. 663—610) egyiptomi király. 266.
Ptolemaiosz (kb. i. e. 360—283) hadvezér Nagy Sándor idején. 269. 350.
Publius Cornelius Scipio (megh. i. e 211) római konzul és hadvezér. 353.
Puchner, Anton báró (1779—1852) osztrák tábornok. 91, 92, 93, 508.
Purrhosz (i. e. kb. 318—272) Epeirosz királya. 284.
Radetzky, Johann Joseph Wenzel gróf (1766—1858) osztrák tábornok. 63, 85, 86, 87, 96, 116, 120, 157.
Raglan, Fitzroy James Henry Somerset báró (1788—1855) angol tábornagy. 189, 199, 200, 483.

Rajevszkij, Nyikolaj Nyikolajevics (1771—1829) orosz tábornok. 478, 479.
Ramberg, Georg Heinrich (1786—1855) osztrák tábornok. 94.
Ramorino, Girolamo (1792—1849) szardíniai tábornok. 84, 87, 157.
Ramszész, II. (i. e. kb. 1300—1225) egyiptomi király. 265.
Raspail, Francois-Vincent (1794—1878) francia természettudós, forradalmár. 49.
Redcliffe lásd *Ganning, Charles Johnes.*
Reuss-Köstritz lásd *Henrik, XXIV.*
Ricalde, Martinez de (megh. 1588) spanyol altengernagy. 467, 468.
Rimpler, Georg (1636—1683) német erődépítő mérnök. 429.
Roberts, Sir Henry (1800—1860) angol tábornok. 258, 259.
Robins, Benjamin (1707—1751) angol katonai író; a tüzérség és az erődítés kérdéseivel foglalkozott. 391.
Rosenberg, Franz (1761—1832) osztrák tábornok. 473.
Rosetti (XVII. sz.) olasz erődépítő mérnök. 419.
Rouvroy, Friedrich Gustav von (1771—1839) szász tüzérségi tiszt, a drezdai katonai akadémia igazgatója. 392.
Rukavina, Georg báró (kb. 1777—1849) osztrák tábornok. 91.
Rupert herceg (1619—1682) angol tábornok. 359.
Russell, William Howard (1820—1907) angol újságíró, a Times katonai tudósítója. 247, 250.
Sachsen-Coburg, Ernst Anton Karl Ludwig herceg (1784—1844) tábornok és hadtestparancsnok. 495.
Sacken, Fabian Gottlieb Wilhelmovics, Osten-Sacken hercege (1752—1837) orosz tábornagy. 489, 490, 495, 498, 499.
Saint-Arnaud, Jacques Leroy de (1796—1854) Franciaország marsallja, 1854 szeptember végéig a krími háborúban a szövetséges csapatok főparancsnoka. 199, 483.
Saint-Hilaire, Louis-Vincent-Joseph grófj (1766—1809) francia tábornok. 474.
Saint-Just, Louis-Antoine-Léon de (1767—1794) francia forradalmár, vezető jakobinus. 153.
Saint-Priest, Guillaume-Emmanuel-Guignard (1776—1814) tábornok, egy orosz hadtest parancsnoka. 500, 503.
Saint Remy, Surirey de (XVII. sz.) francia katonai író. 390.
Sallustius, Gajus Sallustius Crispus (i. e. kb. 86—35) római történetíró. 282.
Sándor, I. (1777—1825) Oroszország cárja. 493, 503, 507.
Sándor, Nagy (i. e. 356—323) ókori hadvezér és államférfi, Makedónia királya. 269, 270, 278, 279, 280, 290, 322, 323, 330, 350, 351, 352, 355, 358, 460.
San Micheli (1484—1559) olasz erődépítő mérnök. 416, 419.
Santa Cruz (1510—1588) spanyol tengernagy. 466.
Scharnhorst, Gebhard Johann David von (1755—1813) porosz tábornok, hadseregszervező és katonai író. 392, 488.

Scheither (XVII. sz.) német erődépítő mérnök. 423.
Schlick, Franz gróf (1789—1862) osztrák tábornok. 91, 92, 93, 95.
Schneider, a porosz nemzetgyűlés képviselője. 78.
Schwarzenberg, Karl Philipp herceg (1771—1820) osztrák tábornagy. 496, 497, 499, 500, 501, 503.
Schwarzer, Ernst (1808—1860) osztrák publicista, 1848-ban közmunkaügyi miniszter. 117.
Schwedt, Heinrich Friedrich őrgróf (1709—1788). 486.
Sebastiani, Horace-François-Bastien gróf (1772—1851) francia tábornok, Franciaország marsallja. 498.
Senard, Antoine-Marie-Jules (1800—1885) francia politikus, burzsoá republikánus, 1848. június—október belügyminiszter. 71.
Septimus Severus (kb. 146—211) római császár. 288.
Seydlitz, Fridrich Wilhelm von (1721—1773) porosz tábornok. 361, 362, 364.
Seymor (XVI. sz.) angol tengernagy. 468.
Sievers, Vlagyimir Karlovics (1780—1862) orosz tábornok. 479.
Sigel, Franz (1824—1902) egykori badeni tiszt, a baden-pfalzi forradalmi hadsereg főtábornoka. 143.
Simunich, Balthasar báró (1785—1861) osztrák tábornok. 93.
Sorbier, Jean-Bartolomä (1762—1827) francia tábornok, tüzérségi főfelügyelő. 480.
Soult, Nikolas-Jean de Dieu, Dalmácia hercege (1769—1851) Franciaország marsallja. 487.
Spearman (XIX. sz.) angol tüzértiszt. 395, 397.
Speckle, Daniel (1536—1589) német erődépítő mérnök. 419—430.
Stadion, Franz Seraph gróf (1806—1853) osztrák államférfi, 1848 novemberétől 1849 májusáig miniszter. 128.
Stieler, Adolf (1775—1836) német térképész. 108.
Strauensee, Karl August von (1735—1804) német katonai író. 392.
Szász-Koburgi herceg, lásd *Sachsen Coburg*.
Szavójai Jenő herceg (1663—1736) hadvezér és államférfi. 222.
Szuvorov, Alekszandr Vasziljevics gróf (1729—1800) orosz tábornagy, hadvezér. 158, 224.
Tartaglia, Niccolo (kb. 1500—1557) olasz matematikus és erődépítő mérnök. 386, 417, 419.
Techow, Gustav Adolph (1813—1893) egykori porosz tiszt, a baden-pfalzi forradalmi hadsereg vezérkari tisztje. 145.
Tempelhof, Georg Friedrich von (1737—1807) porosz tábornok és katonai író. 392.
Thackwell (megh. 1858) angol tiszt. 250.
Thémisztiosz (i. e. IV. sz.) bizánci görög filozófus és író. 382.
Thiers, Louis-Adolphe (1797—1877) francia államférfi és történész, a párizsi kommün leverője. 109.
Thouvenin, Louis-Etienne de (1791—1832) francia tábornok, a vontcsövű fegyver továbbfejlesztője. 307.

Tilly, Johann Tserclaes gróf (1559—1632) német hadvezér a harmincéves háborúban, a császáriak oldalán. 298.

Timotheosz (megh. i. e. kb. 534) athéni államférfi és hadvezér. 275.

Todorovich, Kusman, szerb származású osztrák tábornok a magyar forradalmi seregek elleni harcban. 91.

Todtleben, Eduard Ivanovics gróf (1818—1884) orosz tábornok, erődépítő mérnök. 240.

Toll, Karl Fjodorovics gróf (1778—1842) orosz tábornok. 478, 480.

Torricelli, Evangelista (1608—1647) olasz fizikus és matematikus. 391.

Torstenson, Lennart (1603—1651) svéd hadvezér. 389.

Trajanus, Marcus Ulpius (kb. 53—117) római császár. 288, 328.

Trotha (XIX. sz.) porosz tiszt. 347.

Tucskov, Nyikolaj Alekszejevics (1761—1812) orosz tábornok. 477, 478.

Turenne, Henri, de la Tour d'Auvergne, gróf (1611—1675) Franciaország marsallja. 167.

Ufano, Diego (XVI. sz. vége—XVII. sz. eleje) spanyol matematikus. 386.

Ummer Singh, a felkelők vezére Aud tartományban. 258.

Urban, Karl (1802—1877) osztrák tábornok. 508.

Vaillant, Jean-Baptiste-Philibert gróf (1790—1872) Franciaország marsallja, 1854-ben hadügyminiszter. 199.

Vallière, Jean-Florent de (1667—1759) francia tábornok. 393.

Vaszilcsikov, Illarion Vaszilijevics herceg (1777—1847) orosz tábornok. 478, 479.

Vauban, Sébastien le Prestre márki (1633—1707) francia marsall, erődépítő mérnök. 387, 413, 421, 422, 424, 425, 426, 427, 428, 432, 434, 436, 437.

Vega, Georg báró (kb. 1756—1802) osztrák tiszt és matematikus. 392.

Vegetius (IV. évszázad második fele) római író. 289.

Vetter Antal (1803—1882) magyar tábornok, a forradalmi hadsereg vezérkari főnöke. 94.

Victor, Perrin, Claude-Victor, Bellune hercege (1766—1841) Franciaország marsallja. 488, 498, 499.

Vilmos, I. (1781—1864) Württemberg királya, Württemberg trónörököseként a szövetségesek 7. hadtestének parancsnoka a Napóleon elleni háborúban. 496, 500.

Vilmos, II. (1777—1847) Hessen választófejedelme, hadvezér. 495.

Vilmos, Frigyes Vilmos Károly, porosz trónörökös (1783—1851) tábornok. 494.

Vogt, Karl (1817—1895) kispolgári demokrata, a frankfurti nemzetgyűlés tagja. 138.

Voroncov, Mihail Szemjonovics herceg (1782—1856) orosz tábornagy. 502.

Völker (XVII. sz.) német erődépítő mérnök. 423.

Walden (XIX. sz.) osztrák tábornok. 156.

Wallenstein, Albrecht, Friedland hercege (1583—1634) német hadvezér a harmincéves háborúban, a császáriak oldalán. 298.

Welcker, Karl Theodor (1790—1869) a frankfurti nemzetgyűlés tagja. 128.

Welden, Ludwig, Freiherr von (1780—1853) osztrák táborszernagy. 94, 95.

Wellesley, Richard Colley, márki (1760—1842) angol államférfi, 1809-től 1811-ig külügyminiszter. 195.

Wellington, Arthur, Wellesley herceg (1769—1852) angol hadvezér, tábornagy. 104, 105, 155, 195, 379, 437, 504.

Weydemeyer, Joseph (1818—1866) a Kommunisták Szövetségének tagja; Marx és Engels barátja; parancsnok az északiak oldalán az amerikai polgárháborúban. 106.

Wilkinson, Sir John Gardner (1797—1875) angol egyiptológus. 266.

Wilkinson (XIX. sz.) egy puskamodell továbbfejlesztője. 346.

Williams, Sir William Fenwick (1800—1883) angol tábornok, 212, 214, 215, 216.

Willich, August (1810—1878) egykori porosz tiszt, a baden-pfalzi felkelés idején egy szabadcsapat parancsnoka, a Kommunisták Szövetségének tagja. 99. 100. 145.

Willisen, Wilhelm von (1790—1879) porosz tábornok és katonai író. 108, 147, 148.

Wilson, Sir Archadale (1803—1874) angol tábornok. 242, 245, 246.

Wilson, A. N. (XIX. sz.) angol utazó. 382.

Windischgrätz, Alfred herceg (1787—1862) osztrák tábornagy. 63, 90, 92, 93, 116, 118, 120, 121, 128, 156, 508.

Wintzingerode, Ferdinand báró (1770—1818) orosz tábornok. 491, 492, 500, 501, 502.

Wittgenstein, Ludwig Adolf Peter, Ludwigsburg grófja (1769—1843) orosz tábornagy. 488, 500.

Wohlgemuth, Ludwig (1788—1851) osztrák tábornok. 94.

Wolff, Christian báró (1679—1754) német filozófus és matematikus. 391.

Wolff, Wilhelm (1809—1864) a Kommunisták Szövetsége központi vezetőségének tagja, az 1848—49-es forradalom aktív részvevője, a frankfurti nemzetgyűlés tagja (szélsőbaloldal). 138.

Wrangel, Friedrich gróf (1784—1877) porosz táborszernagy. 132.

Wrede, Karl Philipp herceg (1767—1838) bajor tábornagy. 496, 500.

Xenophón (i. e. kb. 430—354) görög történetíró. 274.

Xerxész (i. e. kb. 485—465) perzsa király. 266, 270.

York von Wartenburg, Hans David Ludwig gróf (1759—1830) porosz tábornagy. 489, 490, 495, 496, 498, 499.

Zach, Anton (1747—1826) osztrák tábornok. 473.

Zsófia (1805—1872) osztrák főhercegnő, I. Ferenc József anyja. 90.

A LEGFONTOSABB HÁBORÚK, HADJÁRATOK ÉS CSATÁK JEGYZÉKE

Perzsa háborúk (i. e. 500—449) 269, 271, 319,
marathoni csata (i. e. 490) 269, 271, 461,
a Termopulai védelme (i. e. 480) 269, 461,
plataiai csata (i. e. 479) 269, 275, 461.
Peloponészoszi háború (i. e. 431—404) 271, 275
Az athéniak szicíliai hadjárata (i. e. 415—413) 273.
Théba és Spárta háborúja (i. e. 379—362),
leuktrai csata (i. e. 371) 275, 462,
mantineai csata (i. e. 362) 275, 462.
Szamnit háborúk (i. e. IV—III. sz.) 324.
Nagy Sándor hadjárata a perzsák ellen (i. e. 334—324) 269, 280, 350,
granikoszi csata (i. e. 334) 269, 270, 280, 290,
arbelai vagy gaugamelai csata (i. e. 331) 351, 355.
Háború Pirrhusz ellen (i. e. 280—272) 284.
Pún háborúk (i. e. III—II. sz.) 324, 440.
Második pún háború (i. e. 218—201) 326,
ticinusi utkozet (i. e. 218) 353,
trebiai csata (i. e. 218) 354,
cannaei csata (i. e. 216) 354, 462.
Második makedón háború (i. e. 200—197),
kunoszkefalai csata (i. e. 197) 285.
Justinianus háborúja a keleti gót birodalom ellen (535—554) 328,
capuai vagy volturnusi csata (554) 355
Poitiers i csata (732) 356.
Merseburgi csata az Unstrutnál (933) 356.
Lechfeldi csata Augsburgnál (955) 356.
Wahlstatti csata (1241) 356.
Anglia és Franciaország százéves háborúja (1339—1453),
grecyi csata (1346 VIII. 26.) 290, 461,
poitiers-i vagy maupertius-i csata (1356. IX 19.) 290, 461,
azincourt-i csata (1415. X. 25.) 290, 461.

Az osztrák és a burgundi nemesség háborúja Svájc ellen (XIV. és XV. sz.) 221, 222, 291,
laupeni csata (1339. VI. 21.) 331.
Fornovói csata (1495. VII. 7.) 385.
Novarai csata (1513. VI. 6.) 358.
Marignanói csata (1515. IX. 13—14.) 294, 385.
Paviai csata (1525. II. 24.) 295, 332.
Németalföldi függetlenségi háború (1566—1609) 295, 297, 335, 387.
A spanyol armada küzdelme az angol hajóhaddal (1588) 465, 468.
Harmincéves háború (1618—1648) 297, 298, 336, 337, 388, 359,
Greifenhagen meghódítása (1630. december) 389,
Odera-Frankfurt bevétele (1631. április) 389,
lipcsei vagy breitenfeldi csata (1631. IX. 17.) 298,
csata a Lechnél Augsburg mellett (1632. IV. 15.) 298,
lützeni csata (1632. XI. 16.) 298.
Angol polgárháború (1642—1649),
Martson Moor-i csata (1644. VII. 2.) 360,
nasebyi csata (1645. VI. 14.) 360.
Spanyol örökösödési háború (1701—1714) 339,
malplaquet-i csata (1709. IX. 11.) 340, 389,
Osztrák örökösödési háború (1740—1748),
fontenoyi csata (1745. V. 11.) 403.
mollwitzi csata (1741. IV. 10.) 300.
Második sziléziai háború (1744—1745),
hohenfriedbergi csata (1745. VI. 4.) 362,
kesselsdorfi csata (1745. XII. 15.) 362.
Hétéves háború (1756—1763) 155, 159, 160,
kolini csata (1757. VI. 18.) 455,
rossbachi csata (1757. XI. 5.) 362,
leutheni csata (1757. XII. 5.) 362, 455,
zorndorfi csata (1758. VIII. 25.) 362,
kunersdorfi csata (1759. VIII. 12.) 455.
Amerikai függetlenségi háború (1775—1783) 342,
lexingtoni és concordi ütközet (1775. IV. 19.) 343.
Orosz—török háború (1787—1792) 157.
Ocsakov ostroma (1788. XII. 17.) 158.
Izmail ostroma (1790. XII. 22.) 158.
Első koalíciós háború (1792—1797) 150—155, 303,
valmyi ütközet (1792. IX. 20.) 150, 151,
jemmappes-i ütközet (1792. XI. 6.) 151, 153,
neerwindeni csata (1793. III. 18.) 151,
pirmasens-i csata (1793. IX. 14.) 395,
tourcoing-i csata (1794. V. 17—18.) 154,
fleurus-i csata (1794. VI. 26.) 152, 154.
Napóleon piemonti hadjárata (1796) 154, 162, 177, 222, 224.

Franciaország svájci hadjárata (1798) 223, 224,
jenai és auerstedti csata (1806. X. 14.) 342, 487,
lübecki ütközet (1806. XI. 6.) 488,
porosz-eylaui csata (1807. II. 7—8.) 186.
friedlandi csata (1807. VI. 14.) 394.
Spanyolország felszabadító harca Napóleon ellen (1808—1814) 85, 105, 155, 160, 227.
Franciaország háborúja Ausztria ellen (1809),
tiroli felkelés (1809) 227,
abensbergi csata (1809. IV. 20.) 157,
eggmühli csata (1809. IV. 22.) 157, 376, 470,
asperni csata (1809. V. 21—22.) 461, 470—474,
wagrami csata (1809. VII. 5—6). 377, 394, 409.
Oroszország honvédő háborúja (1812) 160, 273,
borogyinói csata (1812. IX. 7.) 455, 186, 394, 407.
Angol—amerikai háború (1812—1814) 379, 455, 476—481,
chippewai csata (1814. VII. 5.) 463.
Német felszabadító háborúk (1813—1815) 155, 157, 179, 459,
danigkowi csata (1813. IV. 5.) 364,
Gross-görscheni csata (1813. V. 2.) 364,
bautzeni csata (1813. V. 20—21.) 488,
haynaui rajtaütés (1813. V. 26.) 364, 488,
katzbachi csata (1813. VIII. 26.) 490, 491,
lipcsei csata (1813. X. 16—19.) 375, 376,
briennei csata (1814. I. 29.) 495,
La rothière-i csata (1814. II. 1.) 496, 503,
champaubert-i ütközet (1813. II. 10.) 498, 499,
montmiraili ütközet (1814. II. 11.) 498, 499,
Château-therry-i ütközet (1814. II. 12.) 497, 498,
vauchamps-i ütközet (1814. II. 14.) 499,
etoges-i ütközet (1814. II. 14.) 499,
laoni csata (1814. III. 9—10.) 502, 503.
Arcis-sur-Aube-i csata (1814. III. 20—21.) 502,
párizsi csata (1814. III. 30.) 503, 504,
lignyi csata (1815. VI. 16.) 379, 504,
waterlooi csata (1815. VI. 18.) 105, 365, 374, 377, 379, 459, 461, 472, 475.
Lengyel felkelés (1830—1831) 506,
ostrolenkai csata (1831. V. 26.) 507.
Lyoni takácsok felkelése (1834) 60.
1848—1849-es forradalmi megmozdulások Európában:

Franciaország:

februári forradalom (1848. II. 22—24.) 60,
júniusi forradalom (1848. VI. 23—26.) 111.

Németország

frankfurti felkelés (1848. IX. 18.) 113,
drezdai felkelés (1849. V. 4—8.) 136, 142,
harc a birodalmi alkotmányért (1849. június) 139—143,
waghäuseli utkozet (1849. VI. 21.) 143,
rastatti utkozet (1849. VI. 28—29.) 143.

Ausztria.

bécsi felkelés (1848. III. 13.) 125,
bécsi felkelés (1848. V. 15.) 116,
bécsi októberi felkelés (1848. X. 6—31.) 89, 114, 118, 120—129, 507.
Olasz szabadságharc (1848—1849) 84—89, 156, 157,
milánói felkelés (1848. III. 18—22.) 85,
novarai csata (1849. II. 23.) 85, 86, 157.
Magyar szabadságharc (1848—1849) 88—98, 122—126, 508, 509,
velencei utkozet (1848. IX. 29.) 90,
schwechati csata (1848. X. 30.) 90,
segesvári csata (1849. VII. 31.),
temesvári csata (1849. VIII. 9.) 509,
világosi fegyverletétel (1849. VIII. 13.) 125.
Krími háború (1853—1856) 235, 240, 241, 448,
Bomarsund ostroma és elfoglalása (1854. VII. 8—16.) 189, 190,
almai csata (1854. IX. 20.) 183—185, 186, 188, 482, 483,
Szevasztopol ostroma (1854. október—1855. szeptember) 184—192, 203, 206, 246, 401, 431,
balaklavai csata (1854. X. 25.) 184, 371, 374,
inkermani csata (1854. XI. 5.) 307,
a Malahov megtámadása (1855. II. 24.) 204, 206,
Sweaburg ostroma (1855. VIII. 9—11.) 404, 448,
Kars ostroma és elfoglalása (1855. július—november) 211—218, 235,
Kinburn ostroma és elfoglalása (1855. X. 14—17.) 448.
Angol—perzsa háború (1856—1857) 447, 448.
Második ópiumháború (1856—1860) 235—239.
Szipoj-felkelés Indiában (1857—1859) 240—246,
Delhi ostroma (1857. IX. 20.) 241, 242—246, 253,
Lakhnau ostroma (1858. III. 14.) 247—253, 254.
Franciaország és Szardínia háborúja Ausztria ellen (1859) 347.

TARTALOM

Előszó 5

Részletek az „Anti Dühring"-ből

Erőszak-elmélet 15

Az 1848-as forradalmak kora

A júniusi forradalom 49
Június 23 59
Június 24 64
Június 25 70
A polgárőrség-törvény tervezete 76
Az itáliai háború 84
Magyarország 88
Engels — Jenny Marx asszonynak (1849. július 25.) 99
Engels — Marxnak (1851. április 3.) 102
Engels — Marxnak (1851. április 11.) 104
Engels — Weydemeyernek (1851. június 19.) 106
Forradalom és ellenforradalom Németországban 110
X. A párizsi júniusi felkelés. A frankfurti nemzetgyűlés ... 110
XI. A bécsi felkelés 114
XII. Bécs ostroma és elárultatása 120
XIII. A porosz alkotmányozó gyűlés. A nemzetgyűlés. 129
XVII. A felkelés 134
XVIII. A kispolgárok 139
Engels — Marxnak (1851. szeptember 26.) 145
Engels — Marxnak (1852. május 7.) 147
Engels — Marxnak (1852. július 6.) 149
Mik lennének a következményei annak, ha a Szent Szövetség háborút indítana Franciaország ellen egy 1852-es győzelmes forradalom esetén 150

A krími háborúról 1853—1856

A krími hadjárat 183
Az angol hadügy 193
A francia hadviselés bírálata 199
A legutóbbi krími eseményekről 203
A krími helyzetről 207
A háború Ázsiában 211

1857—58-ban írt katonai tárgyú cikkek. Anglia gyarmati háborúi. Az indiai felkelés

Hegyi hadviselés 221
Az angolok újabb kínai expedíciója 229
Perzsia — Kína 233
Az indiai felkelés 240
Lakhnau elfoglalása 247
Az indiai felkelés 254
Az indiai felkelés 257

Az „Új amerikai enciklopédiá"-ból

Hadsereg 265
Gyalogság 318
Lovasság 348
Tüzérség 381
Erődítés 410
Hajóhad 439
Ütközet 454
Támadás 459
Armada 465
Aspern 470
Borogyinó 476
Alma 482
Blücher 486
Bem 506

Jegyzetek 511
Névmutató 527
A legfontosabb háborúk, hadjáratok és csaták jegyzéke 543